

Корице:
Војвода Радомир Путник

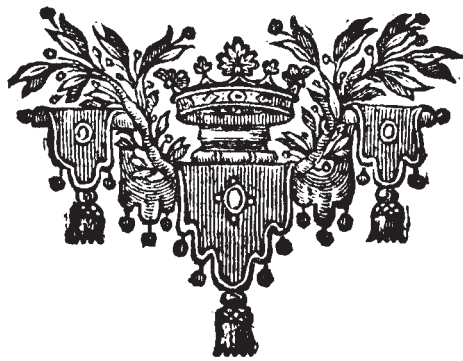
СЛАВЕНО-СЕРБСКІЙ
МАГАЗИНЪ.

що есть:

СОБРАНІЕ
Разныхъ Сочиненій и Преводовъ,
къ пользѣ и увеселенію служащихъ.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

ЧАСТЬ I.

ВЪ ВЕНЕЦІИ,

Въ Типографіи Славено-Греческой благочестивой
Димитрія Θεодосіева.

1768.

ЉЕТАПИС

ДВИЈЕ ХИЉАДЕ ДВАДЕСЕТ ДРУГЕ

Уредник
Чедомир Вишњић

Српско културно друштво
ПРОСВЈЕТА
ЗАГРЕБ, 2022.

ЉЕТОПИС
СКД “Просвјета”

Загреб, 2022.

Уредништво: **Чедомир Вишњић** (главни уредник)

Никола Вујчић
Драго Кекановић
Петар Лађевић
Душан Маринковић
Ђорђе Нешић
Драго Роксандић
Боривој Чалић

Дизајн: **Рута**
Коректор: **Јово Чорак**

Издавач: **СКД “Просвјета”**
Бериславићева 10, Загреб

Штампа: **Тискара Зелина д.д.**

Издано уз финансијску помоћ
Савјета за националне мањине Републике Хрватске

Садржај

Чедомир Вишњић: *Троцки у Љеџојису* — 8

Лав Троцки: *Мој животи* — 8

Lav Trocki: *Pred istorijskom granicom. Balkan i balkanski rat* — 8

Коментари и напомене — 8

Чедомир Вишњић

Троцки у Љетопису

Људе који редовно прате ову “Просвјетину” едицију може у извјесној мјери изненадити овогодишњи свезак. Сви у овом дијелу Европе живимо дуги период “умирања у љепоти” свог национа и свог национализма и будући у јакој међуовисности, врло је тешко изаћи из тога зачараног круга. Не зна се коме је то теже, јачима или слабијима, не зна се коме је жртвославље више омиљело, ко из њега већи политички профит извлачи. Код Срба из Хрватске такав је однос појачан свеколиком историјском занемареношћу народа и његове културе. Па је прилика да се темом колико-толико систематски бавимо и о њој пишемо, једва дочекана.

И сад је, након четврт вијека рада, дошло вријеме да се оквири шире у свим правцима. За то постоји неколико разлога, техничких и суштинских. Прије свега, успјешним почетком излажења часописа “Трагови”. “Љетопис” је ослобођен улоге једине едиције која се на том нивоу бави темама из историје Срба у Хрватској. То је прилика да се дефинитивно окрене култури сјећања и источницима – врелима за ту историју. Огроман материјал који је занемарен још и више од академског бављења самом темом. Подједнако се то односи на грађу Српске православне цркве, трагове грађанске културе и политике, и на овај до јуче тако важан социјалистички историјски рукавац.

Познато је већ да је наш терен више представљао проблем и nelaгоду за социјалистичке мислиоце, него шансу. Све док се нису појавиле различите верзије “перманентне револуције”. Њемачки класици су се знали брутално

изразити о (јужно) славенским темама, нарочито о нашим гренцерима, као и уопште о свему ономе чему нису видјели смисла и будућности. Лењин се вођен својим страстима и фикс-идејама тек повремено освртао на српске теме, без директних трајнијих посљедица. У сваком случају, овај том “Сочиненија” Лава Троцког најопсежнији је и најозбиљнији рад неког европског социјалистичког аутора о Балкану и то настао из прве руке у преломном времену. Само је јединствена људска и политичка судбина пишчева могла довести до тога да ови текстови до данас остану углавном непознати српској мислећој публици.

А она је до данас са централним дијелом његовог опуса ипак упозната. Први је на вријеме започео изванредни Лазар П. Вукићевић, који је у својој “Светлости” објавио три његове књижице, а онда је услиједила лако објашњива полустољетна празнина, прекинута тек преводима Дојчерове трилогије и шестосвешчаног избора из дјела у редакцији Предрага Враничког.

Иако је домет ових текстова ограничен, репортерски, њиховим објављивањем генерација која данас води “Просвјету”, а чија је колективна биографија обиљежена социјалистичком идејом, одужује још један дуг својих претходника и свој. Разбија још понеку од посвећених интерпретативних аура и промиче слободну европску мисао о својој прошлости и садашњости.

Претходна уредничка идеја је била да се у свеску посвећеном 110-годишњици завршних ослободилачких ратова нађу и текстови “Србобранових” дописника из Балканских ратова: Милана Марјановића, Адама и Милана Прибићевића. Као својеврсна унутрашња протутежа ставовима будућег оснивача Црвене Армије. Али се од ње морало одустати због обима материјала. На крају смо због цјелине дојма и различитих идејних континуитета одлучили превести и биљешке и напомене из оригиналног издања, са јаком аромом 20-их година, кључних у развоју идеје и праксе националног питања, а у оквиру свјетског комунистичког покрета.

Лав Троцки

Мој живој

01 Опанци од лике.

“К*ијевска мисао* ми је предложила да као ратни дописник пођем на Балкан. Та понуда ми је тим више одговарала јер је постало јасно да је августовска Конференција промашај. Осећао сам потребу да се бар на неко време ослободим веза са руском емиграцијом. Више месеци које сам у време рата провео на Балканском полуострву су за мене били веома поучни.

У септембру сам отишао на југоисток. Мислио сам да је рат не само вероватан већ и неизбежан. Али, када сам на плочнику у Београду видео дуге поворке резервиста, када сам јасно видео да је сваки повратак уназад немогућ, да ће рата бити, и то за неколико дана, када сам чуо да неки људи које познајем већ носе пушку на граници и да ће бити први принуђени да убију и да умру, рат о коме сам тако олако размишљао и писао у чланцима учинио ми се невероватан и немогућ. Гледао сам како као утвара пролази пук који иде на фронт – осамнаести пешадијски – у униформама каки боје, са лаптима⁰¹ уместо ципела и са мало зеленила на капи. Та обућа од лике и то лишће на глави са пуном борбеном опремом је војницима давало изглед предодређених за жртвовање. Ништа није могло бити толико потресно, толико неподношљиво у том тренутку, ништа није боље говорило о лудилу рата од тих гранчица и обуће сељака. Колико је садашња генерација далеко од обичаја и стања духа из 1912. године! Тада сам јако добро разумео колико је мишљење хуманистичких моралиста о процесу историје јалова ствар. Али, нисам био расположен за објашњавања, преживљавао сам једно осећање. Моја душа је директно и неизрециво била

погођена трагиком историје: немоћ пред судбином, жестоки бол за та јата скакаваца каква су људи.

Рат је објављен два или три дана касније. 'Ви у Русији', писао је, 'то знате и у то верујете, али ја овде не могу да верујем. Тај спој сасвим обичних свакодневних људских ствари – кокошака, цигарета, балавих дерана босих ногу – са непојмљиво трагичном чињеницом рата – не улази ми у главу. Знам да је рат објављен, да је почео, али још увек нисам научио у то да верујем'.

У то се ипак морало веровати и то за дужи период.

Године 1912. и 1913. су ми омогућиле да изблиза упознам Србију, Бугарску и Румунију и – да сазнам шта је рат. То је на много начина била важна припрема не само за 1914. годину већ и за 1917. годину. У својим сам чланцима отворио борбу против обмана словенофилије, против шовинизма уопште, против ратних илузија, против научних метода испирања мозга.

Редакција Кијевске мисли је имала довољно смелости да штампа чланак у којем сам испричао о грозотама које су починили Бугари над рањеним и заробљеним Турцима и да открије заверу ћутања која је постојала у руској штампи.

Уследила је бура негодовања у либералној штампи. Тридесетог јануара 1913. године сам Миљукову поставио 'ван-парламентарно' питање о делима дивљаштва које су 'Словени' починили над Турцима. Сатеран уза зид Миљуков, заклет бранилац званичне Бугарске, узалуд је покушао да се извуче муцањем. Расправа је трајала неколико недеља. Било је неизбежно да владине новине крену са подметањима како се под псеудонимом Антиде Ото скрива не само емигрант, већ и агент Аустроугарске.

За месец дана колико сам провео у Румунији зближио сам се са Добрижани-Гереем и заувек учврстио пријатељство са Раковским којег сам познавао од 1903. године. Добрижани, руски револуционар од 1870 – 1880. године, у Румунији се зауставио у 'пролазу', уочи руско-турског рата; стицајем околности ту је и остао. Неколико година касније, наш земљак је под именом Гереа извршио велики утицај најпре на румунске интелектуалце, а затим на напредне раднике. Књижевна критика утемељена на друштвеном животу била је најважнија област у којој је Гереа створио авангардну свест румунских интелектуалаца. Полазећи од питања естетике и личног морала, водио је у научни социјализам. Већина политичара Румуније, из готово свих партија, у младости је прошла кроз кратку школу марксизма под Гереевом управом. То их уопште није спречило да у зрелим годинама воде политику реакционарног бандитизма.

02 Религиозна секта у Русији.

Кристијан Раковски је једна од најинтернационалнијих фигура европског покрета. Пореклом Бугарин, родом из града Котела, који је у самом срцу Бугарске, али румунски поданик јер је тако хтела географска карта, лекар, француски ђак, Рус по својим везама, склоностима и делима, Раковски је знао све балканске и четири европска језика; у различитим периодима је активно учествовао у унутрашњем животу четири социјалистичке партије: бугарске, руске, француске и румунске – да би затим постао један од вођа савеза совјета, један од оснивача комунистичке Интернационале, председник совјета народних комесара Украјине, дипломатски представник СССР-а у Енглеској и Француској и делио судбину опозиције са левнице.

Личне особине Раковског, широки погледи на међународну ситуацију и изузетна племенитост душе учинили су га нарочито мрским Стаљину оличењу управо супротних особина.

Раковски је 1913. био вођа и организатор румунске социјалистичке партије која ће нешто касније приступити комунистичкој Интернационали. Партија је расла. Раковски је био директор дневних новина за које је обезбеђивао и средства. На обали Црног мора, недалеко од Мангалије, Раковски је добио у наслеђе мали посед чији је приход кориштен за помоћ румунској социјалистичкој партији и добром броју револуционарних појединаца у другим земљама. Раковски је три дана у недељи проводио у Букурешту, писао чланке, водио састанке централног комитета, говорио на митинзима, предводио манифестације. Затим би седао у воз, одлазио до обале Црног мора, носећи са собом конпоац, ексере и друге неопходне ствари. Одлазио је у поље, проверавао рад новог трактора и трчао иза машине по бразди у грађанском капуту. Прекосутра би се журно враћао у град да не пропусти неки митинг или састанак. Пратио сам га на путовањима и дивио се тој неуморној и неисцрпној енергији, тој сталној свежини духа и великој и нежној пажњи према малим људима. На улицама Мангалије би Раковски за четврт сата прешао са румунског на турски језик, са турског на бугарски, затим на немачки и француски кад се обраћао колонима и трговачким представницима; онда би стигао до руског са *шкојцима*⁰² који су у великом броју становали у околини. Говорио је као поседник, доктор, Бугарин, румунски поданик, а најчешће као социјалиста. Тако сам га ја доживео, као живо чудо на улицама тог малог, забитог, безбрижног и лењог града на обали мора. Али, кад би дошла ноћ, он је пуном брзином јурио возом према бојном пољу. Једнако се добро осећао и био једнако сигуран у Букурешту као у Софији, Паризу, Петрограду или Харкову.

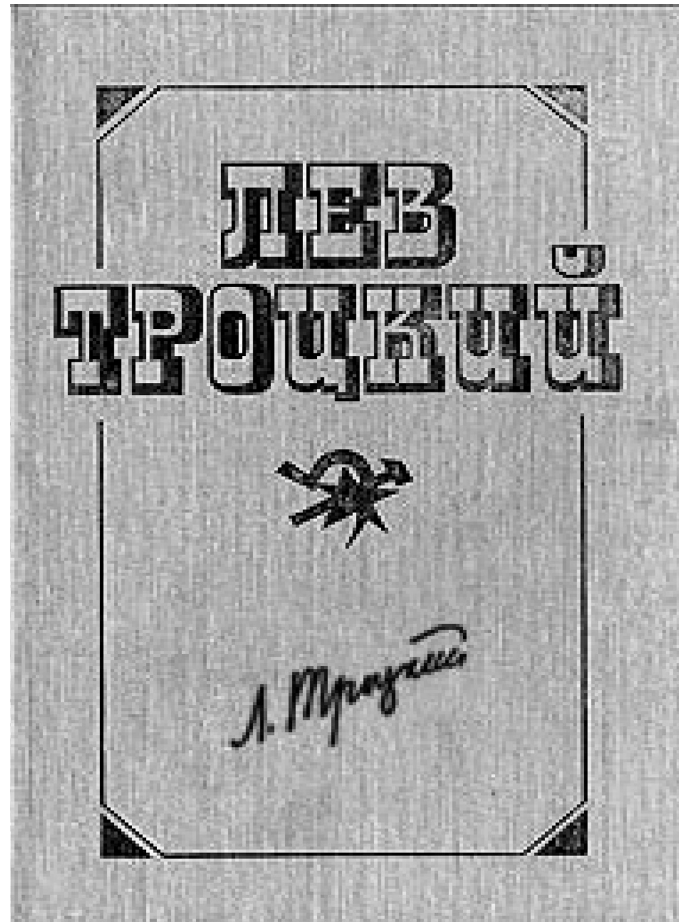
Године моје друге емиграције су биле сарадње са руском демократском штампом. Започео сам великим чланком у *Кијевској мисли* о минхенском

часопису *Simplicisimus* који ме је извесно време до те мере занимао да сам пажљиво прелиставао све свеске из збирке почевши од прве: цртежи Т. Т. Хајнеа су тада још увек били прожети социјалном тематиком.

Негде у исто време сам веома помно проучавао немачку савремену књижевност. О Ведекинду сам, чак, написао један велики чланак друштвене критике јер су се у Русији све више бавили њиме у мери у којој је опадао револуционарни замах.

Кијевска мисао најраспрострањеније су радикалне новине на југу, а биле су и марксистички обојене. Дневник те врсте је могао да постоји само у Кијеву где индустријски живот није развијен, где класне супротности нису биле јако изражене и где је постојала дуга традиција интелектуалног радикализма. *Mutatis mutandis*, можемо рећи да је тај радикални дневник створен у Кијеву из истих разлога који су довели до појаве *Simplicisimusa* у Минхену. За Мисао сам писао веома различите чланке понекад веома опасне, по мишљењу цензуре. Често су мали чланци били резултат великог припремног рада. Разуме се да у новинама које су легално излазиле и које нису припадале партији нисам могао да кажем све што сам желео. Али, никада нисам писао оно што нисам желео. Чланци које сам писао у Кијевској мисли су штампани у више томова у издањима совјета. Нисам морао да се одрекнем ни једног реда од оног што сам написао. Можда није некорисно овде нагласити да сам у буржоаској штампи сарађивао уз формални пристанак централног комитета у којем је Лењин имао већину.”

Лав Троцки, Мој живот. Први том.
Ниш: Просвета, 1990, стр. 280 – 284

Leon Trotskii, Sochinenia, Seria II. Pered istoricheskim rubezhom. Tom VI. Balkany i balkanskaia voia. Moskva, Leningrad, Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1926.

Lav Trocki

*Pred istorijskom
granicom.
Balkan i
balkanski rat*

Prevod: Mirko Bižić

Napomena

Materijali koji čine sadržaj ove knjige članci su L. D. Trockog napisani 1912. i 1913. godine, kada je boravio na Balkanu u svojstvu dopisnika niza ruskih listova. Izuzetak su članci u prvom dijelu knjige koji se odnose na period 1908-1912. godine.

Prvi dio ovog odjeljka daje opštu predstavu o balkanskom pitanju. Članci uključeni u drugi dio posvećeni su Kongresu balkanske socijaldemokratije i daju ideju o socijalističkom pokretu balkanskog proletarijata. Cijeli prvi dio se može smatrati opštim uvodom za cjelokupno naknadno izlaganje.

Drugi dio obuhvata članke o ratu. Posebno su izdvojeni materijali koji se odnose na Srbiju i Bugarsku. Materijale koji se odnose na pomenute zemlje dijelimo u dvije grupe: jedna grupa pokriva učešće Bugarske u Prvom balkanskom ratu – sa saveznicima protiv Turske; druga grupa je posvećena učešću Bugarske u Drugom balkanskom ratu – protiv bivših saveznika.

Treći dio knjige posvećen je poslijeratnoj Rumuniji. Nažalost, razloge koji su doveli do Drugog balkanskog rata autor nije dovoljno obradio. To bi se moglo objasniti činjenicom da u tom vremenskom periodu drug Trocki već više nije bio na Balkanu. Pokušalo se da se, između ostalog, ova praznina popuni uvodnim člankom redakcije.

Lav Trocki

Pred istorijskom granicom. Balkan i balkanski rat

Riječ autora — 20

Riječ redakcije — 20

I Na ivici rata — 33

1. Balkansko pitanje — 33

Turska revolucija i zadaci proletarijata — 33

I — 33

II — 34

Nova Turska — 36

Balkan, kapitalistička Evropa i carizam — 41

I “Zavjera“ Austrije i Bugarske — 41

II Nova Turska pred starim teškoćama — 43

III Traženje “nekoristoljubivih“ kompenzacija — 47

IV Dalje od Balkana! Napolje iz Tabriza! — 49

2. Balkanske zemlje i socijalizam — 51

Bugarska i srpska socijaldemokratija — 51

Balkansko pitanje i socijaldemokratija — 57

Sa bugarskog kongresa — 61

3. Zagonetka bugarske demokratije — 64

U zadocniloj zemlji — 64

Bugarski parlamentarizam — 68

Demokratija i apsolutizam — 69

II Rat — 71

1. Srbija u ratu — 71

Na putu — 71

Beograd — 75

Prvi utisci — 77

Klupko protivrječnosti — 81

Srbija u siluetama — 84

Laza Paču — 89

Stojan Novaković — 91

Nikola Pašić — 96

I — 96

II — 100

- Srpska štampa — 102
 - I — 102
 - II — 105
- Političke stranke — 108
- Srbija i Crna Gora — 114
- Iz istorije jedne brigade — 116
 - I — 117
 - II — 122
- U vezi sa ratom — 126
 - I — 126
 - II — 127
- Gest gospodina Brjančaninova — 128
- 2. Bugarska u ratu. Prvi period – sa saveznicima protiv Turske — 131
 - Pred velike događaje — 131
 - Rat je objavljen... — 135
 - Zapažanja i uopštavanja — 139
 - I — 139
 - Političke stranke i rat — 146
 - Narodnjak — 146
 - Demokrata — 147
 - Umjesto zaključka — 150
 - Štampa i cenzura — 151
 - U okolini Kirklarelija — 154
 - I Zauzimanje Kirklarelija (Lozengrada) — 154
 - II Dosta sa pobjedama! — 157
 - III Poslije Kirklarelija — 159
 - Pobjeda iznutra — 161
 - Dva toka zbivanja — 161
- 3. Kazivanja učesnika — 165
 - Ranjenici — 165
 - Ispričano riječima učesnika — 170
 - Kod zarobljenih oficira — 174
 - Priča ranjenika — 177
 - Priča oficira — 180
- 4. Odjeci rata — 184
 - Mjesec dugih dana — 184
 - Juč-Bunar — 186
 - Bugarska i ruska diplomatija — 189
- 5. Makedonija i Jermenija — 194
 - Četništvo i rat — 194
 - Raspad Turske i jermensko pitanje — 200
 - Andranik i njegov odred — 207

- 6. Zločin šovinizma i demokratija — 214
 - Bugarska vojna cenzura — 214
 - Vojska pobjednika — 218
 - Iza zavjese — 222
 - Kod kuće — 226
 - U novim pokrajinama — 228
 - Pismo P. Todorova — 230
 - Odgovor P. Todorovu — 232
 - Skupštinsko pitanje za gospodina P. Miljukova — 236
 - Rezultati “balkanskog zahtjeva” — 238
 - Filozofija i moral skrivanja — 244
 - U poretku stvari! — 253
 - U odbranu “dobronamjernog ćutanja” — 254
- 7. Rat i socijal-demokratija — 257
 - Njihov rad — 257
 - Rad proletarijata — 259
 - Socijaldemokratske frakcije austrijskog rajhstaga — 261
- 8. Bugarska u ratu. Drugi period – rat sa bivšim saveznicima — 264
 - Balkanski razgovor — 264
 - Organizatori katastrofe — 271
 - Kriza Bugarske — 276
 - “Ogromna pouka” — 282

III Poslijeratna Rumunija — 287

- Prvi utisci — 287
- Bukureštanski mir — 292
- Rumunjsko-bugarski odnosi — 296
- Između izazova — 301
- Pred reformama — 308
- Na putu unutrašnje katastrofe — 313
- Radnička stranka — 319
- Dobrodžanu-Gerea — 324
- Jevrejsko pitanje — 330
- Put u Dobrudžu — 338
 - I Na putu — 338
 - II U okolini Mangalije — 341
 - III “*Le president du conseil general*”⁰¹ — 348

Komentari i napomene — 356

Lav Trocki

Pred istorijskom granicom. Balkan i balkanski rat

Riječ autora

Opis sadržaja ove knjige dat je u predgovoru urednika. Neophodni istorijski i politički podaci, koji će pomoći čitaocu da poveže različite članke, sadržani su u uvodnom članku urednika ove knjige, druga. I. M. Pavlova, kome ovdje izražavam iskrenu zahvalnost, koja se odnosi i na njegove kolege.

Lav Trocki, 19. jun 1926. g.

Riječ redakcije

U ovom uvodnom, nužno sažetom, traktatu, urednici imaju za cilj da daju kratku istoriju događaja i odnosa poznatih kao "Istočno pitanje". Kao jedno od najsloženijih i najkonfuznijih pitanja u međunarodnoj politici, ono i dalje služi kao povod za stalne podjele i izvor mogućih sukoba između evropskih sila. To se objašnjava činjenicom da se interesi i zahtjevi velikih kapitalističkih zemalja Evrope ukrštaju ovdje, na Balkanu, oko moreuza, "sfera uticaja" i "slobodnog izlaza na more". Male balkanske države sa sopstvenim "nacionalnim" idejama i težnjama grupisane su na liniji interesa velikih sila.

Predmet želje i velikih i malih država dugo je bila teritorija Osmanskog carstva. Ujedinivši pod sultanovim žezlom vjerske poglavare i desetine plemena i narodnosti, Turska je stoljećima bila rastrgana unutrašnjim

ekonomskim protivrječnostima, umnoženim protivrječnostima vjerske i nacionalne prirode. Centrifugalne težnje naroda koji su bili u sastavu Osmanskog carstva naišle su na podršku svojih saplemenika, koji su se prethodno izolovali u samostalne državno-nacionalne organizme, poput Srbije, Crne Gore, Bugarske, Grčke, Rumunije. Turska je svaku od ovih balkanskih država doživljavala kao svog neprijatelja, koji zadire u integritet njene državne teritorije, kao što je svaka od navedenih država Tursku doživljavala kao svog iskonskog neprijatelja, “vjekovnog tlačitelja hrišćanskih nacionalnosti”.

Naravno, male balkanske države sa stanovništvom od 3 – 5 miliona ljudi, nisu mogle same da se suprotstave Turskoj. U svojim agresivnim težnjama protiv nje, bili su primorani da traže pomoć i podršku od velikih evropskih sila. A one su pak, skriveno izvršavajući vlastite zadatke, pretvorile male balkanske države u instrument svoje agresivne politike na Balkanu.

Uz odnose balkanskih država sa Turskom i sa evropskim silama, treća glavna tačka balkanskog pitanja su unutrašnji odnosi samih balkanskih država. Sadržaj ovih odnosa, kao i njihov tok i razvoj, opet u velikoj mjeri određuju evropske sile.

Preplitanje ove tri linije odnosa čini najsloženiji splet kontradikcija koje su potpuno nerješive u okviru kapitalističkog sistema. Jedan od pokušaja njihovog kapitalističkog rješenja bili su balkanski ratovi 1912. i 1913. godine.

Početak 20. vijeka na Balkanskom poluostrvu postojalo je pet nezavisnih država: Srbija, Bugarska, Crna Gora, Rumunija i Grčka. Sve su one u jednom trenutku bile dio Osmanskog carstva, a tokom 19. stoljeća, dijelom 20. stoljeća, prerasle su u nezavisne države.

Srbija je do 1878. godine bila u vazalnoj zavisnosti od Turske, koja je još 30-ih godina 19. stoljeća priznala Miloša Obrenovića, “Kneza Srba beogradskog pašaluka”, za nasljednog vladara zemalja kojima je vladao sa pravima namjesnika.

Od tridesetih godina Srbija je bila pod upravom dvije dinastije – Obrenovića i Karađorđevića, koje su se neprestano smjenjivale: Obrenovići od 1830. do 1842. godine, Karađorđevići od 1842. do 1858., od 1858. do 1903. ponovo Obrenovići, a od 1903. godine Karađorđevići.

Zvanično proglašenje nezavisnosti Srbije datira iz 1878. godine, kada su uz Srbiju na Berlinskom kongresu (vidi napomene 20 i 21) Crna Gora, Rumunija i Bugarska istovremeno priznate kao nezavisne države. Gledajući malo unaprijed, odmah ističemo da je bugarskofilska politika Rusije na Berlinskom kongresu i u prvim godinama poslije njega gurnula novonastalu Srbiju u naručje Austrougarske; tako se novoproglašena nezavisnost srpske kneževine

odmah pretvorila u novu faktičku zavisnost, ali ne od Turske, već od Austrije. U nastavku ćemo vidjeti da je ova zavisnost od Austrije bila mnogo osjetljivije pitanje za Srbiju od nekadašnje vazalne zavisnosti od Turske.

Srbija je u svom ekonomskom razvoju išla uobičajenim putem evropskih država. Početkom 20. vijeka, od zemlje sa samostalnim seoskim domaćinstvima, koja su se bavila uglavnom stočarstvom, pretvara se u kapitalističku zemlju, izvozi poljoprivredne proizvode i ima svoju kapitalističku industriju. Spoljnotrgovinska razmjena Srbije, koja je krajem 19. i početkom 20. vijeka iznosila oko 100 miliona franaka godišnje, udvostručila se uoči Balkanskog rata i dostigla 200 miliona franaka. Glavni srpski izvozni artikli su bili hljeb, šljive i stoka, uglavnom svinje.

Srbija je na Balkanu okružena zemljama sa istom ekonomskom strukturom. Nijedna država Balkanskog poluostrva ne može poslužiti kao tržište za robu koja se izvozi iz Srbije. Njen izvoz je bio usmjeren u Austro-Ugarsku ili, preko nje, u druge evropske zemlje. I uvoz industrijskih proizvoda odvijao se preko Austro-Ugarske, ili neposredno iz nje. Na taj način je Austrougarska imala na raspolaganju moćan instrument ekonomskog pritiska na Srbiju i bila je u poziciji da svu svoju politiku usmjeri željenim putem. Već smo istakli da je ruska bugarskofilska politika na Berlinskom kongresu primorala Srbiju da se prepusti zaštiti Austrougarske. O prirodi balkanske politike Rusije u to vrijeme dobru predstavu daju riječi izvjesnog generala I. Ovsjanova, autora knjige "Srbija i Srbi" (1898.): Stara Srbija je trebalo da postane bugarska gubernija. Uz podršku Austrougarske, Srbija je uspjela da parališe uticaj ruske diplomatije, sačuva Staru Srbiju i dobije Pirotski okrug, Mali Zvornik, itd. {2}. Ali austrijska podrška Srbiji nije bila jeftina. Ubrzo nakon Berlinskog kongresa sklopljen je trgovinski sporazum između nje i Austrougarske, kojim je Srbija potpuno podređena ekonomskom uticaju njenog moćnog susjeda. Što se tiče glavnog artikla srpskog izvoza, stoke, ugovor je zahtijevao da se u Austriju uvoze samo živa goveda, koja je trebalo da se zakolju tek nakon veterinarskog pregleda u Budimpešti. Time je Srbija uskraćena za značajan dio prihoda.

Želja Srbije da se oslobodi austrougarske zavisnosti imala je, dakle, duboke ekonomske razloge. Ova težnja je našla svoj izraz u dva glavna zahtjeva: u zahtjevu za slobodnim izlazom na Jadransko more i proširenjem državne teritorije, kao prirodnog osnova razvoja srpskog kapitalizma. Teritorija koju je Srbija zauzimala prije rata iznosila je samo 48.000,3 kvadratnih kilometara – što je teritorija jedne ruske provincije srednje veličine – sa tri miliona stanovnika, i naravno, to nije moglo poslužiti kao takva osnova. Nedostatak slobodnog izlaza na more i nedovoljnost državne teritorije bile su glavne prepreke razvoju srpskog kapitalizma.

02 Ovdje se očigledno misli na Sloveniju, u kontekstu težnje južnoslovenskih naroda ka ujedinjenju. (Prim. prev.)

Ovom osnovnom ekonomskom faktoru pridružuje se i nacionalni faktor. Na Balkanu je ovo drugo uvijek imalo posebno važnu ulogu. U Austrougarskoj i Turskoj živjeli su razni drugi dijelovi srpskog naroda. U Bosni i Hercegovini je bilo oko milion i 900 hiljada ljudi, u Dalmaciji više od 600 hiljada, u Istri 180 hiljada, u Hrvatskoj i Slovačkoj⁰² oko tri miliona, a u Mađarskoj oko 700 hiljada ljudi. Raštrkani po raznim pokrajinama Austro-Ugarske carevine, oni su prirodno gravitirali Srbiji kao svom nacionalno-državnom centru.

Jasno je da je svako, pa i najbeznačajnije jačanje Srbije postalo prijetnja cjelovitosti Austrougarske, koja je bila konglomerat brojnih nacionalnosti. Odvajanje Srba iz carevine, “njihovo ponovno ujedinjenje sa srpskom državom”, mogao bi poslužiti kao opasan prezedan za ostale narode carstva.

Politika Austrougarske prema Srbiji razvijala se u skladu sa dva navedena srpska zahtjeva. Austrougarska je na prvi zahtjev (pristup moru) odgovorila protuzahtjevom “da se Jadran ne muti”; na drugo (proširenje državne teritorije) Austrija je odgovorila odlučnije, naime tvrdnjom da je potrebno “jednom zauvijek okončati ovo pitanje”, odnosno da Srbija mora biti uništena.

Austrijske želje naišle su na otpor Rusije, koja je imala svoje interese na Balkanskom poluostrvu i sprovodila ih naizmjenično čas kroz Srbiju, čas kroz Bugarsku. U skladu sa tim interesima, Srbija je trebalo da bude sačuvana kao nezavisna kraljevina, pa čak i ojačana u periodima zahlađenja odnosa sa Bugarskom. Jaka Srbija, ili, kako su u takvim trenucima govorili, Velika Srbija, trebalo je da bude uporište i izvršilac ruske politike na Balkanu.

Pristup otvorenom moru Srbija je mogla da dobije ne samo na obalama Jadranskog mora, gdje je svaki pokušaj u ovom pravcu nailazio na strašan otpor i galamu Austrije. Na jugu Balkanskog poluostrva, na obali Egejskog mora, nalazi se prelijepa luka Solun (Tesaloniki). Ali put do luke, kao i samog grada Soluna, vodi kroz Makedoniju, a Makedonija je pripadala Turskoj. Turska je, naravno, bila slabija od Austrougarske i bilo je mnogo lakše izaći na kraj sa njom. Naravno, velikodržavne težnje Srbije krenule su putem manjeg otpora, putem rata sa Turskom. Ali Srbija nije bila dovoljno jaka da razmišlja o samostalnoj borbi protiv Turske. U svojim istupanjima protiv nje oslanjala se na pomoć drugih balkanskih država i na pomoć Rusije. U svakom slučaju, Srbija se odlučuje da se obračuna sa slabijim od dva protivnika. Neke okolnosti, o kojima ćemo sada govoriti, razvile su se uoči Balkanskog rata u prilog upravo ovom drugom putu – zadovoljenju srpskih težnji.

Godine 1905. prestao je važiti trgovinski ugovor između Srbije i Austrije, zaključen ubrzo nakon Berlinskog kongresa. Austrija je tokom pregovora o obnovi trgovinskog sporazuma insistirala na očuvanju ranijih uslova za izvoz srpske stoke, a uz to je iznijela i novi zahtjev političke prirode: tražila je da se srpska vlada obaveže da sve svoje narudžbine oružja vrši u Austriji. Srbija je

insistirala na slobodi kupovine oružja i pravu na izvoz zaklane stoke, koja je podvrgnuta prethodnom veterinarskom pregledu u Srbiji. Počeo je carinski rat između dvije zemlje, koji je trajao oko tri godine. Skupština je izdvojila 500.000 franaka za izvozne nagrade, što je suma koja nije bila mala za državni budžet Srbije. Carinski rat je vrlo jasno otkrio značaj austrougarskog tržišta za Srbiju. Ali u isto vrijeme, to je doprinijelo i tome da je srpski izvoz počeo da pronalazi druge izlaze za sebe. Evo šta o tome govore zvanični podaci srpskog ministarstva trgovine za 1906. godinu: "Manjak je ustanovljen samo u izvozu stoke, pošto je ova izvozna industrija usko povezana sa austrougarskim tržištem. Ali ona je takođe počela da se emancipuje od ove veze, pronalazeći nova tržišta za sebe u Italiji, Egiptu i na Malti. Radovi u novom pravcu otpočeli su tek u septembru 1906. godine, a za samo četiri mjeseca postignut je značajan uspjeh." U martu 1908. sporazum je zaključen pod uslovima koje je iznijela Srbija. Uprkos nekim uspjesima postignutim tokom godina carinskog rata, Austrougarska je ostala glavno tržište za srpsku stoku, a za Srbiju je jedini način da se oslobodi njenog uticaja bio samostalan izlaz na more.

Kao da je predvidio težnju Srbije ka Solunu, austrijski ministar inostranih poslova baron Erental iznosi 1908. godine projekat povezivanja austrijske željezničke mreže sa Solunom preko Novopazarskog sandžaka. Za srpsku trgovinu to je značilo potpuno potčinjavanje Austriji. To je, naravno, ubrzalo želju Srbije da rješava "svoje nacionalne zadatke". Kontraprojekat ruske diplomatije na transbalkanskoj pruži, put do Jadranskog mora, jasno usmjeren protiv Austrije, davao je povoda za pomisao da Rusija, u svakom slučaju, neće biti protiv sprovođenja srpskih pretenzija na Solun.

Pripajanje Makedonije u potpunosti bi zadovoljilo Srbiju, uvećavajući njenu teritoriju i dajući joj slobodan izlaz na more. Ali ako su pretenzije Srbije na Bosnu i Hercegovinu, u kojoj je, kao što smo vidjeli, bilo oko dva miliona Srba, imale osnova, kakve bi onda Srbija mogla da iznese osnove za svoja potraživanja prema Makedoniji?

Makedonski Sloveni su Srbi, kažu srpski profesori, novinari i pisci. Ako sebe nazivaju "Bugarima", to je samo zato što su "bugarofili plaćali novac lokalnim vlastima da progone Srbe i primoraju ih da evropskim posjetiocima kažu da su Bugari". U stvari, oni su Srbi. Bugari, koji makedonske Slovene kategorički smatraju svojim saplemenicima, pa stoga pretenduju da pripoje Makedoniju Bugarskoj i uskrate Srbiji bilo kakva prava na ovu oblast, tvrde suprotno.

Bugarska, koja je ranije, kao i Srbija, bila turska pokrajina, započela je svoje samostalno državno postojanje nakon Rusko-turskog rata 1877-1878. godine. Prema mirovnom sporazumu zaključenom između Rusije i Turske u San Stefanu, Bugarska je trebala dobiti autonomnu vlast, a Istočna Rumelija

i veći dio Makedonije bili su u sastavu njene teritorije. Novostvorena "Velika Bugarska" dobila je izlaz na Crno i Egejsko more. Trebalo je da turske trupe budu uklonjene sa teritorije Bugarske, a novostvorena kneževina je trebalo da dođe pod dvogodišnju okupaciju Rusije. Sanstefanska Bugarska, međutim, nije smjela da se ostvari, njeno stvaranje spriječili su predstavnici evropskih sila, posebno Austrougarske, koji su se bojali jačanja Bugarske, a preko nje i ruskog uticaja na Balkanu.

Uz Bizmarkovu pomoć, 13. juna 1878. u Berlinu se okupio kongres evropskih sila i Turske. Na kongresu su bile zastupljene Austrija, Njemačka, Engleska, Francuska, Italija, Rusija i Turska. Kao rezultat rada kongresa, 13. jula je potpisan Berlinski ugovor, kojim je veći dio Makedonije, koji je po Sanstefanskom ugovoru pripao Bugarskoj, ponovo pripao Turskoj. Tursku je 23. član sporazuma obavezao da uvede poseban administrativni sistem u evropskim regionima Turske. "Briljantna Porta", glasio je član 23. –osnovaće posebne komisije, među kojima će se na najširi mogući način primati zavičajni element i koje će razraditi detalje ovih novih propisa za svaku datu oblast. Od Istočne Rumelije formirana je autonomna oblast, zavisna od Turske, ali kojom je upravljao hrišćanski guverner, kojeg je imenovala Porta i uz saglasnost evropskih sila. U dijelu koji se odnosi na unutrašnju organizaciju uprave Bugarske, članovi 6. i 7. teksta sporazuma govorili su da će "privremena uprava Bugarske, do konačne izrade ustava Bugarske, biti pod vođstvom ruskog carskog povjerenika."

Odluke Berlinskog kongresa u vezi sa Istočnom Rumelijom i Makedonijom izazvale su veliko uzbuđenje među Bugarima. Narodna skupština, koja se sastala 10. februara 1879. godine u Tarnovu, htjela je da oštro protestuje protiv ovih odluka i da o njima preda nadležnim državama memorandum. Međutim, ruski izaslanik, knez Dundukov-Korsakov, uspio je da odvrati Narodnu skupštinu od ovog koraka. Stanje u Istočnoj Rumeliji bilo je potpuno vanredno. Pokrajina je bila pod vrhovnom vlašću sultana, a istovremeno je njom upravljalo narodno predstavništvo sa zakonodavnim funkcijama, čije odluke sultan nije mogao opozvati. Takvo stanje nije moglo a da ne utiče izuzetno štetno na sistem regionalne uprave. Administrativni aparat je bio preglomazan (trostruki sistem sudova, dvostruko lokalno predstavništvo i dvostruki skup lokalnih finansijskih službenika), bio je skup i nije odgovarao finansijskim mogućnostima stanovništva. "Finansijska i ekonomska situacija u regionu bila je takva", kaže Matvejev, "da se spas od opšte propasti naroda, čiju je zaradu apsorbovao sadržaj birokratije koja nije trebala nikome i nije služila ničemu, trebalo očekivati samo od povezivanja sa kneževinom". Ova veza je uspostavljena 18. septembra 1885. godine. Prisajedinjenje Istočne Rumelije, kao prvi korak ka stvaranju Velike Bugarske, nije moglo a da ne

izazove zabrinutost Austro-Ugarske. Ova druga je sa svoje strane gurnula Srbiju u rat sa Bugarskom. Srpsko-bugarski rat trajao je samo dvije sedmice, od 14. do 28. novembra 1885. godine. Bugarske trupe su zauzele Pirot i napredovale preko srpske teritorije. Austrija je, podržavajući Srbiju, izjavila da “ako knez (riječ je o bugarskom knezu Aleksandru Batenbergu) nastavi da napreduje preko srpske teritorije, onda će austrougarska vojska krenuti u Srbiju, a shodno tome, bugarske trupe neće više imati posla samo sa srpskim trupama, nego sa carsko-kraljevskom vojskom.” Ofanziva bugarskih trupa je time obustavljena, a 9. decembra 1885. godine zaključeno je primirje između Srbije i Bugarske pod uslovima *status quo* (postojećeg stanja).

Prvog februara 1886. sklopljen je sporazum između Bugarske i Turske, prema kojem je bugarski knez Aleksandar Batenberg bio odobren od sultana na položaj generalnog guvernera Istočne Rumelije, a dogovoreno je da će svakih pet godina biti ponovo naimenovan na ovaj položaj ako sultan bude zadovoljan njegovim upravljanjem. Tokom 1886. godine, Istočna Rumelija je uspjela da postane neodvojivi dio Bugarske. Tako je Sanstefanski ugovor, poništen Berlinskim ugovorom, u jednom dijelu obnovljen. Bugarska je napravila prvi korak ka proširenju svoje teritorije. Ostalo je da se završi i drugi zadatak – anektiranje Makedonije. Od kraja 19. stoljeća do početka Prvog balkanskog rata cjelokupna spoljna politika Bugarske bila je podređena ovom glavnom cilju.

Mora se priznati da je ova želja za proširenjem teritorije bila uzrokovana ekonomskom nuždom. Ekonomski razvoj zemlje do početka Balkanskog rata postigao je značajan uspjeh. Godine 1904. u Bugarskoj je bilo samo 166 industrijskih preduzeća i 6.149 radnika: 1907. godine – 207 preduzeća i 7.646 radnika, a 1911. godine – 347 preduzeća sa oko 10 hiljada radnika. Kapital preduzeća porastao je sa 30 miliona franaka 1904. na 83 miliona 1911. godine. Spoljna trgovina Bugarske se takođe razvijala prilično brzim tempom.

Samo po sebi se razumije da Bugarska, sa svojim neznatnim brojem stanovnika, koji je uoči Balkanskog rata iznosio samo 4,3 miliona, nije mogla samostalno da vodi svoju “velikodržavnu” politiku. Bila je prinuđena da se orijentiše na jednu ili drugu evropsku veliku silu, vodeći računa o svojim interesima na Balkanu u datom trenutku. Spoljna politika Bugarske, kao i drugih balkanskih država, bila je relativno nezavisna od unutrašnjih odnosa koji su se razvijali u zemlji; štaviše, ovi unutrašnji odnosi su se u velikoj mjeri formirali pod uticajem balkanske politike evropskih sila – prije svega Rusije i Austrougarske. Zbog ove okolnosti bugarsku spoljnu politiku odlikovala su velika skretanja pravca i krajnja nedoslednost. Kada je Rusija podržala Srbiju u njenim pretenzijama na Makedoniju, Bugarska se bacila u zagrljaj Austro-Ugarske, koja je, nasuprot ruskom uticaju na Balkanu, podržavala Bugarsku u

njenim pretenzijama na tu istu Makedoniju; kada je, naprotiv, Austrougarska podržavala velikodržavne težnje Srbije, Bugarska je, pokušavajući da iskoristi strahove Rusije od jačanja austrijskog uticaja na Balkanu, vodila rusofilsku politiku. Jasno je da je ovdje riječ samo o glavnim pravcima spoljne politike Bugarske, od kojih je ponekad bilo i manjih odstupanja.

Od Berlinskog kongresa do izbijanja Balkanskog rata (1878-1912), mogu se ocrtati tri različita perioda bugarske spoljne politike. Prvi period je rusofilski period, od 1878. do 1886. godine. U to vrijeme Rusija podržava želju Bugarske da proširi svoju teritoriju, uređuje unutrašnju državnu upravu ove zemlje, daje joj zajam itd. Srbija u istom periodu potpada pod uticaj Austrougarske. U srpsko-bugarskom ratu 1885. godine, kao što smo već vidjeli, Austrougarska uzima Srbiju pod svoju zaštitu i zaustavlja napredovanje bugarskih trupa na srpsku teritoriju.

Drugi period, od 1886. do 1894. godine, bio je period regentstva Stambulova, kada je Bugarska vodila jasno austrofilsku politiku, uzrokovanu ponašanjem same Rusije, koja je nedvosmisleno izjavila svoju namjeru da okupira Bugarsku i pretvori je u jednu od ruskih provincija. Stvari su otišle toliko daleko da je u novembru 1886. ruski predstavnik napustio Bugarsku, izjavivši "da su sadašnji vladari zemlje potpuno izgubili povjerenje Rusije i da carska vlada smatra nemogućim da održava odnose s bugarskom vladom u njenom sadašnjem sastavu." Tako je došlo do potpunog diplomatskog raskida između Bugarske i Rusije. Balkansku politiku Rusije u ovom trenutku vodi Srbija, koja počinje da vodi rusofilsku politiku.

I konačno, treći period, od 1894. do 1912. godine, period vladavine Ferdinanda Koburga, kada Bugarska ponovo potpada pod uticaj Rusije, koja Srbiju gura u zagrljaj Austrije.

Ponavljamo da je ova periodizacija krajnje relativna i može poslužiti samo kao pomoćno oruđe za orijentaciju u izuzetno složenim i zamršenim odnosima balkanskih država među sobom, s jedne strane, i između balkanskih država i evropskih sila, s druge strane. Bez obzira na činjenicu da je Bugarska u posljednjem periodu bila pod uticajem Rusije, to je nije spriječilo da sklopi tajni sporazum sa Austro-Ugarskom, na osnovu kojeg je ova druga anektirala Bosnu i Hercegovinu, a bugarski knez Ferdinand u to isto vrijeme, 5. oktobra (22. septembra prema starom kalendaru) 1908. godine proglasio se kraljem Bugarske. Srbija, koja je u ovom trećem periodu bila pod uticajem Austrougarske, ipak nije prestala da u njoj vidi svog iskonskog neprijatelja, koji je sprečavao njenu zavjetnu težnju – izlaz na more.

Na Makedoniju je tvrdila da ima pravo i treća balkanska država – Grčka: stanovništvo ove raznolike regije uključivalo je i Grke, što je Grčkoj dalo povoda da u Makedoniji vodi grčku propagandu, tamo organizira čete

(pobunjeničke bande) i na svaki mogući način pridobija stanovništvo ovog regiona na svoju stranu.

Crna Gora je premala država da bi imala bilo kakvu nezavisnu ulogu čak i na Balkanu. U spoljnopolitičkim pitanjima, ona se, za razliku od Srbije, više vodila Rusijom nego Austrijom.

Rumunija se donekle izdvaja od navedenih balkanskih država. Nastala od dvije kneževine, Moldavije i Vlaške, konačno se oslobodila turske zavisnosti tek nakon Rusko-turskog rata 1877. godine. Za učešće u ovom ratu na strani Rusije, tada je dobila dio Dobrudže. Njeni odnosi sa drugim balkanskim državama bili su izuzetno zategnuti, posebno sa Bugarskom, u kojoj je Rumunija vidjela svog prirodnog neprijatelja i rivala na Balkanu. Odnosi sa Grčkom nisu bili ništa bolji. Razlog za neprijateljski odnos prema Grčkoj bila je želja ove druge da helenizira Kucovlahe, Makedonce rumunskog porijekla, kojih se 200 hiljada raspršilo među višeplemenskim stanovništvom Makedonije.

Takvi su, u kratkim crtama, bili odnosi između pojedinih balkanskih država do početka 20. stoljeća. Sve su one, sa mogućim izuzetkom Rumunije, gledale na Tursku kao na svog tradicionalnog neprijatelja, i sve su težile osvajanju turske provincije Makedonije. Ali nijedna od njih pojedinačno nije bila dovoljno moćna za vojnu akciju protiv Turske. Naravno, u takvim uslovima trebalo je da se rodi ideja o Balkanskom savezu.

Inicijativa za stvaranje Balkanskog saveza pripada bugarskom premijeru I. E. Gešovu. Nakon dugotrajnih pregovora o uslovima za podjelu Makedonije, u martu 1912. godine potpisan je bugarsko-srpski savez, a nešto kasnije i vojna konvencija. Grčka se pridružila savezu 19. jula. Sa njom "zbog nedostatka vremena, nije postignut dogovor o povlačenju granice u Makedoniji". Zaključen je usmeni sporazum sa Crnom Gorom. Glavni cilj saveza, stvorenog pod direktnim uticajem ruske diplomatije, bio je rat sa Turskom. U sporazum je uključena posebna klauzula prema kojoj sve nesuglasice između saveznika treba da rješava arbitražni sud ruskog cara. Rumunija se suzdržala od pridruživanja savezu.

To isto makedonsko pitanje poslužilo je kao formalni razlog za objavu rata Turskoj. Masakr u Ištiju i Kočanju (vidi napomenu 84) izazvao je društveni pokret u Bugarskoj, očigledno podržan od strane vlade, za sprovođenje čl. 23 Berlinskog ugovora. Relevantne rezolucije usvojene su na brojnim skupovima u Sofiji i širom zemlje. Evropska štampa je digla uzbunu, javno mnjenje je mobilisano da protestuje protiv "turskih zločina, sknavljenja kulture, civilizacije" itd. Trenutak za kampanju je izabran veoma dobro, jer je Turska, koja je u to vrijeme prolazila kroz revoluciju, bila vojno oslabljena.

Ruska i austrougarska vlada su 10. oktobra 1912. Bugarskoj predale diplomatsku notu u kojoj su navele da će “na osnovu čl. 23. Berlinskog ugovora, oni u interesu stanovništva, preuzeti u svoje ruke sprovođenje reformi u upravi Evropske Turske i, naravno, ove reforme neće narušiti suverenitet nj. v. sultana i teritorijalni integritet Turskog carstva. Ovom deklaracijom se, međutim, zadržava pravo velikih sila da zajednički proučavaju predložene reforme u budućnosti.” Sličnu notu Porti su istog dana uručili izaslanici Austro-Ugarske, Engleske, Francuske, Rusije i Njemačke, te je ponovo naglašeno “da se ovim reformama neće narušiti teritorijalni integritet carstva”. U svom odgovoru na ove note, Turska je istakla da sve ozbiljnije gleda na reforme u svojim evropskim regijama, da ih namjerava sprovesti bez stranog uplitanja i da, ako koraci koje je preduzela u tom smjeru još nisu dali velike rezultate, onda je jedan od glavnih razloga, bez sumnje, “nejasno stanje i nesigurnost uzrokovana raznim vrstama pokušaja atentata koji dolaze iz centara agitacije i čija svrha nije podložna nikakvoj sumnji.” Turska, koja je odlično znala za stavove Bugarske i Srbije o Makedoniji, kao i za savez zaključen između njih, imala je razloga da na izjave o nepovredivosti “teritorijalnog integriteta carstva” gleda bez nekog naročito povjerenja.

Bugarska je 13. oktobra u ime četiri saveznika Turskoj predala notu kojom je pozvala “Visoku portu” da odmah, u dogovoru sa velikim silama i balkanskim državama, pristupi razvoju i uvođenju reformi u evropskom dijelu Turske, predviđenih čl. 23 Berlinskog ugovora, sa etničkim principom kao osnovom, a sprovođenje ovih reformi povjereno je vrhovnom vijeću, sastavljenom od jednakog broja hrišćana i muslimana pod nadzorom izaslanika velikih sila i ministara četiri balkanske države. Uz notu je priložena tabela sa objašnjenjima od 9 tačaka sa detaljima o zahtjevima saveznika za upravu oblastima Evropske Turske (vidi napomenu 76). U vrijeme kada je ova nota uručena, rat je zapravo već počeo, jer je nekoliko dana ranije Crna Gora započela vojna dejstva.

Na notu balkanskih saveznika nije bilo odgovora. Rat je počeo. Do kraja novembra bugarske trupe zauzele su Kirklareli (Lozengrad) i Ljule-Burgas, a srpske i grčke trupe zauzele su skoro cijelu Makedoniju. Petog decembra 1912. proglašeno je primirje, a 13. decembra u Londonu su počeli pregovori između Turske i četiri saveznika o mirovnim uslovima. Saveznici su postavili zahtjev za ustupanje Adrijanopolja (Jedrene), Skadra i Janine sa susjednim područjima. Nijedan od ova tri grada savezničke snage još nisu zauzele. Turci su ovaj zahtjev odbili, uz podršku Austro-Ugarske. Dovoljno je pogledati kartu da bi se shvatilo šta bi prelazak Skadra i Janjine u ruke Srbije i Crne Gore značio za Austrougarsku. To bi značilo, prije svega, jačanje Srbije na jadranskoj obali i mogućnost da Srbija, zajedničkim djelovanjem sa Italijom, blokira izlazak Austrougarske sa Jadranskog mora na Sredozemno more, stavljajući

austrougarske luke na Jadranskom moru u takav položaj u kakvom su bile ruske luke na sjevernoj obali Crnog mora. Turci su to odbili i pregovori su prekinuti. Dvadeset četvrtog januara 1913. neprijateljstva su nastavljena. U narednim mjesecima saveznici su ušli u Adrijanopolj, grčke jedinice su zauzele Janjinu, a Skadar je, po prethodnom dogovoru njegovog branioca Esad-paše sa crnogorskim kraljem, pripao Crnoj Gori. Pod snažnim pritiskom Austrije i Njemačke, koje su nedvosmisleno prijetile ratom i već su uvele svoju flotu u Jadransko more, crnogorske trupe su bile prinuđene da napuste Skadar.

Londonski pregovori su nastavljani, a 30. maja 1913. potpisan je mirovni ugovor između Turske, s jedne strane, i Srbije, Grčke i Bugarske, s druge strane. Prema ovom sporazumu, Bugarska je dobila Adrijanopolj, Srbiji je – u zamjenu za izlaz na Jadransko more – ponuđena trgovačka luka na jugu, bez uspostavljanja suvereniteta na obali, odnosno, od Srbije je zatraženo da traži odštetu na jugu, u Makedoniji, na račun Bugarske. Na jadranskoj obali je formirana nezavisna albanska kneževina, koja je proglašena “suverenom”, nezavisnom od Turske i trajno neutralnom kneževinom sa knezom kojeg su postavile velike sile. Zalaganjem austrijske diplomatije uspjelo se u dovođenju u sukob dva dojučerašnja saveznika, Srbije i Bugarske. Drugi balkanski rat započeo je na Londonskoj konferenciji.

Na istoj konferenciji, Rumunija je nagrađena za svoju neutralnost time što je dobila bugarski grad Silistriju.

Ugovor, potpisan pod pritiskom ambasadora velikih sila, nije zadovoljio nijednog od saveznika. Srbija je od Bugarske tražila odštetu za gubitak jadranske obale. Bugarska se osvrnula na gubitak Silistrije. Grčka je insistirala da joj se ustupe neke tačke jugoistočne Makedonije, naseljene Grcima.

Mora se reći da ovakav rasplet događaja nije bio neočekivan ni za jednog od članova saveza. Već 27. oktobra 1912. godine, nekoliko dana nakon početka rata, Sazonov, bivši ministar inostranih poslova carske Rusije, predložio je Bugarima “da skrenu pažnju Srbima” na veoma važnu okolnost da nužda sprečava njih, Srbe, da traže teritorijalne akvizicije na obalama Jadranskog mora. Glupom uskogrudošću svojstvenom carskom birokrati pokušao je da ubijedi Srbe, za koje je izlaz na more bio pitanje života i smrti, da ne vrijedi “započinjati novi rat zbog jedne primorske luke”.

Zauzvrat su Grci 20. oktobra 1912. godine, dakle u jeku rata između saveznika i Turaka, tražili podjelu osvojenih oblasti, a iz grčkog prijedloga je slijedilo da Bugarska dobije teritoriju sa 1.300.000 stanovnika, a Grčka – sa 2.000.000 stanovnika, dok su Bugari podigli protiv Turaka vojsku od 562 hiljade pripadnika, a Grci od 215 hiljada. Tako su se odnosi između saveznika pogoršali već tokom rata, kada su se savezničke snage još borile rame uz rame protiv Turaka.

Dvadeset osmog juna 1913. bugarske trupe napale su Srbe. Počeo je drugi balkanski rat – rat između dojučerašnjih saveznika. Srbi, Crnogorci i Grci su se suprotstavili Bugarskoj. Rumunija, koja je do tada držala strogu neutralnost, napala je Bugarsku sa sjevera. Turci su, iskoristivši opšti metež, krenuli u ofanzivu i povratili Adrijanopolj.

Zanimljivo je napomenuti da srpski kralj, vrhovni komandant, u naredbi o trupama razloge učešća Srbije u Drugom balkanskom ratu objašnjava na ovaj način: “Bugarska”, kaže se u naredbi, “okružena sa dva mora, ne daje Srbiji da se poveže sa bilo kojim morem... Bugari, do juče saveznici, sa kojima smo se borili rame uz rame, kojima smo, kao prava braća, svim srcem pomagali, Bugari nam osporavaju one zemlje u Makedoniji, koje smo sami stekli sa takvim žrtvama.”

Drugi balkanski rat trajao je samo mjesec dana. Bugarska je poražena. U Bukureštu je 31. jula otvorena mirovna konferencija koja je završena početkom avgusta potpisivanjem mirovnog ugovora, po kome je Makedonija podijeljena ravnomjerno između Srbije i Grčke, a Rumunija dobila Novu Dobrudžu, izvornu bugarsku pokrajinu sa površinom od 6,5 hiljada kvadratnih kilometara, sa populacijom od 404 hiljade ljudi, od kojih su 48% bili Bugari, 3% Rumuni, a ostatak stanovništva Turci i predstavnici raznih malih nacionalnosti. Naravno, kao rezultat Bukureštanskog mira, kojim je Dobrudža pripala Rumuniji a Makedonija podijeljena između Srbije i Grčke, Bugarska je gajila duboko neprijateljstvo prema Srbiji i Rumuniji. Osim toga, Bugarska je izgubila Adrijanopolj i značajan dio Trakije: oboje je moralo da bude vraćeno Turskoj.

Takvi su bili rezultati balkanskih ratova. Nikoga nisu pomirili, nisu riješili nikakve probleme, a istočno pitanje je i dalje stajalo pred evropskim silama i malim balkanskim državama neriješeno, spremno u svakom trenutku da se ponovo rasplamsa u formi diplomatskog ili oružanog sukoba.

Materijali koji čine sadržaj ove knjige su članci L. D. Trockog iz 1912. i 1913. godine, kada je boravio na Balkanu kao dopisnik više ruskih listova. Izuzetak su članci u prvom dijelu knjige koji se odnose na period 1908-1912. godine. Prvi dio ovog odjeljka daje opštu predstavu o balkanskom pitanju. Članci uključeni u drugi dio posvećeni su Kongresu balkanske socijaldemokratije i daju ideju o socijalističkom pokretu balkanskog proletarijata. Cijeli prvi dio se može smatrati opštim uvodom u cjelokupno naknadno izlaganje.

Drugi dio uključuje članke o ratu. Posebno su istaknuti materijali koji se odnose na Srbiju i Bugarsku. Materijale koji se odnose na ove dvije zemlje, pak, dijelimo u dvije grupe: jedna grupa pokriva učešće Bugarske u prvom balkanskom ratu – sa saveznicima protiv Turske; druga grupa je posvećena učešću Bugarske u drugom balkanskom ratu – protiv bivših saveznika.

Treći dio knjige posvećen je poslijeratnoj Rumuniji. Nažalost, razloge koji su izazvali Drugi balkanski rat autor nije dovoljno obradio. To je zbog činjenice da tokom ovog vremenskog perioda drug Trocki više nije bio na Balkanu. Ovu prazninu pokušali smo, između ostalog, popuniti uvodnim člankom uredništva.

Urednici nisu mogli izbjeći neka ponavljanja, ali su ona krajnje beznačajna. To se posebno odnosi na dio "Priče učesnika". Za članke, koji su, kao što je već rečeno, prepiska, ponavljanja u knjizi su neizbježna.

Bilješke koje se odnose na Rusiju i događaje vezane za nju na ovaj ili onaj način preštampane su s manjim izmjenama u odnosu na već objavljene tomove radova L. D. Trockog. Bilješke koje se odnose na Balkan i Bliski istok⁰³ uopšte sastavio je jedan od naših mladih marksista-orijentalista, drug A. F. Miler. On je sastavio i indeks literature.

Značajnu pomoć u radu na ovoj knjizi pružili su i drug M. Ljubimov i I. B. Rumer. Svim gore navedenim drugovima redakcija izražava iskrenu zahvalnost.

03 I sam Trocki i komentatori njegovih članaka koriste pojam Bliskog istoka kao oblasti koja obuhvata takođe i Tursku i Balkan. (Prim. prev.)

I

Na ivici rata

1. Balkansko pitanje

Turska revolucija i zadaci proletarijata

I

Ruska revolucija izazvala je odjek daleko izvan granica Rusije. U zapadnoj Evropi izazvala je olujnu plimu u proleterskom pokretu. Istovremeno je probudila narode Azije za politički život. U Persiji, koja se graniči sa Kavkazom, pod direktnim uticajem događaja na Kavkazu počinje revolucionarna borba, koja se s promjenljivim uspjehom odvija već duže od dvije godine. U Kini, u Indiji – svuda se narodne mase dižu protiv sopstvenih despota i protiv evropskih predatora (kapitalista, misionara, itd.), koji ne samo da eksploatišu evropski proletarijat, već i uništavaju narode Azije. Najnoviji odjek ruske revolucije je revolucija u Turskoj, koja se dogodila ovog ljeta.

Turska se nalazi na Balkanskom poluostrvu, u jugoistočnom uglu Evrope. Ova zemlja je od pamtivijeka smatrana uzorom stagnacije, umrtvljenosti i despotizma. Sultan u Carigradu nije bio ni na koji način inferioran u odnosu na svog peterburškog kolegu, a na mnogo načina ga je čak i nadmašio. Nevjernici i stranci (Sloveni, Jermeni, Grci) bili su podvrgnuti nemilosrdnom progonu. Ali ni život Turaka muhamedanaca nije bio sladak. Seljaštvo je bilo u ropstvu činovnika i zemljoposjednika, siromašno, neuko, praznovjerno. Malo je bilo škola, osnivanje fabrika je na sve načine kočila sultanova vlast iz straha od razvoja proletarijata. Špijuni su bili posvuda. Krađa i rasipništvo sultanove birokratije (kao i carske) bili su bezgranični. Sve je to dovelo do potpunog propadanja države. Kapitalističke vlade evropskih zemalja, poput gladnih pasa, opkolile su Tursku, pokušavajući da zgrabe neki njen dio u svoju korist. A sultan Abdul-Hamid nastavljao da zadužuje i iscrpljuje stanovništvo. Nezadovoljstvo među narodom se gomilalo dugo vremena i izbilo je pod uticajem ruskih i persijskih događaja.

U Rusiji je glavni revolucionarni borac bio proletarijat. Ali u Turskoj, kao što smo već rekli, industrija je tek u povojima, pa je stoga proletarijat mali i

slab. Najobrazovaniji elementi turske inteligencije (kao što su učitelji, inženjeri itd.), gotovo ne pronalazeći nikakvu upotrebu ni korist od svojih sposobnosti u školama i fabrikama, stupili su u oficirske redove. Mnogi od njih su studirali u zapadnoevropskim zemljama, izučavali lokalni poredak, a u domovini su se suočili sa mrakom i siromaštvom turskog vojnika i poniženjem države. To ih je uvrijedilo. Tako je oficirski stalež postao leglo nezadovoljstva i ogorčenja.

Kada je u julu ove godine izbio ustanak, sultan se odmah našao gotovo bez vojske. Korpus za korpusom prelazio je na stranu revolucije. Neprosvjedeći vojnici, međutim, nisu razumjeli svrhu pokreta, ali nezadovoljstvo svojom sudbinom natjeralo ih je da slijede oficire, koji su odlučno tražili ustav, prijeteci u suprotnom da će svrgnuti sultana. Abdul-Hamid nije imao izbora osim da napravi ustupke: “dodijelio” je ustav (sultani uvijek daju takve “poklone” kada im se stavi nož pod grlo), postavio na vlast liberalnu vladu i raspisao parlamentarne izbore.

Zemlja je odmah živnula. Počeli su kontinuirani skupovi. Pojavile su se mnoge nove novine. Mladi turski proletarijat se odmah probudio, kao pod udarom groma. Počeli su štrajkovi. Nikle su radničke organizacije. U Smirni (Izmir) su počele izlaziti prve socijalističke novine.

Sada, dok pišemo ove redove, već se okupio turski parlament, čiju većinu čine mladoturski reformatori. Kakva će biti sudbina turske “dume” pokazaće bliska budućnost.

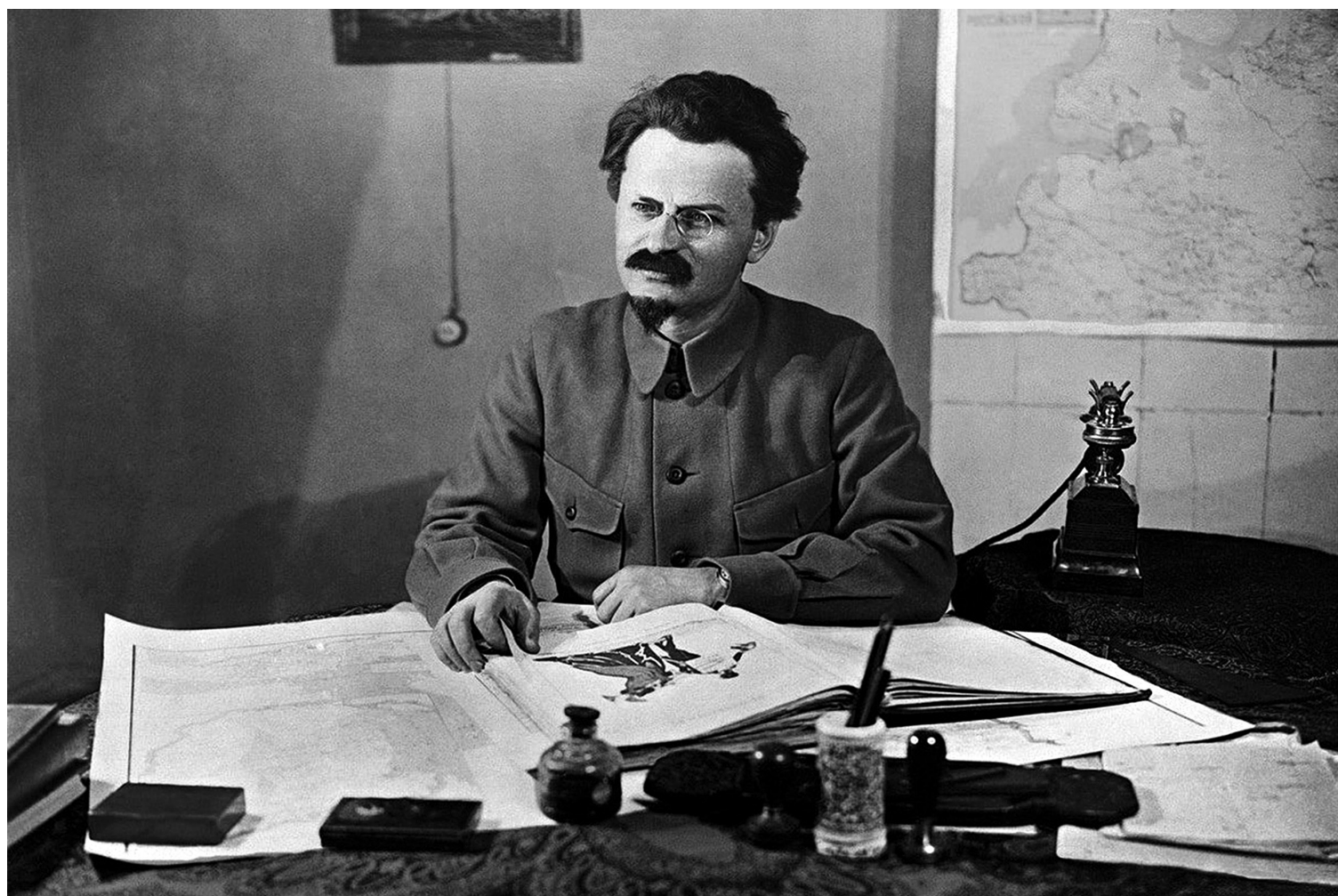
II

Staru, nemoćnu Tursku rastrgale su kapitalističke države. Austrija je prije 30 godina odsjekla dvije pokrajine (regije) od Turske: Bosnu i Hercegovinu, naseljenu uglavnom Srbima. U lopovskom dijalektu diplomata, ova pljačka se naziva “okupacija”, odnosno, takoreći, privremeno zauzimanje provincija. Austrija ih je, međutim, bez ustezanja držala tri decenije.

Ali kada se Turska otresla sultanovog despotizma i sam narod počeo uzimati stvari u svoje ruke, evropski grabljivci su se zabrinuli: da Turci, ojačavši državu, ne traže nešto nazad. Austrija je požurila da svoju “okupaciju” proglasi “aneksijom” (konačnim prisajedinjenjem). U suštini, to ništa nije mijenjalo, jer je Bosna i Hercegovina ionako bila u rukama Austrije. Turci su, međutim, protestvovali, tražeći naknadu. Sada su u toku pregovori između turske i austrijske vlade o ovom pitanju.

Sada nas ipak ne zanimaju ovi pregovori sami po sebi, već buka i graja koju dižu ruske buržoaske stranke na čelu sa kadetima zbog austrijske “aneksije”.

– U Bosni žive Srbi: Srbi su nam, kao Sloveni, braća. Stoga je ruska vlada dužna odmah započeti oslobođanje Bosne od austrijskog ropstva! – ovako viču kadeti na svim čoškovima i raskrscima, u novinama i na sastancima.

Mi, socijaldemokrati, moramo se odlučno suprotstaviti ovoj apsurdnoj i štetnoj agitaciji. Uostalom, razmislite samo: liberali nude carskoj vladi da se pozabavi oslobađanjem Slovena na Balkanskom poluostrvu. A zar nema i bližih Slovena, koji i sami treba da se oslobode carske vlasti? Poljaci su takođe "Sloveni". Međutim, pod petom autokratije, oni su neuporedivo ogorčeniji od Srba u Austriji.

Poljaci i Ukrajinci, Velikorusi i Jevreji, Jermeni i Gruzijci, Sloveni i nesloveni – svi mi hodamo do koljena u krvi koju svakodnevno proliva autokratska banda. A liberali traže da ova, najzločinačkija od svih vlada, oslobodi Srbe iz ruku Austrije. Zašto? Da bi ih onda car mogao uzeti u svoje, još prljavije i krvavije ruke!

Ruski proletarijat ne može prisiliti Romanova da se bori protiv Austrije. Jer Austrija nije naš neprijatelj, a Romanov nam nije prijatelj. Unutar Austrije, mi, kao i srpski narod, imamo vjernog i neumornog saveznika: austrijski proletarijat, koji se do smrti bori protiv svoje vlade. A mi sa svoje strane ne smijemo jačati carsku vladu za borbu protiv Austrije, ne smijemo joj dati regrute, ne smijemo glasati za budžet i zajam, kao što to čine izdajnički kadeti u Dumi, već je, naprotiv, moramo svim sredstvima oslabiti dok joj ne nanesimo posljednji smrtni udarac.

Ruska autokratija je zakleti neprijatelj slobodnih naroda širom svijeta. Još nedavno je carski pukovnik Ljahov uništio persijski medžlis (parlament), a prvom povoljnom prilikom carska vlada će nesumnjivo pokušati da udari na obnovljenu Tursku.

Eto zbog čega je naša borba protiv carizma od svjetskog značaja. Učinićemo najbolju uslugu Srbima u Bosni, kao i svim potlačenim narodima uopšte, kada skinemo krunu sa glave Nikolaja II. Ne možemo nikome pomoći kraljevskim bajonetima: na ovim bajonetima je naša vlastita krv!

"Pravda" br. 2, 17. (30.) decembar 1908. g.

Nova Turska

Mladoturci su dostigli vrhunac svog uticaja. Imaju većinu u parlamentu. Predsjedavajući je mladoturčin. Sultan neumorno pritiska bivše buntovnike na svoja prsa. Evropska diplomatija je spremna da ih mazi do smrti... Zar je prošlo mnogo godina otkad se Ahmed-Riza, pariski emigrant i urednik podzemnih novina, obratio prvoj Haškoj mirovnoj konferenciji sa zahtjevom da zaštiti turski narod od neobuzdane tiranije Carigrada? Grubo su mu pokazali vrata. Nije mu bilo otvoreno nijedno diplomatsko uho. Holandska vlada je zaprijetila da će ga poslati iz zemlje kao "problematičnog stranca".

Uzalud je kucao na vrata uticajnih parlamentaraca; nisu ga pustili unutra. Samo ga je socijalista Van-Kol podržao sazivanjem sastanka pod njegovim predsjedavanjem, na osnovu koga je Ahmed-Riza apelovao na razumijevanje prisutnih. A sada evropski zvaničnici žure da uvjere da predsjednik turskog parlamenta uživa zaslužene simpatije svih evropskih kabineta... Bilov se bez oklijevanja potpisuje u Rajhstagu u znak poštovanja prema turskim oficirima, herojima revolucionarnog prevrata ("Pamtićemo vaše riječi, gospodine kancelare!" piše Parvus o ovom govoru).

Pobjeda je najvažnija argumentacija, a uspjeh najuvjerljivija preporuka. Ali u čemu je tajna ove pobjede, a gdje tajna ovog vrtoglavog uspjeha?

Na tu temu je "Riječ" pisala uz prijekor ljevici: u Turskoj su različite klase krenule u borbu protiv očuvanja hijerarhije koja ih veže u ekonomskom životu zemlje; ekonomski dominantne klase zadržale su svoju hegemoniju nad narodnim masama u revoluciji – otuda i pobjeda.

A "Novoe vremja" ("Novo vrijeme") zauzvrat, uz moralističko likovanje, prekoriševa kadete: Mladoturci su, za razliku od ruskih liberalnih doktrinaraca, čvrsto držali zastavu patriotskog nacionalizma i ni na trenutak nisu raskinuli s monarhijskim i vjerskim uvjerenjima naroda – pa su stoga i bili uzvišeni.

U politici, kao i u privatnom životu, nema ničega jeftinijeg od moraliziranja – jeftinijeg i besplodnijeg. Ovo zanimanje je, međutim, za mnoge privlačno jer eliminiše potrebu za udubljanjem u objektivnu mehaniku događaja.

Šta objašnjava nevjerovatnu pobjedu mladoturaka – pobjedu gotovo bez truda i žrtava?

U svom objektivnom značenju, revolucija je borba za državnu vlast. Ovo drugo direktno podržava vojska. Stoga je svaka istorijska revolucija otvoreno postavljala pitanje: na kojoj je strani bila vojska? – i na taj način odgovarala na njega. U Turskoj revoluciji – a to je njena individualna fizionomija – sama vojska je djelovala kao nosilac oslobodilačkih ideja. Ne samo da nove društvene klase nisu morale da savladaju vojni otpor starog režima, već s naprotiv morale samo da igraju ulogu saosjećajnog hora sa revolucionarnim oficirima, koji su vodili falange vojnika protiv sultanove vlasti.

Po svom porijeklu, po svojoj istorijskoj tradiciji, Turska je vojna država. I u današnje vrijeme je po relativnoj veličini svoje vojske ispred svih velikih evropskih država. Velika vojska zahtijevala je brojne oficire. Dio kadra je popunjen od podoficira sa dovoljno dugim stažom. Ali Ildiz, uz sav svoj varvarski otpor prema zahtjevima istorijskog razvoja, bio je primoran da barem donekle evropeizira svoju vojsku i otvori pristup inteligentnim društvenim snagama. Oni nisu zastali da čekaju. Beznačajnost turske industrije i mladost urbane kulture gotovo da nisu otvarali turskoj inteligenciji bilo koju drugu mogućnost u karijeri osim za oficirsku ili birokratsku službu.

Tako je država u svojim dubinama organizovala militantnu avangardu nove buržoaske nacije: misleću, kritičku, nezadovoljnu inteligenciju. Posljednjih godina u turskoj vojsci kontinuirano traju nemiri: zbog neisplate plata, zbog kašnjenja u izradi činova. Trupe su zauzele telegrafsku stanicu i ušle u direktne pregovore sa Ildizom. Sultanova kamarila je neizbježno popustila. Na taj način, puk za pukom prolazio je kroz školu ogorčenja.

Nakon uspjeha ustanka, mnogi evropski političari i publicisti su mistifikovali genijalnu zamišljenu veliku i sveprožimajuću organizaciju Mladoturaka. Ova naivna predstava izražavala je samo fetišističko praznovjerje pred uspjehom. Zapravo, revolucionarne veze između oficira, posebno sa garnizonima Carigrada i Adrijanopolja, bile su krajnje nedovoljne. Po priznanju samih Nijaz-bega i Enver-bega, ustanak je izbio u trenutku kada su Mladoturci bili “potpuno nespremni” za njega. Ali u pomoć je automatski pritekla organizacija same vojske. Spontano nezadovoljstvo gladnih, odrpanih vojnika prirodno ih je gurnulo na stranu političkih opozicionih oficira, pa se mehanička disciplina vojske prirodno pretvorila u unutrašnju disciplinu revolucije.

Ustanak vojske bio je praćen raspadom birokratskog aparata. U knjizi bivšeg srpskog ministra Vladana Đorđevića naišli smo na indicaciju da su na početku ustanka kajmakami i mutesarifi tri makedonska vilajeta podsticali stanovništvo da pošalje telegrafске peticije Ildizu za obnovu ustava iz 1876. Pod ovim uslovima, Abdul-Hamid nije imao drugog izbora nego da se ponudi kao počasni predsjedavajući komiteta Šura i Umet (*Jedinstvo i napredak*).

Turska revolucija po svojim zadacima (ekonomska nezavisnost, nacionalno-državno jedinstvo i politička sloboda) predstavlja samoopredjeljenje buržoaske nacije i u tom smislu se nadovezuje na tradicije 1789-1848. Ali izvršni organ nacije bila je vojska, predvođena oficirima, što je događajima odmah dalo sistematski karakter vojnih manevara. Međutim, bila bi glupost – a mnogi su joj podlegli – vidjeti u turskim događajima iz jula prošle godine jednostavno pobunu i staviti ih u istu ravan sa nekom vrstom vojno-dinastičkog puča u Srbiji. Snaga turskih oficira i tajna njihovog uspjeha nije u briljantnom organizacionom “planu”, ni u đavolskoj zavjeri, već u aktivnom saosjećanju i učestvovanju naprednih klasa: trgovaca, zanatlija, radnika, dijela birokratije i sveštenstva, i konačno, sela, koje je predstavljala seljačka vojska.

Ali sve ove klase, pored svog “saosjećanja”, sa sobom nose i vlastite interese, zahtjeve i nade. Sve društvene strasti koje su dugo potiskivane doći će do izražaja upravo sada, kada im je parlament stvorio centar težnji. Oni koji misle da je turska revolucija već gotova biće gorko razočarani. A među razočaranima neće biti samo Abdul-Hamid već, po svemu sudeći, i mladoturska stranka.

04 Lat. *uprkos svemu, bez obzira na sve.* (Prim. prev.)

Prvi prioritet je nacionalno pitanje. Nacionalno-vjerska raznolikost turskog stanovništva stvara snažne centrifugalne tendencije. Stari režim je mislio da ih savlada mehaničkom težinom vojske regrutovane samo od muslimana. Ali u stvari, to je dovelo do kolapsa države. Samo za vladavine Abdul-Hamida Turska je izgubila: Bugarsku, Istočnu Rumeliju, Bosnu i Hercegovinu, Egipat, Tunis, Dobrudžu. Mala Azija je kobno potpadala pod ekonomsku i političku diktaturu Njemačke. Uoči revolucije Austrija je htjela da izgradi put kroz Novopazarski sandžak, utirući sebi strateški put ka Makedoniji. S druge strane, Engleska je – za razliku od Austrije – direktno iznijela projekat autonomije Makedonije... Rasparčavanju Turske nije se nazirao kraj. Međutim, prostrana i ekonomski ujedinjena teritorija je neophodan preduslov za razvoj industrije. To se ne odnosi samo na Tursku, već i na cijelo Balkansko poluostrvo. Ne nacionalna različitost, nego ekonomska rascjepkanost ga opterećuje kao prokletstvo. Carinske linije su ga vještački isjekle na komade. Intrige kapitalističkih sila isprepletene su s krvavim intrigama balkanskih dinastija. Ako se ovakvi uslovi održe, Balkansko poluostrvo će i dalje ostati Pandorina kutija. Samo ujedinjena država svih balkanskih nacionalnosti na demokratsko-federalnoj osnovi – po uzoru na Švajcarsku ili Sjevernoameričku Republiku – može donijeti unutrašnji mir na Balkan i stvoriti uslove za moćan razvoj proizvodnih snaga.

Mladoturci, međutim, oštro odbijaju ovaj put. Predstavnici dominantne nacionalnosti, koji imaju iza sebe nacionalnu vojsku, žele da budu i ostanu centralistički nacionalisti. Njihova desnica dosljedno odbija čak i pokrajinsku samoupravu. Borba protiv moćnih centrifugalnih tendencija čini Mladoturke pristalicama “jake centralne vlade” i gura ih na sporazum sa sultanom *quand meme*.⁰⁴ To znači da će, čim se u okvirima parlamentarizma rasplete klupko nacionalnih suprotnosti, desno krilo Mladoturaka otvoreno stati na stranu kontrarevolucije.

Nakon nacionalnog pitanja slijedi socijalno.

Kao prvo, seosko stanovništvo. Opterećeno militarizmom, polukmetstvom, sa jednom petinom bezemljaša u svom sastavu, ono će na ovaj ili onaj način ispostaviti svoj račun novom režimu. U međuvremenu, samo su Makedonsko-jedrenska organizacija (bugarska grupa Sandanskog) i jermenske revolucionarne organizacije (dašnakakakani i ginčakisti) uspostavile manje ili više radikalne agrarne programe. Što se tiče vladajuće Mladoturske stranke, u kojoj begovi-zemljoposjednici ne zauzimaju posljednje mjesto, ona u svom nacionalno-liberalnom sljepilu u potpunosti negira postojanje seljačkog pitanja. Mladoturci se očito nadaju da će obnovljena uprava, zajedno sa formama i ritualima parlamentarizma, sami po sebi zadovoljiti seljaka. Veoma griješe. Nezadovoljstvo sela novim sistemom će, osim toga, neminovno uticati

na sastav seljačke vojske. Samosvijest vojnika posljednjih mjeseci morala je značajno porasti. A ako partija, oslanjajući se na oficire, a ne dajući ništa seljacima, počne da pooštrava disciplinu u vojsci, lako će se ispostaviti da će se vojnici suprotstaviti svojim oficirima, kao što su se oficiri ranije protivili Abdul-Hamidu.

Naporedo sa pitanjem seljaka stoji pitanje radnika.

Turska industrija je, kao što je već rečeno, veoma slaba; sultanov režim ne samo da je svojom opštom politikom potkopavao ekonomske temelje zemlje, već je i namjerno sprečavao osnivanje preduzeća i fabrika – iz za sebe spasonosnog straha od proletarijata. Ali to je bilo nemoguće u potpunosti izbjeći. I već prve sedmice turske revolucije obilježili su štrajkovi pekara, štamparija, tkaonica, tramvajskih radnika i duvanskih radnika u Carigradu, kao i lučkih i željezničkih radnika. Bojkot austrijske robe trebalo je da još više okupi i inspiriše mladi turski proletarijat, jer su radnici, posebno dokeri i lučki radnici, odigrali odlučujuću ulogu u sprovođenju bojkota. Kako novi režim reaguje na političko buđenje radničke klase? Kaznenim zakonom protiv štrajkova. U programu Mladih Turaka nema ni riječi o konkretnim mjerama u korist radnika. Ipak, tretirati turski proletarijat kao kvantitativno zanemarljiv znači doživjeti ozbiljna iznenađenja. Vrijednost klase se nikada ne mjeri pukim brojem njenih pripadnika. Snaga modernog industrijskog proletarijata, čak i malog, leži u činjenici da u svojim rukama drži koncentrisane proizvodne snage zemlje i najvažnije sredstvo komunikacije. Ova elementarna činjenica kapitalističke ekonomije može žestoko da se obije o glavu Mladoturcima.

To su duboke, a još neotkrivene društvene kontradikcije na osnovu kojih će turski parlament morati djelovati. Od 240 poslanika u njemu, Mladoturci računaju na oko 140 glasova. Oko 80 poslanika, uglavnom Arapa i Grka, čine blok “decentralista”. Princ Saba-Edin želi da svoj politički uticaj bazira na savezu sa njima, a za njega je još uvijek teško odlučiti da li je amaterski sanjar kome na umu nije vlast cara ili intrigant koji ne otkriva svoje karte. Na krajnjoj lijevoj strani, mjesta zauzimaju jermenski i bugarski revolucionari, uključujući i nekoliko socijal-demokrata.

Takva je vanjska – čak i previše vanjska – fizionomija turskog predstavničkog doma. I Mladoturci i “decentralisti” u svom sadašnjem obliku su nejasne političke forme koje tek treba da se oblikuju kada se suoče sa društvenim pitanjima. Ali još važnije za sudbinu turskog parlamentarizma su one snage koje djeluju izvan parlamenta; “stranci”, seljaci, radnici, mase vojnika u oružanim snagama. Svaka od ovih grupa će htjeti da za sebe izdvoji što više prostora pod krovom nove Turske. Svaka ima svoje interese i svoju revolucionarnu orbitu. Špekulativnim, to jest birokratsko-kabinetskim sredstvima unaprijed odrediti parlamentarnu rezultantu i prihvatiti je kao

pouzdanu osnovu za opšte umirenje, plan je dostojan samo utopističkih doktrinara liberalizma. Istorija to nikada ne čini. Ona nemilosrdno gura žive snage zemlje na njihova čela i tjera ih da kroz tešku borbu razviju “rezultantu”. Zato držimo da je julski vojni ustanak u Makedoniji, koji je doveo do sazivanja parlamenta, bio samo revolucionarni prolog: drama tek dolazi.

Čemu ćemo svjedočiti u Turskoj u narednom istorijskom periodu? Razmišljanje o tome je beskorisno. Jedno je jasno, pobjeda revolucije znači demokratsku Tursku; zaista, demokratska Turska bi činila osnovu balkanske federacije; balkanska federacija će jednom zauvijek očistiti “stršljenovo gnijezdo” Bliskog istoka od kapitalističkih i dinastičkih intriga koje se kao crni olujni oblaci nadvijaju ne samo nad tim nesrećnim poluostrvom, već i nad čitavom Evropom.

Obnova sultanovog despotizma značila bi istorijsku smrt Turske i opštu kavgu oko komada njene državne lešine. Nasuprot tome, pobjeda turske demokratije znači mir.

Drama tek slijedi! I dok se iza besprijeckorno ljubaznog osmjeha evropske diplomatije pred turskim parlamentom otvaraju grabežljive ralje kapitalističkog imperijalizma, spremne da iskoriste prvu unutrašnju poteškoću Turske kako bi je raskomadali, evropska demokratija sa svom težinom svojih simpatija i svoje pomoći je na strani nove Turske – one koja još ne postoji, koja se tek treba roditi.

“Kijevska misao” br. 3., 3. januar 1909. g.

Balkan, kapitalistička Evropa i carizam

I “Zavjera” Austrije i Bugarske

Iskoristivši udar na istočnoj željezničkoj pruzi, knez Ferdinand je zauzeo istočno-rumelijsku prugu, u vlasništvu austrijskih kapitalista. U odbranu njihovih prava, bečka vlada je odmah uputila odgovarajući protest. Očigledno je bila tako dobro uređena da je čak i bečki *Arbajter-cajtung* smatrao svojom dužnošću da istrese svoje ogorčenje na engleske i francuske “klevetnike” koji su, iza leđa lukavog bugarskog princa, pokušavali da razotkriju podmuklu ruku austrijskog reditelja događaja. Ali klevetnici su bili u pravu. Ne samo bugarsko zauzimanje tursko-austrijske linije, već i austrijski protest protiv bugarskog zauzimanja bili su neizostavni dijelovi zavjere austrijske i bugarske vlade. To je otkriveno nakon dva-tri dana. Bugarska se 5. oktobra proglasila nezavisnom, a dva dana kasnije Austrougarska je objavila aneksiju Bosne i Hercegovine. Oba ova čina prekršila su Berlinski ugovor, ali nisu nimalo promijenila političku kartu Evrope.

Sadašnje države Balkanskog poluostrva izmišljene su od strane evropske diplomatije za stolom Berlinskog kongresa 1879. godine. Tamo su poduzete sve mjere da se nacionalna raznolikost Balkana pretvori u trajno smetlište za male države. Nijedna od njih nije smjela prerasti određenu granicu, svaka je ponaosob bila upletena u diplomatske i dinastičke veze i suprotstavljena svima ostalima, i konačno, sve zajedno su bile osuđene na nemoć pred velikim evropskim državama sa njihovim neprekidnim spletkama i zavjerama. Kongres je odvojio dio teritorije koju su naseljavali Bugari od Turske i pretvorio je u vazalnu kneževinu, ali je Istočnu Rumeliju s gotovo isključivo bugarskim stanovništvom prepustio Turskoj. Ustanak istočnorumelijskih Bugara 1885. promijenio je rad diplomatskih krojača sa Berlinskog kongresa, a I. Rumelija se – protiv volje Aleksandra III – zapravo udaljila od Turske i pretvorila u južnu Bugarsku. Zavisnost “vazalne” kneževine od Turske zapravo ni u čemu nije bila izražena. Od uspostavljanja te fikcije je na taj način Bugarski narod podjednako malo dobio koliko je malo turski narod izgubio. Ali bivši austrijski poručnik Ferdinand Koburg je do kraja ispunio svoju karijeru i od vazalnog princa se pretvorio u suverenog kralja.

Pripajanje dvije bivše turske pokrajine, Bosne i Hercegovine, Austriji također ne dovodi do stvarnih promjena državnih granica. Koliko god prodoran krik ruske slavenofilske-patriotske štampe protiv austrijskog nasilja nad Slovenima, to neće poništiti činjenicu da su obadvije pokrajine prije više od 30 godina predate Habsburškoj monarhiji a, štaviše, to nije učinio niko drugi do Rusija. Bio je to mito koji je Austrija primila prema tajnom Rajhštatskom sporazumu iz 1876. sa vladom Aleksandra II za svoju buduću neutralnost u rusko-turskom ratu 1877-1878. Berlinski kongres 1879. odobrio je samo Austriji pravo na vremenski neograničenu “okupaciju”, a carska vlada se u zamjenu za dvije slovenske pokrajine koje je Austrija odsjekla od Turske, cjenkala za moldavsku Besarabiju, odsječenu od Rumunije. U lopovskom žargonu diplomatije, takav dogovor na račun treće strane naziva se “kompenzacija”. U svakom slučaju, možemo se tješiti činjenicom da ako Kruševan, Puriškevič, Krupenski i drugi slavni starosjedioci Besarabije u etnografskom smislu nisu istinski ruski narod, oni predstavljaju svojevrstni zajednički slovenski ekvivalent, budući da su dobijeni u zamjenu za Srbe i Hrvate iz Bosne.

Politika Austrije na Balkanu u suštini kombinuje kapitalističku grabež, birokratsku glupost i dinastičko lukavstvo. Žandarm, finansijer, katolički misionar i agent provokator dijele posao. Sve skupa se zove ispunjenje kulturne misije.

Tokom tridesetogodišnje vladavine u Bosni i Hercegovini, Austrija je temeljito oslabila zavičajno i prirodno ekonomsko “varvarstvo”, ali nije u sebi

05 Njem. zemaljska skupština, parlament. (Prim. prev.)

pronašla inicijativu za ukidanje feudalnih oblika agrarnih odnosa. Bosanski seljak do danas 1/3 svoje ljetine plaća zemljoposjedniku-begu. Broj nepismenih u istom periodu pao je sa ukupno 95 na 84%, ali je broj emigranata naglo rastao. Nakon turske revolucije, koja je izazvala velike nemire među Bosancima, vlada Franca Josefa je, s jedne strane, naložila svom agentu provokatoru Nastiću da organizuje bučni nastup separatističkih Srba, a s druge strane je pristupila “krunisanju” trideset godina svog civilizacijskog rada: širili su suverenitet cara Austrije i apostolskog kralja Ugarske na Bosnu i Hercegovinu i obećali da će dati samoupravu stanovništvu u obliku posjedničko-sveštenečkog *landtaga*⁰⁵. Neprekidni pretresi i hapšenja treba da pripreme Bosance za percepciju ustavnih blagodati.

Ali ako zavjera Habsburga i Koburga nije promijenila stvarne odnose, onda je u svakom slučaju prekršila svete norme međunarodnog prava. Berlinski ugovor čini formalnu osnovu sve moderne evropske ravnoteže. Pored takozvanih “moralnih” obaveza, čuvaju ga, čini se, vojske, tvrđave, bojni brodovi i pod stalnim je nadzorom diplomatije. A sve to, međutim, nije ni najmanje spriječilo jednog od učesnika Berlinskog kongresa, Austriju, da krši ugovor čim bi za to nastupio povoljan trenutak. Žalosna nesposobnost evropskog “sabora” da spriječi kršenje ugovora koji štiti je nemilosrdno pobijanje iluzija o postizanju Božjeg mira uz pomoć arbitražnih sudova između kapitalističkih država (Žores)! Arbitražni sudovi – njihovi kongresi, konferencije, i “presude” nemaju veću snagu prinude od međunarodnih rasprava.

II Nova Turska pred starim teškoćama

Proglašenje nezavisnosti Bugarske, kao i aneksija Bosne, neposredne su posljedice turske revolucije. Ne zato što je ona oslabila Tursku, već zato što ju je ojačala. Istorijska premisa Berlinskog ugovora bila je dezintegracija stare Turske, proces koji je Evropa jednom rukom ubrzala, a drugom dovela u određene granice. Revolucionarni prevrat još nije stigao da oživi zemlju, ali je stvorio uslove za njen preporod. Bugarska i Austrija bile su suočene s opasnošću, stvarnom ili imaginarnom, da će Turska na kraju htjeti i biti sposobna da fikcije pretvori u stvarnost – a to je izazvalo žurbu zbog straha s kojim je Ferdinand obnovio krunu, a Franc Jozef proširio svoju. Habsburg je, međutim, potpuno jasno pokazao svoj strah od obnavljanja Turske: aneksijom Bosne, “dobrovoljno” povukao svoj garnizon iz Novopazarskog sandžaka. Ovaj veoma važan korak namjerno i sistematski zataškavaju obje strane; austrofilaska – da bi se prikriilo kukavičko povlačenje Habsburške monarhije; panslavensko – da ne bi oslabio utisak o “zločinstvu” zauzimanja Bosne.

Dovoljan je jednostavan pogled na mapu Balkanskog poluostrva da se shvati značaj Novopazarskog sandžaka: ovaj uski pojas zemlje koji pripada Turskoj, naseljen Srbima i okupiran od strane austrijskih trupa silom Berlinskog ugovora, predstavlja, sa jedne strane, klin zabijen između dva dijela “srpstva”: a u stvari su Srbija i Crna Gora, s druge strane, most između Austrije i Makedonije. Željeznička pruga kroz Sandžak, za koju je koncesiju dobila Austrija u posljednjim danima starog turskog režima, trebala je povezati austro-bosanski sa tursko-makedonskim putem. Direktan ekonomski značaj novopazarskog ogranka – a toga su austrijski imperijalisti bili savršeno svjesni – mogao je i biti krajnje beznačajan; ali, s druge strane, otvorio je zgodan strateški put austrijskoj žudnji za balkanskim istokom i bio je u potpunosti sračunat na dalje rasparčavanje Turske. Ta nada je bila slomljena, a Austrija je požurila da povuče ruku, kojom je, s kukavičkom pohlepom, posegnula ka vječno uzavrelom makedonskom kotlu.

Na taj način, Turska nije izgubila ništa; naprotiv, povratila je provinciju, čija se sudbina činila u najmanju ruku kontroverznom. Ako je odgovorila tako žestokim protestom, to je zato što je, nakon dugog niza laskavih i pozdravnih govora novom režimu, ponovo vidjela ogoljene čeljusti evropskog imperijalizma iznad sebe. Nije li krunisanje Ferdinanda kraljevskom krunom samo prvi korak, nakon kojeg bi trebao uslijediti pokušaj zauzimanja Makedonije? Nije li čišćenje sandžaka indirektan poziv Srbiji i Crnoj Gori da zauzme ovaj kraj i da, uvučena u rat sa Turskom, pokrije Austriju u pozadini? Ne stoji li Rusija iza Bugarske, a Njemačka iza Austrije? Da kapitalističke sfere i vladajući krugovi Njemačke nemaju velike simpatije prema obnovljenoj Turskoj je samo po sebi razumljivo. Baš u posljednjim predrevolucionarnim godinama, njemački kapital slavio je jednu pobjedu za drugom u Turskoj – koncesiju za posljednju dionicu Anadoljske željeznice, na području na kome se nalaze, po svemu sudeći, najbogatiji izvori nafte, primljena je iz ruku vlade Abdul-Hamida u maju 1908. Parobrodске linije, filijale banaka, monopolska isporuka oružja, željezničke koncesije, narudžbe svih vrsta sa velikim prirodnim bogatstvom i jeftinom radnom snagom – sve je to obećavalo planine zlata. Revolucija je lišila Hohencolerna političkog uticaja u Carigradu, otvorila mogućnost razvoja “nacionalne” turske industrije i dovela u pitanje ustupke njemačkih kapitalista dobivene mitom i kapitalističkim spletkama. Stisnutih zuba, berlinska vlada se povukla u stranu, odlučivši da sačeka. Što je dalje išlo jačanje položaja Mladoturaka, to su bili prinuđeniji da traže zblizavanje s njima. Ali nema sumnje da je kapitalistička Njemačka jednako iskreno spremna dočekati kolaps ustavne Turske koliko je licemjerno dočekala svoje pobjede. S druge strane, Engleska je pokazivala svoje prijateljstvo prema novom poretku utoliko očiglednije što je on više slabio poziciju Njemačke na

Balkanu. U tekućoj borbi između ove dvije moćne evropske države, Mladoturci su, naravno, tražili podršku i "prijatelje" na Temzi. Ali bolna tačka u anglo-turskim odnosima je Egipat. Naravno, ne može biti govora o dobrovoljnom povlačenju Engleske iz njega: zbog toga što je ona previše zainteresovana da dominira Sueckim kanalom. Hoće li Engleska podržati Tursku u slučaju vojnih poteškoća? Ili će joj zabiti nož u leđa tako što će Egipat proglasiti svojim? Jedno je isto tako moguće kao i drugo, u zavisnosti od okolnosti. U svakom slučaju, to nije sentimentalna ljubav prema liberalnoj Turskoj, već hladna i nemilosrdna imperijalistička kalkulacija kojom upravlja engleska vlada.

Turska, kao što smo već naveli, ima sve razloge da strahuje da bi kršenje njenih fiktivnih prava od strane Bugarske i Austrije moglo biti praćeno kršenjem njenih stvarnih interesa. Međutim, nije se usudila da potegne mač i do sada se ograničila na poziv državama koje su učestvovala na Berlinskom kongresu. Nesumnjivo je da bi narodni rat, pokrenut na inicijativu Mladoturaka, mogao učiniti nespornim njihovu dominaciju, koja je tako usko povezana s ulogom vojske. Ali pod jednim uslovom: rat bi morao biti pobjedonosan.

Međutim, nije bilo nade u pobjedu. Stari režim ostavio je u naslijeđe novom vojsku, do posljednjeg stepena neorganizovanu: artiljerija – bez topova, konjica – bez konja, pješadija – bez dovoljnog broja pušaka nove proizvodnje, flota – još manje sposobna za vojne operacije od ruske. Čak i da je Engleska realizovala veliki zajam, bilo bi nemoguće zamisliti rat sa Austrijom pod takvim uslovima. Preostao je rat sa Bugarskom. Ovdje se Turska još uvijek može nadati pobjedi suprotstavljajući kvalitetu kvantitet. Međutim, do čega bi ova pobjeda dovela? Do obnavljanja fiktivnog vazalstva Bugarske? Ali zbog takvih stvari se ne ratuje. Povratak Istočne Rumelije? Ali to bi ojačalo ne Tursku, već njene već snažne centrifugalne tendencije, koje novi režim tek treba da prevaziđe.

Reakcionarni elementi, koji u svakom slučaju nisu imali šta da izgube, pokrenuli su energičnu agitaciju u korist rata i, koliko se može suditi po izvještajima iz Carigrada, oslabili su uticaj kabineta vlade i mladoturskog komiteta. Ovaj je, s jedne strane, pokušao da odvrati narodno uzbuđenje, usmjeravajući ga na bojkot austrijske robe, a s druge strane je povukao najpouzdanije pukove u Carigrad, uklanjajući one sumnjive. Dominacija nad vojskom ostaje glavna snaga Mladoturaka. Ali u ovoj ograničenoj društvenoj osnovi leži u isto vrijeme glavni izvor opasnosti za novi sistem. Izborni program vodeće stranke ograničen je isključivo na politička i kulturna pitanja. Na istom planu razvijaju se i aktivnosti vlade. Njen prvi korak na društvenom polju bile su drakonske mjere protiv štrajkova. Turska industrija, čiji je razvoj sistematski i namjerno kočio stari režim, još je u povojima. Carigradski

proletarijat se sastoji od saobraćajnih radnika i radnika u fabrici duvana, lučkih utovarivača i radnika u štamparijama. Slabost proletarijata za sada isključuje mogućnost ozbiljnog pritiska na vladajuću stranku. Seljaštvo može steći neuporedivo veći uticaj na tok događaja u Turskoj. Budući poluporobljeno, upleteno u mreže lihvarstva, sastavljeno od jedne petine bezemljaša, njemu su potrebne najopsežnije agrarne mjere države. Ipak, samo su jermenska partija Dašnakcutjun i makedonsko-bugarska revolucionarna grupa (Sandanskog) iznijele manje-više radikalni agrarni program. Što se tiče Mladoturaka, oni ignorišu seljačko pitanje, kao i radničko... Malo je vjerovatno stoga da će tursko seljaštvo moći da izrazi svoje društvene interese u okviru parlamentarnih izbora. Ali njegovo raspoloženje se može izraziti na stvarniji način: posredovanjem vojske. Događaji revolucije trebali su izuzetno podići samosvijest ne samo oficira, već i vojnika. I nema ničeg nevjerovatnog u činjenici da će se – kao što su interesi buržoaske “nacije” došli do izražaja kroz oficirski kadar – potrebe seljaštva ispoljiti kroz sredstvo vojničke mase. Pod ovim uslovima, ignorisanje seljačkog pitanja od strane partije, koja se oslanja samo na oficire, može biti kobno za sudbinu parlamentarne Turske. Događaji revolucije trebali su izuzetno podići samosvijest ne samo oficira, već i vojnika. I nema ničeg nevjerovatnog u činjenici da će se – kao što su interesi buržoaske “nacije” došli do izražaja kroz oficirski kadar – potrebe seljaštva ispoljiti kroz medij vojničke mase. Pod ovim uslovima, ignorisanje seljačkog pitanja od strane partije, koja se oslanja samo na oficire, može biti kobno za sudbinu parlamentarne Turske.

Na ovaj ili onaj način, Turskoj je sada potreban mir. Ona je, stupivši u direktne pregovore sa Austrijom i Bugarskom, izrazila spremnost da prizna ono što se već dogodilo – kako bi ove države preuzele odgovarajući dio njenog javnog duga. To bi za nju nesumnjivo bio najbolji ishod, jer je odbijanje da plati ogroman dug koji je ostavio stari režim za nju apsolutno nemoguće u sadašnjim uslovima. Nakon što je pitanje svedeno na veličinu novčane sume, uspjeh pregovora se morao činiti sigurnim.

Ali upravo sada, dok se ovi redovi pišu, pregovori su prekinuti: trajno ili privremeno – to još nije jasno. A sa druge strane, sasvim je jasno da engleska diplomatija, a posebno ruska, čine sve da spriječe neposredni sporazum između Turske i Austrije. Njihov zadatak je da sazovu međunarodnu konferenciju za reviziju Berlinskog ugovora. No naravno, ne iz platonskog poštovanja međunarodnog “prava”.

III Traženje “nekoristoljubivih” kompenzacija

Najgori neprijatelj nove Turske je nesumnjivo carska Rusija. Kao što ju je Japan izbacio sa obala Tihog okeana, tako jaka Turska prijeteći da će je baciti sa Balkana jednom za svagda. Ojačana na demokratskim temeljima, Turska će postati centar političke gravitacije za Kavkaz – i ne samo za svoje muhamedance. Povezana sa Persijom po vjeri, može istisnuti Rusiju odatle i postati ozbiljna opasnost za ruske posjede u srednjoj Aziji. Nema udarca koji peterburška vlada ne bi bila spremna da nanese novoj Turskoj. Taj polupristanak na aneksiju Bosne i Hercegovine, koji je Izvoljski dao Erentalu, nesumnjivo je sračunat na koristi koje bi za Rusiju mogla proizvesti balkanska zabuna. Mirni ishod najnovijih sukoba značio bi približavanje Bugarske i Austrije i jačanje Turske, odnosno umiranje političkog uticaja Rusije na Balkanu. Ometati međusobni dogovor između direktno zainteresovanih strana, uključiti u ovo pitanje sve želje i apetite evropskih sila, gurnuti ih jedne protiv drugih i pritom ugrabiti komad plijena za sebe – to je sada neposredni zadatak ruske diplomatije. Već smo imali prilike da na ovim stranicama kažemo da je najnovija spoljna politika carske vlade potpuno lišena objedinjujuće “ideje” i da se može okarakterisati kao parazitski oportunistički; hrani se prvenstveno borbom Nemačke sa Engleskom i parazitski je čak i u odnosu na imperijalističku politiku kapitalističkih vlada: kombinuje savez sa Francuskom i “prijateljstvo” sa Njemačkom, tajne poslove sa Erentalom i zvanične konferencije sa Pišonom. Iskoristiti sve pukotine u međunarodnoj politici i ne zaglaviti se ni u jednoj od njih – to je misija na koju je ruska diplomatija osuđena svojom političkom slabošću. Ali da bi ova taktika dala barem privid uspjeha, potrebna je barem privremena finansijska nezavisnost od onih vlada u čijim rukama su glavne karte u igri. U međuvremenu, događaji na Balkanu izbili su u jeku pregovora o novom ruskom kreditu od pola milijarde dolara. Ekonomski i politički preduslovi za novi kredit su izuzetno nepovoljni. Žetva je ove tekuće godine ispod prosjeka, a u mnogim pokrajinama i prilično loša. Trgovinski bilans prvih mjeseci godine pokazuje značajno pogoršanje; izvoz je naglo opao čak i u poređenju sa godinama rata i “nemira”. Takođe nema sumnje da je evropska berza na svoj način uzela u obzir studentske nemire, u kojima je naučila da vidi krajnje uznemirujući simptom. Pregovori o zajmu, vođeni uz aktivno učešće ruskih bankara, traju u nedogled. Moskovska berza svoju ekstremnu depresiju objašnjava potpunom neizvjesnošću oko toga gdje, kada i kako će novi inostrani kredit biti zaključen. Međutim, da biste imali slobodne ruke u balkanskim poslovima, potrebna vam je, prije svega, čista gotovina u džepu. I u ovome je sada Ahilova peta carske diplomatije! Engleska, s kojom Francuska usklađuje svoju vanjsku politiku, nastoji da iskoristi Rusiju protiv Austrije i

Njemačke; ali nema razloga da jača carizam na Balkanu protiv sebe. Stoga je teško očekivati od nje da pristane na realizaciju ogromnog kredita prije konferencije, i sve u svemu prije konačne likvidacije najnovijih komplikacija na Bliskom istoku. Mogla bi pristati na to samo tako što će carskoj diplomatiji prethodno vezati ruke i noge i unaprijed iskoristiti svoj uticaj na sopstvenu korist. Ovakvo stanje stvari objašnjava nehотиčni, ali utoliko ubitačniji humor kojim engleska berzanska štampa podstiče Rusiju na potpunu “nekoristoljubivost” na Balkanskom poluostrvu. Zapetljan u kontradiktornosti svoje pozicije, g. Izvoljski juri po Evropi od jedne vlade do druge, očigledno u tajnoj nadi da će njegov politički uticaj rasti srazmjerno njegovim putnim troškovima. A čitavim putem, ruski ministar sluša iza sebe patriotski hor ruske štampe, u kojem se promukli lavež “Novog vremena” skladno kombinuje sa strastvenim pokličima Miljukovljeve “Riječi.” Austrija je sramotno razapela Slovene!” viču kadeti, oktobristi i čitaoci “Novog vremena”, “zato tražimo odštetu, najnekoristoljubiviju, najčistiju naknadu!” Pomama ovih patriota, spremnih da nadglasavaju jedni druge, dostigla je najvišu granicu posljednjih nedjelja. Sve je smiješano u jednu ružnu gomilu – i samo leti perje od političkih programa, anglofilstva, panslavenske ideologije i spoljašnje pristojnosti. “Kompenzacija, najnekoristoljubivija kompenzacija!” Gdje? Kakva? Niko ne može da odgovori. Nemoć i zbunjenost samo pojačavaju izbezumljeni bijes. “Novo vrijeme” svaki dan pravi nove planove i stvara nove kombinacije. Od škrgutanja zubima protiv Turaka, odjednom prelazi na molećivo prijateljstvo: “Moskovljani i Osmanlije su zapravo bliži jedni drugima nego bilo kome drugom.” Ponašanje oktobrističke štampe obilježeno je istom grozničavom nedosljednošću. Ona se posljednjih sedmica sve čvršće deklarise kao pristalica rusko-engleskog zbližavanja, prema čemu se u početku odnosila sa suzdržanom hladnoćom. Najavljujući da se anglo-ruske privredne komore organizuju u Londonu i Sankt Peterburgu, “Glas Moskve” stavio je novu međunarodnu kombinaciju pod pokroviteljstvo te klase “koja, možda više od bilo koje druge, doprinosi najvećem zbližavanju naroda”. Ali nakon što je londonska štampa očitala pridiku Izvoljskom o štetnosti koristoljublja, oktobristički zvaničnik se oglasio s ljutitim pritužbama na Englesku, koja je ponovo razotkrila njenu “uobičajenu lukavost”... Najgora od svega je, međutim, liberalna štampa, koja svom pseudoopozicionom imperijalizmu pokušava dati principijelnu “panslavensku” formulaciju. Tokom praznika, gospodin Milyukov je izvršio reviziju stanja na Balkanskom poluostrvu i došao do zaključka da sve ide dobro. Sa svojom karakterističnom pronicljivošću javljao je iz Beograda da je srpsko-bugarsko zbližavanje u punom jeku i da će uskoro uroditi plodom... Neopanslavizam je, međutim, posle nekoliko nedjelja morao da prođe teška iskušenje. I šta? Bugari su se sukobili sa “iskonskim neprijateljem” Slovena –

Austrijom i olakšali joj da pripoji dvije pokrajine naseljene Srbima. Uživajući stalnu podršku kadeta, Izvolški, predstavnik takozvanog “novog kursa”, dao je tajni pristanak na “raspeće” slovenstva. Austrijski Poljaci, Rusini i Česi, preko svojih nacionalističkih partija, izrazili su u austrougarskim delegacijama punu solidarnost sa habsburškim preuzimanjem vlasti. Tako je, drugog dana poslije “sveslovenskog” kongresa u Pragu, istorija ponovo pokazala – po ko zna koji put! – da je sveslovensko bratstvo licemjerna fikcija i da se nacionalno-dinastički, kao ni buržoasko-imperijalistički interesi, ne mogu upravljati prema etnografskom rječniku. Kadeti su izgubili i posljednje ostatke ideološkog pokrića, a s njim i posljednje trunke srama. Novine “Riječ” se uzbuđeno žale da vlada sprečava stanovništvo da organizuje protestne skupove protiv aneksije Bosne i skupove podrške Izvolškom. A, servilno istrčavajući naprijed, kadetski zvaničnik se zabrinuto pita da li gospodin Izvolški neće biti “pretjerano popustljiv u odnosu na Tursku”. Takva je logika opozicionog podaništva. Počeli su protestima protiv Austrije koja je prisvojila dvije pokrajine odsječene od Turske... a završili sa zahtjevom za jurišom na tu istu Tursku. O kakvoj “prekomjernoj usklađenosti” je riječ? Da li Turska nešto duguje gospodi Miljukovu i Hesenu? Prije dvije godine ova su gospoda otišla u Pariz da traže pomoć francuskih radikala protiv carske vlade. A sada huškaju carsku vladu protiv Turske koja se obnavlja. S obzirom na gubitke koje je pretrpjela Turska, traže odštetu – u korist Rusije – na teret Turske...

Tako buržoaska štampa priprema uslove za međunarodnu konferenciju na kojoj bi carska diplomatija, prema definiciji “Novog vremena”, trebalo da bude “zastupnik slabih i branilac narušenog prava”.

IV Dalje od Balkana! Napolje iz Tabriza!

Ruska diplomatija želi da postigne slobodu da njena mornarica uđe u Sredozemno more iz Crnog mora, u kojem je bila zatvorena više od pola vijeka. Bosfor i Dardaneli – dvije morske kapije, čvrsto utvrđene artiljerijom – u rukama su Turske, čuvara moreuza snagom evropskog “mandata”. Ako ruski ratni brodovi ne mogu napustiti Crno more, onda strani brodovi ne mogu ući u njega. Carska diplomatija želi da se zabrana ukine samo za njihove brodove.

Teško da Engleska može pristati na ovo. Razoružanje moreuza za nju je prihvatljivo samo ako joj pruži priliku da svoju flotu uvede u Mramorno i Crno more. Ali tada Rusija, sa svojim beznačajnim pomorskim snagama, ne pobjeđuje, već gubi. Turska gubi u oba slučaja. Njena flota je svugdje beskorisna, a u Carigradu će vlasnik biti država, koja će moći da svoje bojne brodove dovede do ispod svojih zidina. “Novo vrijeme” se obrušava na Englesku, koja poriče carskoj vladi ovo pravo, što je, s obzirom na slabost

Crnomorske flote, “čisto teoretskog karaktera”, i istovremeno ubjeđuje vladu padišaha da otvori kapije Rusiji, obećavajući u zamjenu zaštitu turske dominacije nad moreuzima od stranih napada. Protestujući – uz pozivanje na Berlinski sporazum – protiv međusobnog sporazuma Turske sa Austrijom, sama Rusija želi da prekrši evropski mandat kroz privatni neposredni sporazum sa Turskom. Ako bi uspjela da ostvari svoj cilj, to bi bila opasnost ne samo za miran razvoj Turske, već i za mir cijele Evrope.

Dok Izvoliski tka diplomatske intrige u Evropi, pukovnik Ljahov, koji dijeli posao sa njim, mačem će presjeći diplomatske čvorove u Aziji. Prikriven bukom balkanskih događaja, i patriotskim pokličima domaće štampe, carizam se sprema da po drugi put zagazi kozačkom čizmom na prsa revolucionarne Persije. I to se radi ne samo uz prećutnu podršku Evrope, već i uz aktivno saučesništvo “liberalne” Engleske.

Pobjeda Tabriza, najznačajnijeg grada Persije, nad šahovim trupama prijetila je da pokvari planove peterburške i londonske diplomatije. Pored činjenice da je konačna pobjeda revolucije izazvala strah od ekonomskog i političkog preporoda Persije, dugotrajni građanski rat nanio je direktnu štetu interesima ruskog i britanskog kapitala. Pobijedivši medžlis u ime očuvanja poretka, Ljahov je u zemlji uveo anarhiju. Dok je čistio mitraljeze i oštrio bajonete za dalje operacije, “Novo vrijeme” je čitalo presudu. “Ne treba zaboraviti”, navodi ovaj list, “da su čitavo Istočno vkažje i Azerbejdžan etnografski jedna cjelina... Jermenski komiteti nastavljaju svoj revolucionarni rad ne samo ovdje već i u Persiji, nastojeći da ujedine revoluciju i opšti nered... Tatarski poluintelektualci u vkažju, zaboravljajući da su ruski podanici, reagovali su na nemire u Tabrizu vatrenim učešćem i tamo poslali svoje dobrovoljce: Satarhanovu pratnju čine mladi tatarski i jermenski demagozi ”... Uzalud je tabriski *endžumen*⁰⁶ apelovao na sve “civilizovane i humane narode svijeta” da se sjete borbe svojih herojskih predaka za “ideale pravde i dobrote”. Uzalud su persijski emigranti u vatrenom proglasu (“*Times*“) tražili da Evropa pusti Persiju na miru, ostavljajući joj da sama odlučuje o svojim stvarima. Izrečena je presuda Persiji. Najavljujući najnovije razgovore Izvolskog sa Grejem, londonski Forin ofis demonstrativno je istakao potpunu solidarnost obje vlade kao garanciju njihove “harmonične saradnje” u rješavanju srednjeazijskih pitanja. A već 11. oktobra šest ruskih pješadijskih bataljona, u pratnji odgovarajućeg broja artiljerije i konjice, prešlo je persijsku granicu da zauzme revolucionarni Tabriz. Telegrafska komunikacija sa gradom odavno je prekinuta, tako da su humani evropski narodi oslobođeni potrebe da korak po korak prate kako neobuzdano kopile carizma ostvaruje “skladnu saradnju” između dva “hrišćanska” naroda među zadimljenim ruševinama Tabriza...

06 Pers. društvo, vijeće, skupština. (Prim. prev.)

Svojim moćnim ustankom širom zemlje, a posebno na Kavkazu, ruski proletarijat je probudio Persiju za politički život. Ali sada nije u stanju da povuče krvavu ruku podignutu iznad glave persijskog naroda. Sve što preostaje socijalističkim radnicima Rusije je da nemilosrdno osude rad ne samo autokratskog koljača, već i buržoaskih partija koje s njim dijele odgovornost za njegov zločin.

“Napolje iz Tabriza! ” Ovaj poklič mora da se čuje u svakoj fabrici i u svakom radničkom krugu, da bi ga onda čula cijela zemlja i čitav svijet sa govornice Dume.

“Dalje od Balkana!” Carizam nema šta da petlja po Carigradu. Crnomorska flota nema šta da traži ni u Mramornom moru ni na Mediteranu. Kako god se razvijali odnosi balkanskih naroda, oni će se razvijati bolje i zdravije bez intervencije carizma sa svojim podmuklim provokacijama i grabežljivim spletkama.

Neka glas socijalističkog proletarijata Rusije odjekne u atmosferi reakcionarnog ludila, koju su buržoaske partije zasitile isparenjima šovinizma i niske servilnosti.

14. (27.) oktobar

“Proleter” br. 38, 1. (14.) novembar 1908.

2. Balkanske zemlje i socijalizam

Bugarska i srpska socijaldemokratija

Kada je Velika francuska revolucija zamijenjena evropskom reakcijom, iznjedrila je sveti savez; kada je kontrarevolucija uložila svu svoju snagu da stane na kraj naslijeđu 1848. godine – svaki put bi se na sceni pojavilo istočno pitanje. Na to je već ukazao Marks. A sada, nakon poraza revolucije u Rusiji, kao da skepticima daje pravo da tvrde da se istorija vrti u začaranom krugu, istočno pitanje se ponovo stavlja na red. Ali kakva ogromna razlika! Tada su evropske diplomate, kako im je bilo volja, nohtima iscrtale kartu Balkanskog poluostrva i odlučivale o sudbini naroda; sada se i sami balkanski narodi bude za istorijski život, balkansko pitanje postaje njihovo sopstveno pitanje, Turska se svojom revolucijom suprotstavlja povratku carizma na Balkan; balkanski kapitalizam je čvrsto na nogama; socijaldemokratija balkanskih naroda izlazi iz vjekovnog haosa. Pa čak i ako za evropsku diplomatiju jugoistočni ugao Evrope prestane da bude pasivan objekat grabežljivih kombinacija, onda se za

evropsku socijaldemokratiju mora, tim više, iz bezličnog geografskog pojma pretvoriti u živi politički koncept: tu balkanski deo Internationale raste i poprima sve određenije oblike.

Kapitalistički razvoj Bliskog istoka karakteriše kolonijalni karakter. Evropska berza, koja je balkanske države uplela u mreže dužničkih obaveza, upropaštava, uz pomoć “nacionalnih” fiskalnih aparata, seljake i radnike Balkanskog poluostrva, bez obzira na plemena i rase; evropska roba ubija domaću industriju i zanatstvo; konačno, evropski industrijski kapital, potčinjavajući domaći kapitalizam, uspostavlja željeznice i industrijska preduzeća najnovijeg kapitalističkog modela na Balkanu. Ovaj razvoj zahvata situaciju buržoaziju od samog početka njenog istorijskog postojanja. Njegovo ekonomsko propadanje je dopunjeno njegovim političkim propadanjem; zajedno sa razorenim seljaštvom postaje topovsko meso za političare, ulične demagoge, dinastičke i antidinastičke šarlatane, koji rastu kao pečurke iz gnojiva agrarno-kolonijalnog parlamentarizma. Neveliki prelazni sloj krupne buržoazije, koji je ušao u svoje istorijsko polje sa riječima “kartel” i “lokaut” na usnama, politički je potpuno odsječen od masa i traži podršku u evropskim bankama. Kolonijalni karakter kapitalističkog razvoja balkanskih zemalja, koji je ovdje još izraženiji nego u Rusiji, stavlja proletarijat u poziciju avangarde, prenosi u njegove ruke najkoncentrovanije proizvodne snage zemlje i daje mu politički značaj. Kao što u Rusiji glavni teret borbe protiv patrijarhalno-birokratskog režima pada na pleća proletarijata, tako i na Balkanu samo proletarijat postavlja sebi zadatak da stvori normalne uslove za suživot i saradnju brojnih naroda i plemena na poluostrvu. Poenta je da se na teritoriji, čije su granice prirodno utvrđene, stvore dovoljno široki i fleksibilni državni oblici koji bi na osnovu nacionalne autonomije pojedinačnih dijelova mogli da obezbjede jedinstvo unutrašnjeg tržišta i zajedničkih državnih organa za cjelinu stanovništva poluostrva. “Osloboditi se partikularizma i uskogrudosti; uništiti granice koje razdvajaju narode, dijelom identične jezikom i kulturom, dijelom ekonomski povezane jedne s drugima; konačno, zbaciti direktne i indirektno oblike strane dominacije, koja narodu oduzima pravo da sam odlučuje o svojoj sudbini” – tako je prvi kongres socijaldemokratskih partija i grupa evropskog jugoistoka, održan u Beogradu od 7. do 9. januara 1910. godine, formulisao svoj program u ovim negativnim terminima.

Pozitivan program koji iz ovoga proizilazi jeste: federalna balkanska republika.

Potrebe kapitalističkog razvoja svakog minuta nailaze na uski okvir partikularizma na poluostrvu, a federacija postaje ideja samih vladajućih krugova na Balkanu. Nadalje, carska vlada, nemoćna da ima samostalnu ulogu

na Balkanu, pokušava da djeluje kao inicijator i pokrovitelj bugarsko-srpsko-turskog saveza, svojom oštricom usmjerenog protiv Austro-Ugarske. Ali to su samo nejasni planovi za privremenu uniju balkanskih dinastija i političkih partija, koja po svojoj prirodi nije u stanju da garantuje slobodu i mir na Balkanu. Program proletarijata nema ništa zajedničko sa ovom idejom. On je upravljen protiv balkanskih dinastija i političkih klika, protiv militarizma balkanskih država isto koliko i protiv evropskog imperijalizma; i protiv zvanične Rusije koliko i protiv habzburške Austrougarske. Njegov metod nisu diplomatske kombinacije, već klasna borba, ne balkanski ratovi, već balkanske revolucije.

Istina, radnici balkanskih zemalja su trenutno još preslabi da bi mogli da sprovedu svoj politički program u djelo. Ali sutra će biti jači. Kapitalistički razvoj na Balkanu odvija se pod visokim pritiskom evropskog finansijskog kapitala, a sljedeći industrijski uspon – na čije približavanje ukazuje građevinska groznica u Sofiji – može za nekoliko godina industrijalizovati ovo prirodno bogato i srećno locirano poluostrvo. Na osnovu toga, prvi ozbiljni šok u Evropi može staviti socijaldemokratiju balkanskih zemalja u centar odlučujućih događaja, kao što se to dogodilo 1905. godine sa ruskom socijaldemokratijom. Ali i sada program Federativne Balkanske Republike ima ozbiljan praktični značaj: on ne samo da usmjerava dnevno-političku agitaciju, uvodeći u nju temeljno jedinstvo, on čini – a to je još važnije – osnovu na kojoj se nacionalne radničke organizacije poluostrva približavaju jedna drugoj i stvaraju tako ujedinjeni balkanski dio internacionalne socijaldemokratije.

Zasluge za inicijativu u cilju ujedinjenja proletarijata balkanskih zemalja pripadaju socijaldemokratskim partijama Srbije i Bugarske. Uprkos njihovoj mladosti – ako zanemarimo njihovu ideološku prošlost i posmatramo ih samo kao radničke organizacije, onda obje imaju samo sedam ili osam godina – one već imaju velike usluge za Internacionalu. U kritičnom trenutku, nakon aneksije Bosne i Hercegovine, kada je čitavu Srbiju zahvatila žeđ za osvetom, socijaldemokratija je hrabro krenula protiv opšteg trenda. Drug Kacerović, jedini poslanik ove stranke u Skupštini, imao je hrabrosti da baci gorku istinu u lice opijenim nacionalistima i trezvenim intrigantima.

“Radničke novine,” centralno glasilo stranke, pokrenule su nemilosrdnu kampanju protiv šefa beogradske vojne klike, kneza Đorđa, kojeg je socijaldemokratija navela da se u roku od nekoliko dana odrekne svojih prava na tron. I ova taktika, koja je kombinovala politički realizam sa revolucionarnom smjelošću, organizaciono je ojačala partiju i povećala njen politički uticaj. Isto važi i za bugarsku socijaldemokratiju, koja se neumoljivo borila prvo protiv patriotske avanture koja je navodnog vazalnog kneza pretvorila u nezavisnog

“cara Bugarske”, a potom i protiv posredovanja Rusije u bugarsko-turskom sukobu. Borba protiv neopanslavističke demagogije, liberalne u svojim nastupima, ali reakcionarne do srži kostiju, važna je zasluga i srpske i bugarske socijaldemokratije. Bugarska stranka je svoj posljednji partijski kongres od 24. do 26. jula ove godine pretvorila u impresivnu “demonstraciju pansocijalizma protiv panslavizma”, pozivajući u Sofiju predstavnike ruske, poljske, češke i srpske socijaldemokratije, predstavnike proletarijata upravo onih naroda čiji su buržoaski predstavnici nekoliko sedmica prije toga, u toj istoj Sofiji, simulirali panslavensko bratstvo. I premda se rusofilski štampa Sofije pokazala toliko besramnom, glupom i kukavičkom da je Socijaldemokratski kongres utihnuo, on je dovoljno elokventno govorio za sebe; ulične demonstracije 24. jula, na kojima je učestvovalo tri do četiri hiljade radnika, pozdravni govori stranih delegata na otvorenim sastancima kongresa, u dvorištu doma radnika, u prisustvu više stotina gostiju, javni izvještaj o ruskoj revoluciji, najavljenom crvenim plakatima koji su bili zalijepljeni po cijelom gradu, svečane javne rasprave o balkanskom pitanju, otvorene Blagojevljevim izvještajem – sve je to stavilo Socijaldemokratski kongres, uprkos svim naporima buržoaske štampe, u centar svačije pažnje i učinio ga duboko značajnom epizodom u istoriji mlade bugarske partije.

Spomenuli smo tihu zavjeru buržoaske štampe. Ovome se mora dodati da je jedina dnevna novina koja sebe manje-više s pravom naziva socijalističkom, “Kambana” (“Zvono”), vrlo savjesno učtkala međunarodnu manifestaciju protiv panslavizma, ne toliko iz političkih koliko iz frakcijskih razloga. Ovdje moramo reći nekoliko riječi o frakcijskim grupacijama koje igraju važnu ulogu u životu bugarske socijaldemokratije.

Bugarska partija se 1903. podijelila na dvije frakcije: “usku”, na čelu sa Blagojevim, Kirkovom, Rakovskim i Bakalovim, i “širu”, koju su predvodili Janko Sakazov i N. Gabrovski. Za razliku od strogih čuvara klasnog principa, “uskih”, “široki” naginju takozvanoj “učtivosti”, odnosno saradnji sa buržoasko-demokratskim elementima i – u teoriji – revizionizmu. Obje stranke su zadržale naziv, program i statut stare stranke. Godine 1905. došlo je do daljeg raskola među “uskim”: pod vodstvom Bakalova i Harlakova, grupa “liberala” se odvojila, optužujući Blagojevljeve pristalice, “konzervativce”, za organizacionu uskost, koja stranku izoluje od klase i prijeti da je pretvori u “tajno društvo”. Godine 1908. grupa protestanata se ponovo odvojila od “uskih”, nezadovoljna konzervativizmom partije i zahtijevajući ujedinjenje svih socijalističkih organizacija: to su takozvani “naprednjaci” na čelu sa Ilijevom. Pokušaj sveopšteg ujedinjenja propao je zbog suprotstavljanja “uskih”. Uz njih i nasuprot njima, od “širokih”, “liberala” i “naprednjaka” formira se takozvana “ujedinjena” stranka. Jedina veza između ove dvije

organizacije leži u žučnoj polemici u štampi i na sastancima. “Kambana”, budući da nije partijski organ, ipak je usko povezana sa “ujedinjenim” i donekle je njihovo službeno glasilo. To objašnjava i njen odnos prema anti-slavenofilskoj manifestaciji koju su organizovali “uski”.

Priroda i oblici grupisanja i razgraničenja u bugarskom socijalizmu u osnovi su uslovljeni političkom mladošću zemlje: slabom diferencijacijom društvenog života, potpunim odsustvom političkih tradicija, nedovoljnom samostalnošću proleTERSKE avangarde i obiljem radikalne i socijalističke inteligencije. U svim političkim strankama u Bugarskoj, inteligencija igra nesrazmjerno veliku ulogu; jedina ozbiljna duhovna tradicija koju ona ima je upravo socijalizam. Osnivač “demokratske” stranke, Petko Karavelov (sada pokojni), svojevremeno je bio pristalica “Narodne volje” u Rusiji. Novinari i ... predstavnici svih buržoaskih bugarskih stranaka su, barem nakratko, učili od socijalizma. Socijalizam je za njih bio škola političke abecede; kako bi primijenili ovu abecedu u stvarnom životu, otišli su u drugi tabor. Narodni učitelji su najduže ostali vjerni socijalizmu. Akutna potreba za obrazovanjem, uz kulturnu zaostalost zemlje, pretvorila je učiteljsku djelatnost u misionarsku, apostolsku službu i odvela učitelja u naručje najradikalnije ideologije.

U tom smislu, bugarski socijalizam formiraju ne samo političke i sindikalne organizacije radnika, već i široka maglovita mrlja socijalističke i polusocijalističke inteligencije. Granice buržoaskih partija, pak, karakteriše potpuno haotičan karakter, ili, preciznije, takve granice uopšte i ne postoje. Demagogija je vrhunska mudrost bugarske politike: u poređenju s njom, mito je samo tehnički detalj. Demagogija osvaja srca, mandate i portfelje. U ovom političkom haosu, spremnom da svakog trenutka preuzme lik i obličje bilo kojeg božanstva koje stoji na njegovom čelu, višak socijalističke inteligencije stvara opasnost od ozbiljnih iskušenja i skretanja za mladu radničku partiju. ProleTERSKA vojska raste, ali je i dalje slaba; generalštab predvodnika je prevelik za nju. Mogućnost direktnog političkog uticaja ovih vođa ograničena je relativnom slabošću vojske – a, uopšte gledano, koliko je lako sa nekim talentom igrati političku ulogu u ovoj zemlji! Dovoljno je napraviti mali iskorak u stranu. U suštini, nema potrebe za iskorakom, jer radikalna inteligencija u svim nijansama duge čini prirodni most između socijalističke ideologije i buržoaske prakse.

“Hrabrost” precizno formuliše ovu težnju socijalističke inteligencije da pretekne istorijski proces i da uz pomoć vještih političkih kombinacija obezbjedi socijaldemokratiji uticaj koji joj brojčana snaga i stepen organizovanosti proletarijata ne mogu ostvariti. Ali u Bugarskoj je “ljubaznost”, tj. saradnja sa buržoaskom demokratijom, opasnija nego bilo gdje drugdje: jer gdje je početak, a gdje kraj ove bugarske “demokratije”, koja

se danas oživljava udarcem štapa o kamen, da bi se, možda, sutra ponovo vratila u nepostojanje? Osim toga, provladine demokrate Sofije – dojučerašnji republikanci i zavjerenici – u svojim metodama političke korupcije ni na koji način nisu inferiorni u odnosu na francuske radikale. A sada vidimo kako jedni ili drugi pobornici “učtivosti”, nekadašnji čelnici sindikata nastavnika ili željezničara, danas zauzimaju povoljna mjesta u raznim “demokratskim” kancelarijama... S druge strane, isti uslovi stvaraju i suprotnu opasnost – transformaciju političke partije u socijalističku bogosloviju.

Vidjeli smo da je tri puta došlo do raskola u bugarskoj stranci; kao rezultat imamo postojanje dvije stranke s jedne strane i frakcijsku borbu u “ujedinjenoj stranci” s druge strane. “Uski” u tim rascjepima ne vide ništa drugo do proces “čišćenja” radničke partije od malograđanske inteligencije. Ali ovo mišljenje ne bismo mogli dijeliti bez rezerve, ne samo zato što sama inteligencija igra dominantnu ulogu u partiji, i ne samo zato što “ujedinjeni”, koliko možemo ocijeniti, imaju mnogo vrijednih socijalističkih elemenata u svojim redovima, nego prije svega zato što ne možemo zaboraviti najtužniju činjenicu bugarskog radničkog pokreta: rascjep u sindikatima između “uskih” i “ujedinjenih”.

U zaključku ćemo dati i opšti pregled organizacije i djelovanja “uskih”, na čijem je partijskom kongresu autor ovih redova bio prisutan kao predstavnik ruske socijaldemokratije. Eloquentni sekretar partije, talentovani agitator i urednik partijskog organa “Radničkog glasnika”, a takođe i partijski blagajnik, neumorni Georg Kirkov, u petosatnom govoru dao je iscrpnu sliku o životu i radu partije. U prošloj godini ona je obuhvatala 56 mjesnih organizacija i grupa sa 2.126 članova, uključujući 1.519 radnika; pored toga, partiji su pripadali: socijaldemokratska nastavnička organizacija sa 851 članom, organizacija opštinskih službenika sa 250 članova, četiri socijaldemokratske studentske grupe sa 52 člana, 12 radničkih krugova za samoobrazovanje sa 325 članova i 14 radničkih omladinskih klubova sa 420 članova. Broj članova stranke, požalio se Kirkov, povećan je prošle godine za samo 12 posto; s obzirom na izuzetno strogu selekciju mjesnih organizacija, njena brojnost uvijek zaostaje za brojnošću članova udruženih sindikata, duhovno i organizaciono povezanih sa partijom. Ovo udruženje sada uključuje 13 centralizovanih sindikata sa 172 lokalne sekcije i 4.600 članova: u odnosu na prošlu godinu povećalo se za 1.200 ljudi. Prošle godine udruženje je potrošilo 15.000 leva (franaka) na potrebe štrajka i 10.000 leva na beneficije. Broj stručnih publikacija dostigao je 12. Sa osjećanjem pravednog zadovoljstva, Kirkov je opisao kampanju i izdavačku djelatnost stranke. Tokom prošle godine održala je 917 otvorenih sastanaka sa 154.675 učesnika, izdala 647 proglaša u 158.896 primjeraka i podijelila 157 pamfleta u 18.896 primjeraka. Gotovo 14.000 radnika učestvovalo je u prvomajskim demonstracijama 1910.

godine. "Radnički glasnik", centralni organ partije i udruženih sindikata, koji izlazi tri puta sedmično, završio je 13. godinu izlaženja sa 3.214 pretplatnika. Partijski mjesečnik "Novo vrijeme", koji je uređivao "starac" Blagojev, osnivač partije i marksistički teoretičar u Bugarskoj, na kraju 13. godine izlaženja imao je 1.275 pretplatnika. Ponos stranke su njeni "knjižari" i "štampanari". Promet izdavača porastao je sa 124.000 franaka 1909. na 422.000 franaka 1910. godine. Tokom protekle godine, "Knjižar" je objavio 16 knjiga i pamfleta, uključujući Engelsovo "Porijeklo porodice," "Put do moći" Kauckog, Engelsovu knjigu "L. Foerbah", "Socijaldemokratiju i parlamentarizam" od Parvusa, "Marks i njegov istorijski značaj" od Kauckog – sve po 2.000 primjeraka, kao i "Iz mog života" od Bebelu u 3.000 primjeraka i, konačno, prvi tom "Kapitala" u prijevodu Blagojeva, od kog je 1.700 primjeraka već unaprijed naručeno. Osim toga, skoro istovremeno, pojavilo se još jedno izdanje "Kapitala" u Bakalovljevom prijevodu. Naša francuska partija, sa svojim velikim revolucionarnim tradicijama, sa svojim neuporedivim govornicima i parlamentarcima, ima razloga da sa zavišću gleda na nevjerojatne obrazovne aktivnosti bugarske partije u ovoj zemlji sa malo razvijenom kulturom i jedva 5 miliona stanovnika.

Treba napomenuti da je bugarska stranka oduvijek bila pod uticajem ruske. Mi Rusi nemamo pojma o snazi ovog uticaja. Ne samo pedesetogodišnji Blagojev, koji je studirao na ruskom univerzitetu i uhapšen u Sankt Peterburgu 1885. zbog organizovanja radničkih kružoka i učestvovanja u stvaranju novina "Raboči" ("Radnik"), ne samo četrdesetpetogodišnji Kirkov, koji je završio gimnaziju u Nikolajevu i već tada se kretao u krugovima "Narodne Volje", nego je i čitava mlada generacija bugarske socijal-demokratske inteligencije bila u potpunosti "rusifikovana", a zajedno sa inteligencijom i napredni slojevi proletarijata. Oni su prošli kroz našu ideološku borbu sa "ekonomistima", a zatim i raskol između boljševika i menjševika. "Iskra" je za njih podjednako živ koncept kao i za nas, ili, da ne pretjerujem, kao "*Die Neue Zeit*" za Srbe. Bugarski radnici pjevaju ruske revolucionarne pjesme, a u bugarskim političkim člancima naša partijska frazeologija se nalazi na svakom koraku.

L. Trocki i H. Kabakčijev, "Eseji o političkoj Bugarskoj".

Balkansko pitanje i socijaldemokratija

Krajem juna u Sofiji, glavnom gradu Bugarske, održan je drugi "sveslovenski" kongres, čije značenje se može ukratko izraziti na sljedeći način: politički bankroti raznih slovenskih zemalja okupili su se da viču o svom bankrotu cijelom svijetu.

Na konferencijama u Sankt Peterburgu, a zatim i na Praškom kongresu 1908. godine, na pozornici se pojavio novi “panslavizam” uz zvuke truba i bubnjeva: obećao je pomirenje Poljaka s Rusima, Rusina s Poljacima, Srba sa Bugarima, te otklanjanje trvenja i neprijateljstva između građanskih klasa svih slovenskih naroda, i uvođenje izgradnje novog slovenstva na temeljima slobode, jednakosti i bratstva. Od tada su prošle dvije godine, a Sofijski kongres je morao da donese tužne zaključke. Za to vrijeme sve protivvrječnosti između Slovena uspjele su da dostignu dosad neviđenu oštrinu. U “slovenskoj” Rusiji, kontrarevolucija je na dnevni red dovela progon Poljaka i Ukrajinaca: nova samouprava na zapadu i nacrt zakona o odvajanju Holmske oblasti pojavljuju se kao posljednja riječ poljske politike ustavnog carizma. U Galiciji je ugnjetavanje poljskog plemstva i buržoazije nad rusinskim narodom gotovo pred sam Sofijski kongres dovelo do krvavog masakra unutar zidina Lavovskog univerziteta. Odnosi između Bugarske i Srbije, ako se za ovo vrijeme nisu pogoršali, onda, u svakom slučaju, nisu postali ni bolji. A s obzirom na te činjenice, govori iz Sofije o sveslovenskoj solidarnosti nisu čak zvučali ni licemjerno – do te mjere je u njima bilo izraženo međusobno neprijateljstvo i čista oholost.

Kadeti, koji su donedavno pjevali u sveslovenskom horu, pometeni i zbunjeni, odstupili su u stranu, ustupivši mjesto otvorenijim i direktnijim slugama carizma. Miljukov i Maklakov su ostali kod kuće. Gučkov, grof Bobrinski i Čerep-Spiridovič predstavljali su Rusiju. Vođa Mladih Čeha, Kramarž, žurio je u vezi otvaranja puta za proizvode češke industrije na Balkanu. O bolnim pitanjima – poljskom, ukrajinskom, južnoslovenskom, balkanskom – sporazumno su ćutali; tako je bilo isplativije za sve učesnike panslavenske komedije.

Ali iza zidina kongresa, na ulicama i trgovima Sofije, sva pitanja međunarodne politike, a prije svega Balkana, postavljana su jasno, otvoreno i iskreno. To je uradila bugarska socijaldemokratija.

Na masovnom skupu koji su predvodili Blagojev i Kirkov, održanom 20. juna, neposredno pred saziv Slavističkog kongresa, usvojena je rezolucija kojom se razotkrivaju panslavistički špekulanti. Ne zadovoljavajući se time, bugarska socijaldemokratija je početkom jula pozvala predstavnike slovenskih socijaldemokratskih partija na svoj godišnji kongres kako bi balkanskim masama jasno pokazala da postoje dvije Bugarske, dvije Srbije, dvije Rusije... Jedna od svake od tih zemalja je reakcionarno-dinastična, druga je revolucionarno-proleterska. Tako se naredni kongres Bugarske radničke partije ovaj put pretvorio u odličnu demonstraciju međunarodne solidarnosti proletarijata, koja se ogledala ne samo u toplim aplauzima i međusobnim pozdravima, već prije svega u činjenici da su delegati svih stranaka zastupljenih

u Sofiji – bugarske, srpske, ruske, češke i rusinske – polazili od istih premisa i došli do istih zaključaka u rješavanju balkanskog (istočnog) pitanja.

U takozvanom istočnom pitanju moraju se razlikovati dvije strane: prvo, to je pitanje međusobnih odnosa nacija i država na Balkanskom poluostrvu; drugo, to je pitanje sukobljenih interesa i intriga evropskih kapitalističkih država na Balkanu.

Ova dva pitanja uopšte nisu ista. Naprotiv: pravo rješenje čisto balkanskog pitanja usmjereno je u potpunosti protiv interesa evropskih dinastija i evropske berze.

Balkansko poluostrvo, otprilike veličine Nemačke, ali sa skoro tri puta manjim stanovništvom (22 miliona duša), podijeljeno je na šest nezavisnih država: Grčku, Tursku, Rumuniju, Bugarsku, Srbiju i Crnu Goru, ne računajući austrougarske pokrajine: Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu. U ovih šest država, sa svojim dinastijama, vojskama, monetarnim sistemom i običajima, žive brojni narodi i plemena, razbijeni u zasebne fragmente: Grci, Turci, Rumuni, Bugari, Srbi, Albanci, Jevreji, Jermeni, Cigani... Granice između patuljastih država Balkanskog poluostrva nisu iscrtane u skladu sa prirodnim uslovima ili potrebama naroda, već kao rezultat ratova, diplomatskih intriga i dinastičkih interesa. Velike sile – a prije svega Rusija i Austrija – uvijek su imale direktan interes da balkanske narode i države suprotstave jedne drugima i međusobno ih oslabe, a zatim podvrgnu svom ekonomskom i političkom uticaju. Patuljaste dinastije u ovim "iscjepkanim područjima" Balkanskog poluostrva služile su i služe kao poluge evropskih diplomatskih intriga. A sva ta mehanika, zasnovana na nasilju i izdaji, nosi ogroman teret za balkanske narode, ugnjetavanjem ometajući njihov ekonomski i kulturni razvoj. Tako su Srbi nasilno podijeljeni na pet država: oni imaju jedno malo "kraljevstvo" i jednu igračku "kneževinu", Srbiju i Crnu Goru, koje su međusobno odvojene Novopazarskim sandžakom, naseljenim Srbima, a koji pripada Turskoj; dosta Srba živi u makedonskim oblastima iste te Turske; konačno, većina Srba nalazi se u sastavu Austro-Ugarske. Svi ostali balkanski narodi imaju sličnu situaciju. Ovo poluostrvo, sa velikim prirodnim bogatstvima, besmisleno je isječeno na male komadiće; ljudi i roba u svom kretanju nailaze na trnovite ograde državnih granica, a ova nacionalno-državna prugasta traka ne dozvoljava formiranje jedinstvenog balkanskog tržišta, kao osnove za snažan razvoj balkanske industrije i kulture. Tome se dodaje iscrpljujući militarizam, osmišljen da zaštiti fragmentaciju poluostrva i izazove za ekonomski razvoj pogubne opasnosti od ratova na Balkanu – između Grčke i Turske, između Turske i Bugarske, između Rumunije i Grčke, između Bugarske i Srbije...

Jedini izlaz iz nacionalno-državnog haosa i krvave zbrke balkanskog života je ujedinjenje svih naroda poluostrva u jednu ekonomsko-državnu cjelinu

zasnovanu na nacionalnoj autonomiji njenih sastavnih dijelova. Samo u okviru jedinstvene balkanske države, Srbi iz Makedonije, Sandžaka, uže Srbije i Crne Gore moći će da se ujedine u jednu nacionalno-kulturnu zajednicu, a da istovremeno uživaju sve prednosti zajedničkog balkanskog tržišta. Samo će ujedinjeni balkanski narodi moći da pruže pravi otpor besramnim pretenzijama carizma i evropskog imperijalizma.

Državno ujedinjenje Balkanskog poluostrva može se odvijati na dva načina: ili odozgo, širenjem jedne moćnije balkanske države na račun slabijih – a to je put istrebljivačkih ratova, ugnjetavanja slabijih naroda, put jačanja monarhizma i militarizma; ili odozdo, kroz ujedinjenje samih naroda – to je put revolucija, put rušenja balkanskih dinastija pod zastavom federalne balkanske republike.

Politika svih ovih dvoglavih balkanskih monarhija, njihovih ministarstava i vladajućih partija, ima za svoj razmetljivi cilj ujedinjenje većeg dijela Balkanskog poluostrva pod jednom krunom. “Velika Bugarska”, “Velika Srbija”, “Velika Grčka”, to su parole ove politike. Ali, zapravo, takve slogane niko ne shvata ozbiljno. Ovo je poluzvanična laž da bi se stekla popularnost u narodu. Balkanske dinastije, vještački podmetnute od strane evropske diplomatije, lišene ikakvih istorijskih korijena, suviše su beznačajne, suviše nestabilne na svojim prijestolima, da bi se upustile u “široku” politiku po uzoru na Bizmarka, koji je ujedinio Njemačku gvožđem i krvlju. Prvi ozbiljan potres može u potpunosti da zбрише Karadorđevićе, Koburge i druge krunisane balkanske Liliputance. Balkanska buržoazija, kao i u svim zemljama koje su kasno krenule na put kapitalističkog razvoja, politički je бесплодна, kukavička, mediokritetska i šovinizmom nagrizena do temelja. Potpuno je izvan njene moći da preuzme na sebe ujedinjenje Balkana. Seljačke mase su previše razjedinjene, neuke i politički ravnodušne da bi se od njih očekivala politička inicijativa. Dakle, zadatak stvaranja normalnih uslova za nacionalnu i državnu egzistenciju na Balkanu svom svojom istorijskom težinom pada na balkanski proletarijat. Ova klasa je još uvijek mala, jer čitav balkanski kapitalizam jedva da je izašao iz kolijevke. Ali svaki korak na putu ekonomskog razvoja, svaki novi kilometar željezničke pruge, svaki novi fabrički dimnjak na Balkanu povećava i ujedinjuje redove revolucionarne klase. Oslobođen svake vrste crkvenog i monarhijskog praznovjerja, buržoasko-demokratskih i nacionalističkih predrasuda, mlad, pun snage i poleta, balkanski proletarijat, već na prvim koracima svog istorijskog puta, koristi se bogatim iskustvom svoje starije evropske braće. Socijaldemokratske partije Bugarske i Srbije, najzreliji predstavnici radničkog pokreta na Balkanu, neumorno se bore na dva fronta: protiv sopstvenih dinastičko-šovinističkih klika i protiv imperijalističkih planova carizma i berzanske Evrope. Savezna Republika na

Balkanu, kao osnovni program ove borbe, postala je barjak čitavog svjesnog balkanskog proletarijata bez obzira na rasne, nacionalne ili državne granice.

Balkanska konferencija se sastala u Beogradu prošle zime, a čine je predstavnici srpske, bugarske i rumunske socijaldemokratske partije, socijaldemokratskih grupa iz Makedonije, Turske i Crne Gore, kao i srpskog socijaldemokratskog proletarijata iz južnih pokrajina Austro-Ugarske. Ona je razvila opšte principe balkanske politike proletarijata, usmjerene na uništenje balkanskog partikularizma i militarizma, nacionalne borbe i stranog nasilja. Druga balkanska konferencija, koja će se održati naredne zime, ima za zadatak stvaranje bliskih organizacionih veza i skiciranje oblika zajedničkog političkog djelovanja svih socijaldemokratskih partija na Balkanu.

Tako pred našim očima iz balkanskog haosa i mraka izlazi ujedinjeni dio Socijalističke internacionale.

Za radnike Rusije ova činjenica ima neizmjernu važnost. Od sada, ni jedan pokušaj carizma da se umiješa u sudbinu ovog napaćenog poluostrva neće proći bez odlučnog odbijanja balkanske socijaldemokratije. Od sada se možemo suprotstaviti slovenskoj laži buržoaskih partija, koje nas optužuju da smo izdali interese balkanskih Slovena, jednom nepobitnom činjenicom: proletarijat Balkana nije uz njih, nego uz nas. Zajedno sa nama, on se bori protiv carizma koji je sada rusko-japanskim sporazumom razvezao svoje lopovske ruke za pljačku u Persiji i spletke na Balkanu. Zajedno sa nama objavljuje nemilosrdni rat panslavizmu – podjednako i onom otvorene azijske, i liberalno-kadetske vrste.

Istorijski zalog nezavisnosti Balkana i slobode Rusije leži u revolucionarnoj saradnji radnika Sankt Peterburga i Varšave sa radnicima Beograda i Sofije.

“Pravda” br. 15, 1. (14.) avgust 1910. godine

Sa bugarskog kongresa

Bugarska socijaldemokratija – tačnije jedan njen dio, onaj takozvani “uski” – odlučila je da ove godine svoj redovni partijski kongres pretvori u demonstraciju pansocijalizma protiv panslavizma. U tom cilju Centralni komitet Bugarske partije pozvao je u Sofiju predstavnike socijaldemokratskih partija iz Rusije, Poljske, Srbije, kao i predstavnike Čeha, Rusina – jednom riječju, svih onih nacija čije su građanske klase, podijeljene neprijateljstvom i zavišću, igrale u toj istoj Sofiji dvije-tri sedmice ranije komediju panslovenskog bratstva... Nažalost, nisu svi pozvani imali priliku da odgovore na vatreni apel iz Sofije. Dana 11. juna, na dan otvaranja kongresa, nakon ulične manifestacije na kojoj je učestvovalo 3-4 hiljade radnika, delegati bugarskog proletarijata čuli su

pozdrave predstavnika srpske socijaldemokratije (L. Lapčević i D. Tucović), češke (B. Šmeral), rusinske (V. Levinski) i ruske (L. Trocki). Sastanci kongresa odvijali su se na otvorenom, u dvorištu doma radnika, gdje je, pored 75 delegata i 10 članova CK i kontrolne komisije, moglo da stane najmanje 400-500 gostiju. Cijelo dvorište je bilo ukrašeno crvenim transparentima i malim zastavama. Značka delegata je bila slika Marksa ili Bebela, okružena crvenom mašnom. Marks i Bebel! Čak je i ovaj vanjski simbol studentske zahvalnosti socijalista-Slovena velikim njemačkim učiteljima bio izričiti protest protiv antinjemačke agitacije “sveslavenskih” šovinista. Teško je zamisliti sa kakvim su se entuzijazmom bugarski radnici susretali sa stranim predstavnicima i slušali njihove govore. Burni aplauzi, beskrajni aplauzi! Bugari su najbolje razumjeli ruske i srpske govore, a neuporedivo lošije one na rusinskom i češkom. Bugarski jezik je sve u svemu vrlo blizak ruskom, a osim toga, mora se uzeti u obzir i to da je bugarska socijaldemokratija odgojena na ruskoj marksističkoj književnosti. Ne samo “deda” Blagojev, osnivač bugarske socijaldemokratije i suosnivač ruske, ne samo Georg Kirkov, koji je završio gimnaziju u Nikolajevu i tamo se već kretao u narodnim krugovima, već i mlađa generacija bugarske revolucionarne inteligencije, koja je studirala na švajcarskim univerzitetima, prošla je tamo rusku školu marksizma pod direktnim vođstvom Plehanova ili njegovih najbližih učenika. Napredni bugarski radnici, koji nikada nisu ni prešli granice Bugarske, prate rusku partijsku literaturu i razumiju ruski govor. Bugari pjevaju ruske revolucionarne pesme – moram priznati! – bolje od nas Rusa; Izdavačka kuća partije iz Sofije objavila je u svojoj “Pjesmarici” tekstove svih najpopularnijih ruskih revolucionarnih pjesama.

Dvosatni izvještaj ruskog delegata o ruskoj revoluciji počeo je pjevanjem Marseljeze na ruskom i “Pali ste kao žrtve” (ovaj izvještaj je transkribovan i trebalo bi da bude objavljen kao poseban pamflet na bugarskom). Jednom riječju, bez pretjerivanja se može reći da je bugarski pokret u ideološkom smislu samo ogranak ruskog. A to se, nažalost, ogleda i u negativnim manifestacijama: poput ruske socijaldemokratije, bugarska je podijeljena na dvije frakcije koje nemaju nikakve veze jedna s drugom, osim ogorčene međusobne borbe.

Čini se da su jači dio pokreta “uski” ili “konzervativci” koje predvodi osnivač i autoritativni teoretičar bugarskog marksizma, Blagojev. Imaju snažnu centralizovanu organizaciju i odlično ustrojenu partijsku izdavačku kuću, ideološki kao i finansijski. Ali suprotna strana ih optužuje za organizacioni konzervativizam, da su svu svoju pažnju usmjerili na kružnu socijalističku propagandu na štetu političke agitacije i političkog djelovanja. U ideološkom smislu, protivnici “uskih” ne predstavljaju homogenu grupu: na

desnom krilu, pod vođstvom Sakizova, stoje takozvani “široki”, skloni zajedničkim akcijama sa lijevim krilom buržoaske demokratije, koja je sada na vlasti u Bugarskoj; dalje lijevo su pristalice Bakalova i Harlakova, koji se od “uskih” razlikuju samo po svojim organizacionim i tehničkim stavovima. Godine 1908. istomišljenici Sakizov, Bakalov i Harlakov formirali su jednu zajedničku organizaciju, koja je nosila ime “ujedinjene” partije.

“Uski” su odbili da se udruže sa njima, kao što to i sada odbijaju, polazeći od toga da “ujedinjeni” ne predstavljaju ništa drugo do socijalistički obojenu buržoasku demokratiju, koja može da unese samo dezintegraciju u proletersku borbu. Ovdje nismo u poziciji da ulazimo u detaljno ispitivanje bugarskih frakcijskih odnosa; dodaćemo samo da je njihova najtužnija osobina raskol u sindikalnom pokretu, koji je u Bugarskoj u bliskoj organizacionoj vezi s partijom.

No, vratimo se na kongres “uskih”. U petosatnom govoru – bugarski govornici zadivljuju ne samo elokventnim zanosom, već i neumornošću – partijski sekretar Kirkov daje iscrpnu sliku partijskog života u protekloj godini. Broj članova političke organizacije porastao je sa 1.870 na 2.286 ljudi. Profesionalna organizacija sada ima 4.600 članova, u odnosu na 3.424 od prošle godine. Da bi se ove brojke, kao i ostale, pokazale u svojoj pravoj veličini, treba imati na umu da Bugarska ima samo 4,5 miliona stanovnika i da se dvije paralelne organizacije takmiče na ovom ograničenom polju! Stranka je u izvještajnoj godini organizovala 623 javna skupa sa 117.425 učesnika, izdala 117.920 primjeraka proglosa i 15.005 primjeraka pamfleta. Centralni organ partije, “Radnički glasnik”, izlazi tri puta sedmično u tiražu od 3.500 primjeraka, a teorijski mjesečnik “Novo vrijeme” u tiražu od 1.500 primjeraka. Obje publikacije ostvaruju čistu zaradu. I uopšte, izdavačka kuća je ponos “uskih”. Tokom izvještajne godine, između mnogih drugih pamfleta, objavili su: Engelsovo “Porijeklo”, “Put do moći” Kauckog, Engelsovog “L. Fojerbaha”, Parvusovu “Socijaldemokratiju i parlamentarizam”, “Marks i njegov istorijski značaj” Kauckog – sve po 2.000 primjeraka, zatim Bebelovu “Iz mog života” – 3.000 primjeraka, i na kraju, mjesec dana prije kongresa – prvi tom “Kapitala” u Blagojevljevom prijevodu – 2.500 primjeraka, od kojih je 1.700 već prodato u pretplati. Ovome moramo dodati i to da je, istovremeno sa Blagojevljevim, izašlo još jedno izdanje “Kapitala” u Bakalovljevom prijevodu! Plemenita strast za znanjem dominira naprednim slojem proletarijata, kao i mladom bugarskom inteligencijom. Zbog opšte kulturne zaostalosti zemlje, rad narodnog učitelja pretvara se u misiju, u apostolat. To nastavnike gura ka najodlučnijoj ideologiji, ka najekstremnijoj stranci. Od dvije nastavničke organizacije, jedna je, sa 800 članova, direktno uz “uske”; druga, koja broji 3.000 članova, pod uticajem je udruženih socijalista. U skladu sa kapitalističkom

zaostalošću zemlje, inteligencija igra nesrazmjerno veliku ulogu u radničkom pokretu u Bugarskoj. Ona u proletherske redove unosi ideološku strast, intenzivnu potrebu za socijalističkim znanjem, ali uz to i svoje inherentne negativne osobine: s jedne strane, želju da se po svaku cijenu igra politička uloga, što, s obzirom na nedovoljnu prolethersku bazu, dovodi do opasnih kombinacija i oportunističkih kolebanja; a s druge strane, do fanatizma i doktrinarne nepopustljivosti, koji dovode do stalnih rascjepa i razgranavanja. Na ove pojave moramo gledati kao na bolesti mladosti i razvoja. Jedini radikalni lijek protiv njih je razvoj kapitalizma, produbljivanje društvene diferencijacije i povećanje političke nezavisnosti proleterijata. I po ovom pitanju možemo biti mirni; uprkos svim preprekama koje postavlja državno-nacionalna rascjepkanost Balkanskog poluostrva, kapitalizam – i to u svojim najnovijim oblicima – samouvjereno osvaja čitav Bliski istok. Građevinska groznica koju su delegati mogli da posmatraju u Sofiji označava početak industrijskog uspona, a ovaj posljednji – kao što je to bilo u Rusiji devedesetih godina prošlog vijeka – može odmah da podigne socijaldemokratiju na veću visinu.

Iz rada kongresa, u nedostatku prostora, zabilježićemo samo elokventan šestosatni (!) govor druga. Kolarova posvećen opštoj političkoj situaciji u Bugarskoj, i vrlo poučan izvještaj Blagojeva o balkanskom pitanju sa konačnim zaključkom: balkanska federalna republika zasnovana na nacionalnoj autonomiji – i, konačno, energičnu rezoluciju kojom se protestuje protiv nasilja peterburškog bašibozuka nad Finskom.

Gosti su sa sobom iz Sofije ponijeli čvrsto uvjerenje da je tamo stvar socijalizma u sigurnim rukama.

“Pravda” br. 15, 1. (14.) avgust 1910. g.

3. Zagonetka bugarske demokratije

U zadocniloj zemlji

Vrijedi doći u Bugarsku već i samo zbog toga da bismo se uvjerali u relativnost naših političkih koncepata. Formalno, ovdje vlada demokratija. Suverenitet pripada narodu, narod bira parlament na osnovu opšteg prava glasa, vlada je odgovorna parlamentu za sve svoje postupke. Ali ako bolje pogledamo državnu mehaniku bugarske demokratije, lako ćemo u njoj otkriti vrlo izražajne crte apsolutizma. Kada sam prije tri godine bio u Sofiji, na vlasti je bila demokratska

07 Bugarska politička stranka zasnovana na idejama bugarskog nacionalizma, nazvana po političaru, piscu i revolucionaru Stefanu Stambolovu (1854-1895.), jednom od inicijatora bugarskog preporoda i premijeru države u nekoliko mandata. (Prim. prev.)

stranka, koja je 1908. zamijenila stambolovce.⁰⁷ Ova promjena se dogodila na sljedeći način. U narodnoj skupštini sa 175 poslanika je bilo 150 stambolovaca i nešto malo demokrata. Na sljedećim izborima, koje je organizovala demokratska vlast, stambolovci su potpuno slomljeni, čak ni njihovi šefovi nisu ušli u parlament. Demokratska stranka dobija 166 mandata. U proljeće 1911. car Ferdinand je doveo na vlast koalicionu vladu predstavnika narodne i progresivno-liberalne (cankovističke) partije. U demokratskoj narodnoj skupštini Narodnjaci su ranije zauzimali tri mjesta, a Cankovisti slovom i brojem jedno. Koaliciona vlada na čelu sa Gešovim raspušta skupštinu i organizuje nove izbore, na osnovu kojih 80 Narodnjaka i 79 Cankovista svečano ulazi u parlament. Od demokratske većine ostala su četiri čovjeka, gotovo isključivo bivši ministri. Demokrate je zadesila ista sudbina koju su tri godine ranije priredili stambolovcima, a ovi su, pak, 1903. smrvili u prah dojučerašnje gospodare situacije – cankoviste. I tako dalje... Ove parlamentarne katastrofe su jedini postojani element u bugarskom partijskom životu.

Formalno je situacija, dakle, sljedeća. Narod bira svoje poslanike, koji izražavaju svoju suverenu volju. Vlada ovu volju pretvara u akciju. Knez, prema poznatoj engleskoj formuli, vlada ali formalno ne upravlja zemljom. Međutim, ako se kroz površinski sloj demokratskih formi zaviri u živo tkivo političkog života, stvari će se prikazati na potpuno suprotan način. Knez poziva na vlast poznatu grupu, koja, po njegovom mišljenju, najbolje odgovara potrebama trenutka. Ova grupa uvijek traži većinu kroz “demokratske” izbore – za svoju stranku. Nova parlamentarna većina podržava vladu koja ju je stvorila, a to je, kao što već znamo, politička grupa koju je knez pozvao na vlast. U ovoj državnoj mehanici nije teško uočiti ogromnu ulogu kneževе lične volje, u odnosu na koju ustavno-demokratske forme nisu toliko ograničenje ili prepreka koliko fleksibilan i poslušan aparat. Vlada, odgovorna parlamentu, zapravo je kreator skupštinske većine. Knez koji vlada, ali formalno ne upravlja, zapravo je kreator vlade.

Najzagriženiji monarhisti će reći da car samo predviđa volju naroda, to jest on određuje njenu liniju pomoću političkog predosjećaja i unaprijed usmjerava svoju politiku u skladu sa njom.

Protivnici režima kažu suprotno: knez ne predviđa, nego predodređuje volju naroda, odnosno formira je po svom ličnom nahodanju – uz pomoć aparata vlasti, dakle čitave vojske činovnika.

Prvo objašnjenje, naravno, u potpunosti ostavljamo po strani. Ako je bilo tako lako predvidjeti volju naroda i, osim toga, s takvom nepogrešivom tačnošću, čemu onda komplikovana mehanika parlamentarizma? Mnogo je lakše vratiti se tom mističnom “iščekivanju”, koje je čisti apsolutizam. Ali drugo objašnjenje je potpuno neadekvatno. Ono svodi politički život zemlje,

borbe i promjene stranaka tokom tri decenije, ili najmanje dvadeset pet godina vladavine Ferdinanda, na lične hirove i policijske mahinacije. Ovo je u najmanju ruku nevjerovatno.

U stvari, borba i promjena političkih stranaka, ako pokušamo savladati unutrašnje zakonitosti ovog procesa, pojavaće se pred nama sa potpuno druge strane.

U Bugarskoj postoji najmanje desetak političkih stranaka. Ostavljajući po strani socijaldemokratiju, koja je ovdje podijeljena na dvije frakcije, u političkoj praksi svih ostalih partija uzalud bismo, posebno u posljednjoj deceniji, tražili fundamentalne razlike. Dva su razloga za to, i oni su usko povezani jedan s drugim: zadocnili istorijski razvoj Bugarske i slaba diferencijacija društva.

Kao i sve zaostale zemlje, Bugarska nema priliku da stvara nove političke i kulturne forme u slobodnoj borbi svojih unutrašnjih snaga; prinuđena je da asimiluje one gotove kulturne proizvode koje je evropska civilizacija razvila u svom razvoju. Htjela to ova ili ona vladajuća grupa ili ne, Bugarska je prinuđena, i to štaviše, brzopleto, da gradi željeznice i mostove, da iznova oprema vojsku, što znači da uzima kredite; da započne korektno izvještavanje, a time i parlamentarne forme; da kopira evropske političke programe, promovise proletarizaciju stanovništva, a samim tim i da uvede socijalno zakonodavstvo, i tako dalje i tako dalje.

Isto važi i za sve ostale oblasti. Bugarska književnost nema tradiciju i nije uspjela da razvije svoj unutrašnji kontinuitet. Ona je prinuđena da svoj nesazreli sadržaj podredi sve novijim i novijim oblicima nastalim na sasvim drugačijim kulturnim meridijanima.

Naravno, razvoj starih zemalja u svojoj suštini, kao i u svojim oblicima, objektivno je uslovljen okolnostima. Ali postoji istorijska uslovljenost – unutrašnja. Ona se otkriva u “slobodnoj” igri nacionalnih snaga – klasa, partija, grupa, pojedinaca, koji od nasljednog kulturnog materijala stvaraju sve nove i nove forme.

Za zaostale zemlje, smjena političkih i kulturnih formi nije posljedica ove slobodne logike unutrašnjeg razvoja, već direktnog vanjskog pritiska, koji koristi najrazličitije metode: od laganog ideološkog uticaja koji izrasta iz razlike na kulturnom nivou do prisile, putem ruke koja drži oružje.

Zadocnila zemlja u svom istorijskom kretanju nije poput broda koji se probija kroz valove, već prije kao barža koju vuče parobrod. Kapetan broda je prisiljen da pokaže svoju inicijativu u odabiru puta, a onome koji upravlja baržom vezane su i ruke i noge.

Bugarske vlade (a samim tim i stranke koje stoje iza njih), ma koliko se međusobno razlikovale po svojim programima, tradiciji i ličnim kvalitetima,

vrlo su slične posadi barže koju vuče evropski parobrod na čvrstom užetu, unaprijed određenom putanjom.

U svojim člancima o balkanskom pitanju, napisanim prije 60 godina, Marks predviđa da će politički rasni uticaji Rusije na balkanske Slovene biti sve više paralizovani neodoljivim uticajem evropske kulture. “Može se tvrditi”, kaže on, “da što su se Srbija i srpska nacionalnost više konsolidovale, to se više direktni ruski uticaj na Slovene u Turskoj povlačio u drugi plan. Jer Srbija je, da bi održala svoju nezavisnu poziciju *hrišćanske* države, morala da pozajmi svoje političke institucije, svoje škole, svoja naučna znanja, svoje industrijske forme od zapadne Evrope”. Ovo takođe objašnjava anomaliju da je Srbija, uprkos pokroviteljskoj vladavini Rusije, ustavna monarhija još od svoje emancipacije. Ovo što je ovdje rečeno u još većoj mjeri važi za Bugarsku.

Kulturnoj nesamostalnosti, koja proizilazi iz zaostalosti, dodaje se i nesamostalnost u vanjskoj politici, ne kao posljedica rasnog srodstva, već kao rezultat slabosti. U borbi za svoje mjesto na Balkanu, Bugarska je, kao mala “sila”, bila prinuđena da svoju politiku prilagođava politici jedne ili druge velike sile. Nezavisnost bugarske spoljne politike u suštini se sastojala u stalnom manevrisanju između njihovih neprijateljskih interesa i apetita. Da li da iznese rusofilsku ili austrofilsku politiku, da pruži Turskoj ruku prijateljstva ili ruku naoružanu bodežom, da li da naruči oružje u Njemačkoj ili Francuskoj, da pozajmi novac od Rotšilda iz Pariza ili od Rotšilda iz Beča – ovo su bila pitanja koja su u ovom trenutku imala odlučujuću ulogu u izboru kneza te ili druge političke grupe u bugarsku vladu. Postojala je mnogo stvarnija podjela bugarskih političkih stranaka na liniji vanjske politike nego na unutrašnjim pitanjima. U unutrašnjoj politici sve je ostalo nejasno i nestabilno. I u vanjskoj politici, stranke su također stvorile svoje tradicije, međutim, ne baš naročito jake: rusofilske – među cankovistima, rusofobične – među stambolovcima, miroljubivo-oportunističke (“turkofilske“) – među narodnjacima, aktivno prkosne – među demokratama itd.

Kada je pristrasnost u jednom pravcu postala prevelika i opasna za državnu nezavisnost Bugarske, postalo je neophodno pozvati na vlast drugu grupu, koja bi, prema svojim tradicijama i vezama, mogla da bude nosilac novog kursa, često suprotnog od prethodnog. Knez Ferdinand se sa svoje strane pobrinuo da ne spali mostove ni u jednom smjeru. On održava kontakt sa Rusijom kada su rusofobi na vlasti, a koristi veze sa Bečom kada ministarstvo pripada rusofilskoj stranci.

“Kijevska misao” br. 320., 18. novembar 1912. g.

Bugarski parlamentarizam

Dakle, u unutrašnjoj politici Bugarske, sve vladajuće stranke, uz manja odstupanja u jednom ili drugom pravcu, oponašaju jedna drugu. Svi oni pozajmljuju iz istog evropskog izvora, štite domaću industriju svim sredstvima protekcionizma, svi njeguju militarizam i što je moguće čvršće pritiskaju popustljivu štampu. Za široke mase stanovništva, posebno seosko stanovništvo, uostalom, prilično je nevažno koja je od stranaka trenutno na vlasti.

Kada je knez 1908. godine pozvao demokrate (bivše Karavelovce) na vlast, novine su pitale njihovog vođu Malinova, kojim demokratskim sredstvima će osigurati parlamentarnu većinu, budući da je njegova stranka u prethodnom parlamentu imala samo šest poslaničkih mjesta? “Nadam se neorganizovanoj masi stanovništva”, odgovorio je Malinov, i nije pogriješio u proračunu. Izbori su mu donijeli 166 od 203 mjesta.

“Stranka” politički ravnodušnih i bezličnih ovdje je, iz očiglednih razloga, vrlo brojna i svojim glasovima određuje ishod izbora. I ne treba objašnjavati da je ova “stranka” uvijek sklona podršci vlasti. Za provincijskog laika, za seljaka, za običnog čovjeka u Sofiji, koji su ostali razočarani – da ne kažem prevareni – od svih strana, mora izgledati korisnijim i zgodnijim da podrže stranku koja je već pozvana na vlast nego bilo koju od šarolike opozicione bratije, jer vlast kao vlast uvijek ima mogućnost da ispuni barem dio svojih obećanja, dok su stranke privremene opozicije podjednako nemoćne da bilo šta učine za svoje birače.

Ovo što je ovdje rečeno ne treba nužno shvatiti kao da se političke veze i tradicije ovdje uopšte nisu razvile tokom tri i po decenije slobodnog života. Politički amorfna masa nikako ne čini 80% biračkog tijela, dok svaka nova vlada dobija svojih 80% ili više od ukupnog broja mandata.

Razlog za ovu očiglednu disproporciju je u izbornoj tehnici. Bugarski izborni zakon ne poznaje ponovljeno glasanje. Vlada može dobiti manjinu svih glasova u zemlji, ali joj je dovoljno da dobije relativnu većinu nad svakom opozicionom strankom posebno u većini okruga, i tako dobije ogromnu većinu mandata. Nestranačka masa birača nije dovoljno jaka da svakoj novoj vladi da apsolutnu većinu glasova, ali je dovoljno brojna da osigura da nova vladajuća stranka ima prednost u odnosu na svaku od opozicionih stranaka ponaosob. To dovodi do sljedećeg paradoksalnog rezultata: većina stanovništva glasa za opoziciju, dok parlamentom dominira stranka koja je oko sebe okupila daleko manje od polovine birača; apsolutna većina glasova uzaludno je podijeljena na nekoliko stranaka koje se malo razlikuju jedna od druge, a razlikuju se od vlasti samo po tome što su trenutno lišene prednosti i beneficija vlasti.

Ovaj posljednji, čisto tehnički, uzrok vladinih pobjeda lako se eliminiše. Proporcionalni sistem koji je već usvojio parlament, čije je prvo iskustvo ostvareno na prošlim izborima u dva okruga, nesumnjivo će unijeti nove karakteristike u fizionomiju bugarskog parlamentarizma, eliminišući očigledan nesklad između glasova i mandata. Ali glavni faktor političke borbe – nestranačke mase stanovništva koje idu za kočijom moći – još dugo će određivati tok i ishod izbora.

“Kijevska misao” br. 322., 29. novembar 1912. g.

Demokratija i apsolutizam

Politički sistem Bugarske, kako smo ga ranije sagledali, može se definisati kao kombinacija demokratije i prosvijećenog apsolutizma. A to, ponavljamo, nije slučajna, već prirodna kombinacija, određena cjelokupnom dosadašnjom istorijom Bugarske i njenom sadašnjom društvenom strukturom.

Politička demokratija je ovdje bila prirodna polazna tačka za nezavisni politički razvoj u posljednje tri i po decenije. Prije oslobođenja, ovdje su se sve suprotnosti razriješile u jednom glavnom: sve bugarsko bilo je protiv svega turskog. Turska dominacija bila je oličenje društvenih nedaća, političkih katastrofa, nacionalnog poniženja. Sve je bugarsko izgledalo i smatralo se homogenim, jer je bilo jednako obespravljeno. U tim uslovima, svrgavanje turskog jarma nije moglo značiti ništa drugo do oslobođenje i političko izjednačavanje svih Bugara. Trebalo je da podjednako obespravljeni postanu ravnopravni. Bugarska inteligencija, predvođena Petkom Karavelovim, našla je spreman izraz za ovo novo stanje u formulama zapadnoevropske parlamentarne demokratije. Velika narodna skupština u Tarnovu proglasila je suverenitet naroda, jednu skupštinu, opšte pravo glasa, odgovornost ministara. One institucije koje su se dugom unutrašnjom borbom razrađivale na Zapadu, kao odgovor na potrebe novih klasa, ovdje su se pojavile gotove, presađene jednim potezom, kako bi se formalizirali oni odnosi koji su bili evidentni nakon mehaničkog zbacivanja teškog poklopca turske dominacije koji je izjednačavao sve pod sobom.

Oslobođena Bugarska je od prvog dana stavljena u uslove potrebe da asimiluje osnovne elemente evropske kulture i da na bazi nove tehnologije, prije svega vojne, brani svoju državnu egzistenciju. Međutim, narodna masa, koja je tek koliko juče izašla iz turskog jarma, nije imala nikakve vještine samostalne državne uprave. Buržoazija je bila tek u povojima i još nije imala vremena da odbaci svoje azijske običaje (čorbadžije!), a političko predvođenje zemlje bilo je izvan njene moći. Upravo su ovi uslovi – potreba za reformama,

s jedne strane, i kulturna zaostalost stanovništva i slabost buržoazije, s druge – stvorili preduslove za prosvijećeni apsolutizam. Inicijativa monarha i njegove međunarodne veze bile su od velikog značaja. No pošto je velika prekretnica iz 1878. godine u istoriji seljačke Bugarske, kao što već znamo, njenu mladu državnost prirodno zaogrnila u oklop narodnog suvereniteta i opšteg prava glasa, čitav dalji politički život zemlje morao je da se svede na borbu i kohabitaciju ove dvije međusobno negirajuće kategorije: apsolutizma i demokratije. A u društvenom razvoju Bugarske, naravno, nije nedostajalo tendencija koje su zaoštravale glavnu političku kontradikciju, čas jačajući monarhiju, čas ulivajući živi demokratski sadržaj u apstraktne demokratske forme.

Društvena osnova bugarske demokratije je vrlo primitivna. Njena priroda je spontana i domaća, slična prirodi naše seoske zajednice. Bugarska inteligencija je hitno pozvana, nakon svrgavanja turskog jarma, da kontroliše sudbinu zemlje, i dobila je priliku da kruniše primitivnu svakodnevnu osnovu političke nadgradnje demokratije. Ali ovo krunisanje je samo pokrenulo pitanje buduće sudbine zemlje, a nije ga riješilo.

Kao što se socijalizam nije mogao razvijati direktno iz ruske zajednice, kako su se nadali utopistički narodnjaci, tako i primitivna seljačka demokratija Bugarske samo može doći do sistema zasnovanog na svjesnom političkom samoupravljanju naroda, ne direktno, već putem složenih načina unutrašnje borbe.

“Kijevska misao” br. 322., 29. novembar 1912. g.

II Rat

1. Srbija u ratu

Na putu

Viktor Adler, jedan od najoštroumnijih ljudi u Evropi, prije deset godina definisao je austrijsku državu kao apsolutizam ublažen nemarom – *Absolutismus gemildert durch die Schlamperei*. Tokom ove decenije u Austriji se mnogo toga promijenilo, umjesto skupštine sa poslanicima iz viših klasa začet je parlament sa opštim pravom glasa, austrougarski imperijalizam je podigao glavu okićenu kopljaničkim perjem, Beč je porastao i uljepšao se. Ali *Schlamperei* – kada ljudi žele da budu pristojni, oni to nazivaju *Gemutlichkeit* (dobrodušnost) – i dalje je najnacionalniji element austrijske javnosti, bilo da je riječ o politici, gradskoj upravi ili trgovini.

Razlog zašto sam počeo da pričam o tome je taj što sam, zbog simpatične austrijske neurednosti, morao da odem na Balkan dva dana kasnije nego što sam očekivao. Dva dana je novac poslat za mene telegrafskim transferom ostao u *Creditanstaltu*, a kada sam, saznajući za to, burno objašnjavao sa izuzetno, do krajnje mjere, prijatnim službenikom banke, on mi je u svoju odbranu izložio desetak argumenata, koji su se u osnovi svodili na jednu stvar: *Schlamperei*.

Otišao sam iz Beča 25. i još dok sam sjedio u taksiju saznao sam iz večernjih telegrama da je crnogorski kralj objavio rat. Nije bilo sumnje da će Srbija i Bugarska uskoro krenuti za Crnom Gorom, inače bi se moralo pretpostaviti da je kralj Nikola odlučio da preoblikuje Balkan po svom nahodenju. Utoliko su zanimljivija bila istovremeno objavljena optimistična uvjerenja austrougarske i ruske diplomatije o čudesnim rezultatima verbalne note koja je trebala uslijediti.

Iako se od Budimpešte do Beograda pruga pruža uglavnom u pravcu juga, u kulturološkom smislu se krećete ka istoku. U vagonima prvog i drugog razreda, gdje su putnici uredno obrijani i nečujno se prepuštaju čarima dobre probave, promjena kulturnih, pa čak i etnografskih pojaseva nije toliko primjetna. Ali na stanicama i u vagonima treće klase, pred vama se

kaleidoskopski otvara višejezični, šareni, kulturno i politički isprepleteni Istok. Dva bugarska učenika, srpski učenik i učiteljica mađarskog razgovaraju u uglu vagona treće klase na nevjerovatnom jeziku sastavljenom od bugarskih, njemačkih, srpskih i francuskih riječi. Mali mađarski zemljoposjednik na mađarsko-njemačkom jeziku objašnjava rumunskom svešteniku arhitektonske prednosti Budimpešte u odnosu na Beč. Bugarski radnik, vraćajući se iz Amerike nakon četiri godine odsustva, sa slovačkim radnikom dijeli svoja zapažanja iz inostranstva: polupoznate riječi, pokreti objašnjavanja, nesporazumi i snishodljivi osmjesi ljudi koji su navikli da samo napola razumiju jedni druge. Austro-ugarsko-balkanska Internacionala!

Žene Istoka, tovarne životinje sa bebama u naručju, prljavih i obješenih prsa na košuljama, sa vrećama iza leđa i ispod lakata, probijaju se kroz vrata vagona, gurajući koljenima nekakav prtljag ispred sebe. Iza njih su seljaci, zauvijek pocrnili od zemlje i sunca, nespretni, krivih nogu, nisko povijeni nad zemljom njenom težinom i snagom. Mlade žene koje tu pred svima skidaju haljine i ostaju u kratkim podsuknjama i košuljama punim buha. Iskrivljene i gušave starice, u crnim maramama, naslonjene na štapove, sjede na klupi po 3, 4, 5 sati, bez ijedne riječi i pokreta. Kakvo strašno i nepopustljivo strpljenje!

Stari Ciganin sa zelenim zavežljajem koji zauzima skoro trećinu vagona, promrmlja nešto nečujno samom sebi grlenim glasom, popuši kratku lulu i za deset minuta ispljuva cijeli vagon. Ciganka sa najstrožim antičkim profilom čela i nosa drži dijete u naručju. Mladi rošavi Ciganin – “pravoslavni srpski ciganin” – kako preporučuje samog sebe – u prsluku izvezenom crvenom i zelenom svilom i u somotskim pantalonama, o koje vješto kreše smrdljivu šibicu...

Istok, Istok! Kad pogledaš kroz prozor neku veću i važniju stanicu – kakva mješavina lica, odjeće, etnografskih tipova i kulturnih nivoa! Nevjerovatni prsluci, skoro do gornje usne, sjajni cilindri, fesovi, jevrejski profili, sandale, uske čakšire, bose noge, posljednji pariski “vapaj” mode, bronzana tijela i između svega – crne figure katoličkih sveštenika, iste kao i u Parizu, Beču i na nepoznatoj stanici između Budimpešte i Beograda.

Središnja tema razgovora tih malo čistijih putnika je predstojeći rat. I premda svi smatraju da je ovoga puta situacija ozbiljnija, sjećanja na aneksionu krizu ipak gotovo svakoga dovode u poluskeptično raspoloženje: “Velike sile to neće dozvoliti”.

– Ma kakav rat? – objašnjava mladi Mađar bavarskom svešteniku na putu u neku misiju. – Montekukoli je još pre trista godina rekao da su za rat potrebne pare. Srbiju svaki dan mobilizacije košta milion franaka. Hoće li dugo izdržati na taj način?

– A koliko je to svinja – milion franaka? – jetko pita rumunski sveštenik.

– U tome i jeste stvar. Jeste li vidjeli u Bruku? Tamo je zadržano 40 vagona municije – upućena je iz Krezoa, iz Francuske, za Srbiju. Naša vlada je zaustavila pošiljku – puna je cijela stanica. Ne, neće biti rata. Velike države neće dozvoliti...

Iz Budimpešte šaljem telegram u Beograd: molim tamošnje prijatelje da me dočekaju u Zemunu – u slučaju graničnih poteškoća. Tekst je napisan na njemačkom jeziku. Debela uniformisana Mađarica mi vraća telegram kroz prozor: od 4. oktobra Srbija ne prima telegrame na njemačkom. Mađarska ne isporučuje u Srbiju telegrame na slovenskim jezicima – ostaju francuski i engleski. Gledajući nemirno u kazaljku na satu, prevodim svoj telegram na jezik verbalne note i pritom gubim vrijeme i 2 helera. Jer, u objašnjenju za neupućene, mora se reći da Habsburška monarhija ne samo da pripaja pokrajine i zaustavlja wagone s municijom, već i naplaćuje 2 helera za telegrafski formular.

Teretni voz iz suprotnog pravca je dvije trećine natovaren svinjama. Uljuljkane vožnjom i umorne od putnih utisaka, svinje tupo zure u rupe na ogradi vagona ili sasvim drijemaju. Po njihovom izgledu teško je pretpostaviti da igraju značajnu ulogu u međunarodnim komplikacijama.

– Ovo valjda nisu srpske svinje? – pita nekoga radoznali i učtivi bavarski sveštenik.

Ne, zaista nisu. Ovo su prave mađarske svinje. Pred njuškama svojih srpskih sestara, pobjednički su spustile crno-žutu austrougarsku barijeru. Mađarska svinja, i ranije previše privilegovana, sada ima monopol. Eto zašto ova tri gospodina iz druge klase, koji piju naizmjenično iz iste flaše – sigurno su mađarski poljoprivrednici srednjeg statusa – imaju tako pobjednički izgled. Da li će ljudi koji govore srpski i turski parati jedni drugima stomake ili ne, kobasica je svejedno već izašla na 5 helera po kilu.

Naspram mene sjedi mađarski oficir, čekajući da ga Mars pozove na svetu žrtvu, čisti nokte čitavih dva sata. Pored njega, ravnomjerno i glatko, u taktu sa okretanjem točkova, njiše se nečiji ogromni stomak, na kome je ispisana apsolutna ravnodušnost prema sudbini svih poluostrva zemaljske kugle. Mađarski farmeri piju iz boce, koja širi oštar miris po svim kupeima.

A u trećoj klasi, u Nojevom kovčegu nacionalnosti, život ide svojim tokom.

Rumunski sveštenik sjeda pored prozora, energično podižući mantiju, tako da se odozdo do koljena otkrivaju dvije blijede noge u prugastim pantalonama. Ova nepristojnost tjera učtivoog i radoznalog katoličkog sveštenika iz Bavarske da stidljivo skrene pogled.

– A šta se kod vas polaže, kolega, za sveštenika?

Počinje razgovor o platama i primanjima sveštenika, biskupa i nadbiskupa, skoro pa u cijeloj Evropi. Mladi Mađar, pobornik stavova Montekukolija,

08 Geografska oblast
Transilvanije, odnosno
Erdelja. (Prim. prev.)

otkriva zadivljujuću osviještenost i u ovoj oblasti. On vodi evidenciju ne samo o arhiepiskopskim приходима, već i o svim šunkama koje su primili rumunjski sveštenici u Semigradu⁰⁸.

– Sve je to samo priča (*Sage*) – prigovara mu sveštenik u prugastim pantalonama. – Sve je to odavno otišlo u sferu legendi.

– Otišlo? – učtivo i saosjećajno pita bavarski pop.

U vagon-restoranu je tiho. Kroz širok i čist prozor otvara se pogled na ravnicu. Gotovo u potpunosti zasađenu kukuruzom, samo povremeno presječenom pojasima hmelja. Kukuruz je polomljen i požutio. Na nekim mjestima je potpuno odsječen i skupljen u hrpe. Mađarska stepa sada izgleda dosadno pod vlažnim i prljavim nebom. Ima nade da će južnije nebo i zemlja biti prijateljskije raspoloženi – tamo, u Srbiji i Bugarskoj, gdje ravnica počinje da se “balkanizuje”.

“Dan” br. 3, 4. oktobar 1912. g.

Beograd

Voz sada ovdje više ne prelazi željeznički most koji povezuje Mađarsku sa Srbijom, već nas ostavlja u Zemunu, iako su nam izdate karte za Beograd. Plovimo preko Dunava i Save koja se u njega ovdje uliva na srpskom parobrodu “Morava.” Sa zemunske strane se Beograd, odvojen samo jednim i po kilometrom vode, vidi kao na dlanu. Golim okom se vide dvor i skupština. Isto tako ih možete naciljati habsburškim topom. Ovo je, kao što je poznato, najranjivije mjesto u Srbiji.

Pri ukrcavanju na brod, još na ugarskoj strani, stasiti gospodin u civilu, praćen četvoricom hrvatskih žandara, kontroliše putnike. On nam pregleda pasoše.

– Vaše zanimanje?

– Novinar.

To i nije neko naročito dobro zanimanje, pročitao sam u njegovim očima, posebno u sadašnja nemirna vremena. Ali pošto, stojeći na mostu na ulasku u brod ne mogu da promijenim svoju profesiju, a pošto ne volim ni profesiju krupnog gospodina u civilu, ne preostaje nam ništa drugo nego da se mirno rastanemo.

Uz srpsku obalu Dunava i Save, stražari hodaju naprijed-nazad – to su pripadnici milicije, od 45 do 55 godina, u seljačkoj odjeći, sa kapama od jagnjeće kože, u opancima, sa puškom preko ramena. Pogled na ove starije seljake otrgnute iz svojih domaćinstava, sa bajonetom koji im viri iznad kape, odmah izaziva raspoloženje uznemirenosti i straha. U sjećanje mi se vraćaju

posljednji utisci odande: službenik banke sa razdijeljkom i crnim pečatnjakom na malom prstu, mađarski pukovnik koji čisti nokte, snježno bijeli stolnjaci u vagon-restoranu, čačkalice u papirnim kutijama, “milka” čokolada na svakom stolu – i utoliko jače tragična ozbiljnost onoga što se sprema da se desi na Balkanu i što je već počelo u najzabačenijem dijelu poluostrva.

Prošli put sam bio u Beogradu prije dvije i po godine, ubrzo nakon što su se stižali talasi aneksione krize. Tada mi je Beograd izazivao utisak ruskog provincijskog grada srednje veličine, samo što je u njemu postojalo “Ministarstva rata” zbog obaveznog služenja vojnog roka, a umjesto guvernerske palate – dvor, zapravo dva dvora: stari, u kome je ubijen Aleksandar, i novi, u kome živi kralj Petar. Za trideset mjeseci koliko je prošlo od tada, Beograd je porastao, čistiji je i ljepši. Svuda su nove kuće i radnje, a glavna ulica je popločana. Ali sada grad ima poseban, uznemirujući izgled vojničkog logora. Svi su mobilisani i sve je podložno potrebama mobilizacije. Automobili i taksisti voze gotovo isključivo za potrebe vlade. Mobilisanih, regruta i onih koji ih mobilišu pune su ulice. Prodavnice su prazne: kupaca nema, a broj prodavaca je sveden na minimum. Stagnacija je i u industriji, osim industrije koja služi mobilizaciji i budućem ratu. Nema radnika. Za jednu šećeranu u Beogradu, 20 radnika je moralo biti poslato iz inostranstva kako se proizvodnja ne bi potpuno prekinula, a drugoj šećerani u Čupriji vlada je dozvolila da u njoj rade zatvorenici. U Ulici kneza Mihaila, glavnoj gradskoj arteriji, obustavljeni su radovi na postavljanju trotoara, uklonjene su tramvajske šine na velikim dijelovima trase, pločnik je raskopan, drvene kocke se kvase na kiši, a, približavajući se najboljem hotelu u gradu, “Moskvi”, kočija tone u baru na kolovozu.

Masa je uličnih prodavača novina: starci, bogalji, ali uglavnom dječaci. Njihovi krici daju glavnu notu života beogradskih ulica. Pečat! Tribun! Balkan! Pijemont! Pijemont! Pečat! Svijet! Svijet! Novine! Novine! Novine!

U prodavnici kancelarijskog materijala izložena je ogromna slika sa borbenom simbolikom: srušivši graničnu ogradu od šiljatih motki, Srbi – živopisni i otmjeni – uleteše na moćnim konjima u Tursko carstvo, rušeći i lomeći sve što im se nađe na putu. U izlogu cvjećare izloženi su najnoviji telegrami iz novina “Mali žurnal”; ova radnja je stalno puna rezervista.

U kafeu hotela “Moskva” – najboljem kafeu u gradu – nalazi se sjedište evropskih dopisnika. Moj dragi kolega Don-ki-blag (uopšte nije kao Don Kihot), u cilindru i sa aktovkom, juri kao lud od stola do stola, otima najnovije novine iz ruku i hvata vijesti u hodu slično kao što pas lovi muhe.

– Jeste li čuli? Juče su ovdje strijeljali rezervnog oficira, optuženog za veze sa Austrijom.

Tri olovke votermano bijesno drljaju po papiru. Austrijski dopisnici su neraspoređeni: ministri im ne daju intervju.

U urednom poretku prolazi 18. puk, koji danas kreće na granicu. U smeđim uniformama, u opancima, sa zelenim grančicama na kapama. Trubači trube, bubnjari udaraju ritam. Izgled ovog puka ostavlja na mene težak utisak. Nema tu spoljašnje srazmjerne mladosti, nego samo tragične propasti. Obuća na nogama i te zelene grančice na kapama – uz punu borbenu opremu – daju vojnicima nekakav dirljiv izgled. I ništa trenutno za mene ne karakteriše krvavu besmislenost rata tako živo kao te grančice i ti seljački opanci.

Prošlo je deset dana otkako je prekinut željeznički saobraćaj u zemlji: vozovi prevoze samo vojnike i municiju. Posljednji Orijent ekspres došao je ovdje u srijedu, ali nije otišao u Sofiju, već se vratio u Beč. Ako je Beograd vojni logor, onda je željeznička stanica srce ovog logora. Kontrolišu ga isključivo vojne vlasti. Zabranjen je ulaz za neovlašćena lica. U dvorištu stanice puške su složene u stogove. Teško natovareni konji su spremni za polazak. Više od deset vagona ulazi u stanicu; pažljivije pogledam njihov tovar: to je bodljikava žica za barijere, smotana u ogromne kolutove. I ovdje na straži ne stoje rezervisti, već milicioneri, seljaci stariji od 45 godina, u poderanim pantalonama, sa puškama u rukama.

Srbija ima nešto manje od tri miliona stanovnika. Prema posljednjim informacijama, uključujući i miliciju, pod oružje je stavljeno 300 hiljada ljudi. To je jedna petina muške populacije u zemlji, uključujući oronule starce i nedorasle mladiće. Koncentrisana radna snaga zemlje je istrgnuta iz njenog ekonomskog tijela na neodređeno vrijeme. Čak i ako pretpostavimo da krvava ratna čaša mimoiđe Srbiju – a za to nema nikakve nade – onda će ova mobilizacija na dugi niz godina poljuljati temelje postojanja mlade zemlje kojoj su toliko potrebni mir, rad i kultura.

“Dan” br. 3, 4. oktobar 1912. g.

Prvi utisci

Pošao sam u balkanski rat, smatrajući ga ne samo vjerovatnim, već i neizbježnim... Ali kada sam se našao na beogradskom pločniku, pa vidio dugačke redove rezervista, i civila sa oznakama Crvenog krsta iznad lakta, kada sam čuo iz usta poslanika, novinara, seljaka i radnika, da nema povlačenja, da će biti rata, da će to biti jednog od ovih dana, kada sam saznao da je nekoliko ljudi koje vrlo dobro poznajem, političara, urednika i docenata, već pod oružjem, na granici, na prvoj liniji fronta, i da će oni prvi morati da ubijaju i ginu – tada mi se rat, o čijoj sam apstraktnoj formi tako lako nagađao u svojim mislima i člancima, učinio nevjerovatnim i nemogućim...

Nema odstupanja, rat je neizbježan, počeo, biće objavljen Srbiji već za koji dan. Telegram o njegovom objavljivanju, po svemu sudeći, trebalo bi da prestigne ovo pismo. U cijeloj zemlji je uvedeno vanredno stanje. Beograd je pretvoren u vojni logor; ekonomski život je obustavljen, vozovi služe samo za mobilizaciju i koncentraciju trupa, sve je rastureno i izbačeno iz norme, kao da je neko ubacio džinovsku gvozdenu lopatu u same korijene života ljudi – i da je sada vlast pokušala da zaustavi sav taj strašni destruktivni rad i vrati život ljudi u normalu, iz koje ga je sama izbacila, samo bi slomila polugu državne vlasti, napetu do posljednjeg stepena; nema sumnje da bi pokušaj da se zaustavi ovo rasipanje koštao samog postojanja vladajuću radikalnu stranku, a najvjerovatnije i vladajuću dinastiju. To, naravno, ne znači da rat obećava da će podići barijeru istorijskom razvoju Srbije i cijelog poluostrva; to takođe ne znači ni da je mir manje vrijedna stvar od sudbine vlade gospodina Nikole Pašića i čitave dinastije Karađorđevića, ali uzde ove male i tako tragične po sudbinu njihove države su u njihovim rukama; u zemlji nema političke snage koja bi im se mogla oduprijeti, a oni, robovi svoje pozicije, oživjeli su pokret koji više ne mogu da zaustave. I kada bi čak i evropska diplomatija danas mogla ponuditi nešto impresivnije od pažljivo pripremljenih formulacija; kada bi uz svu energiju, koja joj ne nedostaje, zaista stala u odbranu mira, bilo bi kasno: srpske trupe bi prešle granicu i krvavom uvodnom linijom otvorile novo poglavlje na Balkanu...

U strahu od poteškoća pri prelasku srpske granice, poslao sam telegram iz Budimpešte svojim beogradskim prijateljima, tražeći da mi dođu u susret u Zemunu, na posljednjoj stanici na mađarskom tlu, koju od Beograda razdvaja samo kilometar i po toka Dunava.

Dočekali su me, ali nije bilo poteškoća na granici. Hrvatski žandarmi, predvođeni krupnim gospodinom u civilu, razvukli su željezni lanac od sredine drvene kolibe do drvenog prolaza i brzo ispitivali prolaznike, tražeći lična dokumenta od stranaca i uopšte od nepoznatih lica. Svrha ove kontrole je da spriječi habzburške podanike iz južnoslovenskih pokrajina monarhije da se dobrovoljno prijave u srpsku vojsku. Kao i sve takve policijske fantazmagorije, ovaj cilj se nikako ne postiže glupim željeznim lancem.

Parobrodom "Morava" prelazimo Dunav. Tmurno je i rominja kiša. Pretiče nas, niz rijeku, parobrod "Car Nikolaj II", nakrcan ljudima u seljačkoj i gradskoj odjeći. To su srpski rezervisti na putu ka istočnoj granici. Podižu kape, viču "Ura". Njihovi glasovi odjekuju nad širokom rijekom, čije su vode više puta bile umrljane ljudskom krvlju. Zajedno sa ovim pokličem u dušu prodire neki poseban, neposredan, na daljinu neprenosiv osjećaj tragedije: i nemoć pred istorijskom sudbinom koja se tako blisko približila narodima

zatvorenim u balkanskom trouglu, i bol za ovim ljudima insektima, koje vode na istrebljenje.

Uz srpsku obalu Save, koja se ovdje uliva u Dunav, šetaju graničari – pripadnici milicije, u seljačkoj odjeći, sa puškama. Spustivši se na obalu, uzimam jedini taksi koji stoji na molu. Sve – kočije, ljudi, konji – zarobio je mobilizacioni aparat. Prije dvije i po godine bio sam ovdje – za to vrijeme grad se mnogo podigao, obnovio i očistio. Ali, kao ekonomski organizam, sada je stao. Stoje fabrike i radionice – osim onih koje proizvode tkanine i oružje za vojsku – a radnje su prazne.

Nema radnika, nema kredita, niko ne može ništa da kupi. Trgovci i činovnici se klonulo prebacuju s jedne noge na drugu na vratima i čitaju novine ili razgovaraju s prolaznicima, koji se, uprkos neprekidnoj kiši koja pada u sitnim kapljicama, okupljaju u grupe na ulazima i na raskrscima. Trotoar je na mnogim mjestima razrušen: počeli su da ga popločavaju, skinuli su tramvajske šine na dugim rastojanjima, a sad nema ko da radi, a za pločnike nema vremena. Rezervisti tumaraju ulicama u staroj vojničkoj odjeći i u kožnim cipelama. Zaustavljaju se pred prozorima s oružjem, pozdravljaju sunarodnike, iskazuju poštovanje oficirima.

Mobilizacija je u potpunosti uspjela, Srbija će, prema zvaničnim vladinim informacijama, na teren izvesti 220.000–230.000 vojnika. Jedan pukovnik je juče uvjeravao da bi Srbija, ukoliko bi bilo dovoljno pušaka, mogla da mobiliše i do 360 hiljada duša.

Ali kakvo je raspoloženje mobilisanih? Da li stanovništvo želi rat? Jesu li izvještaji o borbenom elanu tačni?

Ova pitanja su sasvim legitimna s vaše strane, ali mnogo ih je lakše postaviti nego odgovoriti na njih. Evo, grupa rezervista na čelu sa podoficirom, oko 50 ljudi, sa mekanim šeširima i polucilindrima, upravo je prošla pored mog prozora – očigledno građani, činovnici, radnici, intelektualci. Kakvo je njihovo raspoloženje? Na ovo pitanje bi im i samim bilo teško da odgovore.

Juče sam proveo večer u društvu dvojice srpskih novinara, od kojih je jedan za rat, a drugi protiv njega. Pitanje koje sam sebi upravo postavio u vaše ime bilo je centralna tema njihovog razgovora. A njihova mišljenja o ovom pitanju su se radikalno razlikovala.

– Stanovništvo želi rat, ne može da ga ne želi, nema drugog izlaza – rekao je pobornik rata. – Ovo nije službeni “entuzijazam” koji vladini izvještaji uvijek propovijedaju uoči svih ratova, čak i ako su beskonačno daleko od potreba i briga stanovništva. Ovdje se zapravo radi o pravu na život i razvoj. Narod ne može da ne shvati i osjeti da, osim rata, za njega nema izlaza iz ćorsokaka. Narod želi rat.

– Nije tačno – odgovorio je drugi. – Rat nam neće otvoriti izlaz. Zvanični cilj rata – taj bijedni član 23. Berlinskog sporazuma – nije, naravno, u stanju da izazove nacionalni entuzijazam u masama. Ko je onda zaista sposoban da bude prožet vjerom u dobrobit onih površnih administrativnih reformi na koje Turska mora biti primorana ratom? Proliti krv za budućeg hrišćanskog generala-guvernera u Makedoniji – može li, pitam ja vas, takav cilj rasplamsati srpske mase? Druga stvar su teritorijalni dobitci i izlaz na more, stvaranje šire baze za ekonomski i kulturni razvoj zemlje. Takav zadatak bi mogao da podigne i inspiriše ljude na podvige. Ali teritorijalno osvajanje je nemoguće iz što i jednog razloga. Stanovništvo – barem sve ono što u njemu misli – to zna, zna da velike sile neće dozvoliti ekspanziju Bugarske i Srbije na račun Turske. Zato ne može biti vjere u rezultate rata, niti entuzijazma. Rat je politička neminovnost za dinastiju i vladajuće grupe – ljudi ne djeluju po svojoj volji, oni samo vrše svoju dužnost.

– Ovo je namjerna predrasuda. Bez entuzijazma naroda mobilizacija ne bi mogla da se tako sjajno odvija.

– Tok mobilizacije svjedoči samo o unapređenju administrativnog aparata. Nesumnjivo je da je radikalna vlast uspjela napraviti značajna poboljšanja u ovoj oblasti, kao što je uspjela da donekle racionalizuje javne finansije. Stanovništvo se, istina, ne opire mobilizaciji, ali je još daleko od entuzijazma.

– A šta je sa štampom? Sve novine, sa jednim jednim izuzetkom – govorim o Radničkim novinama – su za rat. Sve novine govore o oduševljenom stavu naroda prema vojnoj inicijativi vlasti. Isto važi i za parlament. Izuzev dva-tri socijaldemokratska poslanika, svi ostali jednoglasno i oduševljeno prate vladu. Šta je to – slučajnost?

– Ne, nažalost to nije slučajnost. Nažalost, jer ni naša štampa ni naše političke stranke nisu izraz javnog mnijenja, odnosno raspoloženja zemlje. Seljačke mase su kulturno previše zaostale, politički previše bespomoćne da bi prisilile vladu, stranke i štampu da im služe. Zato naše vladajuće grupe tako lako vedre i oblače u politici. Naša štampa i naša skupština izražavaju samo mišljenje onih krugova koji nas vode u rat, ali ne i pravo raspoloženje naroda, kome rat neće donijeti nikakve dobitke, ali koji može da donese decenije stanja ekonomskog i kulturnog varvarstva.

– Ako vas uspjeh mobilizacije i glas štampe ne uvjeravaju u ovo što ja tvrdim, šta je onda sa dobrovoljcima?

– Njih i nema tako mnogo. A onda: u zemlji u kojoj je petina muške populacije, računajući starce i decu, stavljena pod oružje, ostali gotovo da nemaju šta da izgube. I, konačno, slučajevima dobrovoljnog odlaska u vojsku mogu suprotstaviti neuporedivo rjeđe, ali ništa manje značajne slučajeve samoubistava rezervista.

Ovim je završen razgovor. A ovog puta, dozvolite mi da se uzdržim od izražavanja vlastitog mišljenja.

“Kijevska misao” br. 274., 3. oktobar 1912. g.

Klupko protivrječnosti

Ovdje treba živjeti i vidjeti sve izbliza da bi se čovjek uvjerio u jedno: ove male balkanske zemlje nemaju drugog izbora osim federacije. Sve dok se evropska politika prema Balkanu, kao prema svemu što je loše organizovano, sastoji iz imperijalističke pohlepe, balkanske države nemaju drugog izlaza osim federacije. Sada je cjelokupna politika Srbije, spoljna i unutrašnja, splet zamršenih protivrječnosti, iz kojih nema razumnog i otvorenog izlaza.

Evropske diplomate se međusobno savjetuju. Oni će primijeniti “opcionu” formulu. Ali zar evropska diplomatija nije smislila formulu još prije balkanskog rata: mir i *status quo* Turske? I da li je to spriječilo balkanske saveznike da vode rat? Formula nije funkcionisala. Ali sada Austrija želi da spriječi Srbiju da iskoristi svoje pobjede na način na koji Srbija želi. Može li ta formula smetati Austriji? Ona bi se mogla umiješati ili pokušati da ometa Rusiju. Ali Rusija, mora se pretpostaviti, neće intervenisati. Rusija će pomoći u razvoju “formule”. Pašić to odlično razumije. Srbija ostaje sučeljena sa Austrougarskom jedan na jedan. Šta treba da se radi? Treba da se traži sporazum sa Austro-Ugarskom. Ali ovaj sporazum ne može biti ništa drugo do kapitulacija. I Pašić je spreman da se preda. Ali tada nastaju teškoće unutrašnje prirode.

Političke stranke ovdje izražavaju ne toliko određene klasne interese unutar zemlje koliko određene odnose između zemlje i velikih sila. Stranke su grupisane na osnovu rusofilstva i austrofilstva. Spoljašnje teškoće uvijek za nekoga znače unutrašnje šanse. Međunarodna politika postaje razmjena političkih spekulacija.

Pašić uviđa neminovnost dogovora. Ali sporazum jednak predaji ne može biti popularan. A na osnovu nepopularnosti ovog neizbježnog dogovora, ovdje se već igra partijska igra čiji rezultati mogu daleko nadmašiti namjere igrača.

Pašić je, naravno, već u nekoj vrsti pregovora. Šta, s kim, preko koga – to se ne zna, ali su pregovori u toku. Ovo takođe nije lak zadatak. Jer ne zna se šta Austrija hoće. Istina, “*Neue Freie Presse*” kaže da Austrija samo ne želi da Srbija muti vode Jadrana. Ali u Austriji, po svemu sudeći, postoji još jedna, mnogo radikalnija želja: “da se jednom zauvijek stavi tačka na ovo pitanje”. Dok “*Neue Freie Presse*” objavljuje neka misteriozna uvjerenja o miru iz Beograda i ubjeđuje berzu da je kritični trenutak prošao, austrijski ratni brodovi krstare duž Save i Dunava i nehotice ruše barže i kupališta; a zemunski

pirotehničari se zabavljaju tako što po čitav sat osvjetljavaju kraljevsku palatu – s očiglednim ciljem da izazovu eksces i “jednom zauvijek okončaju ovo pitanje”. Pašić se žali na ratne brodove i pirotehniku lokalnom austrijskom izaslaniku Ugronu. Ali Ugron odgovara sa ozbiljnim izrazom lica: “Ja sam diplomata, i moj posao je civilne prirode, a rušenje kupališta i zemunska pirotehnika su vojne stvari.” Šta znači promjena u austrougarskoj vladi, mi ovdje ne znamo; ali sve se nesumnjivo vrti oko borbe dva programa: minimuma (da se ne uzburka Jadran) i maksimuma (da se jednom zauvijek završi sa ovim). Prema tome, u suštini nema sigurnosti da će i najveće poštovanje Srbije obezbijediti mirno rješenje sukoba. Priča se da vojnici sa ratnih brodova prijete bajonetima. Možda i ne prijete, ali samo izgleda da prijete. Ali svejedno! A šta ako se neki srpski milicioner naljuti i baci kamen? Zaista, kamen, pogotovo ako je veći, već je jasan *casus belli* (razlog za rat). Kao odgovor, oni će pucati sa ratnog broda. Tada će milicija možda takođe pucati. Puške su im loše, stare ruske puške berdanke, poklonjene, ali i dalje pucaju i u najgorem slučaju mogu i da pogode. To bi bio kraj svih pregovora. Gospodin Ugron će uzeti kišobran i reći: “Nemam više šta da radim ovdje – moj posao je civilni.” Da li sam Ugron vodi svoju politiku u tom pravcu, ne znam. Ali izvan svake sumnje je da jedna jaka stranka u Beču i Budimpešti nastoji da stvori situaciju u kojoj puške same pucaju.

I u Srbiji jedna odgovarajuća stranka radi na tome. I ovdje se želi “da se jednom zauvijek stavi tačka na ovo pitanje”. Brojne novine pišu svoje članke sa istim refrenom: “*Finis Austriae*” (“kraj Austrije”).

Gospodin Pašić mora stalno da igra dvostruku igru. Njegov list sada štampa tekstove ministara koji dokazuju da su Duraco (Drač) i sopstveni koridor do njega pitanje života i smrti za Srbiju, zatim bez ustezanja daje komentare na temu da su neutralna luka i put do nje “obezbjeđeni” Srbiji. Istovremeno, “*Neue Freie Presse*” objavljuje izuzetno umirujuće, ali anonimne intervjuje iz Beograda. Pašić je juče poslije podne pozvao urednike lokalnih novina i savjetovao im da budu izuzetno oprezni u razgovorima o srpsko-austrijskim odnosima. Da bi im svoju misao učinio razumljivijom, gospodin Pašić je naredio da se prije večeri zaplijene novi brojevi dva lista, “Štampe” i “Pijemonta”. Kao što je uobičajeno u ovakvim slučajevima u cijelom svijetu, novinar mi je prodao oba “zaplijenjena” izdanja ispod tezge po nešto većoj cijeni. U “Štampi” je objavljena prilično nevina karikatura Franca Josefa. A u “Pijemontu” nije bilo ništa osim uvodnika koji se završavao riječima: “Oдавде možemo vidjeti kolaps Austro-Ugarske mnogo bolje nego što vi možete vidjeti naš grad pomoću svojih reflektora”.

Može se sumnjati da će ovakvi podsticaji, dopunjeni konfiskacijama, djelovati. Već sam vam pisao o raspoloženju tzv. vojne stranke, to jest širokih

09 Njemački, *Ne mogu da te razumijem*, iz istoimene priče Johana Petera Habela u kojoj mladi radnik dolazi iz provincije u kosmopolitsku metropolu Amsterdam, gdje svima i na sva pitanja odgovara tom frazom po kojoj najzad dobija nadimak. (Prim. prev.)

ali neformalnih oficirskih krugova povezanih s militantnim političarima. Jedna od starih partija, naprednjaci, uprkos svojim austrofilskim tradicijama, svim silama nastoji da naduva svoja jedra vjetrom austrofobije. Što su jasniji simptomi spremnosti vlade da sklopi sporazum sa Austrijom po cijenu ekstremnih ustupaka, to je “Pravda,” novina koja je bliska sa pomenutom strankom, neumoljivija i militantnija.

Pašić je i sa ove strane preduzeo “svoje mjere”. Unaprijed smatrajući da će rezultati mirovnih pregovora u Londonu biti daleko ispod srpskih očekivanja, on je na čelo srpske delegacije razborito postavio Stojana Novakovića, veoma ukrasnu i impozantnu figuru među naprednjacima. Na ovaj način Pašić želi na svoje glavne antagoniste prebaciti dobar dio odgovornosti za rezultate rata. Nepotrebno je reći da je imenovanje starog Novakovića pametan potez, potpuno u stilu Pašićeve oprezno vijugave politike. Međutim, odgovorna osoba za mirovne pregovore, ali i za rat, i dalje će ostati u očima čitavog stanovništva, srpski politički *Kaniferštan*⁰⁹, Nikola Pašić.

Sada se najviše bavi kupovinom vremena, obračunom sa unutrašnjim protivnicima i pripremanjem javnog mnjenja za ono što je neizbježno. Pašić je juče uredništvu rekao da Austrija “neće učiniti ništa odlučujuće” do kraja oba sastanka u Londonu. Možda su takva uvjeravanja Pašiću data sa druge strane Dunava u zamjenu za njegova obećanja da će stvar voditi ka mirovnom sporazumu na osnovu austrougarskog programa. Ali ova uvjeravanja, koja se odnose samo na samu tu formulaciju, ni najmanje ne rješavaju problem. A u lokalnim vladajućim krugovima to dobro znaju. Sada sam iz najpouzdanijeg izvora obaviješten da centralne vlasti u Beogradu ishitreno preduzimaju mjere koje ukazuju u najmanju ruku na neizvjesnost u vezi sa sudbinom glavnog grada Srbije. Neću nabrajati ove mjere, da svoje pismo ne bih izložio opasnosti da ga zadrži cenzura (tajna). Napomenuću samo da je juče gradonačelnik Beograda Ljuba Davidović imao podužu tajnu konferenciju sa gospodinom Pašićem. Istovremeno, javlja se da se u Novopazarskom sandžaku, grozničavom žurbom, noću i danju, jačaju svi strateški značajni punktovi – podrazumijeva se, ne protiv Turske. Među tamo skoncentrisanim oficirima postoji duboko uvjerenje da je rat s Austrijom neizbježan i blizak. A to samopouzdanje samo po sebi je ozbiljan preduslov za rat, pogotovo ako se ima u vidu da vojna oficirska partija na sve strane slijedi svoju političku liniju, malo usklađenu sa politikom civilne diplomatije.

I zbog toga se alarmantni simptomi množe. Poboľjšano stanje oficira uveliko je pogoršalo stare tenzije između oficira i vlade i među samim oficirima. Vode se mnogi uzbuđeni razgovori o sudbini grada Manastira (Bitolj). Prema preliminarnom dogovoru savezničkih vlada, Manastir treba da pripadne Bugarskoj. Srpski oficiri, nezadovoljni ovim, odlučili su da sami

zauzmu ovaj grad, ne čekajući grčku vojsku. Ova žurba, diktirana političkim, a ne strateškim razlozima, koštala je srpsku vojsku nekoliko hiljada dodatnih žrtava. Sada se, oslanjajući se na ove žrtve, oficiri nadaju da će onemogućiti vladi da prepusti Manastir Bugarima. Nadalje, u osvojenim područjima vojne vlasti oduzimaju sva javna sredstva. Ministar finansija Laza Paču energično traži da se ti iznosi prebace u trezor. U međuvremenu, štab pokušava da direktno raspoláže ovim novcem, trošeći ga za vojne potrebe. Pašićevo putovanje u Uskub, koje je evropska štampa dovodila u vezu sa razvojem uslova mirovnih pregovora, zapravo je imala zadatak da reguliše odnose sa štabom. Istina, u liku Radomira Putnika, načelnika generalštaba, veoma cijenjenog među oficirima, staroradikalna stranka ima uticajnog političkog pristalicu u vojsci, a samim tim i podršku. Međutim, u privatnoj, ali nimalo beznačajnoj epizodi oko Manastira, general Putnik nije ni na koji način – jer to nije umio ili nije htio, svejedno – pokazao svoj umirujući uticaj. Nema sumnje da će on u budućnosti biti zaražen raspoloženjem oficira u mnogo većoj mjeri nego što će ih politički voditi.

Sve to navodi na razmišljanje: bez obzira na činjenicu da Pašić teži dogovoru, bez obzira na činjenicu da je strašni slučaj konzula Prohaske riješen prikrivanjem iza glupog balona od sapunice; uprkos činjenici da bečka i budimpeštanska štampa smatraju očuvanje mira “skoro” osiguranim; konačno, bez obzira na diplomate koji sjede u Londonu, šanse za mirno rješenje srpsko-austrijskih odnosa ostaju krajnje nepouzidane.

“Kijevska misao” br. 345., 13. decembra 1912. g.

Srbija u siluetama

(Pašić, Paču, Prodanović, Drašković)

Ako ličnosti ne stvaraju istoriju, onda se istorija stvara kroz ličnosti.

Stoga neće biti naodmet da u ovom kritičnom trenutku pokušamo da ocrtamo siluete reprezentativnih ličnosti srpske istorije, odnosno onih njenih dijelova čiji stvaraoci još nisu umrli.

Nikola Pašić je po zanimanju inženjer, osnivač i šef radikalne stranke, čovjek osuđen na smrt 1883. godine, koji je proveo šest godina u izbjeglištvu, koji je davne 1899. godine bio zatvoren u Beogradu, upravo u ovom koji sada stoji, sada glava vlade, najvažnija ličnost u Srbiji – jer je kralj samo marioneta u rukama Pašića i njegovih najbližih saradnika: Laze Pačua i Stojana Protića. Pašić govori loš njemački, loš ruski, loš francuski i, kako kažu, loš srpski. S mukom povezujući neposlušne riječi, svoju misao svodi na najelementarniji oblik, pa se u razgovoru čini jednostavnom. Ali ako pokušate da oslušujete

- 10 Lat. *cunctator*, neodlučan čovjek koji oteže i koristi zaobilazne metode. Ovako su nazivali Kvinta Maksima Fabija, političara i vojskovođu koji se na mjestu rimskog diktatora našao u teškim trenucima Drugog punskog rata. (Prim. prev.)

samu Pašićevu misao iza zvukova riječi, onda možete shvatiti da on ima svoju misao, onu koja je sama sebi dovoljna. Pašiću nedostaje talenat, briljantnost i opšte teorijsko obrazovanje, u svemu tome je niži od Pačua i Protića. Ali on je “najdalekovidiji” od svih. Tako mi je to definisao drugi “dalekovidni” Srbin Dragiša Lapčević. Davno, još šezdesetih godina prošlog vijeka, Pašić je, kao student u Ženevi pristupio bakunjinovcima, dok je Laza Paču, sadašnji ministar finansija, stao na stranu Marksa. Već na ovu podjelu je, nesumnjivo, uticala različitost u prirodi: budući da su mladim Srbima potrebne ekstremne ideje; tada je Bakunjinova “ideja”, njegova federacija slobodnih zajednica, bila, naravno, mnogo bliža, prirodija, realističnija – uza svu svoju fantastičnost – za inteligentnog Srbina koji se nije odvajao od svoje zajednice, i imao je jaku vezu sa zemljom; ideje marksizma, u tadašnjim srpskim uslovima, zahtijevale su neuporedivo veću sposobnost apstrahovanja od poimanja žive materije života i pretpostavljale su manje organsku vezu sa narodnim masama. Ali od šezdesetih je mnogo vode teklo ispod mosta – i u Savi i u Dunavu. Nikola Pašić je prošao kroz mnogo toga. Prijatelj i učenik Svetozara Markovića srpskog Dobroslubova, organizatora radikalne stranke, zavjerenika, neprijatelja Obrenovića, agenata Austrije, dolazi na vlast u pobjedničkoj zavjeri 1903. godine. To nije bio običan državni udar na dvoru. Oficirski kadar je bio samo oruđe za izražavanje ogorčenosti svih kulturnih i misaonih elemenata nacije. U martu 1903. godine u Beogradu je došlo do uličnih demonstracija radnika i studenata, a oficiri, uprkos naređenju iz dvora, nisu rastjerali demonstrante. Ova istorijska manifestacija moralno je ubila birokratski despotizam Obrenovića pre nego što su vojni zavjerenici Aleksandra i Dragu pretvorili u izmrcvarene leševe... On je sve to prošao, Nikola Pašić, aktuelni ministar spoljnih poslova i šef vlade. On pouzdano zna kako se ruše balkanske dinastije i kako se izgrađuju. Da na svom dugom i mukotrpnom putu nije zadržao Bakunjinov entuzijazam, kao i mnoge druge stvari, teško da treba napominjati. Bivši čovjek iz naroda, on je odavno savladao jezik bezobrazluka i diplomatskih nejasnoća. Čini se kao da namjerno koristi svoje zamršeno izražavanje kako bi se oslobodio potrebe da jasno i precizno formuliše svoju misao. On je umorni skeptik i politički kunktator.¹⁰

- Da li je rat neizbježan?
- Ja mislim da je mir još moguć.
- Kako vi gledate na politiku Rusije?
- Rusija nas je energičnije od svih ostalih pozivala na mir.
- A Njemačka?
- Mi smo zadovoljni politikom Njemačke. Ona zahtijeva lokalizaciju rata, što znači da je država koja se ne miješa u ovo.
- Austrija?

– Dozvolite mi da ne govorim o Austriji.

Ovo nisu samo neodređene fraze šefa vlade koji mora da odmjeri svoje riječi. Ne, Pašić zaista manje vjeruje u rat od drugih i manje ga želi.

Ovaj “dalekovidni” starac, sijede brade poput lepeze, isuviše jasno sagledava ogromne teškoće koje stoje na putu nacionalnim težnjama srpstva, i previše je umoran od dijela puta kojim je prešao da bi pošao u rat koji opet sve dovodi u pitanje. Najviše što će dozvoliti je da bude uvučen u to, mada naravno ne sasvim protiv svoje volje.

– Evropa nas tretira kao Marokance! – kaže nam Laza Paču. – Ona želi da odlučuje o našoj sudbini iza naših leđa. Natjeraćemo je da shvati da nismo Marokanci.

– Prisiljeni smo da se zakunemo na odanost članu 23. Berlinskog sporazuma. Ali ovaj član postoji već 34 godine. Da li nam je išta bolje zbog toga?

– Rečeno nam je: 12 miliona bajoneta čuva *status quo* na Balkanu. A gdje je bio *status quo* kada je Austrija anektirala Bosnu, kada je Italija zauzela Tripoli.

– Da li želite da idete na područje ratnih dejstava? Cijela Turska će biti poprište rata.

Energični, odlučni jezik Laze Pačua oštro se razlikuje od očekivanih Pašićevih zaobilaznih tokova. Ali ovo je samo razlika u temperamentima. U suštini, obojica pripadaju istoj istorijskoj formaciji i samo su pojedinačne varijacije istog političkog tipa. Romantični zavjerenici, koji su u svom nacionalnom romantizmu dali izraz potrebama evropski nastrojenog naroda u državnom samoopredjeljenju, postali su vlast koja određuje tok stvari – sa tradicijama revolucionarnih tribuna, sa dužnostima državnika buržoaskog poretka.

Mladoradikali su se i pod Obrenovićima odvojili od svojih očeva, optužujući ih za neodlučnost i spremnost na kompromis sa starom dinastijom. Kada su očevi došli na vlast i dali parlamentarni izraz “volji naroda” – naravno, na osnovu cenzusa – pokazalo se da je mladoj radikalnoj demokratiji oduzeto socijalno tlo pod nogama. Gradski radnici, a u novije vrijeme i poluproleterski elementi na selu, slijedili su socijaldemokratiju. Imućni seljaci, popovi, trgovci, imućni ljudi čvrsto se drže Pašića. Nemoguće je izgraditi demokratsku stranku na međusobno razdijeljenim i mračnim međuslojevima seoskog stanovništva. Što se tiče buržoazije, ona se ovdje – kao i u svim zaostalim zemljama – razvija “ne organski”, ne na “nacionalnim” osnovama, već kao saučesnik evropskog finansijskog kapitala, hranjena njime u svojim interesima.

Pod takvim uslovima, demokratski radikalizam morao je da poprimi formu književnog “jakobinizma” Jaše Prodanovića, čija politička religija, sa svojim

simbolom socijalne pravde, ne odražava određeni klasni interes, već neizvjesnost svih klasnih interesa.

Kao ministar industrije u kabinetu koalicione vlade, g. Prodanović je svom svojom energijom 1910. godine provodio industrijske propise, po mnogo čemu najnaprednije u cijeloj Evropi. "Privatnu svojину ne smatram vječnom institucijom, već samo prelaznom etapom u nove društvene forme", rekao je jednom prilikom ovaj ministar u parlamentu jedne sitnoburžoaske i seljačke zemlje. Uz sve simpatije za poštene namjere gospodina Prodanovića, ne može se ne priznati da njegova politika nema budućnost.

Istovremeno, desno krilo mladoradikala, zarobljeno evropskim finansijskim kapitalom u svom krstaškom ratu protiv zemlje, brzo je odbacilo masku nepomirljivog radikalizma i, zastupajući malog posjednika, gradskog stanovnika i porodičnog čovjeka, stupilo u političku službu banaka. Milorad Drašković je otvoreni glasnogovornik ideja pseudodemokratske bankokratije.

Banke ovdje igraju ne manje političku nego ekonomsku ulogu. Konkurencija stranih banaka u Beogradu je direktan finansijski oblik rivalstva velikih sila za osvajanje Srbije. Blizina srpske političke stranke jednoj ili drugoj evropskoj sili u oblasti spoljne politike podrazumjeva i najbližu povezanost sa dotičnim bankama. Kapitalistički razvoj još nije napustio fazu primitivne akumulacije, stoga je nacionalni oblik kapitala trgovački i lihvarski. Evropski finansijski kapital se, kroz brojne bankarske pipke koje je ovdje opružio, direktno vezao za domaći lihvarski kapital i isisava sve što može iz nacionalne privrede – prije nego što je i preduzeo ozbiljne korake u razvoju srpske industrije. Kao posrednici između evropske berze i seljačke zemlje, bankama su potrebni domaći biznismeni, uticajni političari, zakonodavci i ministri. Ista vrata vode ovdje u ministarstvo i u direkciju banke.

Ako se ovo odnosi na sve vladajuće stranke i stranke koje ih podržavaju, onda mladoradikali, predstavljeni njihovim desnim krilom koje je preuzelo vlast, djeluju kao profesionalni gladijatori bankokratije. Da bi to učinili, dovoljno su slobodni od malograđanskih predrasuda i tradicija nacionalnog romantizma. Naučili su da gledaju na međunarodne odnose, na verbalnu notu i na mobilizaciju, na mir i rat iz ugla deviznog kursa i diskonta. *Les affaires sont les affaires* (Posao je posao).

Ali oni su primorani da govore političkim jezikom svoje zemlje. Oni ne mogu naložiti drugima da govore umjesto njih u parlamentu i narodnoj skupštini, jer su za to još uvijek suviše siromašni materijalnim sredstvima, a zemlja je previše siromašna intelektualnim snagama. I sami su primorani da djeluju kao politički zastupnici sopstvenih poslova i da osjećaje i stavove nacionalnog romantizma pretoče u zvonke fraze poslovne demagogije.

Razgovarao sam sa gospodinom Draškovićem u zgradi Skupštine, u maloj prostoriji uz prostorije Kluba samostalaca (mladoradikali).

– Dakle rat je neizbježan. Kakav je politički program rata: autonomija hrišćanskih pokrajina Turske?

– Ne, kada se jednom prolije krv, autonomija bi bila previše jeftina cijena. Ali mi ne želimo ništa za sebe, samo za našu hrišćansku braću u Turskoj.

– Plašite li se otpora velikih sila?

– Takozvane velike sile. Gdje su one? Ne postoje, ne mogu se naći!. Vidite: kada su se Turci prije pola milenijuma približili Carigradu, sultan Muhamed je oklijevao. “Bojiš se ujedinjenih hrišćanskih sila”, rekao mu je veliki vezir, “uzaludan strah: one su međusobno povezane samo uzajamnom zavišću i neprijateljstvom. Radi svoj posao bez straha.” I sultan je, kao što znate, radio svoj posao. Sada, pet stotina godina kasnije, želimo da radimo svoj posao, uprkos velikim silama koje su još uvijek vezane jedna za drugu samo zavišću i neprijateljstvom. Glavni zadatak za nas je vojni uspjeh. “Oslanjamo se na sebe i na Boga.”

– Kako vi gledate na balkansku politiku Rusije?

– Sa najvećom nadom. Često nam govore o dvije Rusije: vladi i javnosti. Za nas ne postoje dvije Rusije. Rusija nas je podržavala i podržavaće nas.

– Čuo sam drugačije mišljenje od ministra finansija. On smatra da se ruska politika na Balkanu ne razlikuje od politike drugih evropskih sila.

– Ne treba tražiti nemoguće. Naš narod vjeruje u Rusiju. Za nas kažu da smo mi samo vojni logor Rusije. A nas to ne ljuti.

Pitate za finansije. Imamo novac. I ne samo novac, već zlato. Naš valutni kurs je bolji nego u Austriji. Ovo nije novinsko hvalisanje. Idite u naše banke: vidjećete naše zlatne rezerve. Uz to: naš vojnici je seljak. Njegova glavna hrana je hljeb. A rezerve žitarica u našoj zemlji su velike.

– Zar ne postoji opasnost od razdora između Srbije i Bugarske?

– Mislim da ne. Austrijska štampa neumorno govori o neminovnosti ovog razdora. Ali naše slabljenje bi predstavljalo najveću opasnost za Bugarsku. Sada je Austrija naš susjed. A da smo apsorbovani, Austrija bi bila susjed Bugarske. Bugarska to ne može željeti. Da li idete na poprište rata kao ratni dopisnik? Ako odete – srešćemo se tamo.

Oprostili smo se od gospodina Draškovića, bivšeg ministra trgovine u kratkotrajnoj “nezavisnoj” vladi, a sada direktora poznate (izvozne) banke.

Suh i jasan, trijezan sa svim svojim patetičnim pozivanjem na braću s druge strane granice i Boga, ovaj vodeći mladoradikal mi se činio mnogo starijim od starih radikala koje zamjenjuje.

“Dan” br. 4, 5. oktobar 1912.

Laza Paču

Ministarstvo finansija nalazi se u staroj zapuštenoj kući, duboko u vrtu. Na kapijama i u dvorištu na straži stoje milicioneri sa puškama u zakrpanoj seoskoj odjeći. Iz dugačkog hodnika ka nama šepa stari sluga, bez kragne i kravate, u cipelama bez peta. U prostoriji za prijem – presvlake namještaja i zavjese u dezenu srpskog ćilima. Kroz prozor se vidi prekrasan stari vrt. Čitav kutak u blizini kuće zatrpan je gomilom starih dasaka i nekakvim zardalim cijevima. Utisak je kao da smo došli do člana zemaljskog saveta – samo sumorna, gotovo staračka leđa milicionera na straži govore o nečem drugom. Pet minuta kasnije, drugi poslužitelj, potpuno opremljen kragnom i kravatom, prati nas do ministrove kancelarije.

Laza Paču ima 60 godina. Crn, sjedokos, nervozan, uprkos tome što je punačak, energičnog glasa i inteligentnih očiju, neprestano puši, pali jednu cigaretu o drugu – to je ono što Nijemci i, čini se, Francuzi zovu “lančano” pušenje. Paču je najbolji finansijski stručnjak vladajuće staroradikalne stranke, poznavalac ekonomske literature, a posebno marksizma. Čak ni sada nije nesklon da sebe smatra marksistom, a u političkim polemikama rado se poziva na Marksa. U svakom slučaju, on je bio marksista šezdesetih, u vrijeme Internacionale, kada je gospodin Nikola Pašić, sadašnji ministar-predsjednik – i u to vrijeme, poput Pačua, ženevski student – bio vatreni pristalica Bakunjinina. Ali marksizam jednog, kao i bakunjinizam drugog, našao je svoju najvišu primjenu u upravljanju sudbinom Srbije. Govorim o “upravljanju sudbinom” ne zbog ljepote te fraze. Jer, pošto je riječ o unutrašnjim činionicima srpske politike, svi konci se spajaju u rukama tri ličnosti: Nikole Pašića, Laze Pačua i Stojana Protića. Kralj je čisto dekorativna figura, bez moralnog autoriteta ili političkog značaja. I ako je usred diktatorskog trijumvirata bivši zavjerenik Nikola Pašić oprezni kunktator, a Stojan Protić, stari militantni novinar, personifikuje “gvozdenu pesnicu” na čuvanju reda, onda je Laza Paču nesumnjivo ideološki inspirator staroradikalne stranke.

– Rat? Naravno, svi smo protiv rata. Ko ne zna prednosti mira? Mir znači rad, akumulaciju bogatstva, znanja i kulture. Kome je to potrebno koliko Srbiji? Ali, na kraju krajeva, nemamo izbora. Pozivate se na činjenicu da je spoljnotrgovinska razmjena Srbije u protekle četiri godine porasla za više od trećine i zaključujete da je ekonomski razvoj Srbije moguć i mirnim putem. Ali gdje je garancija da će nam taj miran put biti otvoren sutra? Turska, sa svojim krvavim previranjima, za nas nije geografski i politički pojam, već nam je najbliži susjed i stalna opasnost. Četvorogodišnje iskustvo ustavnog režima u Turskoj konačno nas je uvjerilo da su muslimani, koji su jedina vladajuća

vojno-birokratska kasta, potpuno nesposobni da stvore uslove za miran suživot s hrišćanskim narodima koji žive u Turskoj. Nema škola, nema sudova, nema puteva – pridodat je stari haos, kao u vrijeme Abdul-Hamida, samo parlamentarna borba stranaka, jednako nesposobnih da unaprijede državu. Pokazali smo dovoljno strpljenja – sada je ono istrošeno. Naša jugoistočna granica je stalno otvorena za razna iznenađenja. Ubistva srpskih seljaka i sveštenika, neprekidni priliv izbjeglica koje smo prinuđeni da hranimo, neprekidni sukobi na granicama – u takvim uslovima može li država normalno da živi i razvija se?

Evropa sve to zna, ali je nije briga. Evropa je za mir. Ali, na kraju krajeva, mira nema. Balkanski mir je stalni djelimični, iscrpljujući rat. Evropa je za *status quo*. Ali *status quo* je haos. I da li ovih 12 miliona evropskih bajoneta o kojima nam govore zaista stoje iza *statusa quo*? Gdje je bio *status quo* kada je Austrija anektirala Bosnu i Hercegovinu? Zašto ta moć nije čuvala *status quo* kada je Italija zauzela Tripoli? Dakle, za velike države ne postoji *status quo*. Sjećaju ga se samo kada su u pitanju naše nužde i potrebe. Tretiraju nas kao Marokance. Dogovarajući se iza naših leđa, pokazuju nam svoju verbalnu notu, odnosno poklič: “Tiše vi tamo, na Balkanu!”. Ali mi nismo Marokanci i nadamo se da ćemo to pokazati Evropi. Evropa gleda na Tursku kao na svoju zakonitu svojinu, o čemu se sile, međutim, nikako ne mogu dogovoriti – i stoga Evropa čuva Tursku. Da su sile sigurne da ćemo biti poraženi i vratiti se kući krvave glave, mirno bi čekali dalji razvoj događaja. Ali sile se boje da nećemo biti poraženi. Velike sile se boje za “svoju” Tursku.

To je neuporedivo više ličilo na agitacioni govor nego na intervju, govor koji bi po svojoj strasti i oštrini više odgovarao narodnom saboru nego skupštinskoj sjednici. Gotovo da nije bilo pitanja.

– Šta mi hoćemo? Ne teritorijalne dobiti, nego stvarne garancije za kulturni razvoj hrišćanskih naroda Turske. U čemu bi, po našem mišljenju, trebalo da se sastoje ove garancije, reći ćemo kada dođe vrijeme za to.

Naše finansije su u odličnom stanju. Kako smo to postigli? Koje finansijske mjere smo preduzeli? Jednu, vrlo jednostavnu: ustavni režim. Našu finansijsku ekonomiju postavili smo na striktno parlamentarnu osnovu. Stroga odgovornost, javnost rada, parlamentarna kontrola – to su pravi razlozi za poboljšanje naših državnih finansija.

Mi njegujemo parlamentarni režim i ne ukidamo ustavne garancije ni sada, u ovako kritičnom trenutku, kada je cijela država na nogama, kada je sva muška populacija od 20 do 55 godina pod oružjem. Usuđujem se da mislim da je to što sada vladamo državom bez ikakvih vanrednih mjera zasluga i služi na čast Srbiji. Bugarski car Ferdinand proglasio je vanredno stanje, strahujući od nemira u zemlji – naravno, u slučaju da rat ne bude objavljen. Mi se oslanjamo

na pamet naših ljudi koji znaju da se vlast neće pomiriti sa stanjem kakvo je do sada bilo.

Mobilizacija nas košta 1 milion dinara dnevno. Napravili smo značajne rezerve zlata i mirno gledamo u sutra. Ne razmišljamo o zaduživanju. Imamo dovoljno za šest mjeseci.

Rusija? Njena politika prema hrišćanskim balkanskim narodima ne razlikuje se od politike drugih evropskih sila – ne razlikuje se ni po čemu. Žalimo zbog toga – to je u suprotnosti sa tradicionalnim nadama našeg naroda – ali ne možemo a da za sebe ne konstatujemo tu činjenicu.

Razgovor je trajao više od tri četvrti sata. Ostala postavljena pitanja bila su više tehničke prirode: uz pomoć gospodina Pačua, koji je, za razliku od ostalih zapadnoevropskih i istočnoevropskih kolega ne samo ministar finansija, nego i školovani ekonomista, bolje sam se upoznao sa glavnim statističkim podacima o spoljnotrgovinskoj razmjeni Srbije u vezi sa međunarodnim položajem zemlje. Zadržaću pravo da se vratim na ovaj dio razgovora kada budem govorio o ekonomskom razvoju Srbije posljednjih godina.

Danas, 30. septembra, vidio sam gospodina Pačua u Skupštini. Po drugi put su tema bila dva vojna kredita: od 14 i 30 miliona. Nije bilo debate. Od 123 prisutna poslanika za kredit su glasala 122: svi osim socijaldemokrate Dragiše Lapčevića. Taj dan ni u kom smislu nije bio dan borbe, a gospodin Paču nije imao razloga da se pozove na “tešku artiljeriju” u svojoj argumentaciji. Ali po načinu na koji je ovaj čovjek ustao – dva puta – da bi, pod plaštom objašnjenja, odbio oprezne udarce umotane u pamuk iz redova naprednjaka i nacionalista, odmah se mogao vidjeti budni i iskusan borac koji zna šta želi i kojim putem ide.

“Kijevska misao” br. 276., 5. oktobar 1912. g.

Stojan Novaković

Novaković je predsjedavajući srpske “mirovne” delegacije. Dobar dio srpske istorije oličen je u ovoj političkoj ličnosti, iako sam Novaković nije toliko “činilac” istorije, tj. političar, koliko učeni filolog i istoričar. Ali u kulturno zaostalim zemljama kao što je Srbija, učenost je sama po sebi toliko vrijedan kapital da lako nalazi mjesto za sebe u svim oblastima društvenog djelovanja.

Novakoviću je sada sedamdeset godina. Početak njegove političke karijere datira iz vremena kneza Milana. Godine 1873., tj. kada je imao jedva 31 godinu, Novaković, koji je ranije obavljao dužnosti profesora gimnazije i direktora istorijskog muzeja, imenovan je za ministra narodnog obrazovanja.

Pripadao je stranci naprednjaka, što znači progresivaca, koji su sebi postavili zadatak da evropeizuju Srbiju kao državu, a političke formule liberalizma su pozajmili sa Zapada. Međutim, da bi se ove formule pretočile u stvarnost u Srbiji nedostajale su izvjesne sitnice: srednja klasa, gradovi i urbana kultura. U suštini, zadatak se na kraju sveo na racionalizaciju birokratskog i prije svega fiskalnog aparata i zamjenu primitivne demokratije birokratskom monarhijom koja se oslanja na novu vojsku. Povinujući se prirodnoj logici stvari, naprednjaci su se brzo izrodili u konzervativnu birokratsku kliku koja se vrtila oko kneževskog dvora kao oko svoje osi. Oni su, u suštini, samo ponovili istoriju najstarije srpske partije liberala, sada preimenovanih u nacionaliste, koja je, kako im staro ime kaže, takođe postavila sebi zadatak da stvore "pravnu državu", a na kraju postala oslonac opakog despotizma Obrenovića. U zemljama Bliskog istoka, kao i na Dalekom istoku, a dijelom i u Rusiji, može se pratiti u svim oblastima života kako se posuđuju gotove evropske forme, ideje, ponekad samo imena da bi se dalo izraza potrebama jednog neuporedivo nazadnijeg doba. Političko i ideološko maskiranje je sudbina svih zakasnilih naroda. Sam Novaković je bio primoran, kao što ćemo vidjeti u nastavku, da prizna da se srpske političke stranke odlikuju prilično proizvoljnim pozajmicama iz riznice "evropske političke terminologije".

Bio sam kod gospodina Novakovića uoči početka rata. Stara kuća, puna srpskih domaćih ćilima i puna knjiga. Nisam se nadao da ću nešto suštinski novo ili značajno naučiti od domaćina, koji je u to vrijeme bio potpuno odvojen od aktivne politike, ali sam želio svojim očima vidjeti one ljude koji su u raznim vremenima stvarali istoriju ove nesretne zemlje, kako bih se na taj način približio razumijevanju njenih političkih običaja. Tokom "intervjua", koji je bio nužno formalan, sluga je dva puta ušao u kancelariju prekrivenu policama za knjige i mirno stajao ispred mene sa poslužavnikom u rukama. Prvi put je na poslužavniku bilo "slatko": džem u kašičici na tanjiriću i čaša vode. Primijetivši da mi je pomalo neprijatno zbog ovog gostoljubivog intermeca, domaćin je rekao:

- Vi možda ne znate za ovaj naš srpski običaj...
- U tom slučaju, ako nemate ništa protiv, poslužiću se samo vodom – odgovorio sam sa skrivenim strahom da će me džem u ustima učiniti manje elokventnim u postavljanju pitanja.

Ali, očigledno, džem je trebalo pojesti. Nekoliko minuta kasnije ušao je isti sluga sa poslužavnikom na kojem je stajala šolja turske kafe. Nisam ponovio grešku i, opekavši usne, savjesno sam ispio kafu do dna.

Na sva moja pitanja: hoće li biti rata? koji su zahtjevi Srbije? itd., gospodin Novaković je odgovarao konvencionalno i cjelovito, u dobrom, pomalo staromodnom diplomatskom stilu, na veoma dobrom ruskom jeziku, uvijek

- 11 Ustanak je zapravo izbio na istoku Srbije, u Timočkoj krajini, a Nikola Pašić je rođen u tom dijelu zemlje u gradu Zaječaru. (Prim. prev.)

dodajući: ovo je, naravno, najbolje poznato vladi; samo vlada može procijeniti situaciju u cjelini; što se mene tiče, kao privatnog lica, pomislio bih... Govoreći o međunarodnoj situaciji, Novaković je pažljivo izbjegavao da imenuje one države o kojima je govorio bez simpatija. "Što se tiče neprijateljskih namjera našeg moćnog komšije sa sjevera, pomislio bih"... Kakva ogromna razlika u odnosu na Nikolu Pašića! Ni ovaj čovjek ne govori mnogo, a jasno izražavanje sopstvenih misli nikako ne spada u njegove političke vrline. Ali Pašićevo vrludanje i neuhvatljivost su čisto poslovne prirode. On uvijek krije nešto određeno od vas ili vas obmanjuje. Ima nečeg duboko plebejskog u lukavstvu ovog starca, u ovom naizgled jednostavnom "utentičnom umu". Iza diplomate uvijek viri stari demagog koji je pobunio mase protiv monarhije i zbacio kraljeve. Ali Novakovićeve konvencije su više "umjetničkog" karaktera. Ovo je stil. Stil konzervativno-birokratskog političara, koji je odgajan u uvjerenju da se istorija stvara na dvoru, i koji je znao da održi vanjsku korektnost, pa čak i moralnu urednost, služeći Milanovom režimu, koji se u potpunosti zasnivao na samovolji i pljački narodne imovine.

Godine 1883. u Srbiji se dogodila velika "Zaječarska buna" (Timočka buna), izazvana direktnim pokušajem Milanove vlade da razoruža narod. Ustanak je izbio u zapadnoj Srbiji,¹¹ u zavičaju Pašića. Nemiri su brutalno ugušeni, a mnoge vođe pogubljeni. Inače, na smrt su osuđeni Andra Nikolić, sadašnji predsjednik skupštine, i Raša Milošević, sada direktor državnih monopola, prevodilac Marksa i našeg Zibera. Nikola Pašić je na samom početku ustanka pobjegao preko Mađarske u Bugarsku i osuđen na smrt u odsustvu. Naredne, 1884. godine, Novaković je postao Milanov ministar unutrašnjih poslova. A sada Pašić delegira Novakovića u London na mirovne pregovore!

Posle pobjede nad zaječarskim ustanicima, tlo se još više zagrijalo pod Milanovim nogama. Kao i mnogi ljudi u njegovoj profesiji, Milan je pokušao da poboljša svoje šanse uz pomoć rata. Ali, kao što se to uvijek dešava u takvim slučajevima, bio je teško poražen od Bugarske 1885. godine. Do krajnje mjere zaplašen radikalnom strankom, Milan je pokušao da pobjegne iz zemlje, ali ga je zadržao njegov predsjednik vlade Milutin Garašanin, koji je na nekoliko dana obustavio željeznički saobraćaj širom Srbije. Spoj krvave tragedije i operete stvorio je fizionomiju despotskog režima Milana, kao i kasnije njegovog sina Aleksandra. Poslije srpsko-bugarskog rata, Milan je uz pomoć divljačke represije izdržao još dvije godine na vlasti, a zatim je bio primoran da abdicira u korist sina. Ovaj posljednji, lišen očevih nesumnjivih talenata, ali naslijeđujući njegovo despotsko ludilo, nažalost je završio svoju karijeru 1903. godine. Od tada radikali već u potpunosti vladaju situacijom. S promjenom dinastije i režima Novakovićeve stranka prelazi u opoziciju.

Iako je Novaković na svoj način igrao veliku ulogu u starom režimu – kao ministar narodne prosvjete i unutrašnjih poslova, kao predsjednik vlade, kao izaslanik u Carigradu i Sankt Peterburgu – nije dospio u poziciju direktnog lakeja Milanove ili Aleksandrove samovolje. On je lično ostao “pošten čovjek” – među srpskim ministrima, napominjemo usput, to nije rijetkost kao što je među bugarskim – i imao je svoje principe. Njegov ideal je bila konzervativna “vladavina prava” zasnovana na pouzdanom izbornom cenzusu. Zbog toga je često upadao u sukobe sa Milanom i njegovim sinom. Sva njegova mišljenja su do određene, ne baš velike mjere, uzimana u obzir. Čak i najrazuzdaniji i najciničniji lični režim uvijek zadržava svoju naklonost prema “poštenom čovjeku”, koji je svojim prisustvom na odgovornom mjestu, takoreći, garancija da nije sve “trulo u državi Danskoj”: pa otuda mi i nismo toliko loši ako je jedan tako ugledan pedant sa nama kao ministar unutrašnjih poslova. A pedant – naravno, takođe ne bez lukavstva – tješi se u svom ne sasvim neprijatnom položaju činjenicom da iako mora da guta gorke kamile, s vremena na vrijeme može da izbjegne neke od njih. Novakovićev liberalno-pravni konzervativizam ostao je, naravno, sve vrijeme prilično neostvaren kapital. Seljačko-malograđanska opozicija režimu Obrenovića bila je u potpunosti pod antidinastičkom zastavom radikalne stranke. A ono što je preostajalo nakon što se odbiju seljačke mase stanovništva još uvijek je bilo preslabo i oskudno da bi stvorilo potporu uređenom liberalizmu konzervativnog sistema. Novaković nije tražio javnu podršku za svoje liberalno-konzervativne principe, u potpunosti se oslanjao na svoj dvorski uticaj – kao “besprekoran čovjek” u vladajućem režimu.

Prije mjesec dana objavljena je Novakovićeva memoarsko-istorijska knjiga “Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji (1883-1903)” – tužna priča o pokušajima da se apsolutizam Obrenovića “unutrašnjim putem” postavi na pravne temelje. Sa naglašenom jednostranošću, obaveznom za memoare svih državnika koji su ušli u opticaj tokom liberalnog rušenja režima, g. Novaković govori o sebi kao protivniku apsolutizma, čemu se trudio, koliko je mogao, da doda “nijansu plemenitosti”. Prije Timočke bune, Novaković je, kao što već znamo, bio ministar prosvjete. Ali on je razborito odbio da uđe u vladu krvave represije, privremeno se povukavši. S druge strane, kada su posao obavljali drugi, odnosno njegovi sopstveni partijski drugovi, on je mirne savjesti ušao u ministarstvo unutrašnjih poslova. A kada je Milan odbio da prihvati njegov spasonosni projekat osnovnih zakona, koji je trebalo da jednom zauvek stane na kraj “samovolji odozgo” i “anarhiji odozdo”, Novaković je jedini istupio iz Garašaninove vlade. Nakon nesrećnog rata 1885. godine i neuspješnog pokušaja da otrese pepeo svoje drage otadžbine s nogu, Milan je okupio konferenciju najistaknutijih političara koji je trebalo da ga pouče kako da se

izvuče iz nevolje. Novaković je ponovo iznio svoje nacрте temeljnih zakona, s ciljem ne samo unošenja mira u zemlju, već i podizanja njenog prestiža u inostranstvu. Od toga svejedno, ništa nije ispalo. Nakon 1894. godine, kada se bivši kralj Milan vratio u Srbiju da tamo nastavi svoju staru politiku pod firmom svog sina Aleksandra, pokušao je da privoli Novakovića da preuzme zadatak formiranja vlade. Dva dana pregovora, međutim, nisu urodila plodom. Vlada je sastavljena od naprednjaka i drugorazrednih liberala. Godine 1895., kada je Aleksandar pokušao da se oslobodi tutorstva Milana, Novaković je postao predsjednik vlade – uz prihvatanje njegovog programa, čija je prva tačka bila donošenje ustava. Ali Milan je prevladao, a Novaković je ponovo morao da se povuče.

U svojoj časnoj i pedantskoj tvrdoglavosti Novakovića je podržavala njegova istorijsko-filozofska koncepcija: kao konzervativac starog kova, ostao je do danas pristalica organske teorije društvenog razvoja. Usred beskrajnih državnih udara, ratova i ustanaka koji su razdijelili jednu malu zemlju, učeni političar je utjehu našao u pseudonaučnoj sigurnosti da se ljudsko društvo razvija poput biološkog organizma. On je uporno, ali uzalud, preporučivao svojim monarsima sa podijeljenom vlašću da državnu praksu usklade s ovom doktrinom, a oni su radije postupali protivno temeljnim zakonima, uključujući i zakone ... organskog razvoja. "Autokratija je privlačna i slatka", žali se Novaković melanholično, "a apstraktni politički argumenti ne mogu nadvladati njene magične čari"...

Konzervativno-organska teorija, koja je malo pomogla Novakoviću u oblasti njegove političke prakse, zbija okrutne šale sa njim, kao političkim istoričarem Srbije. Pošto je na biološkom dnu društva teško naći objašnjenje za sve peripetije srpske politike, Novakoviću ne preostaje ništa drugo nego da ključ tajne istorije traži u ličnim intrigama. Dobar dio dvadesetogodišnje "ustavne politike" Srbije objašnjava neprijateljstvom između Milana i njegove supruge Natalije. Što se tiče "biogeneze" srpskih partija, Novakoviću takođe ne ide dobro, te je primoran da prizna da političke stranke Srbije nisu organske formacije, nego "vještačke zajednice koje su svoja imena pozajmle iz evropske političke terminologije".

Posljednja decenija srpske istorije, u potpunosti provedena pod zastavom radikalne stranke, koja je uspjela da se istinama i lažima poveže sa masom, nije prošla a da nije ostavila traga u stranci na čijem je čelu Novaković već tri-četiri decenije, ne kao pravi vođa, već kao "obrazovan čovjek" i ... dekorativna figura. Novaković je bio primoran da shvati da glavni zadatak politike u novim uslovima nije da "apstraktnim političkim argumentima" odvikne svog kralja od "privlačnih i slatkih" vještina despotizma, već da "zadobije povjerenje naroda". "Iz radikalnih krugova", priznaje on u svojoj knjizi, "ova se želja prenijela u anti-radikalne krugove."

Pod novim režimom, Naprednjačka stranka se tvrdoglavo i ne bez uspjeha bori protiv radikala za “povjerenje” naroda. Stranka je potpisala srpsko-austrijski ugovor iz 1882. koji je zaključio Milan, i koji je Srbiju faktički stavio u vazalnu zavisnost od Austrije, a sada ne može da nađe dovoljno žestoke riječi da osudi neodlučnost starih radikala u odnosu na prekodunavsku monarhiju. Ali radikalni učitelji nisu skloni da ustupe svoje pozicije učenicima. U kritičnim mjesecima aneksione krize, kada se u vazduhu osjećao kontrarevolucionarni puč, Pašić je stvorio “veliku koalicionu vladu” i na njeno čelo postavio Stojana Novakovića. Ovom podjelom odgovornosti sačuvao je vlast radikalnoj stranci.

– Zar ne namjeravate da ponovo uspostavite koalicioni kabinet tokom rata? – pitao sam Novakovića krajem septembra.

– Nema potrebe za tim – odgovorio je – sve smo prepustili postojećoj vladi.

I zaista: političke šanse su bile toliko povoljne nakon sklapanja balkanskog saveza da za Nikolu Pašića nije bilo potrebe za koalicionom vladom. A poslije rata, kada su privremeno odložene teškoće i opasnosti porasle u punoj visini, kada je postalo jasno da mir Srbiji neće doneti sve što je rat obećavao, Pašić je na čelo “mirovne” londonske delegacije postavio Stojana Novakovića.

Moguće je da je istorija, u nekim oblastima u kojima je gospodin Novaković, kao naučnik, radio sa velikom marljivošću i znatnim uspjehom, pružila pedantnom predstavniku jedne nepedantne zemlje poslednji put priliku da pokuša da ubijedi evropsku diplomatiju “apstraktnim političkim argumentima” da je Srbiji u interesu njenog “organskog razvoja” potreban slobodan i neograničen pristup Jadranskom moru.

“Odeske novosti” br. 8902, 19. decembar 1912. (1. januar 1913.)

Nikola Pašić

I

Hoće li biti rata sa Austrijom? – To niko ne zna. Pitajte Nikolu Pašića. On zna. Ako treba, Pašić će učiniti da dođe do rata. Ako ne treba, neće biti rata. Pašić misli za svakoga, Pašić zna šta treba. Zbog njega Srbija neće propasti – zbog Nikole Pašića! U Sofiji politički zajedljivci koji sjede po kafanama govore: “Ne, Ferdinand neće dati Solun Grcima, to je jasno kao dan”... A u Beogradu se svi politički razgovori vrte oko ličnosti Pašića. Kralja Petra pominju samo u izuzetnim slučajevima i u čisto spoljašnjim prilikama, kada, na primjer, Austrijanci reflektorom osvijetle kraljevsku palatu iz Zemuna. A Pašić je uvijek svima na pameti i jeziku.

Odakle ta popularnost i ta moć? Pašić nije govornik, nije novinar, nije borac, ne blista talentima – Pašić ni u čemu ne blista. Pored njega su tako talentovani ljudi kao što su Stojan Protić i Laza Paču, militantni novinar i militantni govornik stare radikalne stranke – a opet vam niko neće reći: “Pitajte Protića ili Paču”, nego svi kažu: “Pitajte Pašića” – i lukavo dodaju: “Samo Pašić ionako neće ništa reći.”

Pašić nije govornik, već sam rekao. Ispravnije bi bilo reći da Pašić uopšte ne umije da govori. U pokušaju da mu olakšam, u intervjuu sam prešao sa ruskog na njemački a sa njemačkog opet na ruski: upozoren sam da Pašić govori ova dva jezika – međutim, stvari su išle veoma loše. A kada sam to ispričao beogradskim prijateljima, oni su mi odgovorili:

- Da, on i srpski priča na potpuno isti način.
- Kako sad to? Pa on je valjda Srbin?
- Porijeklom. Međutim, on govori srpski jezik krajnje netačno i vrlo teško.
- Ne, nije to baš tako – kaže mi drugi sagovornik. – Pašić kad hoće, priča dosta tečno. A jednostavno je razvio način da sebi olakša smišljanje odgovora: tražeći – naizgled bespomoćno – prkosne riječi, Pašić je zapravo zauzet izradom najmanje određenog i najmanje ranjivog od svih mogućih odgovora.
- Ne, ne slažem se s ovim objašnjenjem – prigovara onaj prvi. – Ali imamo najmanje dva različita mišljenja o ovom pitanju, kao i o svemu što se tiče Pašića uopšte: neki kažu da mu Bog jednostavno nije dao dar nesputanog i jasnog govora; dok drugi uporno tvrde – ne, ovo je suptilna taktička kalkulacija.

Zaista, istu kontradiktornost čućete i u opštoj ocjeni Pašićeve ličnosti. Neki kažu: mudrac, vidovnjak. A drugi prigovaraju: ličnost ispod prosjeka, bez ikakvih sposobnosti, a uticaj te njegove zbunjene glave je čista misterija.

Ipak, uticaj, odnosno gotovo apsolutna moć ove “zbunjene glave” nesumnjiva je činjenica: Pašić održava izbore, postavlja i ruši ministre, zaključuje međunarodne ugovore, uvezuje i razvezuje.

Pašić sada ima 68 godina – rođen je 1844. godine u Zaječaru, u istočnoj Srbiji, gdje je 1883. godine počeo seljački ustanak protiv pokušaja kneza Milana da razoruža narod – ustanak koji je ušao u istoriju Srbije pod imenom “Timočka buna”. Godine 1878. Pašić je prvi put izabran u Skupštinu, a do “bune” je već bio istaknuti političar u radikalnoj stranci, koja je vodila žestoku borbu sa knezom Milanom. Ni jedna ni druga strana nisu bile stidljive u izboru sredstava, iako su ih uzimale iz različitih arsenala: Milan se služio žestokom represijom a radikali – besramnom demagogijom. “Džaba orete, braćo”, rekao je radikalni agitator prelazeći sa jedne seljačke oranice na drugu, “knez Milan je ionako već sinoć u Beču izgubio vašu zemlju na kartama.” A seljaci su napustili oranice, psujući Milana... Timočka buna je bila ugušena sa azijskom surovošću. Oprezni Pašić je na samom početku ustanka pobjegao preko

Mađarske u Bugarsku. Osuđen je na smrt u odsustvu, što ga, međutim, uopšte nije spriječilo da doživi duboku starost.

Položaj samovoljnog, okrutnog i ekstravagantnog Milana, koga su radikali opravdano optuživali da je izdao interese zemlje Habsburgovcima, postajao je sve nesigurniji. Radikali su uspjeli da u seoskom stanovništvu izazovu ličnu mržnju prema Milanu, “rasipniku” i “kockaru”, koji je pio i izgubio srpsku zemlju od Švaba. Da bi spasio stvar, Milan je pribjegao starom lijeku koji je snažno preporučio Šekspirov Henri VI:

“Voditi rat u dalekim zemljama, da bi

Pažnju umova nepostojanih

Ova tema privukla i spriječila ih

Zauvijek da se sjećaju prošlih pohoda...”

Međutim, srpsko-bugarski rat koji je Milan izazvao završio se surovim porazom Srbije. Milan je, potpuno izgubivši prisebnost, pokušao da pobjegne iz zemlje. Ali nisu mu dozvolili baš oni ministri koje je navikao da budu lakeji njegove samovolje. Ministar željeznica je na nekoliko dana obustavio željeznički saobraćaj u cijeloj zemlji. Milan je ostao. Zadržao se još oko dvije godine u neprekidnoj borbi sa radikalnom strankom, u čijim prvim redovima je stajao Pašić, ali je 1887. godine bio primoran da kapitulira, odrekavši se prijestola u korist svog sina Aleksandra. Radikali su se približavali vlasti a Pašić, koji je osuđen na smrt 1883. godine, bio je naizmjenično predsjednik skupštine i premijer vlade. Aleksandar, koji je od oca naslijedio sumanutost, surovost i praznovjerje, tj. sve osim Milanovih talenata, izveo je 1893. – u dogovoru s radikalima – svoj prvi državni udar (*coup d'état*), kako bi se oslobodio tereta regentstva, koje je bilo u rukama reakcionarne vojne klike. Pašić je u to vrijeme otišao kao izaslanik u Peterburg. Ali godinu dana kasnije, Milan se vratio iz inostranstva, a Aleksandar je izveo drugi državni udar, ovoga puta protiv radikala, i uspostavljen je režim neobuzdane Milanove samovolje na pet godina. Pašićeva stranka je ponovo krenula u krstaški rat.

U drugoj polovini ovog perioda restauracije dogodila se epizoda koja je odigrala veliku ulogu u političkoj sudbini Pašića. Na Milana je izveden nerazjašnjen pokušaj atentata, a radikali su tu zamisao pripisali Aleksandru, koji je, po njima, htio da se riješi Milana atentatom, a radikala odmazdom za atentat. Ako je ovo objašnjenje tačno, onda se samo druga polovina plana mora smatrati uspješnom: Milan je ostao neozlijeđen. Ali radikali su teško stradali. Zavrjera je bila tako dobro pripremljena da niko od radikalskih vođa nije uspio da pobjegne. Svi su oni sada bili u kandžama Milana, njihovog zakletog neprijatelja, a smrtna presuda, koju je Milan već donio, nesumnjivo bi bila izvršena da – ironijom sudbine! – nije bilo energične intervencije ruske diplomatije koja je podržavala radikale, kao neprijatelje Milanove austrofilmske

politike. Vođe radikala osuđeni su na godine prinudnog teškog rada. Stojan Protić, aktuelni ministar unutrašnjih poslova, proveo je dvije godine u užasnim zatvorskim uslovima, na cementnom podu, u lancima i u kaputu sa slovom R (robijaš-zatvorenik) prišivenom na leđima. Isti težak rad prošao je i sadašnji predsjednik staroradikalnog skupštinskog poslaničkog kluba, vladika Kosta Đurić, jedan od osnivača stranke i najuticajniji agitator-demagog – nakon što mu je oduzeto svešteničko dostojanstvo i pravo da nosi svešteničku bradu. Samo je Nikola Pašić, osuđen na pet godina zatvora, odmah pomilovan. Razlog za ovo povlačenje presude još nije razjašnjen. Ali popularnosti Pašića zadat je težak udarac, koji se dugo činio nepopravljivim. Pašić je bio optužen za otpadništvo, pa čak i za izdaju. Prisjetili su se njegovog “blagovremenog” bijega tokom Timočke bune. Ako je barem optužba za izdaju ostala nedokazana, onda je činjenica izbjegavanja i opreznog ponašanja na suđenju, u svakom slučaju, bila nesporna. Za razliku od Protićevih hrabrih i nepomirljivih izjava, Pašić je pažljivo isticao mogućnost kompromisa između Radikalne stranke i Obrenovića. Pašićevi prijatelji, među kojima je bio i Protić, pomilovanje su objasnili Milanovom željom da iz radikalne stranke vještački izdvoji najopasnijeg neprijatelja i, kompromitujući ga u javnom mnjenju, učini ga politički bezopasnim. Ovaj cilj je, u svakom slučaju, ostvaren – barem privremeno. Počela je žestoka agitacija protiv Pašića u njegovoj sopstvenoj stranci. Mladoradikalno krilo je počelo da se ističe, objavljujući rat politici kompromisa i Pašića, kao njegovog zlog inspiratora. U naredne dvije-tri godine Pašić je postao politička nemogućnost.

Godine 1901. Aleksandar se ženi Dragom (Mašin) i protjeruje Milana iz Srbije, a graničarima je naređeno da pucaju u penzionisanog monarha ako pokuša da se vrati. A u aprilu 1903. – poslije novih državnih udara, političkih demonstracija i represije – oficirska zavjera, pripremljena i sprovedena u punom dogovoru sa radikalnom strankom, povlači posljednju krvavu crtu ispod istorije dinastije Obrenović.

Nakon atentata na Aleksandra i Dragu, tokom novih parlamentarnih izbora 1903. godine, antipatija prema Pašiću kao otpadniku bila je i dalje toliko velika i univerzalna da se nijedna od biračkih jedinica ne usuđuje da unese njegovo ime na svoju kandidatsku listu. I to uprkos tome što su mu njegovi najbliži prijatelji, poput Protića, Pačua i Đurića, ostali nepokolebljivo privrženi, pa je nakon izlaska iz zatvora, Protić istog dana, ruku pod ruku sa Pašićem, demonstrativno šetao ulicama Beograda. Pašić, međutim, ne odustaje. Seli se iz okruga u okrug, ne stidi se neuspjeha i konačno postiže da ga jedan od popularnih staroradikalnih seljaka, Stanko Petrović, stavi na svoju listu i unaprijedi u poslanika. A nekih tri godine poslije toga Nikola Pašić postaje apsolutni vladar Srbije, njegovo ime piše prvo na svim listama, a ostala imena – ne samo poslanici, nego i ministri – zavise prije svega od njega.

II

U našim člancima o “Zagonetki bugarske demokratije” pokušali smo da otkrijemo i objasnimo činjenicu da u Bugarskoj, pod ljušturom demokratije, dominira manje-više “prosvijećeni” apsolutizam u vidu ličnog režima cara Ferdinanda. Slabost zbog društvene rasparčanosti i primitivnosti političkog razvoja stanovništva, s jedne strane; i potpuna zavisnost unutrašnje politike od spoljne, potreba za stalnim manevrisanjem između apetita velikih sila, nemogućnost vođenja takve politike kroz mase, s druge strane, uzroci su bugarskog “prosvijećenog apsolutizma”, pokrivena i zakomplikovana samim formama političke demokratije. Sve ovo u velikoj mjeri važi i za Srbiju. I ovdje politika ima izrazito “centripetalni” karakter. Ali nije teško shvatiti da kralj Petar nije mogao postati centar ove politike – čak ni pored njegovih ličnih kvaliteta. Gotovo stoljeće borbe između dvije dinastije, stalne zavjere i intrige, neslavna vladavina Aleksandra Karađorđevića, oca kralja Petra, zatim ništa manje neslavna era dvojice Obrenovića, Milana i Aleksandra, stalni dvorski skandali – u maloj zemlji, pred cjelokupnim stanovništvom – sve je to moralo temeljno potkopati monarhistička osjećanja. Kralja Petra je na prijesto pozvala stranka koja je decenijama vodila beskompromisnu borbu protiv Obrenovića i u toj borbi uspjela da oko sebe okupi većinu stanovništva. Naravno da vodeća politička uloga nije pripala malograđaninu švajcarske škole opterećenom godinama, porodicom i dugovima, već partiji koja je smatrala da je potrebno da mu stavi krunu na glavu. A isto tako je prirodno da je “centripetalna” priroda balkanske politike malih sila, sa svojim skrivenim metodama i snažnim zakulisnim uticajima, predala gotovo neograničenu moć vodećem političaru kojeg je iznijela stara radikalna stranka.

Ali zašto baš Pašiću?

Oni koji Pašića s pretjeranim patosom nazivaju mudracem i vidovnjakom, teško da bi mogli dati barem jednu formulu njegove mudrosti ili barem jedno određeno proročanstvo. Ali, s druge strane, ovaj stari političar je morao posjedovati neku izvanrednu pronicljivost, neki veliki dar orijentacije, ako vrijeme iskušenja nije poljuljalo, već samo učvrstilo njegov autoritet.

U pravu su i oni koji negiraju Pašićeve izuzetne sposobnosti, ali su u pravu samo u dijelu koji se tiče aktivnih sposobnosti. Srpskom političkom “demijurgu” kreativnost je potpuno tuđa. Nije stvorio ni jednu ideju, ni jedan plan, ni jednu formulu. Potpuno je lišen inicijative. Naprotiv, po svoj svojoj prirodi, on mora gajiti organsko nepovjerenje prema svakoj inicijativi. On nije borac. Učestvujući u borbi, on u nju unosi početak kompromisa. Bez inicijative, kreativnosti i talenta borca, bio je i ostao u političkoj istoriji Srbije neko ko nepokolebljivo čeka, tvrdoglavo odgađa. I u tome leži njegova ogromna, iako čisto pasivna, snaga.

Aktivnost i borbeni temperament mogu čovjeka podići do političkih visina, tamo gdje je početak aktivnosti položen u samom životu, gdje se inicijativa ima na šta osloniti. A tamo gdje, kao u Srbiji, društveni razvoj teče krajnje sporo i u vrlo uskim granicama, gdje politički događaji, uz svu svoju spoljašnju šarolikost, pa čak i dramatičnost, pomjeraju samo površinu i razilaze se u malim talasima, tamo se stvaralačka sila lako uništava besplodno jureći s jedne na drugu stranu. Isto važi i za spoljnu politiku. Srpska spoljna politika je nekoliko decenija bila niz krivudavih, uzaludnih napora i razočaranih nada. U ovim uslovima – unutrašnja stagnacija i spoljna razočaranja – politički identiteti brzo se troše, a reputacija ubrzano nestaje. Problem Srbije nije bio nedostatak plana, već nedostatak snage. Političar sa planom je uvijek bio u bankrotu u trenutku kada je otkriven nedostatak moći da se njegov plan sprovede. Pašić je bio i ostao političar bez plana, realni skeptik, žilav i seljački lukav u svom odlaganju i čekanju. U prilog tome je išla i logika političkog razvoja, odnosno stagnacije. Pobjeđivao je jednog za drugim rivala. Nije pobijedio u otvorenoj borbi – za to nije imao preduslove – već je pobijedio svojom neumornom pasivnom upornošću. I sam je ljude od inicijative gurnuo na prva mjesta, gdje su brzo iznevjerili pobuđene nade i počeli da se pojavljuju u tračevima. A od onoga što je u njihovim planovima preostalo od izvodljivog, Pašić je neizostavno napravio svoju zaslugu. Postao je politički sakupljač. Šta se moglo učiniti, učinio je, dajući inicijatorima vremena da sami sebi zavrnu vratove. Tako je radio i sa rivalima unutar stranke, i sa protivnicima iz drugog političkog tabora. U beznadežnim danima aneksione krize, formirao je koalicionu vladu i na njeno čelo postavio najautoritativnijeg i najviđenijeg među prethodnicima, Stojana Novakovića. Znajući dobro da će rezultati londonskih mirovnih pregovora biti znatno niži od srpskih očekivanja, na čelo “mirovne” delegacije postavio je istog tog Novakovića. On se ne plaši da gurne svoje protivnike na istaknute pozicije; ali se ne plaši ni da gurne protivnika snažnim seljačkim udarcem s leđa – ako je sazreo trenutak za to. U avgustu ove godine, kada je Balkanski savez već bio gotova činjenica i kada su se otvarali ozbiljni izgledi za njegov uspjeh, Pašić je smatrao da je vrijeme da ponovo stupi na mjesto premijera. Ali Marko Trifković, koji je ranije bio na čelu vlade na neodređeno vrijeme, nije pokazao želju da se povuče u ovako svečanom času. Tada je Pašić objavio, u partijsko-vladinoj “Samoupravi”, a samim tim i u službenom glasilu samog Trifkovića, obavještenje da je premijer podnio ostavku, koja će biti prihvaćena. Trifković je to pročitao, prvo se začudio, a onda shvatio i zaista dao ostavku. Ostavka je, naravno, prihvaćena. Pašić je ponovo otvoreno uzeo uzde u svoje ruke.

Sada je na vrhuncu svog uticaja. Već postoje čitavi ciklusi legendi o njegovoj pronicljivosti, a posebno o njegovoj lukavosti. Mržnja prema njemu

postepeno je otupjela čak i u njegovim najzakletijim neprijateljima, kakvi su bili mladoradikali već dugo vremena. Svakog je navikao na sebe, natjerao ga da shvati i prepozna svoju potrebu. Sa starom radikalnom strankom, čije nagomilano iskustvo otjelovljuje, vezan je neraskidivom vezom. On poznaje ljudski materijal svoje stranke kao niko drugi, a to mu omogućava da bude pravi hvatač ljudi. Zna kako se slagati sa neprijateljima, smirivati lične strasti, pomiriti ih i natjerati na zajednički rad.

Ova politika kompromisa, cjenkanja i tvrdoglavog čekanja, koja se može formulisati jednom riječju “formiranje”, odražava čitavu epohu u razvoju Srbije – doba slabosti, traćenja i poniženja. Balkanski rat je okončao ovu eru i otvorio novu. Rat je postao moguć samo na osnovu makar i privremene i makar i samo vojne federacije balkanskih država. A sumiranje rezultata rata balkanskim narodima, a prije svega Srbiji, isuviše jasno pokazuje potpunu nemogućnost da postoje drugačije osim u trajnoj ekonomskoj i političkoj federaciji. Pašić sada sve svoje umijeće koristi u zakulisnim pregovorima s Austrijom i umirivanju militantne stranke unutar zemlje – u kojoj će mjeri uspjeti i u jednom i u drugom, pokazaće budućnost. Ali čak i najveći uspjesi na ovom putu mogu imati samo privremenu i ograničenu vrijednost. Veliki uspjeh može se postići samo na putu borbe za balkansku demokratsku federaciju.

Čitava Pašićeva prošlost svjedoči da on nije dorastao ovom zadatku, koji zahtijeva inicijativu, zamah i stvaralačku hrabrost. Potrebni su novi ljudi, drugačijeg psihološkog profila i drugačijeg političkog temperamenta.

“Kijevska misao” br. 346., 14. i 17. novembar 1912. g.

12 Beograd je zapravo pred početak Balkanskih ratova imao nešto više od 80 000 stanovnika, tako da se vjerovatno radi o jednostavnoj štamparskoj grešci ili previdu autora u toku pisanja članka. (Prim. prev.)

Srpska štampa

I

Na početku rata je postojalo četrnaest dnevnih novina u Beogradu – ovo je za grad sa nešto više od 800 hiljada stanovnika.¹² Ova cifra postaje još upečatljivija ako se podsjetimo da je među skoro tri miliona stanovnika Srbije 80% nepismenih. Zahvaljujući razvijenom političkom životu, štampa ovdje igra veliku ulogu. Bio je to jedan od odlučujućih faktora koji je stvorio psihološke preduslove za rat – u Srbiji, kao i u Bugarskoj. A militantno raspoloženje stanovništva pretvorilo se u borbeno raspoloženje vojske, što je sada ništa manje važan uslov za pobjedu balkanskih saveznika od dobro razrađenih strateških planova.

Za razliku od Bugarske, Srbija ima prilično stare političke tradicije, a to je povezano sa većom izvjesnošću partijskih odnosa. U Bugarskoj car poziva na vlast grupu koja se do juče zbijala u najdaljem uglu narodne skupštine. Ova grupa organizuje izbore i vraća se u parlament kao ogromna većina. Brzo se istroši – uglavnom pod pritiskom međunarodnih političkih faktora – i doživi sudbinu svog prethodnika, tj. opet postaje beznačajna opoziciona grupa, prinuđena da čeka bolja vremena.

To je u Srbiji nemoguće. I uz najsnažniji pritisak vlade na izbore, rijetko je moguće pomjeriti odnos snaga za više od 10 do 15 mjesta. Od 1903. godine na ovdašnjem političkom polju gotovo u potpunosti dominira radikalna stranka, koja je svojevremeno vodila žestoku borbu protiv despotovine Obrenovića, i uz pomoć oficira koji su stavili krvavu tačku na istoriju ove dinastije uspostavila aktuelni parlamentarni režim.

Svejedno – a to je izuzetno važna okolnost za razumijevanje političkog života Srbije – radikalna stranka nema štampu u svojim rukama. Od 1903. godine u srpskoj politici se sve oštrije razvija kontradikcija između zvaničnog radikalnog kursa i štampe.

Radikali imaju dva vlastita organa: “Samoupravu”, vladin službeni list Nikole Pašića, Laze Pačua i Stojana Protića, i “Odjek” (“Eho”), organ mladoradikalnog krila. Obje ove novine nisu široko rasprostranjene. Ako onda izuzmemo “Srpsku zastavu”, zvanično glasilo liberalne stranke, i socijaldemokratski list “Radničke novine”, ostatak štampe je odvojen od stranaka, što, naravno, ne znači da je nezavisan od klika, banaka, ambasada i individualnih avanturista.

Štampu predvodi mlađa generacija, koja nije prošla revolucionarnu borbu protiv Obrenovića, ali je stigla da se razočara u njene rezultate. Radikalni režim je dao ustavnu formu političkoj vlasti i uspostavio slobodu okupljanja i štampe, ali je ekonomski razvoj Srbije, u stezi međunarodnog položaja, nastavljen sporim tempom; a u spoljnoj politici, koja je ovdje uvijek u centru opšte pažnje, jedno razočarenje je slijedilo za drugim. Stvoren je čitav jedan sloj urbane poluinteligencije, koja je malo učila, iza sebe nema nikakve ideološke zasluge, ali je prožeta uvjerenjem da joj pripada budućnost Srbije. Ovi obespravljeni elementi, koji stoje na granici statusa lumpen-proletarijata (bezemljaštva i siromaštva) i, u svakom slučaju, do kraja su prožeti duhovnim lumpenizmom, imaju potpunu kontrolu nad srpskom štampom. Oni malo znaju o istoriji Srbije i još manje o geografiji Balkanskog poluostrva, ali su nezadovoljni dinastijom, a posebno starom radikalnom vlašću, koja im još nije stvorila širu arenu djelovanja. Prije svega im je potrebna Velika Srbija. Ogorčeni su zbog parlamenta, koji još nije pomjerio državne granice, jake nije pretvorio u slabe, a slabe u jake. Iz parlamenta svoje zlonamjerno

nezadovoljstvo prenose na parlamentarizam. Oni pohlepno koriste nedostatke ustavnog mehanizma, a ti nedostaci u Srbiji se zaista mogu mjeriti sa njegovim zaslugama, da bi iz dana u dan kompromitovali narodnu samoupravu, tačnije pljuvali po njenim principima. Sistem je samo “kočnica”, “pričaonica”, ništa ne donosi; ministri su prevaranti koji se obogaćuju kreditima, zgradama i državnim rezervama; poslanici su neradnici koji primaju 15 dinara dnevno za nerad. Istina, samo tokom kratkog perioda zasjedanja skupštine. Ali ipak 15 dinara! Kakva ogromna suma u očima polugladnog novinskog lumpen-proletera!

Ova štampa, čija je opozicija samo druga strana njenog pohlepnog cinizma, iza sebe ima reakcionarne malograđane, birokratiju, toliko uvrijeđenu ovakvom platom, značajan dio oficira, poluobrazovane ljude raznih kategorija, profesionalne intrigante, ostatke starih, korumpiranih partija, karijeriste-gubitnike i karijeriste-heroje sutrašnjice. Kopajući po svemu onome formalizovanom, ideološki definisanom, partijski zacrtanom u političkom životu Srbije, podržavajući svaki razdor i skandal unutar bilo koje stranke ili društvene grupe, ova štampa je svejedno urođeno nesposobna da na vlast dovede novu političku stranku, jer i sama je lišena bilo kakvih programa ili određenih političkih ciljeva. Ona sanja o gvozdenoj pesnici koja će poslanike otjerati kući, o oštroj sablji koja će otvoriti put za izlazak iz istorijskog ćorsokaka Srbije. Njen heroj je penzionisani prijestolonasljednik Đorđe, a on je, na čelu “legije smrti” koju je sam organizovao, obećao krajem 1908. da će prepоловити Austriju, i na kraju je ubio svog sobara udarcem nogom u stomak.

Osrednja, nepismena, podla srpska štampa unosi propadanje u ideološki život zemlje i najpogubniji je faktor u srpskoj javnosti.

Njen rad je usmjeren ne samo protiv onih mladih snaga čiji će puni značaj biti vidljiv tek u budućnosti, već i protiv vladajuće staroradikalne stranke koja brani elementarne državne potrebe zemlje koja je već krenula putem modernog ekonomskog i kulturnog razvoja. Ova okolnost gurnula je Stojana Protića, srpskog ministra unutrašnjih poslova i takozvanu “gvozdenu ruku” radikalne stranke, na put “zauzdavanja” štampe drakonskim zakonima o cenzuri – drakonskim, naravno, ne u našim ruskim razmjerama, nego sa stanovišta one apsolutne slobode štampe kakva je prije početka rata vladala u Srbiji.

Politička borba oko Protićevog prijedloga zakona o štampi jedan je od najznačajnijih događaja u političkom životu Srbije u posljednje dvije godine. Protić, nekadašnji marksista i zavjerenik u doba Obrenovića, svoj prijedlog zakona usmjerio je prije svega protiv štampe, koja se ne može ni nazvati reakcionarnom, jer u njenoj duši nema ničega osim drskosti i cinizma. Ali u odbrani slobode štampe, glasovi su se digli iz sasvim drugog pravca: talentovani

mladi urednik “Radničkih novina”, Dušan Popović, u nizu briljantnih članaka razvio je princip potpune i neograničene slobode štampe – pod bilo kojim uslovima . U ovoj kampanji Dušan Popović je iza sebe imao čitavu srpsku štampu, boreći se ne za princip, već za sopstvenu egzistenciju.

Protić, i sam nadareni publicista, odgovarao je na pitanja novinara u “Samoupravi”, pozivajući se na Marksa, Engelsa, Meringa. Za razbijanje ovih veza nije potreban neki veliki trud. Međutim, bilo je mnogo teže, a o tome mi je pričao i sam Popović, kojem dugujem mnoge vrijedne informacije i generalizacije, odgovoriti na pitanje: šta učiniti protiv novinskog otrova koji se svakodnevno sipa u umove stanovništva? Ne postoje radikalni lijekovi sa trenutnim dejstvom, odgovorile su “Radničke novine”, ali sloboda štampe, uostalom, sama liječi rane koje nanosi. Ne zakonodavno obuzdavanje odozgo, nego odbijanje odozdo, obrazovanje masa – to je jedini pravi oblik suzbijanja uticaja iskvarene štampe, prema kojoj se “Radničke novine” odnose sa mnogo principijelnijim neprijateljstvom nego stranka Stojana Protića. U ovoj borbi, Protić je poražen. Bio je primoran da povuče svoj prijedlog zakona – međutim, ko zna? – možda će “uspjeli” eksperiment sa vojnom cenzurom omogućiti Protiću da ponovi svoj pokušaj sa većim uspjehom u bliskoj budućnosti...

II

Već smo rekli da je “Samouprava” službeni organ starih radikala i zvanične vlasti. “Odjek” je organ lijevog krila mladoradikala. Rascjep radikalne stranke dogodio se i prije puča 1903. na istoj približnoj liniji po kojoj se evropska demokratija ogradila od liberalizma. Nakon pada Milana, radikali su pokazali sklonost sklapanju sporazuma sa Aleksandrovom vladom. Protiv ove “kompromitujuće” taktike pobunila se odlučnija ljevica koja se kasnije oblikovala u mladoradikalsku stranku. U potpunom skladu sa politikom stare radikalne stranke na vlasti, “Samouprava” je razvila umijeće da uz mnogo riječi ne izrazi nikakve određene misli. U tom pogledu, najdirektnije oslikava liniju Nikole Pašića, ovog političara u čisto orijentalnom stilu, koji je prinuđen da dalekovidost zamijeni lukavstvom i zamršeno krivudanje smatra najkraćim rastojanjem između dvije tačke. “Samouprava” ima uticaj koji odgovara položaju njene stranke, ali nema pretplatnika.

Na čelu “Odjeka” je Jaša Prodanović, intelektualac, pisac, ideolog, na svoj način dosljedan demokrata, prijevod jakobinca na jezik srpskog društva i kulture. U svojstvu ministra industrije, u korak sa socijaldemokratijom, donio je demokratsku industrijsku regulativu sa najboljom organizacijom tvorničkog inspektorata u Evropi. Ali i Prodanovićeve grupa gubi tlo pod nogama.

Budućnost pripada tom krilu Mladih radikala na čelu sa finansijskim stručnjakom Miloradom Draškovićem, čovjekom od “djela”, koji demokratiju zamjenjuje bankokratijom. Jedan od zadataka koji povezuje stare radikale sa Draškovićevom grupom jest upravo reformisanje srpske industrijske regulative u duhu kapitalističkih interesa.

Da završimo sa partijskim organima, moramo pomenuti i “Srpsku zastavu” koja je nastala prije godinu dana – i glasilo je liberala. Ova stranka, najstarija u Srbiji, nastala je još krajem pedesetih godina prošlog vijeka i postavila evropski liberalni program protiv domaćeg patrijarhalnog apsolutizma, prilagođen uslovima srpskog društvenog siromaštva. Ali, bez socijalne podrške pod nogama, liberali su se brzo degenerisali u dvorsku kliku koja je sve svoje zadatke učinila zavisnim od dinastije i evropske diplomatije. Naprednjaci (progresivci) koji su ih zamijenili osamdesetih godina ubrzo su prošli kroz istu evoluciju i postali glavni oslonac kralja Milana. Liberali, kompromitovani cjelokupnom prošlošću, pretvorili su se u nacionaliste, a “Srpska zastava”, sa ne više od hiljadu pretplatnika, oslikava beznačajnost ove stranke.

Od desetak nepartijskih publikacija, glavno mjesto nesumnjivo pripada panslavističkoj “Politici”. Ovo nije odgovorno službeno glasilo u pitanjima vanjske politike, već organ umjerene, ali uporne opozicione desnice u pitanjima unutrašnje politike. Lične intrige su najefikasnije oruđe u njenim rukama, a otrovna aluzija je najomiljenija književna forma. Ako tražite analogije, onda se ne može naći ništa približnije od našeg “Novog vremena”. Tokom “aneksione” krize “Politika” je uživala veliki uticaj, tada je uzdigla princa Džordža na štit, i postala je i zvanično glasilo militantne “Narodne odbrane”. Ta organizacija se prije tri godine odvojila od slovenskog juga, suprotstavljajući je programu kulturnog jedinstva južnih Slovena militantnim revolucionarnim militarističkim programom djelovanja. “Politika” je u stalnim zakulisnim odnosima sa vlašću, od nje prima informacije i, moglo bi se pomisliti, ne samo informacije.

List koji slijedi za njom po uticaju je “Pravda”. Njena glavna linija je neprijateljstvo prema zavjerenicima od 29. maja 1903. godine, prema novom režimu, prema staroradikalnoj stranci i dinastiji Karađorđević. Od političkih partija, “Pravda” je najbliža jednoj od eminentnih klika, odnosno “Pravda” koristi veze sa ovom klikom za svoje političke intrige.

Jedno krilo stare stranke naprednjaka, koja za svog barjaktara ima starog Novakovića, pomirilo se sa državnim udarom, iako ne otvoreno, ne deklarativno. Druga grupa, predvođena profesorom Živojinom Perićem, potpuno “negira” postojeći režim kao izdanak revolucionarne zavjere i izražava otvorenu sklonost ka austrijskom trijalizmu, koji bi trebalo da apsorbuje i Srbiju. Treća grupa naprednjaka gravitira prema “Pravdi”, koja

mrzi režim demokratije ne manje od Perića, ali, za razliku od donkihotovskog formalističkog bojkotizma, nastoji da iskoristi sve metode i oblike demokratije kako bi potkopala njegove temelje. Sve metode sofisticiranih laži, zločinački neuhvatljivih kleveta i ciničnog izrugivanja svemu i svakome "Pravda" pušta u opticaj uz pikantan začim bulevarske duhovitosti. Iza novinarskih žaoka novina "Pravda" stoji finansijer Milorad Pavlović, vlasnik Privredne banke, biznismen i demagog, koji čeka svoj trenutak. "Pravda" ima tiraž između pet i šest hiljada primjeraka.

Najrasprostranjenije novine su "Mali žurnal", koje se prodaju u ne manje od desetine hiljada primjeraka. Sve što je podlo i cinično u srpskoj štampi nalazi svoj besramno goli izraz u ovim novinama. To je organ moralne bahatosti, političke opscenosti i individualnih ucjena. Laže, kleveta, iznuđuje, prodaje. Skandalozna hronika i pornografija glavne su književne forme koje gaji "Mali žurnal". Politički, to je organ princa Đorđa, koji ostaje nada svih mračnih špekulanata, protjeranih oficira i računovođa sklonih pronevjeri.

Novine "Balkan", koje se prodaju u 8 do 10 hiljada primjeraka, razlikuju se od "Malog žurnala" samo po imenu.

Austrofilaska "Štampa" je na istom nivou, ali svoj posao radi čistije i finije. To su najbolje uređivane srpske novine. Opaka mržnja prema gospodarima situacije, radikalima, što je glavna odlika "Štampe", ujedinjuje oko nje odvojene krugove liberala, naprednjaka i bivšeg Milanovog premijera Vladana Đorđevića. Njemu se pripisuje tumačenje ustavnog režima kao vladavine rulje, tj. dominacije ološa, a ovu karakterizaciju "Štampa" u potpunosti prihvata. Zajedno sa "Pravdom", "Štampa" je najopasniji neprijatelj novog režima. Spretno, vješto, uzdržano i taktično, ona progona neprijatelja i prati ga i do njegovih najzabačenijih položaja. Svojim informacijama i insinucijama hrani borbu cijele ulične štampe protiv radikalne vlasti. U nekim specijalnim izdanjima ona otkriva tako osjetljiva saznanja da daje povoda "Samoupravi" da je optuži za bliskost sa austrijskom političkom policijom.

Uporedo sa rastom radničke partije, koja je ovdje igrala ozbiljnu ulogu posljednjih godina, istovremeno je raslo i neprijateljstvo prema socijaldemokratiji, posebno u onim malograđanskim krugovima koji su direktno pogođeni štrajkačkim pokretom ili zakonodavnom zaštitom radnika. Ne treba ni naglašavati da se borba protiv radničke partije vodi u cijeloj srpskoj štampi, koja mrzi socijaldemokratiju samo zbog činjenice da ima određene ciljeve, organizaciju i disciplinu. Ali u Beogradu, osim toga, izlazi i list, koji je borbu protiv političke partije mladog srpskog proletarijata učinio svojom specijalnošću. To je "Straža". Njegov urednik-izdavač je slobodni "anarhista" Krsta Cicvarić. Budući da se u ovoj maloj zemlji svi poznaju i ne libe da guraju nos u porodične stvari svojih političkih protivnika, polemika

protiv čelnika socijaldemokratije vodi se u formi koja se ne može prevesti ni na jedan evropski jezik.

Ostali listovi ne zaslužuju da budu navedeni poimenično. Oni se hrane ideološkim proizvodima “Pravde”, “Štampe” i “Straže” i, koliko je to moguće, spuštaju se na još niži nivo. U njihovim kolumnama često ćete naći poruku da se u porodici gospodina N.N. nedavno dogodio skandal, koji zaslužuje najveću pažnju beogradskog javnog mnjenja, a da će detaljan opis skandaloznog incidenta biti dat u sutrašnjem broju. Ali uzalud će “beogradsko javno mnjenje” sutradan tražiti obećane detalje. To znači da je gospodin N. N. uspio da umiri bestidne čuvare javnog morala odgovarajućom (ne baš previše velikom) novčanom sumom...

Ratna agitacija – bez obzira s kim: sa Austrijom, Bugarskom ili Turskom, makar sa cijelim skupom evropskih zemalja – dala je jedinu političku notu svoj ovoj “nezavisnoj” beogradskoj štampi. Sada ona, naravno, na svaki mogući način podržava poduhvat balkanskih saveznika. Ali ne treba ni napominjati da u njoj samoj ideja o balkanskoj federaciji ima krajnje nepouzdan oslonac. Ako politički rezultati rata ne opravdaju grozničava patriotska očekivanja “Politike”, “Štampe”, “Pravde” i njihove sabraće – a ta bezgranična očekivanja ne mogu biti zadovoljena po samoj svojoj prirodi – onda će čitava beogradska štampa sa udvostručenom snagom usmjeriti svoje oružje protiv unutrašnjeg neprijatelja, tj. protiv svih rudimenata kulture, ekonomskog razvoja i elementarnog građanstva u javnom životu Srbije.

Bez ikakve sklonosti ka sumornim proročanstvima, odmah se može predvidjeti da će Srbija morati da izdrži najtežu unutrašnju krizu poslije ovog rata.

“Dan” br. 49. i 51, 20. i 22. novembra 1912. g.

Političke stranke

U Bugarskoj sada nema stranaka, nema štampe, ali postoji glavni “štab” i njegova cenzura. Pored dva funkcionera, Gešova i Daneva, tokom čitavog rata uopšte nije bilo političkih novina, samo informativni leci. Učitelj latinskog savjesno je škrabao sve vrste “umovanja”, a lirski pjesnik je dozvolio štampanje portreta Radka Dmitrijeva samo pod uslovom da se u narednim brojevima uvrste i portreti drugih komandanata, kako se ne bi izazvala “međusobna zavist kod generala.” U Srbiji, gdje su stranke starije, a političke tradicije jače, nisu išli tako daleko i cenzurisani su samo strani dopisnici. Naravno, i beogradske novine su se jasno sjećale da je iznad njih “štab” i da se štabovi ne šale. Ali još uvijek nije došlo do potpunog ukidanja političke štampe. I sada,

kada je stvar prešla u ruke diplomatije, kada se postavilo pitanje prolivene krvi i odgovornosti vlasti za događaje u ova tri istorijska mjeseca, stranke i njihovi organi su odmah počeli da pokazuju veliku aktivnost.

U Srbiji, osim socijaldemokratije, postoje četiri političke stranke koje pripadaju u dvije istorijske epohe. Najstariju stranku predstavljaju liberali, koji su se prije nekoliko godina preimenovali u nacionaliste. Vrhunac njihove aktivnosti pada u doba kralja Milana, čiju su ličnu ekstravagantno-apsolutističku samovolju prikrivali ministarsko-parlamentarnim formama. U spoljnoj politici bili su, kao i sam Milan, habzburška agentura za balkanska pitanja.

Od osamdesetih godina prošlog vijeka na uskoj političkoj sceni Srbije pojavljuju se naprednjaci (progresivci), koji pokušavaju da racionalizuju državno-parlamentarnu privredu Srbije, ali ne nalaze i ne traže podršku u masama, pa se brzo degenerišu u političku kliku koja se takmiči sa liberalima pod ličnim režimom Obrenovića. A ova stranka u vanjskoj politici za sobom ima austrofilске tradicije. Uz njenu pomoć Milan je 1881. godine zaključio tajni ugovor sa Austrijom, po kojem se Srbija odrekla svih pretenzija na Bosnu i Hercegovinu i otvorila vrata na Balkan za austrougarsku vojsku; kao honorar Beč se obavezao da će izdržavati dinastiju Obrenović. U ovom zapanjujućem sporazumu, koji je radikalna stranka energično koristila protiv Milana, prava priroda balkanskih dinastija kao instrumenata evropske diplomatije, došla je do svog najsebičnijeg i najciničnijeg izraza.

Radikalna stranka, koja je takođe nastala osamdesetih godina, ostvarila je ogroman uticaj zahvaljujući smjeloj, bolje rečeno, nasilnoj demagoškoj borbi protiv Obrenovića. Čak i pod Aleksandrom, koji je u više navrata pokušavao da sklopi mir ili bar primirje sa radikalnom strankom, mladoradikalско krilo, nepomirljivo prema Obrenovićima, sadašnja "nezavisna" stranka, otcjepilo se od nje. Radikali, a posebno staroradikalски patrijarh Nikola Pašić, poznati su kao rusofili, i, zaista, u borbi protiv austrijsko-obrenovićke reakcije, uvijek su tražili podršku u Sankt Peterburgu, iako po prirodnoj analogiji nisu mogli uživati simpatije ruskog državnog uređenja.

Prevrat 1903. godine iskorijenio je dinastiju Obrenović, postavio sadašnjeg kralja Petra na tron, doveo stare radikale na vlast i pretvorio nacionaliste i naprednjake iz dvorske kliке u stranku parlamentarne opozicije.

Parlamentarizam i demokratija su u Srbiji krajnje primitivni, ali ne tako primitivni kao u Bugarskoj. Za razliku od ove druge zemlje, monarhija trenutno nema nikakvu političku ulogu u Srbiji.

Gotovo vjekovna borba između Obrenovića i Karađorđevića, koja je predstavljala lanac intriga sa krvavim finalima, vrlo je malo mogla da učvrsti temelje srpske monarhije. Osnivača jedne od dinastija, Kara-Đorđa,

revolucionara u politici prema Turskoj koji je sanjao o oslobođenju čitavog poluostrva, ubio je knez Miloš, osnivač druge dinastije, koji je vodio politiku kompromisa i rukovodio se prvenstveno ličnim i dinastičkim proračunom. Sam knez Miloš je svrgnut i prognan. Isto tako je prošao i njegov nasljednik Mihajlo. Aleksandar Karađorđević, otac sadašnjeg kralja, koji nije izašao u susret austrijskim i turskim uticajima, doživio je sudbinu svoja dva prethodnika. Zamijenio ga je Miloš, koji se vratio iz izbjeglištva i odlučio da ponovo okuša sreću na srpskom prijestolu. Uspio je da umre prirodnom smrću kao srpski knez. Njegov nasljednik, knez Mihajlo, koji se vratio iz izbjeglištva, ubijen je. Knez Milan je protjeran prije nego što su uspjeli da ga ubiju. Njegov sin Aleksandar, posljednji Obrenović, ubijen je zajedno sa suprugom Dragom. Vlast je preuzeo Petar Karađorđević, koji je živio u Švajcarskoj kao vječiti pretendent, opterećen porodičnim problemima i dugovima. Petar je u Beograd stigao bez mnogo pokušava i sa još manje ovlašćenja. Na pločniku ispred palate jedva su stigli da isperu krv kralja Aleksandra, čiji su posječeni leš zavjerenici izbacili kroz prozor. Sjećanje na sudbinu šestorice prethodnika, od kojih su trojica protjerana, dvojica ubijena, a jedan protjeran i ubijen po povratku, nije moglo navestii Petra na pretjeranu aktivnost na prijestolu. Uprkos svojim ambicioznim planovima i okrutnom karakteru, Petar je bio primoran da se pretvori u pokorno oruđe stare radikalne stranke. Možda su i godine učinile svoje. U svakom slučaju, potpuno suprotno od Grgura VII, koji je kao kardinal išao pogrbljen i govorio polušapatom, a okrunjen papskom tijarom ispravio leđa i govorio tonom suverena, Petar je, kao pretendent, bio neumoran i istrajan u postizanju svog cilja, a kao kralj se pokazao beskarakternim. Poslušno je izvršavao naredbe stranke koja mu je donijela krunu.

Revolucionarni oficirski kor, koji je bio oruđe državnog udara, pokazao se, naravno, potpuno neprikladnim za ulogu vodeće političke snage. Bio je prisiljen da ustupi mjesto civilima, koji su iskoristili plodove vojne zavjere da odmah proglase sveto načelo: "Vojska mora da se drži izvan politike." Po svojoj prirodi, ovaj manifest je mogao obuhvatiti samo malu, ideološku i aristokratsku manjinu oficira. Ostali su se osjećali izostavljeni, mrmljali su protiv pretorijanaca novog režima i pojavili se kao jezgro kontra-zavjerenika. Ovo je konačno paralisalo vojsku kao politički faktor.

U tim uslovima, Radikalna stranka, koja se pokazala kao potpuni gospodar situacije, kao masovna stranka koja je izrasla iz opozicije i došla na vlast revolucionarno-dinastičkim prevratom, svoju dominaciju zasnivala je na parlamentarnim osnovama.

Na prvi pogled, pred srpskim parlamentom su se otvorili najpovoljniji izgledi. Dinastija je bila nemoćna. Stara dinastija je nepopravljivo

kompromitovana. Policajci su iznutra paralizovani. Puč je izveden u ime volje naroda. Čini se da je u takvim uslovima trebalo da parlament postane prirodni centar moći. Ali to se nije dogodilo, a u suštini nije ni moglo.

Sam razlog koji je oficirski kadar promovisao u ulogu "izvršnog odbora" narodne volje unaprijed je odredio slabost srpskog parlamentarizma – odsustvo oštro definisanih modernih klasa.

Srbija je odavno prestala da bude zemlja prirodnog seoskog domaćinstva i zanatstva koje je dopunjuje. Militarizam i porezi su upropastili seljake, austrijska roba je ubila sitnu proizvodnju. U međuvremenu, lokalna industrija, koja je mogla apsorbovati višak radne snage stanovništva, razvijala se izuzetno sporo. Razlozi za to su upravo oni koji su Srbiju u krajnjoj liniji gurnuli na put rata: preuska državna baza, odsječenost od mora, ekonomska zavisnost od Austrije. Kapitalizam je ovdje uspio da u potpunosti uništi stare društvene formacije, ali još nije uspio da na njihovom mjestu stvori nove.

U zemlji ima mnogo obespravljenih elemenata, koji ostavljaju trag u cjelokupnom društvenom životu. Stari koncepti i vjerovanja su poljuljani, a novi još nisu uspostavljeni. U takvim uslovima politička kristalizacija se dešava krajnje nekorektno, po slučajnim ili sekundarnim odredbama, a parlament, kao završetak ovog procesa, ne može imati ni određen program rada ni unutrašnju snagu da ga sprovede: kao oličenje političke nemoći društva, on željno traži "vodstvo" izvana.

Takvo vodstvo našao je kod Nikole Pašića, starog, na orijentalni način inteligentnog, mudrog i iskusnog vođe stare radikalne stranke. Izmješten iz parlamenta, izgubljen u neizvjesnosti svojih zadataka, bez plana, bez energije i bez snage, političko težište se prirodno preselilo u vladu, a u vladi na Pašića. Parlament, sa svojom starom radikalnom većinom, zna samo ono za šta misli da treba da saopštava. Ministri, sa izuzetkom Pačua i Protića, Pašićevih najbližih saradnika, samo su visoki funkcioneri svojih resora. Kralj nije ništa drugo do počasna kruna ovog režima!

U Sofiji su govorili: Zar će Ferdinand dati Solun Grcima? I ovdje su rekli: nemoguće da je Pašić dao Bitolj Bugarima! I tamo i ovdje, javni život se vrti oko pitanja vanjske politike, i to ne samo sada, nego uvijek. Ali u Bugarskoj, gdje se političke stranke smjenjuju, kao svjetlost u magičnoj lampi, car Ferdinand je jedini stabilan element spoljne politike i zato je prirodno da su sve veze i sva vlast u prošlih 25 godina koncentrisane u njegovim rukama. Ovdje gdje se, nasuprot tome, kraljevi smjenjuju na katastrofalne načine, vlast je koncentrisana u rukama najtvrdoglavijih i najopreznijih političara stranke koja je zbacila dva kralja i stvorila trećeg.

Ipak, prenos vlasti na čelnika parlamentarne stranke – sa nemoćnim parlamentom – krije unutrašnju nestabilnost cjelokupnog političkog režima.

Rat je oslabio stare radikale s dvije strane: pobjedama vojske i porazima diplomatije. Gotovo da je nestala podjela oficira na zavjerenike i protiv-zavjerenike. Kampanje i bitke su okupljale oficire, pobjede su im podizale samouvažavanje, podsjećale ih da su i oružane snage sastavni dio ustava i to, štaviše, važan. Oficiri, naravno, i dalje nemaju samostalan politički program. Ali postoji oštar osećaj negodovanja prema Pašićevoj vladi, koja samo zna šta da preda neprijateljima ili saveznicima na položajima koje su zauzele srpske trupe: Duraco (Drač), Alesio (Lješ), Manastir, Veles, Prilep. Obje reakcionarne stranke, posebno nacionalistički liberali, nastoje da ovu uvredu, koja, naravno, nije samo uvreda oficirskog kora, pretoče u politički program. Svakako podstiču mržnju prema bugarskim saveznicima, prema Pašiću, prema čitavom režimu. “Nećemo” – piše nacionalističko glasilo “Srpska zastava” – “Bugarima na tanjiru donijeti ono što se dobija uz tolike žrtve. Ovo se ne dešava ni u jednom savezu, neće se desiti ni u ovom. Srpski narod nikada neće zaboraviti onoga ko je izveo naše trupe na bojište za dobrobit drugih, i neće se umiriti dok ne uništi ovu politiku, ne birajući sredstva.” Naravno, ne slijede za svim riječima odmah i djela. Međutim, prijetnja novim manifestom, koja se previše jasno čuje u gornjim riječima, ima vrlo ozbiljan oslonac ne samo u tradicijama jučerašnjeg, već i u današnjem raspoloženju.

– Zar ne mislite – pitao sam ministra unutrašnjih poslova Stojana Protića, koji je pod posljednjim Obrenovićem odležao dvogodišnju kaznu, u lancima i sa prišivenim pečatom na leđima – zar ne mislite da Srbiji prijeti novi period reakcionarnosti, kao direktna posljedica ratova?

– Zašto? Da je rat prošao po nas nepovoljno – to bi bilo nešto drugo. Ali poslije onakvih pobjeda...

– Pozitivni rezultati promjena koje su se desile – širenje balkanskog tržišta, izlaz na more i slično – neće se osjetiti tako brzo. A iscrpljenost izazvana ratom i razočarenje u njegove tekovine osjeća se već sada, a biće još izraženije sutra.

– Posljednje godine su bile debele godine za naš narod i nadamo se da će on izdržati nekoliko mršavih godina bez velikih potresa.

Ovu optimističnu nadu je časni ministar izrazio, naravno, za spoljnu upotrebu. Vlada, znači Pašić, Paču i Protić, odlično vidi odakle opasnost dolazi i preduzima “svoje” mjere. Prije svega, upadljiva je želja da se vlasti približi “čvršća” i sređenije od dvije konzervativne stranke, da se dio odgovornosti prebaci na njih i da se tako izoluju nacionalisti koji obećavaju da “neće birati sredstva” u borbi protiv aktuelnog režima. Stojan Novaković – ako ne vođa, onda relikvija naprednjaka – stavljen je na čelo “mirovne” delegacije. Njegov sin Mileta, takođe istaknuti član partije, regrutovan je da radi u komisiji za organizaciju okupiranih krajeva. Pašić se još više brine o oficirima.

Nacionalisti su opasni utoliko što mogu dati svoj program vojnoj stranci. Vlada svim silama nastoji da to spriječi i u tom nastojanju izlazi daleko u susret potrebama i zahtjevima vojnih krugova. To je u suštini vrlo nevina mjera: odluka da se iz iscrpljene državne blagajne izda po 300 franaka svakom oficiru kome je potrebno banjsko liječenje ili odmor nakon rata dobija sasvim određen smisao u ovim uslovima.

Ali mnogo značajnije je bilo ono što se dogodilo prije sedmicu dana – mimo parlamenta! – kada je donijeta odluka: uspostaviti vojni režim u okupiranim područjima. Policija, administracija i pravosuđe stavljeni su pod kontrolu “glavnog tima” u Skoplju. “Potrebne su nam dvije-tri godine pripremnog rada”, rekli su mi ovom prilikom članovi vlade, “kako bismo građanstvo edukovali za slobodu i parlamentarizam”. Malo je, međutim, vjerovatno da radikali, stari i iskusni političari koji su vodili tako beskompromisnu borbu protiv vojno-birokratskog režima Obrenovića, i sami vjeruju da su oficiri pobjedničke strane najbolji ustavni prosvjetitelji u zemlji pobjeđenih. Izuzetno je poučno da mi je dva dana prije objavljivanja ove mjere jedan od najuticajnijih ministara kategorički rekao da će zakon u svakom slučaju proći kroz skupštinu Srbije. Zapravo, objavljen je u obliku jednostavnog kraljevskog ukaza na osnovu paragrafa nekakvih... vojnih propisa. Sasvim je jasno da se oko ovog pitanja vodila borba, da su ministri, barem neki od njih, pokušavali da se oslone na parlament, ali su smatrali da su primorani da u što kraćem roku kapituliraju pred zahtjevima vojne stranke. Da bi slika bila kompletna, ne bi bilo suvišno navesti da je u odgovor na formalno motivisano izlaganje predsjedništva skupštine o potrebi hitnog saziva parlamenta (nakon odlaska predsjedavajućeg Andre Nikolića u London, mladoradikali sada drže prvo mjesto u predsjedništvu), vlada odgovorila: ne, nije vrijeme, ali kad dođe vrijeme – mi ćemo to saopštiti.

Ne treba pojašnjavati da je ova taktika mnogo prikladnija za zaštitu staroradikalske vlade od udaraca političke krize nego parlamentarni režim. Ali je upitno da li je uopšte efikasna. Unutrašnja sudbina Srbije sada zavisi od faktora mnogo veće težine od vještog manevrisanja starih radikala oko naprednjaka i oficira. Ratno naprezanje je bilo preteško, a nade u njegove rezultate prevelike, greške u proračunima bile su previše očigledne da bi se posljedice sloma mogle svesti na porodična pitanja. Koliko god da je primitivna srpska demokratija, pitanje rata i njegovih posljedica duboko dotiče čitav narod. Jadranska obala je zauzeta s nadom u Rusiju. Ispostavilo se da je nada, vještački podržana od strane poznatih ruskih političkih grupa, lažna. Veles, Prilep i Bitolj moraće prema sporazumu da budu ustupljeni Bugarima. Vojska će od svugdje morati da se povuče kući, gdje će, sve u svemu, nastati osiromašenje, kao najmaterijalnija uspomena na podvige i žrtve. Politička

kriza izazvana svim ovim mogla bi biti kobna ne samo za Pašićevu stranku, već i za cijeli radikalski režim.

“Dan” br. 87., 30. decembar 1912. g.

Srbija i Crna Gora

Petar Karađorđević je, kao što se zna, zet Nikole iz Crne Gore. Ovo, međutim, nije ni najmanje eliminisalo međusobnu konkurenciju. Obrenovići su svojim političkim i porodično-sudskim skandalima konačno do krajnosti kompromitovani. Knez Nikola je ponovo počeo da se prisjeća da je on “prva ličnost” srpstva. Ali srpska skupština nije krunisala njega, nego Petra. Lično rivalstvo je pogoršano razlikama u režimima. Od 1903. godine u Srbiji je uspostavljen parlamentarni režim. Moć dvora svedena je skoro na nulu. Ne zato što je sam kralj Petar “previše zašeceran konstitucionalista”, kako se nedavno žalilo “Novo vreme”, već zbog raskoraka želja i mogućnosti. Profesionalni rizik vezan za obavljanje dužnosti srpskog kralja je veoma visok. Ovo u dovoljnoj mjeri opravdava proširenje kraljevske građanske liste koje su sproveli radikali, ali takođe objašnjava činjenicu da kralj Petar mora da uznemiri “Novo vreme” svojom ulogom “previše zašeceranog konstitucionaliste”. Međutim, u Crnoj Gori – pod maskom patrijarhalne romantike – dominira, visokoparno rečeno, “lični režim”, u stilu režima kakav gospodin upravnik zatvora uvodi u nekom zabačenom okrugu. Kao pjesnik i romantičar, Nikola ne pravi nikakvu razliku između svog novčanika i državne blagajne. Kao što je ranije Milan mrzio Crnu Goru, uporište srpske pobune, kojoj je Nikola patronizovao samo u dinastičkom pogledu, tako sada Nikola mrzi Srbiju zbog njenog radikalnog parlamentarnog režima, koji zabrinjava kneza u Crnoj Gori.

Nekada su se srpski emigranti skupljali na Cetinju, a sada crnogorski prognanici, a među njima i bivši ministri, utočište nalaze u Beogradu. Ali najviše od svih Nikola Petrović mrzi svog imenjaka, Nikolu Pašića, kao oličenje svakog zla. U “Cetinjskom glasniku”, kneževom zvaničnom listu, najoštriji napadi na srpsku vlast nisu bili rijetki. Godine 1906. odigrala se ozloglašena “bombaška afera”; nekoliko ljudi iz Srbije uhapšeno je sa bombama na crnogorskoj granici. Ovaj slučaj još nije rasvijetljen, kao uostalom ni svi ostali slučajevi povezani sa dinamitom i dvorovima na Balkanu. Postoje tri verzije objašnjenja: 1) bombe su napravljene o trošku državnog budžeta Srbije i imale su svoju istorijsku misiju da unište neke dinastičke prepreke ujedinjenju srpstva, 2) bombe su transportovali crnogorski emigranti da bi što prije ukinuli “patrijarhalno-romantički” režim, 3) bombe su napravljene na Cetinju

u cilju pojednostavljenja represije – po Milanovim metodama – nad ustavnom opozicijom. Moguće je, međutim, da su sva tri ova objašnjenja tačna, svako jednim dijelom – tim prije što je u centru prevare bio čuveni agent Nastić, koji je mogao da istovremeno kuje zavjeru sa Beogradom i Cetinjem, pa i sa Bečom, uvijek zainteresovanim za održavanje neprijateljskih odnosa između Crne Gore i Srbije. Nikola je iskoristio bombe, kako i dolikuje pravom državniku: ponovo je pohapsio sve vođe opozicije, a mnogi od njih i dalje sjede u strašnom zatvoru Jusovača.

Godine 1907. desio se crnogorski ustavni eksperiment ove vrste: prvo nametanje (dodjela) ustava, zatim raspuštanje skupštine, hapšenja i isključenja poslanika opozicije. Tokom aneksione krize, postojalo je, takoreći, određeno približavanje crnogorske i srpske vlade. Brigadir Janko Vukotić dolazi čak u Beograd da razgovara o “zajedničkoj akciji”. Ipak, od razgovora nije bilo ništa, a sam brigadir, kao glavni tužilac Srba za “bombašku aferu”, bio je u suštini oličenje demonstracija protiv beogradskog dvora i vlade. Nakon aneksione krize, antagonizam je postao još akutniji. Godine 1909. crnogorski “pjesnik na tronu” – inače, pjesnik bez pjesničkog dara – obilježava svoju vladavinu “kolašinskom aferom”: šest najistaknutijih opozicionara, koji su djelovali uglavnom u Kolašinu, dovedeni su na zatvoreno suđenje po optužbi za zavjeru protiv Nikole. Kneževi poslušnici su se pojavili u svojstvu sudija, a među njima je bilo i nepismenih. Svi optuženi su osuđeni i pogubljeni. Kolašinska afera, koja se odvijala istovremeno sa Fererovim procesom u Španiji, izazvala je krajnje ogorčenje u Srbiji. Čitava štampa bila je protiv Nikole. Došlo je do niza uličnih demonstracija koje su predvodili socijalisti zajedno sa crnogorskim emigrantima. Ovo je potpuno uništilo vezu između dvije zemlje.

U međuvremenu je počeo rad na stvaranju balkanskog saveza. Inicijativa je potekla iz Srbije. Knez Nikola je uvijek, izuzev svoje rane mladosti, bio protiv srpsko-crnogorskog saveza, želeći da u svakom trenutku ima odriježene ruke za nimalo nepovoljne finansijske i diplomatske kombinacije sa Petrogradom, Bečom i Carigradom, naizmjenično ili istovremeno. Tome je dodata i žestoka mržnja prema radikalima, posebno prema Pašiću; vlada iz Beograda je željela da zet i tast dođu u uzajamne posjete jedan drugom. Nikola je postavio uslov: ukloniti Pašića. Pašić nije prihvatio uslov i do posjete nije došlo.

Ako je Crna Gora svejedno pristupila vojnom četvorostrukom savezu, onda je to bilo ne dobrom voljom kneza Nikole, već, kako saznaje zapadnoevropska štampa, pod pritiskom Rusije. Nakon aneksije, ruska diplomatija, koja se najviše bavila stvaranjem barijere protiv daljeg kretanja Austrije prema jugoistoku, čvrsto je prihvatila ideju o balkanskom savezu. Vrlo je vjerovatno da je naš beogradski izaslanik, gospodin Hartvig, okosnica i nada rusko-

slovenske politike na Balkanu, svojevremeno dao Pašiću neku neformalnu obavezu “podrške”. U svakom slučaju, ruska ideja je bila: odbrambeni savez protiv Austro-Ugarske. U međuvremenu su i sami saveznici, na inicijativu i pod pritiskom Bugarske, pristupili ofanzivnom savezu protiv Turske. Rusija je – prema objavama te iste štampe – pokušala da se suprotstavi takvom zaokretu, čak je savjetovala Srbiju i Crnu Goru da prepusti Bugarsku sopstvenoj sudbini, ali pouka aneksione krize nije prošla bez rezultata, i Srbi se nisu povukli: počeo je rat.

Tokom rata, trvenja između Srbije i Crne Gore nisu prestala. Govori se o oštrim sukobima komandanta 4. srpske armije (u Sandžaku), generala Živkovića, sa crnogorskim glavnokomandujućim Martinovićem i knezom Nikolom. Ovi sukobi na kraju krajeva proizilaze iz razlike u vojnim sistemima: Srbi imaju modernu vojsku, a Crnogorci primitivnu miliciju, potpuno neprikladnu za složene strateške operacije. Crnogorci su hrabri, sposobni za siloviti juriš i nemilosrdni. Ovi kvaliteti ih zbližavaju sa Albancima. Ali, kao i ovi drugi, Crnogorci su potpuno nesposobni za planirane akcije, nemaju izdržljivost i lako se gube u slučaju neuspjeha. To se najjasnije pokazalo u njihovoj potpunoj nemoći kod Skadra, gdje nisu mogli ni da garnizonu presjeku put do Lješa. Ipak, knez Nikola nije želeo da sa Srbima podijeli “slavu” zauzimanja Skadra. Srpske trupe uopšte nisu učestvovala u borbama kod tvrđave, iako je 4. armija bila slobodna, a dvije srpske divizije pošle su na Adrijanopolj (Jedrene).

U samoj Crnoj Gori veoma su nezadovoljni sumnjivim uspjesima crnogorskih trupa, koje su pretrpjele velike gubitke. Nesposobnost patrijarhalno-policijskog sistema otkrila se, kako to uvijek biva, u nesposobnosti vojske. Može se očekivati da će ovaj rat u Crnoj Gori, kao i u Turskoj, dovesti do unutrašnjih reformi koje će okončati samovolju i finansijsko rasipništvo. Teško je predvidjeti da li će se Nikola Njegoš održati na vlasti. Ali svako ima pravo da smatra nedokazanom neophodnost posebne crnogorske dinastije. Ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom odmah bi uvelo 250.000 Crnogoraca u okvire kulturnije zajednice, a za Srbiju bi to bilo najjednostavnije i najprirodnije rješenje pitanja izlaska na Jadran. Ovako argumentuju Srbi, i to, naravno, nije lišeno simptomatičnosti.

“Kijevska misao” br. 353., 21. decembar 1912. g.

Iz istorije jedne brigade

Dopisnici su vidjeli i mnogo i malo; posmatrali su sve što prethodi ratu, vidjeli su “proizvode” rata: ranjenike, zarobljenike, sjaj vatri; čuli su huk topovske

- 13 U knjizi se pojam četnika i četništva koristi u smislu ustanika na teritorijama pod okupacijom Turske, bilo da se radi o Makedoniji, Staroj Srbiji ili Jermeniji. To je pojam koji se takođe može prevesti i kao komiti, hajduci ili uskoci, u zavisnosti od oblasti u kojoj se ustanici nalaze. (Prim. prev.)

paljbe. Ali nisu dobili priliku da idu u pohod sa vojskom i sagledaju vojne operacije iznutra. Neophodno je ispitivanjem, i pri tome s pristrasnošću, u skladu sa mišljenjem učesnika rata, prikazati sliku života i smrti vojske na ratištima.

I

“Naša brigada se zvala leteća, jer je imala za cilj da održava stalnu vezu između 1. i 3. armije. Više od dan prije objave rata stajali smo na granici Srbije, između sela Svirci i Novakova Čuka. U rat, da priznam, nismo vjerovali. Ni vojnici ni mi, oficiri, uopšte nismo vjerovali da će biti bitaka, i da će svako od nas – takvih kakvi smo bili – otići u vatru. Da li je to statična situacija? Mislili smo da će se sve svesti na vojne demonstracije: uplašićemo Tursku i natjerati je na ustupke. Ispostavilo se da nije tako. Čak i uoči objave rata, oko 12 sati popodne, stigla je vijest da su Arnauti napali naše granične prelaze, a našem puku je naređeno da odmah jurne u napad. Na graničnim prelazima imali smo miliciju naoružanu bezvrijednim ruskim puškama berdankama. Arnauta je bilo oko hiljadu, pod komandom Idris-Sefera, jednog od prvaka u snagama Ise Boljetinca. Oni su imali martinke i srpske brzometne puške, kojima smo ih naoružavali tokom albanskog ustanka. A tada su i novac dobijali od nas. Htjeli smo da budu uz nas u slučaju rata. Ispostavilo se suprotno. Sa našim oružjem u ruci, Arnauti su prvi napali naše karaule i bez poteškoća ih zauzeli. Zašto se tako desilo? Naravno, uticala je i vjerska veza sa Turskom, a što je najvažnije, Albanci su shvatili da je riječ o podjeli Albanije između Srbije i Grčke i da treba da zaštite svoja polja, kolibe i stada. Iznevjerene nade – kako? iz našeg oružja, sa našim novcem, ali protiv nas? – Potpuno su razbjesnili našu vojsku. Otuda, u najvećoj mjeri, i dolazi okrutnost. Ali o okrutnostima kasnije...

Kad smo dobili naređenje, čitav naš puk je pojurio na granicu. Trčali smo najbrže što smo mogli, bez ikakvog reda, ne poštujući pravila i propise, kao ljudi koji bježe od požara. Ja sam komandovao vodom od oko 70 ljudi, ali kada sam stigao, svuda oko mene bili su nepoznati ljudi iz drugih četa. Nisu svi dotrčali: iskoristivši nered, kukavice su zaostale. Albanci su stali između svojih i naših karaula i pucali. Na oko dvije stotine koraka, počeli smo napredovati uz poklič “ura”, otvarajući vatru na sve pred sobom. Albanci su se povukli u svoje bliže karaule. U to vrijeme su komiti (četnici¹³), koji su zajedno sa milicijom bili na granici, uz pomoć ručnih bombi osvojili prvu tursku karaulu. Arnauti su se povukli nazad u Novakovu Čuku, stalno pucajući, i zauzeli karaulu na oko 2000 koraka od nas. U to je stigla naša artiljerijska baterija. Ispalili su tri hica i to vrlo dobro – krov udaljene karaule srušio se pred našim očima. Arnauti su napustili svoj položaj i pobjegli. Nismo ih uspjeli

sustići. Imali smo gubitke od 40 ubijenih i 80 ranjenih ljudi, uključujući 4 oficira. Arnauti su sa sobom ponijeli većinu svojih mrtvih i ranjenih. Oni to smatraju svetom dužnošću.

Kod Sviraca se dogodilo moje vatreno krštenje. Veoma mi je teško da se toga sjećam. Pucnjevi, kad znaš da su usmjereni na žive ljude, zvuče sasvim drugačije! Ružan zvuk! Urezuje se u mozak. Sutradan, kada nije bilo bitke, čuo sam te pucnjeve bez prestanka. Hodaš, sjediš – stalno puca. Smrznuto platno šatora prašti na vjetru i jasno čujem paljbu, učestalu, žestoku. U blizini karaula, kada sam trčao, vidio sam prvog ubijenog neprijatelja – kako leži na leđima, mlad, mršav, golobrad, pogrbljen, iskolačenih očiju: metak je ušao u čelo i izašao kroz potiljak. Nakon toga sam vidio dosta mrtvih i ranjenih, ali svi su mi se zamaglili u sjećanju, a ovaj, prvi, iskolačenih očiju i sa okruglom rupom na čelu, ostao mi je zauvijek u svijesti... Proveo sam noć u turskoj karauli. Morao sam nekoliko puta da obilazim stražarska mjesta i svaki put sam hodao u mraku među albanskim leševima: desetak-petnaest ih je ležalo oko zgrade. A u karauli su mačka i pas cijelu noć zavijali, strašno zavijali – ovaj užas se ne može riječima opisati... Nisam mogao izdržati i naredio sam vojnicima da ih ubiju.

Za Albance se kaže da su veoma hrabri. Možda je tako, samo je ta hrabrost vrlo posebna, neprikladna za sadašnje ratove. Oni hrle u brzi napad, nesvjesni posljedica, lome pred sobom sve što mogu slomiti, nemilosrdni u naletu i istrebljivanju pobijeđenih. Ali u slučaju neuspjeha, lako se izgube i kada su jednom odbijeni, više se ne sastavljaju za novu ofanzivu. Njihov bijeg poprima isti nagli i neodgovorni karakter kao i ofanziva. Ovo nije vojska, nego naoružani klanovi, plemena. Starci sa gustim sijedim bradama, a pored njih – dječaci od 17-18 godina...

Zatvorenici, otrgnuti od svojih, vrlo su jadni. Desilo se više puta da su Arnauti koje su doveli moji vojnici pali na zemlju, ponizno puzali i žalosno molili: "Aman, Aman"... Strogo sam zabranio da ih ubijaju, ali ću iskreno reći: nije pomoglo. Naredite da se zarobljenik odvede do komandanta, a vojnik će ga odvesti pedeset koraka dalje, i onda čujete pucanj. Završena stvar. Čemu takva okrutnost? Isprva sam mislio da vojnici sa sela gaje ideju o preseljenju u nove zemlje i pokušavaju unaprijed da ih očiste od starih gospodara. Namjerno sam pričao s njima o tome: sada ćeš, kažem, imati puno zemlje. Ne, ni oni koji su se nedavno doselili u Srbiju iz tih istih mjesta ne žele da se sele ovamo – a u mom puku, kao graničarskom, bilo ih je dosta. Mjesta su ovdje divlja, ekonomija loša, zemlja se obrađuje primitivno, nema puteva, nema škola, nema medicinske pomoći.

Istrebljenje zarobljenika je dijelom osveta za iznevjerene nade: o tome sam već govorio; ali je uglavnom sračunato: jedan neprijatelj manje – jedna

opasnost manje. Prvih dana smo jednostavno razoružali Albance i pustili ih: u ovome postoji jasna opasnost. Počeli smo da uzimamo zarobljenike. Ali to podrazumijeva i da ih štitimo, znači da nam troše energiju i hranu, a ni sami vojnici nemaju šta da jedu. Hrabri, inteligentni vojnici nikada nisu ubijali zarobljenike. S druge strane, kukavice su na razoružanim neprijateljima u potpunosti izbacivale strah proživljen u borbi. Mnogo je zavisilo, naravno, i od komandanata. Naš brigadir Stojan Milovanović strogo je zabranio represiju nad zarobljenicima. Ali u drugim jedinicama su i sami oficiri nemilosrdno pucali na njih.

Nemojte ovo shvatati kao nacionalno hvalisanje, samo moram da vam kažem da se srpska vojska pokazala neuporedivo humanijom – ako je ova riječ uopšte prikladna – od bugarske i grčke. Oni su prošli kroz to područje poput vatrene oluje. Moj prijatelj, koji se nedavno sa svojim pukom borio kod Dojranskog jezera, iznad Soluna, rekao je da su sva ta mjesta gdje je bugarska vojska kročila pretvorena u pustoš. Nema čovjeka, nema ljudske nastambe – sve je uništeno, spaljeno, zbrisano s lica zemlje. Isto su učinili i Grci. Na primjer, gradić Serevič su potpuno uništili, kao da ga nikada nije ni bilo. Istina, Grci kažu: Turci su ga spalili. Samo što su u Sereviču, zajedno sa stambenim kućama, uništene i džamije, turske svetinje, a to je siguran znak... U blizini Bitolja (Manastira), gdje su se borile naše trupe, sačuvana su skoro sva sela, osim onih čisto turskih. Šta reći, rat je rat, a dosta toga je urađeno i sa naše strane...

Odgovornost za zločine, ipak, samo u manjoj mjeri pada na regularne trupe. One su po pravilu uništavale samo kuće kačaka, arnautskih razbojnika. Zatim su prošle rezervne trupe i dale svoj doprinos razaranju. A onda su došle milicije i komiti – ovi su već do kraja završavali posao. Komita je nešto najgore što se može zamisliti. Među njima je bilo inteligentnih ljudi s idejama, nacionalnih entuzijasta, ali malo. A ostali su samo nasilnici, razbojnici koji su radi pljačke otišli u vojsku. Ponekad su se pokazali korisnima, jer ne cijene život – ni tuđ, ni svoj. U selu Nagoričani, kod Kumanova, poginulo ih je najmanje dvije stotine, i hrabro su se borili. Ali u predahu između dvije bitke oni su samo ozloglašeni pljačkaši. Komiti su bili organizovani i prije rata, vrlo različito na različitim mjestima: bilo je četa od 20, 50 pa čak i 100 ljudi, pod komandom svojih vojvoda. Za vrijeme rata raspoređeni su u poznate vojne jedinice, za isturenu i izviđačku službu, a za komandante im je postavljeno nekoliko redovnih oficira. Dok je četa bila u sastavu veće vojne jedinice, stvari su još nekako i išle. Ali kada je operacija završena, i vojska krenula dalje, a četa ostala da razoruža stanovništvo, bez ičijeg nadzora – tada su počinjali užasi.

Nedaleko od Prilepa izvršili su takva zlodjela i zvjerstva, pri čemu ne samo nad Turcima, nego i nad Srbima, da su morali da pošalju redovne trupe protiv njih i unište čitavu četvu prije nego što su se umirili.

Nasilje nad ženama, ako ga je uopšte bilo – to ne znam, ali potpuno sam svjestan te mogućnosti – počinili su četnici, a ne vojnici. Ovo apsolutno nismo dozvoljavali. Kontrola je bila stroga. Kada prenoćimo u selu, patrola predvođena oficijom prebacuje sve Turkinje u jedan unaprijed određen dio sela. Vojnici idu u kuće u kojima ostaju samo muškarci. A ako žene ostanu u haremu, onda podoficir blokira pristup vojnicima pod prijetnjom najstrože kazne. Vojnici su više puta promrmljali: “Da Turci prolaze kroz našu zemlju, imali bi drugačiji pristup.” U Bitolju je jedan vojnik strogo kažnjen jer je u šali podigao veo Turkinji. Drugačije ne može. Kada bismo osporavali ovakve propise, izgubili bismo vojsku: a onda ujutro traži vojnike!

Trudili smo se i da spriječimo krađu. Vojnici su mogli da komuniciraju sa vlasnicima kuće samo preko podoficira, a bilo je dozvoljeno da traže samo hranu. Ali to nije uvijek poštovano, prije svega među samim oficirima. Pod izgovorom materijalnih “uspomena” na pohod, često su od bogatih Albanaca i Turaka uzimali skupo oružje, čilime, svilu, srebro i zlato. Neki su na ovaj način pristojno popunili svoj kućni inventar. Vojnici su, gdje su mogli, odnosili samo novac, jer su sami morali da nose stvari... Vidjeli bi siromaštvo tamošnjeg stanovništva i rekli: “Da, ovaj rat je pravedna stvar”. I zaista, tamošnja sela su toliko loša da gora ne mogu biti. Kuće – male, zemunice, ponekad samo od nepečene cigle – kao da ljudi žive u bivaku, ne trajno, sve je nesigurno. Tamo je čovjek kmet, zakupac na zemlji turskog age ili paše. Neosigurana egzistencija, loša ekonomija. Ni šume, ni bašte, ni puteva. Naši seljaci, posebno sa Morave, gdje su seoska domaćinstva racionalno ustrojena, za izvoz, pogledaće na sve to iskusnim očima i reći: “Ne, ne može se tako živjeti”.

No međutim, čitav ovaj kraj, od stare srpske granice do Skoplja (Uskuba), najbogatiji je po svojoj prirodnoj plodnosti. Prema centru Makedonije, oko Tetova i Kičeva, priroda je neuporedivo siromašnija, a ipak je stanovništvo neuporedivo bogatije. Ima vrlo bogatih sela, kuća sa dva ili čak tri sprata. To se objašnjava činjenicom da iz manje plodnih mjesta seljaci odlaze na sezonski posao – u Ameriku, gdje štede novac, a zatim se vraćaju kući.

Prema prvobitnom planu, trebalo je da mi iz Svireca idemo na jug u Gnjilane, centar ovog dijela Albanije. Ali pokazalo se da tu nema šta da se radi, Albanci su pobjegli i nije trebalo očekivati otpor sa te strane. Naša brigada je upućena u Prištinu, prvo duž srpske granice, preko Lisice, a zatim u unutrašnjost, pored planine Prapašica. Okršaja nije bilo, osim neprekidne borbe sa prirodom. Naš generalštab očigledno nije imao pojma čak ni o tim pograničnim mjestima. Uprkos planinskom terenu i gotovo potpunom

odsustvu puteva, dobili smo ne brdske topove, već teške haubice. Kad smo još bili na isturenim položajima, dva-tri dana je kiša padala. Zemlja je bila natopljena četvrt metra u dubinu. Put je takav da ni pješaku ponekad nije lako proći, a mi smo imali haubice. Za svako oruđe smo upregnuli po pet pari konja u nizu, a na teškim mjestima smo upregli i vojnike. Privezali smo konopce za lafete i rasporedili po pola čete na jedan top. A vojnik na leđima već nosi kaput i torbu od 25 kilograma.

Nismo ušli u Prištinu, nju je već dan ranije zauzela 3. armija, ali smo prenočili u Gračanici. Ovo je historijsko mjesto sa čuvenim manastirom koji nosi ime kralja Milutina. Kada su vojnici došli na Kosovo polje, bili su oduševljeni. Čak sam bio i iznenađen. Kosovo, Gračanica – ova imena su se prenosila s koljena na koljeno, u beskraj ponavljana u narodnim pjesmama. Vojnici su počeli da se raspituju da li ćemo uskoro stići u Bakarno Guvno – ono se nalazi kod Prilepa. Ispostavilo se da je tu nekada bila krajnja granica starog srpskog kraljevstva; priznajem da ovo nisam znao. I vojnici su čvrsto odlučili da čim stignemo do Guvna, naš posao će se tu završiti. Više puta sam morao da se postidim pred vojnicima zbog svog skromnog poznavanja nacionalne historije. Mi kao obrazovani ljudi ne slušamo narodne pjesme, a ni svoju historiju ne čitamo mnogo marljivo.

Iz Gračanice smo se zaputili do Skoplja – preko Gnjilana i Karadaga. Ovdje su sve planine visoke po hiljadu i po metara. Naš zadatak je bio da povežemo dvije armije, 1. i 3., i da suzbijemo otpor Albanaca na takvim mjestima. Ali otpora nije bilo. Sela duž puta su bila ili čisto albanska, ili mješovita, ili čisto srpska. Ali svi Albanci na Kosovu govore srpski, Srbi govore albanski, a ima sela u kojima je uspostavljen nekakav srednji srpsko-albanski jezik. Albanska sela su mnogo bolja, bogatija od srpskih, ima mnogo stoke. Neki imaju po 50, 80 konja, na hiljade ovaca. Kod jednog turskog gazde zatekli smo 10 hiljada ovaca, i pola miliona kilograma pšenice u štalama. Njihove kuće su ljepše, na dva sprata, dok druge, u Badrovcima, kod Skoplja, na primjer, imaju nova poljoprivredna oruđa. Srbi se ne usuđuju da drže mnogo stoke, da ne bi privukli kačake (albanske razbojнике). Srbi takođe ne grade lijepe kuće, čak ni bogataši, u onim selima gdje ima Albanaca. Ako Srbin ima dva sprata, onda ne kreći svoju kuću, da mu kuća ne bi bila bolja od albanskih. Kasnije, nakon zauzimanja Bitolja, morao sam da prenoćim u Resni kod jednog grčkog ljekara. Lijepa kuća, sa potpunim komforom, ali izvana nema štukaturu. Zašto? – pitam ja. Ne usuđuje se: inače će mu kuća biti jedna od najboljih u gradu, iz koga je, inače, Njazbeg, heroj turske revolucije.

Put od Prištine do Skoplja bio je... sve u svemu, nije bilo puta, barem od Nasijana. Na nekim mjestima planinski prevoj je preuzak za dva čovjeka. Ostavili smo dvije teške baterije u Gnjilanu, i odatle smo sa sobom vukli samo

brdsko oružje. Oni se rastavljaju na dijelove i utovaruju na konje, po četiri konja po topu. Municija je transportovana odvojeno, u kutijama. Bilo je teško. A što je najvažnije, strašna glad. Uopšte nije bilo hljeba. Od granice do Skoplja, od 7. do 15. oktobra, osam dana gotovo da nismo vidjeli hljeb. U Gnjilanu su dobili samo sto vekni – za 8 hiljada vojnika! Mesa je bilo, usput su klali bikove i ovce, ali nije bilo soli. Ni soli, ni hljeba! I jedno i drugo je bilo u koloni sa provijantom, ali niko nije znao gdje se ta kolona nalazi. Sva pažnja štaba bila je usmjerena na borbu, a ne na zalihe hrane. Pretpostavljalo se da će se vojnik nekako prehraniti. Kada su došli u Skoplje i kada su se vojnici, pojevši hljeba, obodriili, počeli su da se šale: “Nisu pojeli ni po osam hljebova, a već su uništili cijelo sultanovo carstvo.” Ali usput nije bilo vremena za šale. Jeli smo sirovi kukuruz, pšenicu, žalili se na želudac, potpuno smo izmršavjeli, počeli gubiti duh. Samo su sastanci u srpskim selima ohrabivali vojnike. Jednog takvog susreta se dobro sjećam. U Dragovcu, koji se nalazi nadomak Gnjilana, dočekala nas je srpska pjesma. Starica je pjevala: “Srećni smo što nas je srpska vojska oslobodila”; a žene su pjevale za njom. Od riječi ove pjesme i sami vojnici su porasli u vlastitim očima, a čuli su i ženske glasove. Razveselili smo se i, iako je do Dragovca bilo osam sati hoda, nakon toga je prošlo još osam sati bez odmora i žalbi... Već kod Skoplja, u selu Kučevišće, naišli smo na crkveni praznik. Seljaci su počeli da časte vojnike vinom. A bili su toliko iznemogli da su se od dva-tri gutljaja nasmrt napijali i razilazili se na sve strane. Sljedećeg jutra su ih na silu okupili, a mnogi od njih su se tek sutradan odvukli u Skoplje, još uvijek u pijanom stanju.”

II

“Kod Skoplja, naša brigada je držala položaje, bilo u samom gradu ili u okolini. Počeo je da pada snijeg. Naše trupe su u to vreme već zauzele Prilep i koncentrisale se kod Bitolja. Počinjala je bitoljska bitka. Jedan puk naše brigade ostao je u Skoplju, a moj puk je krenuo na put – kroz Tetovo, Gostivar, Kičevo, i Gopegi da se pridruži Moravskoj rezervnoj diviziji, koja je imala zadatak da presječe odstupnicu turskog garnizona iz Bitolja prema Resni i spriječi dolazak pojačanja iz tog pravca u Bitolj.

Ovdje su putevi neuporedivo bolji. Oko Bitolja je zemljište izvrsno, gotovo u potpunosti plantaže pirinča. Sada je sve bilo prekriveno rastresitim snijegom. Bilo je veoma teško proći kroz mekana pirinčana polja, noga je duboko upadala u njih. Put od Kičeva do Bitolja je dosta dobar – put za kola. Čudili smo se nedostatku puteva u Staroj Srbiji. Isto tako odličan put vodi od Tetova do Velesa.

Ali ovo područje je pretvoreno u pustoš. Počev od Kičeva, Turci su spalili sva sela, samo neke crkve strše među pepelom. Turci, po pravilu, ne diraju crkve – crkve, sveštenike i žene. Dvojica službenika našeg bivšeg konzulata u Skoplju su mi ispričali ovaj čudan detalj: kada je naša vlast naoružavala komite u Staroj Srbiji, revolvare i municiju koji su prolazili kroz konzulat predavali su sveštenicima i ženama – i skoro uvijek su stigli na odredište. Turci ne pretresaju žene i sveštenike, kao ni albanske kačake, naravno, i poturice, odnosno osmanizovane Srbe – ovi su najgori od svih – ali pravi Osmanlije su Turci: oni imaju nesumnjive crte viteštva i plemstva.

Opet je počela glad. Ne možete ni zamisliti šta znači voditi gladne vojnike, ljude koji ništa nisu jeli dva-tri dana. I sam si gladan i slab, i stalno osjećam svoju nemoć i mučan stid pred vojnicima. Natmureni seljaci su gundali i otkazivali poslušnost, dok su oni inteligentniji ponosno skrivali glad i slabost. Ponekad vojnik koji još nije toliko omršao (jeo je još juče) ode u tursko selo da traži hljeba. “Sramota”, zamjera mu neki stoik, polumrtav od gladi, “šta će Turci reći o srpskoj vojsci. Gladna rulja, bez hljeba i bez ponosa!”

Bilo je mnogo slučajeva glupe sitničavosti vlasti, glupe i štetne. Evo malog primjera. Čorba vri u kazanima, sve je spremno za večeru, vojnici se raduju. Odjednom naredba: naprijed! Bilo bi sjajno sačekati još deset minuta – pa cijeli sati i dani su izgubljeni uzalud. Ali ne, zahtijeva se potpuno zanemarivanje hrane, tj. vojnika. Kotlovi se prevrću, čorba se prosipa u snijeg, gladna družina se pokreće s mjesta.

Moravska divizija, kojoj se pridružio naš puk, zauzela je položaje duž glavnog puta koji vodi od Bitolja do Resne. Sa sjeverne i istočne strane Bitolj je opkolila naša vojska. Na jugozapadu je Turcima povlačenje onemogućavala planina Pelister. Preostala su samo dva puta: na zapad, duž puta prema Resni, gdje se nalazila naša divizija, i na jug, do Florine; ali odatle je trebalo da napreduje grčka vojska. Moj bataljon je utvrđen na brdu kod sela Djavat, direktno na glavnom putu.

Bitolj je zauzet 5. novembra. Nakon pada grada, dio turskih trupa – ne znam tačno koliko njih – povukao se u Florinu, a Džavid-paša i Feti-paša, na čelu 20 hiljada vojnika, sa 6-8 topova, pošli su u Resnu, odnosno na nas.

Vrijeme je tih dana bilo užasno. Snijeg i kiša, hladan prodoran vjetar sa Prespanskog jezera i planine Pelistera, a pri svemu tome gusta, poput dima, ljepljiva magla. Ne vidite ništa, ni danju ni noću. Naši odredi su se ponekad približavali neprijatelju i na po 10-15 koraka, ali su se obje strane povlačile, plašeći se nepoznatog. Gotovo nikada nije dolazilo do izvlačenja bajoneta, osim pojedinačnih grupa koje su se sukobile direktno prsa u prsa.

Drugog dana Turci su pokušali da na juriš zauzmu položaje kod Djavata. Ali naši vojnici su bacili nekoliko ručnih bombi i odmah odbili napad. Dejstvo

ovih bombi je veoma okrutno: napunjene su isječenom žicom i prilikom eksplozije raznose ljudsko meso na komadiće, ostavljajući samo unakažene kosture.

Četiri dana i pet noći smo proveli ovako – u magli neizvjesnosti. Nismo imali nikakve karte za ovo područje. Dva ili tri viša oficira imala su svoje karte austrijskog generalštaba. Štab naše divizije je već nakon zauzimanja Bitolja na hektografu odštampao kartu ovih mjesta, ali na njoj je bilo gotovo nemoguće bilo šta razaznati – svi odštampani redovi i imena bili su mutni. Sve u svemu, za makedonske operacije naš generalštab je bio apsolutno nespripreman i ni na koji način im nije doprinijeo, osim unošenja zabune i gluposti. Tri godine smo se spremali za opštu bitku na Ovče polju, niko nije ni pomišljao da ćemo ići dalje od Velesa, a kada su odlučujuće akcije usmjerene na druga mjesta – Kumanovo, Bitolj, sve pretpostavke i planovi su se pokazali kao pogrešni i zbrkani. Pored demoralisanosti turskih trupa, mnoge naše pobjede dugujemo slučaju i magli. Četvrti i šesti puk usjeli su, odnosno imali sreće, da prodru pod Bitolj u samo srce neprijateljske vojske, razbiju je na dva dijela, i jedan odbace na jug do Florine a drugi do Resne. Ovo je odlučilo stvar.

Zahvaljujući potpunom neznanju i nesmotrenosti Generalštaba, našli smo se u vraški opasnim položajima u najtežoj situaciji. Postojala je velika mogućnost da se zarobe Džavid i Fetti-paša sa cijelom njihovom vojskom. Ali u odnosu na taj zadatak, bilo nas je smiješno malo: samo jedna rezervna divizija. I na kraju, nismo imali poljsku artiljeriju. Prije Gnjilana smo teškom mukom vukli haubice koje nam uopšte nisu bile potrebne. I došli su do opasnih položaja sa lakim brdskim topovima, za koje se pokazalo da su beskorisni. Turci su se ubrzo uvjerali da nemamo čime da im uzvratimo i otvorili su strašnu vatru na naše položaje iz poljskih topova. Mogli su nas bez poteškoća otjerati nazad da je njihova artiljerija imala ikakvog efekta, ali, na našu sreću, turske granate gotovo nikada nisu eksplodirale. Na moju četu palo je devet granata i nijedna nam nije nanijela štetu. Naši stručnjaci su mi rekli da nisu loše turske granate, nego turski tobdžije: ne znaju artiljerijsku računicu i uzalud bacaju skupe granate. Turski šrapneli eksplodirali su na takvoj visini – 200 metara – da su se pokazali potpuno bezopasnim: geleri su padali gotovo samo pod silom gravitacije i nanosili beznačajne ozljede. U mom bataljonu je poginulo 50-70 vojnika i mnogi su ranjeni, ali svi puščanim mecima, nijedan nije ubijen artiljerijom, samo su dva ranjena: jedan teže, drugi lakše.

Dune vjetar sa Pelistera, magla se razide, položaji postanu vidljivi – počinje paljba. Onda se opet magla nakupi po dolinama i po brdima – artiljerija utihne. Povremeno će se čuti samo pucanj – bez mete, u maglu, kao upozorenje, a dijelom i za ohrabrenje svojih saboraca.

Zbog naše malobrojnosti, uvijek smo bili u opasnosti da upadnemo u обруч турске војске. Stoga smo сваке ноћи били приморани да се повлачимо са својих положаја у сабирне центре, а ујутро смо се поново враћали.

Четири дана и пет ноћи нисмо ложили ватру, и једва да смо уопште јели и спавали. Од вјетра, влаге, глади и несанце војници су упали у станје потпуне равнодушности. На најважнијим стражарским мјестима, гдје су svakог тренутка могли бити ухваћени и убјени, лако би заспали. Морао сам их стално обилазити и будити. Други су напуштали своја мјеста и одлазили у оближња села по хљеб. Према ратним законима, за то је предвиђена смртна казна, а сам војник не зна да ли ће у селу наићи на непријатеља. А ипак иде. Официр га ухвати, удари му двије-три плуске и на томе се заврши. Истина, и даље смо повремено шибали војнике. Гадост, и сам знам, и војни прописи то забрањују, али другог излаза није било. Живот стотина или хиљада зависи од стражара, а он заспи или оде у село иза ватрене линије. Такви људи су осуђени на 10-12 удараца. Један држи руке, други држи ноге, трећи удара штапом. Понекад им је, ради веће срамоте, спалјивана одјећа. Нису их тукли јако, али су војници били постројени око мјеста извршења казне – ради моралне индоктринације. У мирно доба код нас се то никад не дешава, али рат је рат, а без таквих... импровизација се не може.

Најтежи је био положај нас нижих официра, водника. Не можемо а да не рачунамо са глађу и умором војника, као што не можемо да не рачунамо са маглом или тереном. Али за одступања од наредбе одговарамо и вишим официрима. А они на врху су немилосрдни. Они нису у сталном контакту са масом, не виде и не осјећају исто што и ми, само захтијевају. Када исцрпљени војник сједне крај пута у походу, теško га је ошамарити. Али урадиш то. А он одговара: “Знате да се борите, господине официру, али не можете да испоручите хљеб.” И заиста, гдје да набавим хљеб? Постаје јако теško послје такве пукотине у души...

Turci nas nisu mogli potisnuti nazad, zbog potpunog neuspjeha njihove artiljerije. Tada su odlučili da se probiju – pod okriljem noćnog mraka i magle. Ovu operaciju su izveli prilično uspješno. Nakon što su sačekali da se naše usturene predstraže preko noći povuku na glavne položaje, krenuli su u neprekidnoj koloni kroz Djavatski prolaz: ispred artiljerija, iza nje konjica, zatim pješadija. Kada smo se ujutro vratili na svoja mjesta, zatekli smo samo začelje turske pješadije i uspjeli da odsječemo samo jedan konvoj. Turci se nisu branili, nisu odgovarali na paljbu, nego su što je brže moguće projurili kroz prolaz. Naši također nisu pokazali nikakvu energiju u gonjenju: bojali su se brojčane nadmoći neprijatelja. U početku je čak naređeno da se povučemo. Moja četa je ostala i nastavila da puca za Turcima u bjekstvu. Kada je postalo jasno da se Turci neće vratiti, pridružile su nam se i druge jedinice. Ali nismo ispunili svoj zadatak: Turci su se probili.

Feti-paša, koji je kasnije pronađen mrtav u džamiji u Resni, bio je, prema pričama zarobljenih Turaka, teško ranjen u probodu kod Djavata. Nakon što je izdao naređenje da se ide naprijed, on je ostao na svom mjestu sve dok ga i posljednji vojnik nije prošao. Tako je paša završio na samom začelju i ranjen je jednim našim metkom u glavu. Bio je dobar čovjek, inteligentan i plemenit – bio je svojevremeno turski poslanik u Beogradu i svi su ga poštovali. Tada su se naši oficiri hvalili: “Ciljao sam u turskog oficira sa zlatnim epoletama – sigurno je to bio Feti paša”... Još jedan je pucao u pašu koji je sjedio na konju. I drugi, i treći, i četvrti... Mora da je najmanje deset ljudi naknadno pucalo u istu metu: u glavu Feti-paše.

Naša divizija je krenula za Turcima na Resnu, koja je zauzeta bez borbe. Tek tad smo dopremili u Resnu poljsku artiljeriju... na volovima. Turci su se povukli na jug, uz zapadnu obalu Prespanskog jezera. Sada smo bili hrabriji u potjeri, jer smo imali teške topove. S vremena na vrijeme, Turci su se zaustavljali i pokretali žestoku artiljerijsku paljbu. Izgledalo je kao da će krenuti u ofanzivu. Ali odjednom su prestajali da pucaju, i povlačili se sve dalje i dalje... Gotovo sve turske granate su padale u jezero, eksplodirale u vodi i podizale veličanstvene fontane. Ove artiljerijske fontane su moje posljednje borbeno sjećanje. Prehlada, od koje sam dugo bolovao, brzo me je obuzela i u delirijumu sam odveden u bitoljsku bolnicu...

“Dan” br. 84. i 86., 25. i 29. decembar 1912. g.

U vezi sa ratom

I

Timočka srpska divizija je prošla kroz Sofiju – ka Adrianopolju – na “Jedrene”, kako kažu Srbi. Ovo su trupe koje su bile ispod Kumanova i Šipa, već prekaljene u boju. Polovina divizije je u turskim čizmama: vojni plijen zarobljen kod Kumanova i na drugim mjestima. Šinjele, alat i oruđe, noževi, duvan koji nose mnogi srpski vojnici istog je porijekla. Jedan od vojnika mi je pokazivao svoju brzometnu pušku, koja je prije rata bila potpuno nova, ali je nakon dva dana pucanja bila rasklimana u svim sastavnim dijelovima. Nema sumnje da je prva “reforma” koja će se naći pred savezničkim vladama nakon završetka rata – čak i prije bilo kakvih reformi u Makedoniji – ponovno naoružavanje vojske. Istaknuti bugarski političari, uglavnom finansijski stručnjaci, tješe se u sadašnjoj prenapregnutosti materijalnih snaga zemlje činjenicom da će rat, rješavanjem makedonskog pitanja, omogućiti Bugarskoj da sebi olakša užasan teret militarizma. Međutim, malo je vjerovatno da je ova ideja tačna. Štampa

velikih država – i ne samo austrijska i njemačka štampa – sada hvali novu vojnu silu, ujedinjenu vojsku balkanskih saveznika. 700 – 800 hiljada bajoneta, i uz to pobjedničkih, impresionira evropsku berzu, kao i evropsku diplomatiju. Ova balkanska vojska od 3/4 miliona biće iskorišćena za međunarodnu orijentaciju poslije rata, na osnovu čega će se odrediti odnos velikih država prema balkanskim saveznicima i obrnuto. Nakon nove procjene vojnog značaja Bugarske, Srbije i Grčke, evropska diplomatija im više neće dozvoliti da padnu ispod ove ocjene. Nema sumnje da će rezultat rata biti nova vojna napetost svih materijalnih resursa Balkanskog poluostrva.

II

Raspoloženje srpskih vojnika koji idu na “Jedrene” je ponosno i poletno. Ovaj dug put za njih je predah između dvije borbe. Oni voljno, sa srpskom živahnošću, ulaze u razgovore sa gomilom ljudi, koja govori jezikom koji im je napola poznat.

“Kao i ostali moji politički prijatelji, ja sam protiv rata”, rekao mi je jedan srpski socijalista u Beogradu. “Ali rat je činjenica. I za razliku od mnogih mojih prijatelja, ne mogu zanemariti činjenicu da će i ovaj rat ostaviti vrlo vrijedne rezultate u narodnoj svijesti. Od primarnog značaja u mojim očima je bratimljenje bugarske i srpske vojske. Uostalom, to nisu vojske, već narodi. Srpsko-bugarsko neprijateljstvo smatram glavnim činom na Balkanskom poluostrvu. Nakon ovog sveopšteg rata, koji moralno spaja narode-vojske, nikakva politika zasnovana na raspirivanju mržnje između dva susjedna i tako srodna naroda neće uspjeti. Htjeli to vladari ili ne, ovo bratimljenje na bojnopolju postaće kamen temeljac balkanskog saveza, ne dinastičkog i diplomatskog, već narodnog.”

“Vi baratate sa previše neodređenim psihološkim kategorijama”, prigovarali su mu drugi. “Mi ne znamo kako će se odvijati naredni događaji. Ne znamo koliko će ovo bratimljenje trajati. Gdje je garancija da u slučaju pobjeda – kao i u slučaju poraza – ove dvije srodne vojske neće biti neprijateljski suprotstavljene jedna drugoj?... ”

“Kijevska misao” br. 295., 24. oktobar 1912. g.

Gest gospodina Brjančaninova (Srbija i ruski slavenofili)

“Jerema, Jerema, kod kuće da ostaneš treba!”

Trećeg dana, u restoranu hotela Moskva, neki lokalni politički uglednici priredili su banket gospodinu Brjančaninovu, koji je ovdje došao u kratku političku i diplomatsku posjetu – u ime “ruskog javnog mnjenja”. Banket je održan u glavnoj sali restorana, učesnici su sjedili naočigled svih, govori su držani glasno – tako da su, kada je gospodin Brjančaninov držao svoj izuzetno dugačak oproštajni govor, svi gosti koji nisu bili “učesnici” banketa iz pristojnosti bili prinuđeni da ne zveckaju viljuškama i noževima – i moje pečenje je već bilo potpuno hladno na tanjiru. Strogo govoreći, kada bi se stvar ograničila samo na ovo, još uvijek ne bi bilo dovoljno osnova za pribjegavanje štampanoj riječi. Ali postojala je i druga, manje nevina strana banketa.

Prvi je govorio prof. Belić, na veoma dobrom ruskom jeziku (Srbe koji govore ruski se može prebrojati na prste jedne ruke). Zahvalio se ruskom javnom mnjenju na podršci, izrazio žaljenje zbog popustljivog ponašanja ruske vlade, koja nije išla u korak sa javnim mnjenjem, i završio sa uvjerenjem, da će ruska vlada pod uticajem društva u budućnosti zauzeti odlučniji kurs – jednom riječju, rečeno je nešto što ne bi trebalo reći iz pozicije gospodina Belića.

Ali onda je ustao gospodin Brjančaninov. Počeo je izjavom da su njegove političke zasluge ovdje preuveličane – iz čega je trebalo zaključiti da je gospodin Brjančaninov imao zasluge – iznio je nekoliko prilično tačnih, iako ne baš novih razmišljanja o izolaciji ruske diplomatije od naroda, izjavio da je bio spremniji da se osjeća više Slavenom nego Rusom ovih dana, a onda je prešao direktno na optužbe na račun srpske vlade, koja sa svoje strane nije dovoljno cijenila značaj “ruskog javnog mnjenja” (stranke progresivaca!) i učinila je kukavičke ustupke Austrijancima. Ispadalo je da su se Srbi spremali da očiste Drač i Lješ samo zato što nisu imali dovoljno vjere u svemoć Brjančaninovljeve partije. Ako bi Srbi glatko odbili da predaju luke, pa bi došlo do rata – uvjeravam vas da bi mi sa naše strane... Istina, neću poreći, savjesno podnosimo konfiskacije, kazne, deportacije bez suđenja, diplomatija nas ignoriše – to je sve tačno, ali dozvolite mi da vas uvjerim u ime “ruskog javnog mnjenja” da ako je zaista došlo do austro-srpskog rata, onda ... onda ... Ura! Živio!

Govor gospodina Brjančaninova nisam stenografski prepisao (ne umijem), ali prilično precizno prenosim njegovo opšte značenje i nehotice humorističan

karakter. "Руско javno mnjenje" je od ruske diplomatije zahtijevalo aktivnu intervenciju u interesu Srbije. Ali ruska diplomatija nije poslušala zahtjev i nije podržala srpske pretenzije na Jadran. Čini se da Vlada Srbije ima pravo, upravo na osnovu ove nepobitne činjenice, da gradi svoju politiku. Tako je Pašić i učinio, uzevši u obzir uspostavljanje diplomatskog mosta preko Dunava. Ali "rusko javno mnjenje" stiglo je u Beograd i sa čašom u ruci izražava svoje nezadovoljstvo. Uostalom, ono je sve vrijeme na najodlučniji način protestovalo protiv bilo kakvih ustupaka Bertoldu. Istina, naša diplomatija na ove proteste, zapravo, nije ni brkom mrdnula. Ali ipak, tim prije je vaša vlada napravila veliku grešku. Usuđujem se da vas uvjerim da mi, javno mnjenje, ostajemo na istom putu... Živio! Ura!

Bilo mi je do krajnje mjere neprijatno da slušam monolog ove tolstojevske "Koko u politici", a u glavi mi je ostalo pitanje: zašto je ovaj moj zemljak došao ovamo? Bilo bi bolje da je ostao kod kuće!

Od istaknutih starih radikala, tj. iz stranke koja se kukavički držala pred Bertoldom, netačno procijenivši "rusko javno mnjenje", na banketu kao da nije bilo nikoga. Svi političari koji su stajali slušajući dugačak govor naprednog političara bili su pretežno pripadnici dvije srpske stranke: naprednjaci i mlado-radikali (samostalci). I mada su obje ove stranke u opoziciji prema vladi: mladoradikali – na osnovu formalnog poštovanja prava parlamenta, naprednjaci – na osnovu nezadovoljstva Pašićevom pretjeranom "pokornošću", zbog Brjančaninovih prijekora, svi učesnici banketa – barem se meni tako učinilo – osjećali su se podjednako posramljeno.

Zaista, treba malo razmisliti o stvarnom stanju stvari da bi se shvatilo da u borbenom govoru gospodina Brjančaninova, pored nehote komedije, ima i neozbiljne drskosti, i potpuno neodgovorne, rekao bih, sumanutosti.

Ne ponajmanje pod uticajem "ruskog javnog mnjenja", tj. nekih bučnih grupa i novina, Srbi su uložili sve svoje snage da brzo zauzmu uporišta na obalama Jadrana. "Vi samo valjano radite svoj vojni posao", rekle su im diplomate iz "Novog vremena", "Ruskog slova" i nekih "uticajnih" salona, "mi nećemo dozvoliti da budete uvrijeđeni!" Sa kakvim je teškoćama i žrtvama vođen srpski pohod ka moru, vidi se na primjer iz jedne ovakve živopisne epizode: Šumadijska divizija je za 19 dana stigla iz Prizrena u Drač, a od 3.000 konja koje je imala, samo 80 je stiglo do tamo – svi ostali su stradali na putu...

Ali obala je prometna. Austrija traži da se ona oslobodi. Niko, naravno, nikada ranije nije sumnjao da će ovaj zahtjev biti postavljen u ovom ili onom obliku. Ali, podstaknuti nezvaničnom ruskom diplomatijom, koja se predstavljala kao autentična, prava ruska diplomatija, Srbi su krenuli putem sukoba. Kada je to pitanje postalo veoma akutno, kada su iz Zemuna počeli noću da osvjetljavaju beogradski dvor reflektorima, a kraljevsko-carski ratni

brodovi razigrano počeli da prevrću srpske barže, gospodin Pašić je, mora se pomisliti, pitao ruskog izaslanika g. Hartviga, “Šta će sada da bude? ” A Gospodin Hartvig, koji slovi za stub nezvanične, istinski slovenske politike na Balkanu, valjda je odgovorio: “Ne očekujte ništa od naše strane... Ja lično – vi znate moje stavove... ali Peterburg... Neće biti ništa”. Pašić savršeno vlada sobom i nakon ovog uzornog razgovora napustio je ambasadu, bez sumnje poštujući sva pravila pristojnosti. Ali još na putu kući dao je do znanja Masariku, Kramaržu ili možda nekom trećem da je srpska vlada spremna da se dogovori sa Bečom, odnosno da će se Srbija povinovati austrijskom zahtjevu, presvučenom u formu evropske presude. “Ako je Evropa odlučila da povučemo trupe iz Albanije, mi ćemo se povući”, napisala je “Samouprava”. Ova odluka nije donijeta lako. Koja su zaista “prava” Srbije na Albaniju, to je posebno pitanje. Ali Srbija se žrtvovala u punom povjerenju da će njeni zahtjevi biti podržani. Što se tiče neutralne luke, Srbija bi je mogla dobiti bez ikakvih žrtava, po cijenu jednog odbijanja da digne ruku na Albaniju. Ako je Vlada Srbije izabrala drugačiji put, onda odgovornost za to pada na nezvaničnu rusku diplomatiju i “javno mnjenje” koje joj služi. I baš zato što se taj “drugi put” pokazao kao ćorsokak, Pašić je od njega unaprijed skrenuo u pravcu dogovora sa Bečom.

Ali gospodin Brjančaninov, koji je doputovao iz Sankt Peterburga na 12 sati u Beograd, upravo onaj čije su zasluge uveliko preuveličane, imao je – nakon svega što se desilo – hrabrosti da zamjera srpskoj vladi... zbog kukavičluka i nepovjerenja prema “ruskom javnom mnjenju”. A šta bi se, u stvari, desilo da Austrijanci zauzmu Beograd? G. Brjančaninov bi iskrcao dva korpusa progresivaca u Galiciji, zar ne?

Ideju da se ne napušta more, uprkos svemu, nije ovamo donio gospodin Brjančaninov. To, gundajući, ponavljaju mnogi Srbi, posebno oficiri. Nekada glasno, a sada tiše, neke srpske novine variraju istu ideju: “Politika”, “Pravda”, “Štampa”. I uopšte, nije tako nevjerovatan pokušaj da se ova ideja sprovede u praksi. Tradicije nezavisne oficirske politike u Srbiji su prilično jake. Ali u ovom slučaju, gdje su oficiri direktno pogođeni, gdje zavisi od njih, i samo od njih, da usmjeravaju događaje na ovaj ili onaj način, iskušenje je preveliko.

Čitava jedna srpska stranka – tzv. nacionalisti, bivši “liberali”, sluge ekstravagantno despotskog Milanovog režima – sada je izgradila svoju politiku na provociranju oficira na “hrabar patriotski korak”, a onda – bilo da nešto od svega ovoga izađe na vidjelo u spoljnoj politici ili ne – da sruše Pašića i čitav radikalni režim i preuzmu vlast u svoje ruke. Ova nacionalistička banda, koja kombinuje, kao što to uvijek biva, elemente dvorske intrige sa elementima javne demagogije, sada u svom službenom glasilu govori potpuno buntovnim i mračnjačkim jezikom. Ona poziva na uništenje postojećeg političkog režima,

“svim sredstvima”. Istina, pod patriotskim korakom nacionalisti podrazumijevaju, zapravo, izazivanje rata ne sa Austrijom (na čiju podršku čak računaju), već sa Bugarskom – za Bitolj, Veles i Prilep. Ali u najgorem slučaju, nacionalisti će prihvatiti ovaj slogan: ne napuštajte Drač! Njihov zadatak je na sasvim drugom planu: da iskoriste nezadovoljstvo oficira, izazovu vanjski i unutrašnji haos i sruše režim koji im ne dopušta da se razmahnu. Neophodno je imati na umu da bezobzirna agitacija nekih ruskih novina i “salona”, koji obećavaju ono što nemaju, samo uvodi izmišljene, fiktivne faktore u krugove srpske politike i, u krajnjoj liniji, služi određenoj kliku mračnih avanturista.

I već samo zbog ovoga bi g. Brjančaninovu bolje blo da je sjedio kod kuće.

“Kijevska misao” br. 360., 29. decembar 1912. g.

2. Bugarska u ratu.

Prvi period – sa saveznicima protiv Turske

Pred velike događaje

(Prvi utisci)

Iz Beograda sam krenuo za Sofiju 5. oktobra u 6 sati ujutru. Voz je bio krcat i kretao se naprijed ne obazirući se ni na kakve propise, ni ljudske ni božije. Dobrovoljci, rezervni oficiri, medicinske sestre, novinari, dobavljači. U vozu je postojao salon-vagon, sa kraljem Aleksandrom, koji je bio na putu kod svoje vojske u Nišu. U našem kupeu gospodin, šef odjeljenja nekog od ministarstava, stasit čovjek sa vezenim svilenim rukavicama na rukama, neumorno se žalio – meni, rezervnom oficiru, farmaceutu, srpskom studentu iz Antverpena i engleskom novinaru – na barona Esturnela de Konstana i njegovo otvoreno pismo crnogorskom kralju.

U rukama imam njemačke novine sa člankom poznatog vojnog izvještača, bivšeg njemačkog pukovnika Gedkea, o balkanskim vojskama. On vjeruje da će od 43 divizije svog mirovnog kontingenta Turska sada moći da koncentriše – u prvoj fazi rata – ne više od 20 aktivnih divizija sa po 11 bataljona protiv združenih balkanskih armija. To će iznositi oko 300 hiljada ljudi. Sa rezervama – pod pretpostavkom da Turska prvo mobiliše 10, a kasnije i 20 divizija, turska vojska može narasti na 450 hiljada ljudi, od čega je 360 hiljada borbenih snaga. Za savezničke armije, Gedke navodi vrlo niske brojke: 200 hiljada za bugarsku vojsku (160 hiljada boraca), 120 hiljada za srpsku (95 hiljada boraca), 55 hiljada za grčku (45 hiljada boraca), i konačno, oko 35 hiljada Crnogoraca.

Tako će Turska, protiv 335 hiljada vojnika savezničkih vojski, u prvom periodu rata moći da pošalje oko 360 hiljada vojnika. Gedkeovi podaci o bugarskoj i srpskoj vojsci su očigledno potcjenjeni – za polovinu, ako ne i više. Dovoljno je reći da list “*Le Jeune Turc*” (“Mladoturčin“) procjenjuje savezničku vojsku na 500-600 hiljada ljudi. Ali opšti zaključci koje Gedke izvodi su potpuno nesporni i dijele ih svi zreli političari u Bugarskoj, kao što sam kasnije mogao vidjeti; saveznici mogu računati na ozbiljne vojne uspjehe samo u prvom periodu, uz njihovu energičnu akciju; dugotrajna kampanja nije u njihovoj moći: oni su odmah poslali sve što su mogli da pošalju, dok Turska još uvijek ima na raspolaganju jake maloazijske i sirijske rezerve.

Gedkeov članak postaje predmet rasprave. Istovremeno, srpski optimizam, bez razmatranja i odmjeravanja činjenica, u punom je zamahu.

– Mi ćemo izvesti na bojno polje pola miliona vojnika, a i Bugari će isto toliko. Iskrčavanje turske vojske u Burgas? Gluposti. Rusija to nikada neće dozvoliti. Crno more je rusko more. Dva korpusa iz Odese – i Carigrad¹⁴ je u rukama Rusije. Austrija? Neće se usuditi. Savezničke balkanske zemlje su nova velika sila. Koje snage Austrija sada mora da mobiliše da uđe na Balkan! Ne bi se usudila. Njemačka ne želi rat, ne želi intervenciju. Engleska je za nas. *Vous etes nos amis, n'est-ce pas?* (Vi ste naši prijatelji, zar ne?)

Neumorni gospodin načelnik odjeljenja, istovremeno ohrabrujuće i dirljivo, vuče za rukav predstavnika konzervativnih engleskih novina. Ovaj drugi polako podiže pogled sa knjige sa žutim koricama, učtivo ali ravnodušno gleda u načelnika odjeljenja i nakon kraće pauze kaže:

– *Oui.* (Da.)

– A mi volimo Engleze. Englezi bi nam trebali češće dolaziti. Posjetite nas gospodo. Ali – ovdje šef odjeljenja podiže ruke u svilenim rukavicama, kao u blagoslov – ali, gospodo, zaboga, pišite objektivno o nama. Ne tražimo ništa više od vas: pišite o nama objektivno. Baron Esturnel de Konstan... Gospodine, jeste li pročitali pismo barona Esturnel de Konstana?

Opunomoćenik konzervativnih engleskih novina vadi lulu iz usta, okreće glavu za 45 stepeni prema svom savezniku, zastaje i kaže:

– *Non.* (Ne.)

Veličanstveno izgleda, taj medijski izvjestilac. Čvrstim i zaobljenim samouvjereno je zauzeo polovinu kupea. U debelim čarapama, debelim gamašnama preko vatrootpornih đonova, u sivom kariranom odijelu, sa kratkom debelom lulom najboljeg kvaliteta u zubima, sa uredno očešljanim razdjeljkom, sa dva žuta kofera od kože neke pretpotopne životinje, on nepomično sjedi nad knjigom Anatola Fransa “*Les dieux ont soif*” (“Bogovi su žedni“). Prvi put je na Balkanu, ne razumije nijedan slovenski jezik, ne govori ni riječi njemačkog, zna samo francuski koliko je to u skladu sa dostojanstvom

14 U knjizi se Istanbul uglavnom naziva Carigradom, u skladu sa nazivom koji je većina autorovih sagovornika iz Srbije, Bugarske, Makedonije itd. koristila u to vrijeme. Sam Trocki koristi izvorno ime grada, Konstantinopolj. (Prim. prev.)

Britanca koji poštuje sebe, ne gleda kroz prozore i ne razgovara ni sa kim. Opremljen ovim kvalitetima, on dolazi da istraži političku sudbinu Balkana. Vidjeće onoliko koliko je potrebno čitaocima “Vestminsterske Gazete.”

Paralelno sa našim vozom pruža se traka starog puta za konjska i volovska kola od Beograda do Carigrada, preko Smedereva i Ćuprije. Sada se volovske zaprege vuku po drumu u koloni, teško natovarene namirnicama, a možda čak i municijom. Čini se kao da ih je bezbroj. Ispred i iza je nekoliko vojnika na konjima. Svi putnici u vozu pritrčavaju do prozora. Dok voz sustiže – ne prebrzo, inače – ovaj slikoviti transport, ja brojim kola. Ima ih 280. U vodenoplavim očima Engleza – ne usuđujem se da ga nazovem kolegom – nejasno se probija nešto poput pitanja. Objasnim mu šta je to. Sluša sa prizvukom gospodina koji mi čini malu uslugu na putu, vadi lulu iz zuba, pravi dramsku pauzu i kaže:

– *Merci.*

Zatim vadi beležnicu u povezu od meke kože, upisuje nekoliko hijeroglifa u nju, i ponovo se posvećuje Anatolu Fransu i luli.

Ah, ti naduvani paune!

Sunce sija jarko i prijatno. Zemlja koju prelazimo je potpuno “balkanska”. Šuma zelena na suncu, blago prošarana prelijepim žutilom jeseni. Dobro... Sve je to veoma dobro – ali sam gladan. Voz se kreće samrtnički sporo, ništa se ne može nabaviti na stanicama. Odavno neobrijan provincijski farmaceut tješi nas činjenicom da će biti još gore. “U Beogradu je trebalo da se opskrbite, gospodo, u Beogradu se može nabaviti apsolutno sve!” – poučno i prijekorno nam govori načelnik odjeljenja. Prošlo je dvanaest sati otkako ništa nismo jeli. Konačno, na jednoj od stanica, dopisnik “Frankfurtske gazete” i ja dobijamo komad kobasice u kafani, nedaleko od stanice. Smijemo li imati povjerenja u tu hranu? Pola minuta oklijevanja, i odlučujemo da ovdje nema mjesta za pitanje i povjerenje i da je trebamo pojesti – bez povjerenja. Ulazim sa hranom u kupe. Englez nepokolebljivo sjedi na svom mjestu, ne gleda ni u koga, ne pokušava da dobije hranu (u kupeu ima hrane!!!) i stoički prevazilazi zakone fiziologije. Ali čini mi se da mu se razdjeljak malo objesio, kao da je uvenuio.

Postavivši na sto, na papir za umotavanje, čvrst, beskvasni hljeb i sumnjivu kobasicu, pokušavam da uhvatim pogled Engleza – kao što u londonskom parlamentu hvataju pogled predsjedavajućeg – i kažem izvinjavajući se zbog moje ljudske slabosti:

– *A la guerre comme a la guerre.* (Šta se može, rat je!)

Novinar iz Vestminstera se ljubazno smiješi i, da ne bih potpuno izgubio duh, demonstrira nalet pričljivosti; odmaknuvši malo lulu od usta, govori:

– *Oui, oui.* (Da, da.)

Voz se kreće ubitačno sporo, postaje mračno, hladno i jednolično. Dopisnik “Frankfurtske gazete”, mladi švajcarski Nijemac – živahan, nervozan i duhovit uprkos ovim okolnostima – prenosi svoje utiske iz Tripolija; ponovo razgovaramo o balkanskom problemu sagledavajući ga sa svih strana i žalimo se na glad.

Konačno, Niš. Kroz staklo se u mraku razaznaju ogromne zgrade kasarne: artiljerija, konjica, inženjerija. U Nišu je smješten najveći srpski garnizon. Juče je ovdje bilo 100.000 vojnika, a sada su svi na granici. Ovdje još nije objavljen rat – datum je 5. oktobar, i sedam sati je uveče.

U Sofiju stižemo sutradan, u 6 sati ujutro. Kontrast između provincijskog, neasfaltiranog, prljavog Beograda i čiste Sofije, sa višespratnicama u njemačkom stilu, vrlo je upadljiv. U hotelu “Bugarska”, najboljem u gradu, sve je puno. U predvorju se odvija stalni vrtlog pozdrava, uzvika, naredbi, unakrsnih pitanja. To su gospoda novinari iz cijele Evrope. U toplim vojničkim jaknama, visokim čizmama ili kožnim gamašnjama, neki i sa bičevima, izgledaju izuzetno ratoborno.

Ferdinand je 5. oktobra u Staroj Zagori objavio manifest kojim naređuje bugarskoj vojsci “da uđe u turske predjele”. U 8 sati ujutro, manifest je istaknut na ulicama Sofije. Sunce jarko sija. Grupe ljudi se okupljaju oko istaknutih listova manifesta, čuje se bugarski govor, tako blizak a u isto vrijeme tako stran. U 10 sati je molitva u crkvi Svetog kralja. Dječaci jure kroz gomilu s brošurama “Jutro” i “Govor” i glasno izvikuju nazive svojih novina. U crkvi je gužva, a policajci ljutito uspostavljaju red. Gužva ispred crkve je sve veća. Žene, starci, tinejdžeri, stranci. Caricu u autu i ministre iz vlade dočekali su glasnim poklicima. Do podneva gužva jenjava i radnje se otvaraju, iako u njima ima malo prodavača, a kupaca gotovo da i nema.

Sveukupnost svih ovih jednostavnih, gotovo svakodnevnih radnji; poster “Kuda ide bugarski narod” s potpisom Ferdinanda i njegovih ministara; molitva u crkvi; zlatni krst podignut iznad gomile sa riječima: “ovim pobjeđuj”; povici “ura” – sve to znači da je rat objavljen i da više nema povlačenja.

Još nekoliko sati dana i noći – i već stižu vijesti o prvim okršajima između bugarske vojske i Turaka, o zauzimanju gradova Mustafa-paše i Kuš-Kale od strane Bugara, o prvim ranjenima i prvim odlikovanjima “za hrabrost”. Ali rat, kao činjenica, još nije ušao u misli i osjećanja stanovništva. Svi još uvijek žive u raspoloženju pripreme faze: čekaju. Potreban je veliki prvi događaj da se rat usadi u javnu svijest i potpuno je podredi sebi...

U iščekivanju ovog događaja, vojni i politički dopisnici – a ovdje ih ima najmanje stotinu – okupljaju se u kafeu hotela “Bugarska” i žale se: na cenzuru i na neizvjesnost. A teško je reći šta je od to dvoje gore.

Ovdje su nam podijeljene knjige koje sadrže pravila ispravnog ponašanja. Dugačak niz pasusa počinje riječima: “Ne mogu da vam kažem... Ne dozvoljavam... Zabranjujem...”. I dalje: “Ne dozvoli ovo...ne dozvoli ono...”. Pored ove poučne knjižice, postoji i cenzorska komisija na čelu sa kapetanom Atanasovim. Kapetan Atanasov je vrlo šarmantan čovjek, a njegovi mladi pomoćnici su takođe šarmantni ljudi. Nakon što smo napisali telegram, dajemo ga kapetanu Atanasovu na pregled.

Kapetan Atanasov treba da razgovara sa komandantom. Kaže: “Izvinite, molim vas” i stavlja telegram na sto. Zatim se kapetan Atanasov malo oslobodio. Opet kaže: “Izvinite, molim” i čita telegram. Istovremeno daje objašnjenja, počevši riječima: “Ne dozvoljavam... Ne mogu to dopustiti.” Kada dopisnik iznese svoje razloge, kapetan Atanasov mu sa osmjehom kaže: “Ali ja vas pitam... *mais je vous en prie, monsieur...*”. I poslije ovih riječi apsolutno je nemoguće ne popustiti kapetanu Atanasovu.

Dopisnici gundaju. Ali penzionisani pukovnik iz Magdeburga, stari ratni dopisnik, tješi ih: “To se uvijek događa, *meine Herren* – čak i na švajcarskim manevrima”.

Dopisnici se žale i na nepoznato. Ko će biti primljen u “teatar borbenih dejstava”, tj. uz generalštab, ko će biti odbijen, kada će i kako da odu – ništa se ne zna. Oni odgovaraju: “Sutra, vjerovatno, gospodo, vjerujte mi ovaj put: potpuno i konačno sutra”, a dan za danom, u međuvremenu, prolazi. “Šta treba da radim, dozvolite da vas pitam, možda da po treći put da opišem konstrukciju ove ovdje džamije?” – ogorčen je dopisnik bečkog “*Reichsposta*”. V. I. Nemirović-Dančenko, čijoj se upornosti svi ovdje čude, juri na prve linije i prijeti da će sutra otići, ostavljajući bugarsku vojsku, tako reći, na milost i nemilost sudbini, ako mu danas ne daju odgovor.

Samo je magdeburški pukovnik miran. “*Glauben sie mir, meine Herren* (vjerujte mi, gospodo)”, kaže, “na posljednjim švajcarskim manevrima bili smo ispraćeni na isti način do samog kraja. Dva sata prije “sudara” obje vojske, uvjerali su ih da se to neće desiti ranije od sutra ujutru. A ujutro su nam dali gotov izvještaj. Uvijek se tako dešava“...

“Dan” br. 12., 13. oktobar 1912.

Rat je objavljen...

Kažu da će nas sutra ili, ako hoćete, danas – sada je 12 sati po noći – u 6 sati ujutro probuditi topovski plotuni, koji bi trebali označiti objavu rata Turskoj. Kao odgovor na kolektivnu notu četiri balkanske države, Porta je juče objavila da su njeni izaslanici opozvani. Navodi se da je beogradsko ministarstvo sinoć

raspravljalo o tekstu vladinog proglašenja narodu i vojsci, a upravo taj proglas mora biti praćen topovskom paljbom. Izgleda da su se događaji odvijali brže nego što je vlada očekivala. Pašić je juče ujutro uvjeravao da će se u narednim satima, pa i danima, morati izraditi nova kolektivna nota, a ne proglašenje rata. Ali i sama Turska je bila umorna od čekanja i preferirala je, prema jednom njemačkom izrazu, užasan kraj užasu bez kraja. U Sofiji se mora istovremeno objaviti rat. Atina će se pridružiti za dan-dva.

Dakle, događaji su se, po svemu sudeći, pomaknuli s mrtve tačke, a sutrašnja plotun, zajedno s objavom rata, najaviti potpuni bankrot evropske diplomatije sa njenim sastancima, notama, sjajnim cilindrima i sjajnim formulama...

U 6 sati ujutro nije bilo plotuna. U 7 sati sam već bio u vozu na putu u Sofiju. Stigao sam 6. oktobra u 7 sati ujutru. Car je dan ranije objavio rat u Staroj Zagori, preko noći je odštampan Ferdinandov vojni proglas upućen Bugarima, u 8 sati su primjerci izlijepljeni po ulicama, u 10 je počela svečana služba u crkvi Svetog Kralja, mnoštvo ljudi je uzvikivalo "ura" carici i ministrima, policija i žandarmi su uspostavljali red, u crkvi je stajao živopisni odred "makedonske vojske", sunce je sijalo jarko, grupe ljudi su čitale svečani manifest, nekoliko konjanika sa cvijećem na uniformama je nekuda jahalo, uz pozdrave okupljene gomile, centralne ulice su bile prepune, nije moglo da se prođe od dječaka sa odštampanim manifestom; onda je gomila počela da se razilazi, trgovci su spustili gvozdene kapke na izlozima, visoke, dobro obučene seljanke prodavale su kokoške, prasad i papriku; ciganke u šarenim šalvarima s cigaretama među bijelim zubima prolazile su njišući se u hodu; novinari su pohrlili u telegrafsku kancelariju, a kada su završili sa izvještavanjem o političkim pitanjima okupili se u kafeu u hotelu "Bugarska" – objavljen je rat.

Rat je objavljen. Vi u Rusiji to znate i vjerujete, a ja ovdje ne vjerujem. Ova kombinacija životnog-običnog, svakodnevnog-ljudskog: kokoši, cigarete, bosonogi šmrkavi dječaci – sa nevjerovatno tragičnom činjenicom rata ne ide mi u glavu. Znam da je rat objavljen, već je počeo, ali još nisam naučio da vjerujem u njega.

Još nedavno smo doživjeli mandžursku epopeju.¹⁵ Ali tamo su se krvavi događaji odvijali hiljadama kilometara dalje, u nepoznatoj zemlji, i koliko god bila velika naša vojska, zemlja nije osjećala njeno odsustvo. A, uostalom, ovdje je 380.000 duša poslato na bojno polje, skoro desetina stanovništva zemlje, petina muške populacije, sve radnici, očevi, hranitelji – izvučena je kičma iz društvenog organizma – a događaji se odvijaju upravo tamo, sada, na nekoliko sati putovanja odavde, gdje je svako geografsko ime živi pojam...

Apstraktno humanitarno-moralističko gledište o istorijskom procesu je najblessplodnije gledište. Ja ovo vrlo dobro znam. Ali ta haotična masa

15 Misli se na Rusko-japanski rat iz 1904. godine. (Prim. prev.)

materijalnih osvajanja, vještina, navika i predrasuda koju nazivamo civilizacijom sve nas hipnotiše, dajući nam lažni osjećaj da je glavna stvar već urađena – a onda dolazi rat i pokazuje da još uvijek nismo ispuzali četvoronoške iz varvarskog perioda naše istorije. Naučili smo da nosimo proteze za zube, pišemo pametne uvodnike i pravimo mliječnu čokoladu, a kada treba ozbiljno da se pozabavimo pitanjem suživota nekoliko plemena na jednom plodnom evropkom poluostrvu, nemoćni smo da nađemo bilo koji drugi način osim masovnog međusobnog istrebljenja.

Balkanski rat je pokušaj da se na najkraći način riješi pitanje stvaranja novih državno-političkih oblika prilagođenijih ekonomskom i kulturnom razvoju balkanskih naroda.

Glavno gledište evropske demokratije – istočne i zapadne – po ovom pitanju je sasvim jasno: Balkan – balkanskim narodima! Potrebno im je ostaviti mogućnost da se – ne samo svojom voljom i razumom, već i snagom – sami organizuju na zemlji koju naseljavaju. To za evropsku demokratiju znači borbu protiv svakog pokušaja da se sudbina poluostrva podredi zahtjevima velikih sila. Bilo da se ove tvrdnje pojavljuju u goljoj formi kolonijalne politike ili su prikrivene frazama o plemenskom srodstvu, one podjednako ugrožavaju nezavisnost balkanskih naroda. Velike države mogu tražiti svoje mjesto na Balkanskom poluostrvu samo u jednom obliku – u obliku suparništva u slobodnoj trgovini i kulturnog uticaja.

Balkan balkanskim narodima! Ali, na kraju krajeva, ovo je tačka gledišta neintervencije. To znači ne samo odbijanje teritorijalnih pretenzija velikih sila, već i odbijanje podrške balkanskim Slovenima u njihovoj borbi protiv turske vlasti. Nije li ovo politika uske nacionalno-državne sebičnosti? I zar to ne znači odbacivanje demokratije same po sebi?

Uopšte ne. Demokratija nema ni političko ni moralno pravo da povjeri organizaciju života balkanskih naroda snagama koje su van njihove kontrole. Jer ne zna se kada će i na čemu te snage da se zaustave – a demokratija, koja im je dala mandat svog političkog povjerenja, neće ih moći zaustaviti.

Balkan – balkanskim narodima! To ne znači samo da ruke velikih sila ne treba da se pružaju do balkanske granice, već i da se u okviru te granice balkanski narodi moraju organizovati – po svojoj snazi i razumu – na zemlji koju naseljavaju.

Balkanski rat je u svom istorijskom značenju neosporno bliži italijanskom oslobodilačkom ratu 1859. nego, na primjer, italo-turskom ratu 1911-1912. Napad Italije na Tripolitaniju bio je čin ogoljenog kapitalističkog razbojništva. Dok u sadašnjem balkanskom ratu dolazi do izražaja želja različitih dijelova

balkanskog slovenstva da se nekako približe jedni drugima i stvore širu osnovu za svoj ekonomski i politički razvoj. U svojoj osnovi, ova težnja je nesporna, istorijski progresivna i ne može a da ne izazove simpatije kod narodnih masa i zapadne i istočne Evrope.

Ali ova borba za ekonomsko i nacionalno-kulturno samoopredjeljenje balkanskih naroda vodi se u nasilnim i vještačkim uslovima koje su stvorili ne balkanski narodi, i nisu stasali na balkanskom tlu, već su nametnuti od onih evropskih sila koje su smatrale i još uvijek smatraju ovo plodno i nesrećno poluostrvo nasljednim objektom svojih diplomatskih eksperimenata. Mješoviti sastav stanovništva sam po sebi predstavlja nesporno velike poteškoće za stvaranje državnih uslova za suživot, saradnju i razvoj. Ali stvaranje takvih uslova je moguće. O tome svjedoči ne samo politički razum, već i istorijsko iskustvo. Sjedinjene Države Sjeverne Amerike i Sjedinjene Države Švajcarske su ovom smislu najbolje opovrgavanje svakog pseudorealističkog skepticizma.

Ali stvar je u tome da teškoće sa kojima se bore i suočavaju balkanski narodi nisu određene etnografskom kartom poluostrva – u krajnjoj liniji, ne direktno njome – već samoživim radom evropske diplomatije, koji su preoblikovali Balkan na način da su se njegovi odvojeni, vještački izolovani dijelovi međusobnom borbom neutralisali i paralizovali. Evropska diplomatija je uticala i utiče ne samo spolja. Ovdje, na ovom tlu zasićenom krvlju i suzama, stvorila je svoje zaklone, svoje prenosne stanice u liku balkanskih dinastija i njihovih političkih oruđa. Na ovoj šahovskoj tabli kraljevi i ministri nisu toliko igrači koliko glavne figure – pravi igrači gledaju na tablu odozgo, a ako igra krene u za njih nepoželjnom smjeru, zamahuju šakom u oklopnoj rukavici preko table.

Rat je sada ovdje nesumnjivo izuzetno popularan, vojska – a ovdje je mobilisana vojska zapravo narod – želi rat. Ali kakav će karakter rat poprimiti i do čega će dovesti, zavisi prvenstveno od nadležnosti države. Ljudska krv će biti prolivena, mnogo krvi, kristalno svježa kulturna dostignuća će biti zakopana i uništena, akumulacije ljudske radne snage će biti opljačkane, dignute u vazduh i zakopane u zemlju – a rezultati ? – ne možemo ih predvidjeti niti unaprijed odrediti.

Balkan – balkanskim narodima! Ovaj slogan ovdje svi prihvataju, i ekstremno ljevičarski, i dinastički političari; ali većina političara, iako s pravom odbija bilo kakve pretenzije velikih sila na Balkanu, istovremeno želi da Rusija pomogne – pomogne naoružanom rukom – balkanskim narodima da se organizuju na Balkanu na način na koji će njihovi vodeći političari smatrati najboljim. Ova nada ili ovaj zahtjev može biti izvor najvećih grešaka i najvećih nesreća. Da ne govorimo o tome da ovakva formulacija pitanja balkanski rat pretvara u smišljeni izazov evropskom odnosu snaga, što ne može značiti ništa

drugo do evropski rat. A koliko god nam bila draga sudbina mladih balkanskih naroda, koliko god im žarko željeli najbolje kulturne aranžmane na rodnom tlu, moramo im, kao i sebi, jasno i iskreno reći jednu stvar: ne želimo i ne možemo da stavimo na kocku vlastiti kulturni razvoj. Bizmark je jednom rekao da cijelo Balkansko poluostrvo ne vrijedi ni kosti jednog pomeranskog grenadira. Sada možemo reći: ako balkanske vodeće stranke, nakon svih bolnih iskustava evropskih intervencija, ne vide drugi način da uredе sudbinu Balkana, osim nove evropske intervencije, čije rezultate niko ne može unaprijed odrediti, onda njihovi politički planovi zaista nisu vrijedni kostiju jednog pješadinca iz Kurska. Ovo možda zvuči okrutno, ali jedino tako svaki pošten demokratski političar, koji ne misli samo na danas, već i na sutra, mora postaviti ovo tragično pitanje.

“Kijevska misao” br. 285., 14. oktobar 1912. g.

Zapažanja i uopštavanja

I

Ispod mog prozora vojni orkestar svira rusku himnu, poslije bugarske i srpske. Da je moguće napraviti epigraf od zvukova, ruska himna bi bila najpogodniji epigraf za politiku bugarskih i srpskih vladajućih krugova. Jer – i ovim da započnem svoje prvo pismo – uprkos pobjedama balkanskih saveznika, nade političkih grupa ovdje su usmjerene na dobronamjernu i, ako je moguće, hitnu intervenciju Rusije. I za to postoje razlozi.

– Koji su politički ciljevi rata? – pitao sam i u Beogradu i ovdje, u Sofiji, današnje, jučerašnje i sutrašnje ministre. Opšta formula je bila ista: “Poboljšanje sudbine naše hrišćanske braće u Turskoj.”

– Ipak, u kom obliku bi ovo poboljšanje trebalo da bude izraženo? Stvaranje Velike Srbije i Sanstefanske Bugarske? Autonomija Stare Srbije i Makedonije? Njihova državna nezavisnost? Ili samo široke administrativne reforme?

Odgovori su bili različiti, u zavisnosti od službenog položaja i temperamenta. Ali jedno im je bilo zajedničko: eksplicitna ili prikrivena nada u podršku Rusije. Gospoda Pašić i Paču (srpski ministar finansija) su se osvrnuli na svoju notu koja je predočena Porti: tamo je njihov program precizno izražen. Stojan Novaković, lider stranke naprednjaka, koji je svojevremeno bio izaslanik u Sankt Peterburgu i Carigradu, a u novije vrijeme, vrijeme “aneksione krize” – predsjednik koalicione “velike vlade”, rekao mi je:

– Želimo najbolje za naše sunarodnike u Turskoj. Ali, naravno, smatramo da je najbolja stvar za njih da budu s nama.

Stojan Ribarac, vođa srpskih nacionalista (bivših liberala), odgovorio je:
 – Naravno, rat neće biti usmjeren na reforme i autonomiju, već na potpuno oslobođenje i ujedinjenje srpstva u jedinstvenu Veliku Srbiju.

– Autonomija – odgovorio je na moje pitanje gospodin Milorad Drašković, lider desnog krila mladoradikala – ne, to bi bio previše jeftin dobitak.

– Ali gospodin premijer mi je rekao da su zahtjevi Srbije izraženi u kolektivnoj noti balkanskih država. A nota ne ide tako daleko...

– Potpuno tačno. Ali u ovom trenutku (razgovor se vodio prije formalne objave rata) gospodin Pašić vam ne može drugačije odgovoriti.

– A suprotstavljanje Evropi?

– Prije svega, potreban nam je vojni uspjeh – odgovorio je Ribarac – to će nam biti garancija političkog uspjeha. Od Rusije očekujemo, u svakom slučaju, podršku, i štaviše, ne takozvanu moralnu, već sasvim realnu. Poslije aneksije Bosne, Rusija nas je direktno izdala, a onda je moja stranka oštro napala rusku diplomatiju. Ali nadamo se da je javno mnijenje od tada uspjelo usmjeriti peterburšku vladu na nacionalni put.

– Pitate za Evropu? – odgovorio je Laza Paču, idejni inspirator stare radikalne vlasti. – Da, pokušavaju da nas zastraše sa tih 12 miliona evropskih bajoneta koji navodno čuvaju Berlinski ugovor i balkanski *status quo*. Ali od Berlinskog ugovora, nesrećni turski integritet je više puta narušen – uz tihu naklonost ili protestovanje Evrope. Austrougarska je zauzela dvije srpske pokrajine, Italija je zauzela Tripoli, a 12 miliona bajoneta je ostalo mirno. Što se Rusije tiče, njena politika u tom pogledu se, nažalost, ne razlikuje od politike svih drugih evropskih sila.

– Evropa, Evropa! – uzvikuje g. Milorad Drašković, bivši ministar industrije. – Nje nema, te Evrope. Velike sile ne mogu same sebe da pronađu. Rusija? Da, uzdamo se u Rusiju, a sa nama i čitav srpski narod. Za nas ne postoje dvije Rusije, zvanična i narodna, kako se često priča, Rusija je za nas neodvojiva. Rusija će nas podržati.

– Ali, gospodine Paču...

Značajno je odmahnuo rukom: gospodin Paču, kao aktuelni ministar, trenutno ništa drugo nije ni trebalo da govori.

– Naravno, može se očekivati protivljenje velike sile preko naše sjeverne granice – kao političar starog stila, gospodin Novaković preferira opisne fraze – ali očekujemo svu podršku Rusije. Ona ne može da nam ne pomogne.

– Želite da znate koji su politički ciljevi rata? – kaže jedan od najistaknutijih bugarskih političara, čije ime ovdje ne mogu da navedem – zvanično su izraženi u manifestu cara Ferdinanda. Ali, naravno, mogu se proširiti u zavisnosti od toka događaja. Rusija bi stavila tačku na svoju balkansku politiku da nas sada ne podrži svim svojim uticajem i snagom. Mislim na direktnu

vojni akciju Rusije – naglasio je. – Dva korpusa iz Odese ovdje na crnomorskoj obali Turske, blizu Carigrada! – I Balkansko poluostrvo će biti očišćeno od turske vlasti. Rusija će dobiti slobodne moreuze, južni Sloveni će postati slobodni i jaki. Sad ili nikad, barem ne uskoro! Sad ili nikad, na kraju krajeva, a ne uskoro!

– Rusija je dužna da nas podrži – kaže drugi, ništa manje uticajni bugarski političar – nije mogla a da ne zna kuda vodi politika Balkanskog saveza, podržala je ovu politiku i time preuzela direktnu moralnu odgovornost za posljedice naših postupaka.

Čitaoci će mi oprostiti ovaj pomalo dosadan izbor citata iz govora “odgovornih” srpskih i bugarskih političara. Ovi citati su, međutim, poučni u mnogo čemu: uz svu svoju heterogenost, jednoglasno svjedoče o jednoj stvari: nadi ili uvjerenju da Rusija stoji iza oružja balkanskih država. Kažem jednoglasno, jer odgovori gospode Pašića i Pačua, iako kao da su u suprotnosti sa ovim zaključkom, zapravo su se odnosili samo na zvaničnu politiku Rusije, a ispod tih odgovora koji izražavaju prividnu neubijedenost jasno se vidi uvjerenje da pored zvanične ruske politike mira i *statusa quo*, usmjerene na Evropu, postoji druga, prava ruska politika, koja se sada u osnovi poklapa sa politikom balkanskih saveznika.

Tek u okviru tog uvjerenja, koje, naravno, mora imati svoje ozbiljne osnove, a koje su još uvijek nepoznate ruskim građanima, postaje razumljiva odlučnost balkanskih vlada, koja na prvi pogled previše liči na nesavjesnost...

Požuriću da zaključim. Balkanski rat ima duboke uzroke, ukorijenjene u uslovima nacionalno-ekonomskih i državnih suprotnosti na ovom čudesnom poluostrvu, tako obdarenom od strane prirode i tako osakaćenom istorijom. Ekonomski razvoj je ovdje izazvao rast nacionalne samosvijesti, a sa njim i želju za nacionalno-državnim samoopredjeljenjem. Srbiji je potreban slobodan pristup moru. Stvaranje uslova za normalan život u Makedoniji je osnovni uslov za održiv i miran razvoj Bugarske. Sve je to jasno. Na osnovu toga su se razvila militantna raspoloženja ne samo među političkim elitama, već i među širokim narodnim masama, koliko sam uspio da zapazim i zaključim. Tako sam, i pored toga što su socijalističke partije Srbije i Bugarske odlučno protestovale protiv rata, sreo dosta socijalista zahvaćenih opštim nacionalno-patriotskim pokretom. Juče sam vidio prvu grupu bugarskih ranjenika ovdje u bolnici i razgovarao s njima: oni su nesumnjivo obuzeti nacionalnim entuzijazmom, s ponosom govore o ofanzivnom pokretu bugarske vojske, o predstojećem oslobođenju svoje braće – a oni nisu vojnici dovedeni iz kasarni, nego rezervisti, odnosno obični bugarski seljaci...

Stoga bi bilo pogrešno misliti da je rat vještački nametnut odozgo. Ne, vladina inicijativa je naišla na nesumnjiv pozitivan odgovor odozdo. Ali

politička samosvijest masa ovdje je još uvijek toliko primitivna da je uvijek dug put od dobro poznatih raspoloženja naroda do političkog djelovanja. Sve u svemu, narod je politički bespomoćan. Stranke i klike stoga imaju široke mogućnosti za inicijativu, pritisak i samovolju. Bez ratne politike vlade, rata ne bi bilo, barem ne sada. Ova politika balkanskih vlada, pak, ne bi se dogodila bez njihovog opravdanog ili neopravdanog uvjerenja da djeluju u skladu sa stavovima Rusije.

Takva je – u najopštijim crtama – politička strana balkanskog poduhvata. Pogledajmo sada njegovu vojnu stranu.

Juče je za Sofiju bio dan velikog slavlja: u šest sati uveče ministar vojni je dobio telegrafsko obavještenje iz Stare Zagore od Glavnog štaba da je Kirklareli (Lozengrad), turska tvrđava istočno od Adrijanopolja, 60 kilometara od bugarske granice, zauzeta. Ovu vijest su nekoliko dana nestrpljivo iščekivali službenici i političari iz kafea “Bugarska”, jer su već nekoliko puta posljednjih dana iz najpouzdanijih izvora dobijali vijest da je Lozengrad zauzet. Sofijska štampa je takođe više puta rušila Lozengrad do temelja. Nakon prvih, čisto uzgrednih “pobjeda” kod Tomriša, Džumana, Mustafa-paše i drugih, stanovništvo je očekivalo nesumnjivi, istinski uspjeh. Konačno, 11. oktobra u 4 sata popodne Kirklareli je zaista zauzet. U centru grada čuli su se burni aplauzi. Ministar vojni se, na molbu okupljenih, pojavio na prozoru i održao kratak govor. Pojavili su se transparenti. Gomila je na ruke podigla grčkog izaslanika i sofijskog dopisnika londonskog “Tajmsa”, gospodina Baučera, koji je ovdje nešto kao lord zaštitnik bugarskog naroda. Transparenti su se pojavili iznad kapija, iznad prozora, na krovovima. Prošla je povorka s bakljama, momčići su pucali uvis iz revolvera. Otišli su do dvora, uzalud pokušavajući da pozovu kraljicu (Ferdinand je bio u Staroj Zagori). Vikali su “ura”, pjevali: “Marš, marš, Lozengrad je naš”. Prolaznici su jedni drugima čestitali i bezbroj puta ponavljali kratku poruku, pokušavajući da iz nje izvuku pojedinosti koje ona sama po sebi nije sadržala. Pola sata kasnije, stotine dječaka sa “posebnim izdanjima”, na ovdašnjem jeziku – “dodacima”, izlile su iz novinskih ispostava, kao krompir iz raspukle vreće, i ispunile vazduh svojim falsetima. Ulica se nije smirivala do kasno u noć.

Zauzimanje Kirklarelija je nesumnjivo važna činjenica; u određenom smislu, ova činjenica započinje bugarsko-turski rat. Zauzimanje prve tvrđave – “nakon uporne borbe”, kako se kaže u štabnom telegramu – trebalo bi u velikoj mjeri da ojača povjerenje stanovništva u vojsku i povjerenje vojske u komandante i u samu sebe. Istočno od Adrijanopolja, istočna bugarska armija dobila je svoje uporište i tako sebi olakšava napad na Adrijanopolj sa zapadne, manje zaštićene strane, i kretanje na jugoistok prema Carigradu. U kojoj mjeri predaja Kirklarelija može demoralisati turske vojnike, iz ovoga je teško

zaključiti; ali teoretski se može prihvatiti da bi moralni plus na bugarskoj strani trebao rezultirati moralnim minusom na turskoj strani. Bila bi, međutim, velika greška vjerovati optimističnoj ocjeni jučerašnje pobjede i cijele situacije uopšte, koja se ovdje prenosi od usta do usta.

Sofijska štampa je, uglavnom, potpuno besramna po pitanju činjeničnih “informacija”, i već juče je iznijela apsolutno nemoguć spisak trofeja iz Lozengrada: 40.000 zarobljenika, 40.000 pušaka, stotine topova, milioni kilograma namirnica; među zarobljenicima – knezovi, ministri, paše... samo nije bilo princeza i paunova. Neki evropski dopisnici su te senzacionalističke podatke odmah prenijeli svojim novinama, i moguće je da će vam već sutra telegrafom iz Berlina ili Pariza javiti za zarobljene knezove i paše. Ali zapravo, čitavu listu trofeja isisali su iz vlastitih neopranih prstiju autori novinskih “dodataka”.

Zvanične informacije o broju zarobljenika, kao i broju žrtava sa bugarske strane, još nisu dobijene iz glavnog štaba. A prošlo je više od 30 sati od zauzimanja Kirklarelija. Jutros je raspoloženje i dalje bilo izuzetno optimistično. Dolazak 320 zarobljenika iz Mustafa-paše (od toga 20 pravoslavnih Bugara, 2 Jermena, 1 jevrejski gorštak, a ostali Turci) ponovo je podigao raspoloženje ulične mase. Zarobljenici su u crvenim i sivim fesovima, i pristojno su obučeni, a ne u ritama. Gomila se prema njima odnosila sa živom radoznalošću, dječaci su uzvikivali “Ura”. Ali pred večeru, pažljiviji ljudi počeli su da brinu zbog nedostatka bilo kakvih daljih informacija iz Kirklarelija. Moglo bi se pretpostaviti da je bugarska vojska pretrpila mnogo žrtava, te da o tome ne žele da govore stanovništvu. I zašto, u takvom slučaju, ne izvještavati o trofejima, čuteći o žrtvama? Očigledno je trofeja malo. A iz ovoga moramo zaključiti da tvrđavu nisu toliko zauzeli Bugari koliko su je Turci napustili, koji su se povukli u pravilnom vojničkom poretku. U takvim uslovima, mora da su Turci sa sobom odnijeti oružje i zalihe i onesposobili artiljeriju u tvrđavi, koja je do trenutka predaje neprekidno održavala paljbu. Mogao je biti zarobljen samo mali artiljerijski odred koji je pokrивao povlačenje lozengradskog garnizona. Sve su to, međutim, samo moje pretpostavke, čije opovrgavanje ili potvrdu ćete, naravno, dobiti iz telegrama prije nego što primite ovo pismo.

U svakom slučaju, ne postoji razumna mogućnost da se iz sudbine Kirklarelija izvede zaključak o sudbini Adrijanopolja, kao što od juče ovdje skoro svi rade. Kirklareli je zaštićen duž svoje široke periferije zemljanim utvrđenjima i sa samo tri stalne fortifikacije. U Adrijanopolju postoji 17 utvrda raspoređenih na rastojanju od preko 40 kilometara. Ovome je dovoljno dodati da u mirnodopskom vremenu u Adrijanopolju postoji pet pukova artiljerije i dva samostalna bataljona, dok je u Kirklareliju samo jedan

artiljerijski puk. Turci pridaju značaj Adrijanopolju kao ključu za Carigrad, i tamo su nesumnjivo koncentrisali ozbiljne snage, a odbrana u Kirklareliju je vođena uglavnom radi dobijanja na vremenu, jer im je vrijeme najvažnije. Prednosti Bugara su u većoj brzini mobilizacije i kretanja vojske, u njenom jedinstvu i entuzijazmu. Prednost Turaka je u neuporedivo većem ljudskom rezervoaru i širim finansijskim mogućnostima. Svaki dodatni dan omogućava Turskoj da mobilise svoje azijske trupe i približi ih glavnom poprištu budućih vojnih operacija: Adrijanopoljskom vilajetu i Čataldžijskom mutešerifatu.

Politički objekt rata su Makedonija i Stara Srbija. Ali glavno poprište vojnih operacija trebalo bi da bude prostor između Adrijanopolja i Carigrada. Shodno tome, glavni teret rata će snositi bugarska vojska. Srbi, Crnogorci i Grci imaju glavni zadatak da zapadnu tursku vojsku i zasebne garnizone u Makedoniji i Albaniji drže vezane, što, naravno, ne isključuje ozbiljne borbe i tamo.

Šta možemo očekivati od bugarske vojske, koja će na ovaj ili onaj način morati da odluči o čitavoj sudbini neprijatelja? Sve vojne operacije su ovdje okružene gotovo neprobojnom tajnošću, tako da se pretpostavke moraju napraviti na osnovu najopštijih razmatranja. To znači da u svom konkretnom obliku, malo je vjerovatno da će pretpostavke biti opravdane. Ali biće dovoljno ako čitaocu olakšaju orijentaciju u stvarnom toku narednih događaja.

Hoće li Bugari zauzeti Adrijanopolj?

Navodi se da je tokom izrade generalnog strateškog plana u bugarskom Generalštabu došlo do nesuglasica po tom pitanju. Kako su ih riješili, mi to ne znamo. Za građansko razumijevanje, pitanje je riješeno: Adrijanopolj neće biti zauzet ni danas ni sutra. Ovdje dobijeni podaci govore da je željeznička stanica Adrijanopolj, zapaljena artiljerijskom vatrom, u rukama Bugara; prije otprilike tri dana stizali su telegrami o bugarskom zauzimanju perifernih utvrđenja sa sjeveroistočne strane Adrijanopolja. Ovi izvještaji, ako su tačni, svjedoče samo o tome da dio istočne (najvažnije) bugarske armije izvodi neke vojne operacije kod Adrijanopolja, ali ni na koji način o tome da je bugarska vojska koncentrisala svoje snage na zauzimanje tvrđave. Takav zadatak, u mjeri u kojoj je uopšte izvodljiv, zahtijevao bi dugi niz nedjelja koje se pretvaraju u mjesece, nesagledive gubitke i nepodnošljive finansijske izdatke za Bugarsku. Za to vrijeme, Turci bi imali vremena da koncentrišu (preko Medije i kroz Carigrad) južno od Adrijanopolja na rijeci Ergen, ili čak dalje iza starog Anastasovog zida u Čataldži, velike mase svježih azijskih snaga. Zauzevši Adrijanopolj, bugarska vojska bi bila potpuno odsječena od Carigrada, što je prirodni konačni cilj čitavog pohoda. Krajnje je upitno da bi Bugarska tada bila u stanju da dugo zadrži Adrijanopolj u svojim rukama.

Stoga se čini vjerovatnijim da će bugarska glavna komanda, postavivši jaku formaciju (jednu i po do dvije divizije) ispred Adrijanopolja, kako bi adrijanopoljski garnizon vezala na mjestu, poslati glavninu vojske zaobilazno oko same tvrđave na jugoistok od Kirklarelija do Carigrada. Juče je telegramski izvješteno da je bugarska vojska napredovala do Vize. Neposredna svrha ovog prisilnog pokreta je, po svemu sudeći, da se isključi mogućnost za tursku vojsku na licu mjesta da zauzme povoljne položaje duž rijeke Ergene. Ako se cilj ostvari, onda se ne isključuje mogućnost da se turska vojska odmah koncentriše u Čataldži.

Hoće li bugarska vojska uspjeti da se probije kroz ove uske kapije? Bugarski političar, koji je s obzirom na svoje nedavne aktivnosti dobro upoznat sa svim mogućnostima bugarsko-turskog rata, rekao mi je: "Proboj kroz čataldžijska utvrđenja smatram strateškom utopijom. Biće dovoljno da Turci tamo postave vojsku od 50 hiljada ljudi da presjeku put vojsci od pola miliona pripadnika. A put do Cargrada i dalje leži preko Čataldže."

Međutim, vrlo je vjerovatno da će turska vojska na terenu, nakon što se izbori za vrijeme potrebno da koncentriše svoje snage, i sama krenuti u ofanzivu, a zatim će se glavna bitka odigrati u četverouglu: Adrijanopolj – Kirklareli – Baba-Eski – Lule Burgas. Ovdje će se susresti dvije vojske ukupne snage do 400.000 ljudi. Biće to jedna od onih krvavih bitaka o kojima vojna istorija malo zna. Bilo bi djetinjasto pokušati predvidjeti njen ishod.

Iz svega rečenog vidite da nema osnova za optimizam u pogledu daljih operacija bugarske vojske. Zauzimanje Lozengrada ništa ne predodređuje. Samo nas odvodi od prologa u dramu, čini radnju jasnijom, približava nas strašnim događajima, ali rasplet ipak ostavlja u krvavoj magli.

Što veću snagu otpora, a možda i ofanzive, ispolji Turska, to će hitniji biti zahtjevi balkanskih saveznika upućeni Rusiji – da sprovede ono što oni smatraju svojim moralnim, a možda i formalnim obavezama. Jer – i tu se vraćam tamo odakle sam započeo ovo pismo – pored njihovih mogućih pobjeda i poraza – balkanske vlade gledaju na Rusiju, koja bi trebalo da im na ovaj ili onaj način garantuje postizanje njihovih političkih ciljeva.

Kakve bi opasnosti nosila aktivna intervencija Rusije za evropski mir, a samim tim i za cjelokupni naš društveni i kulturni razvoj, o tome ne treba detaljno govoriti.

Ruski građani će postupiti apsolutno ispravno ako se s potpunim nepovjerenjem odnose prema uvjerenjima ruske diplomatije, kao i strana koje joj služe i napola služe, da je kroz prosvjećene napore g. Sazonova osigurana lokalizacija balkanskog rata i time zagarantovan evropski mir.

"Odeske novosti" br. 8852, 19. oktobar 1912.

Političke stranke i rat

Dozvolite mi da u formi monologa navedem dva razgovora koja sam vodio sa dva podjednako istaknuta političara iz dvije bugarske stranke: narodnjačke, koja je danas na vlasti (u koaliciji sa progresivno-liberalnom strankom), i demokratske, koja je bila na vlasti do proljeća 1911. Oba moja sagovornika su zamolila da ne budu imenovani. Za moje ciljeve za to i nema nikakve potrebe.

Narodnjak

– Vi znate da je naša stranka više puta nazvana partija “trgovaca”. Da su ovim htjeli da kažu samo da smo mi stranka bogatih ljudi, onda bi to bilo manje-više tačno. Da, mi smo partija ljudi koji imaju šta da izgube. Optuženi smo za mnoge stvari, ali nas niko nikada nije optužio za neozbiljnost. Upravo zato što imamo šta da izgubimo. A ako smo krenuli na ratni put, onda nismo mogli drugačije, uzimajući, naravno, zdravo za gotovo da se ne želimo odreći bilo kakvog političkog uticaja u zemlji.

Šta mi hoćemo? To znate iz manifesta, iz svih obavještenja naše vlade. Ali želite da znate šta mi zaista želimo? Da istjeramo Turke iz Evrope. Da li je to moguće? Isto toliko je moguće koliko je i neophodno. Uz pomoć Rusije? Da, potrebna nam je pomoć Rusije za ovaj veliki cilj. Direktna, trenutna pomoć djelima, a ne platonska, moralna podrška. A sa daljim razvojem događaja, Rusija nam neće moći odbiti ovu pomoć. U suprotnom, njena uloga na Bliskom istoku, njen prestiž kod Slovena će opasti na još dugo vremena, ako ne i zauvijek.

Pošto je mobilisala trupe na transkavkaskoj granici, da bi vezala turske snage, Rusija će morati da prebaci dva korpusa – samo dva! – pogledajte kartu ovdje: od Odese do prevlake, blizu Carigrada, ili iskrcajte trupe u Burgas i vodite ih kroz Bugarsku. Mi smo u Adrijanopolju, Rusija je u Carigradu. Mi zauzimamo Adrijanopolj, Rusija zauzima Carigrad. Samo dva korpusa!

Evropa? Ona neće moći, neće se usuditi i neće htjeti da ponovi eksperiment koji je izvela nakon sanstefanskog sporazuma – neće htjeti, neće se usuditi i neće moći da spriječi Rusiju da završi posao. Njemačka? Ona nema političke interese na Balkanu, a što se tiče ekonomskih – neće joj škoditi protjerivanje Turaka. Njemačkoj je potrebno balkansko tržište; ali očigledno je, uostalom, da će kulturni Bugari i Srbi razviti veću kupovnu moć od turskih varvara. Engleska? Ali da li zaista pretpostavljate da će Engleska pristati da se sukobi sa Rusijom i sa nama radi očuvanja evropskih posjeda Turske? A još manje Francuska. Italija je već uzela svoj plijen: Tripoli. Ostaje samo Austro-Ugarska. Ali šta njoj preostaje da uradi? Da prebaci svoje trupe u Solun? U Carigrad?

Da li u cjelini procjenjujete jedan takav poduhvat? Kakvu vojsku Austro-Ugarska treba da pošalje na Balkan, gdje su protiv nje udružene snage četiri hrišćanske države, ruski korpus i neprijateljski raspoloženo stanovništvo – i sve to uz otvorenu istočnu granicu? Njene snage su nedovoljne. Spoljašnji rat sa Slovenima znači unutrašnji rat za Austro-Ugarsku. Njena vojska je heterogena koliko i njeno stanovništvo. Osvajački pohod na Balkan protiv slovenskih naroda koji se bore za svoje oslobođenje može izazvati takav unutrašnji pokret koji će Austriju dovesti na ivicu raspada.

Rusija teži slobodnim moreuzima za svoju crnomorsku flotu. Ali šta onda znači ovo arhi-miroljubivo održavanje *statusa quo* od strane gospodina Sazonova? Na kraju krajeva, *status quo* znači zatvorene moreuze. Od koga i kako se Rusija nada da će dobiti slobodan pristup Mediteranu? Od Turske? Za koju nadoknadu?... Ali Rusija može zauzeti ove moreuze u savezu sa nama. Samo dva korpusa iz Odese, samo dva korpusa!

Protjerivanje Turaka predstavljalo bi početak nove ere za Slovene. Rusija – na čelu, kao priznati vođa; iza nje je prijateljska porodica južnoslovenskih naroda; Grčka bi išla sa nama, a čak ni Rumunija ne bi imala izbora nego da se pridruži našem savezu. Ostaje, međutim, pitanje austrijskih Slovena. Ovdje je prije svega umjesno sumnjati koliko će ovakav sistem opstati? Nije li to uglavnom podržano odsustvom striktno implementirane ideje slovenskog jedinstva u ruskoj politici? Ali nemojmo ići tako daleko, nemojmo predviđati skori kolaps Austrije. Pretpostavimo da je ovakvo stanje stvarna istorijska nužnost. Ali složit ćete se: jedno je Austrija sa svojom sadašnjom oštro izraženom njemačkom politikom prema slovenskoj većini, a drugo je Austrija pred slavenskim svijetom okupljenim oko Rusije. Tada austrougarska dinastija u borbi za samoodržanje neće moći da ne vodi slovensku politiku. Ali... ali zbog svega toga Rusija mora odustati od politike zaštite turskog integriteta, koja je za nju toliko nesvojstvena, i poslati dva korpusa u Carigrad.

Znam da su unutrašnje poteškoće velike. I dalje imate jaku anarhiju – anarhiju u odnosima i anarhiju u umovima. Ali tu počinje vaša dužnost – štampa. Morate okupiti javno mnijenje zemlje oko vlasti, da se ona, vaša vlada, osjeća snažno, a, s druge strane, pritiskom tog javnog mnijenja morate gurnuti vladu na put odlučne slavenske politike.

Da li se slažete sa mnom?

Demokrata

– Politički ciljevi rata? Ovdje ćete, prije svega, naići na upadljivu razliku između utopizma Srbije i našeg realizma. Pitajte Gešova, šta mi hoćemo? On će vam odgovoriti: da poboljšamo sudbinu naše braće u Makedoniji. Možda je

to donekle neodređeno, ali šta se tu može kada neizvjesnost proizilazi iz same suštine stvari. Pitajte Pašića za to isto, a on će reći: autonomija stare Srbije sa tom i takvom graničnom linijom. Istovremeno, on će vam noktom na karti ocrtati ogromno područje koje ne predstavlja ni etnografsko ni administrativno jedinstvo. Mi ne idemo tako daleko, previše smo trezveni za to – barem oni među nama koji su pametniji i dalekovidiji. A iznad svega, još ne dijelimo medvjedu kožu. Jer medvjed je, na kraju krajeva, živ i, suprotno hvalisanju ulične štampe, još uvijek je vrlo jak. Naša mobilizacija je dobro prošla, već smo imali nekoliko uspjeha, ali jedno se ne smije zaboraviti: imamo 4,5 miliona stanovnika, a Turska ima 24 miliona. Odjednom smo mobilisali sve do posljednjeg čovjeka i utrošili i posljednji franak u sve to. Pa, pretpostavimo čak da možemo da pošaljemo u rat još 100.000 pušaka. Ako i toliko. Koliko god da je dobar ljudski materijal naše vojske, koliko god su nam finansije bile povoljne, na kraju krajeva, svi naši resursi su strogo ograničeni, jer smo mali i siromašni. Ponavljam: ovo se ne smije zaboraviti. Turska je zaostala za nama u mobilizaciji, poražena je od Crnogoraca, od nas, od Srba... Ali ovo pitanje još nije riješeno i nije unaprijed određeno: Turska ima jaku kičmu. Turska će moći da mobiliše još jednu diviziju, pa još jednu, i još jednu... Kad istrošimo sve konje, sve granate, nemamo više gdje da ih nabavimo. A Turci imaju i Egejsko i Jadransko more. Kada naše rezerve zlata i žitarice u zemlji budu iscrpljene, nećemo moći da dobijemo kredit iz inostranstva. A Turci uvijek imaju priliku da prodaju neku vrstu koncesije, pa će čak i pod teškim uslovima dobiti novac. Zar nisam optimista? Naravno da nisam. Optimista u našim uslovima može biti samo onaj ko ne rasuđuje razumno. Među politički zrelim ljudima kod nas nećete naći optimizma.

Rat je bio neophodan jer je bio neizbježan. Morali smo stati na kraj unutrašnjoj pošasti koja već dvije decenije izjeda našu zemlju: to je makedonsko pitanje. Bugari u Makedoniji i Bugari iz Makedonije došli su do potpunog očaja, a mi smo se suočili sa teškim komplikacijama u domaćem političkom životu. Makedonci su se uzdali u nas, a mi smo 15-20 godina podržavali takvu nadu među njima. U početku su imali narodne ustanke, sa po 10-20 hiljada učesnika. Tada su masovne pobune zamijenjene akcijama četa, organizovanih odreda. Kada to nije dovelo ni do čega, počeo je konačni kolaps: s jedne strane pojedinačna ubistva i pokušaji atentata, s druge, masovno iseljavanje u Ameriku. U to vrijeme Turci su iznijeli plan za naseljavanje Makedonije muslimanima. To je ono što je Makedonce dovelo u očaj. A očaj je loš savjetnik. Makedonski imigranti unijeli su element anarhije u naš unutrašnji život, počeli su prijetiti smrću ministrima i Ferdinandu. I naše vlastito stanovništvo je počelo da negoduje: trošimo desetine miliona godišnje na vojsku, iscrpljujemo zemlju, a braći Makedoncima ne možemo priskočiti u pomoć;

Čemu onda vojska? I na kraju, naši oficiri. Oni su bili izuzetno opterećeni i neaktivnošću i tužnom finansijskom situacijom. Na vojsku trošimo preko svojih mogućnosti, a oficirska plata je zanemarljiva, oni ne žive ništa bolje od seljaka. Cijene svih vrsta robe rastu, a istovremeno je posljednjih godina jako porastao životni standard viših slojeva društva. U takvim uslovima, među oficirima je prirodno moralo da se razvije nervozno nestrpljenje blisko očaju. A očaj je loš savjetnik. Kod nas, srećom, nismo imali pojave među oficirima, poput onih koje su se dešavale u Srbiji, u Grčkoj. Ali primjer je bio previše blizak, a uslovi previše povoljni... Sve to zajedno natjeralo nas je da prihvatimo rat. To nije plod svrhovitosti koja se svjesno uzima u obzir, već samo proizvod teške unutrašnje potrebe.

Već sam vam govorio o planovima Srbije. Ovi planovi su fantastični i mnogo toga će otpasti od njih. Ali odšteta koju će Srbija tražiti je, u svakom slučaju, veoma velika. I da je naše unutrašnje stanje normalno, nikada se ne bismo odlučili za rat pod takvim uslovima.

Sve priče da smo se Srbija i mi unaprijed urotili na najprecizniji način i rasporedili na mapi sve sporne sfere uticaja ili budućih posjeda apsolutno su neosnovane. To su samo priče i ništa više. Prije rata nismo se mogli dogovoriti ni oko čega. Druga stvar je za vrijeme rata. Zemlja je ovdje prevruća, atmosfera okolo je previše vatrena da bi se hranila fantazijama. I nadam se da će nas rat dovesti do dogovora na osnovu skromnijeg i realnijeg programa.

U svakom slučaju, rat će onemogućiti održavanje stare turske vlasti u Makedoniji, koja je nemoguća za Tursku, i nemoguća za Evropu. Neka uz očuvanje sultanovog suvereniteta – ali će na ovom području biti uvedena nezavisna kontrola – turske trupe će biti povučene iz njega. I to gotovo uopšte ne zavisi od toga hoće li rat biti uspješan za nas ili ne.

Rat za nas može biti uspješan samo uslovno. I što su naši uspjesi značajniji na početku, to prije moramo okončati rat. Potrebna je intervencija, potreban je povik: "Dosta, stani!". To je odgovornost Rusije. A ako nas natjera da predugo čekamo na njenu intervenciju, mi ćemo postati žrtve vlastitih pobjeda. Uostalom, nećemo sami protjerati Turke iz Evrope, to su gluposti. Znači da nam ostaje samo da što je ranije moguće procijenimo moralnu vrijednost naših mogućih uspjeha. Inače ćemo upasti u obruč. Dopustimo da se dogodi najviše što je moguće: zauzeli smo Adrijanopolj. I šta dalje? Odakle nam snage da ga zadržimo? Turska vojska ima jaku zaledinu – ako Turke potisnemo iz Adrijanopolja, oni će se vratiti u njega. Bez čekanja krenuti dalje – u Carigrad? Ali ovo je strateška utopija. Pogledajte ovo usko grlo između Crnog i Mramornog mora: to je Čataldža. Ovdje Turci imaju odlična utvrđenja. Čak i da stignemo tamo, bilo bi dovoljno da Turci tamo postavе barijeru od 50.000 vojnika da zadrže vojsku od 500.000 pripadnika. Šta dalje možemo učiniti osim da iscrpimo svoje snage?

Rusija će biti obavezna da interвениše. Rat je pripremljen i objavljen uz određeno računanje na podršku Rusije. Vladajući krugovi u Sankt Peterburgu toga nisu mogli biti nesvjесni. Rusija ima moralnu obavezu prema nama.

Da li se slažete sa mnom?

Umjesto zaključka

Dvije tačke gledišta, ma koliko bile različite – iako je, možda, njihova unutrašnja razlika mnogo manja od spoljašnje, zbog činjenice da jedno trenutno pripada predstavniku vladajuće stranke, a drugo predstavniku opozicione stranke – ova dva gledišta se ukrštaju u zajedničkoj nadi za rusku intervenciju. “Narodnjak” govori o ekspediciji dva korpusa, a “demokrata” – o diplomatskoj intervenciji. No diplomatska intervencija, ako se ne želi da ostane puki gest (aneksiona kriza!), mora biti pripremljena uz uzimanje u obzir posljedica materijalizovanih u dva tijela. Na kraju, sve nade lokalnih vladajućih krugova svode se na ovo.

Ovdje nema vjere u zvanične korake ruske diplomatije. Na njih se gleda samo kao na paravan za tu drugu, pravu politiku, čiji je neophodan i hitan zaključak aktivna intervencija – naravno, ne u odbrani *statusa quo*. Kada pokušavam da sugerišem da ruska politika uopšte nije tako lukava; da Rusija nema svjesno vođenu dvojnu politiku, već samo dvije politike koje zbunjuju jedna drugu: jednu uticajnu grupu koja želi da se miješa i spremna je da se kocka, i drugu uticajnu grupu koja bi htjela nešto da učini, ali se boji; da kombinacija ove dvije politike samo daje lažan utisak o vještoj igri, ali u stvari dolazi do zabune; da se na konfuziji ništa ne može graditi – tada moji sagovornici odrično odmahuju glavom i kažu: “Ne, nije tako!”.

Za ovakvo stanje stvari i stanje duha, prepuno najozbiljnijih razočarenja, zaslužan je – pored ruske službene i nezvanične diplomatije – onaj dio ruske štampe, koji novinski list zamjenjuje telećom kožom nategnutom preko bubnja. Prokleti osjećaj neodgovornosti (“hajde da udarimo, braćo, odmah – možda nešto bude od toga”) vodi značajan dio ruske štampe na put koji se ne može nazvati drugačije nego zločinačkim. Jer šta je, ako ne zločin, davati u ovom kritičnom trenutku Bugarskoj i Srbiji obećanja koja ne možemo da ispunimo, a koja bi, ako bi se ispunila, mogla dovesti do najvećih katastrofa kako za balkanske narode, tako i za nas.

Poštena ruska demokratska štampa može reći samo jedno: “Ne možemo našoj diplomatiji dati balkanski mandat upravo zato što iskreno i žarko saosjećamo sa težnjama balkanskih naroda za nacionalno samoopredjeljenje. Balkanska demokratija će ostvariti svoje ciljeve samo u onoj mjeri u kojoj je oslobođena spoljnih i unutrašnjih čuvara!”

“Kijevska misao” br. 286., 15. oktobar 1912. g.

Štampa i cenzura

Bugarska štampa, kao i cjelokupna bugarska javnost, trenutno predstavlja samo razbacane dijelove cjeline. Od petnaest dnevnih novina u Sofiji sada izlazi samo sedam, a od sedam samo dva u punom obimu: “Mir” i “Bugarska”. “Mir” je zvanično glasilo narodnjaka, a sada, dakle, i glasilo vlade Gešova i Todorova. Nešto najbliže duhovnom pokretaču tog lista je Pejev, ministar narodnog obrazovanja i jedan od najboljih bugarskih publicista. “Bugarska” je glasilo druge polovine vlade, cankovista. Novine uređuje dr Spisarevski, koji je prije tri godine prešao iz socijalista u cankoviste. U punom obimu, što znači na četiri stranice malog formata, “Bugarska” je počela da se štampa prije sedmicu dana – a od početka rata izlazi u formatu brošure.

U ranim jutarnjim satima izlaze dvije novine: “Jutro” i “Riječ” – informativni i senzacionalistički leci žute štampe, sa stambolističkim i radoslavističkim nijansama. Prodavci oba izdanja, dječaci starosti od sedam do petnaest godina, uglavnom školarci, u 6 sati ujutru svojim grozničavim glasom dižu iz kreveta sve stanovnike centralnog dijela grada.

Uveče izlazi “Večernja pošta”, povezana sa “Riječi”, i “Dnevnik”, koji dopunjava “Jutro”. “Dnevne novine”, koje izlaze u podne, razlikuju se od četiri spomenuta lista samo po vremenu izlaska iz štamparije.

“Kambana” (“Zvono”) je “slobodan” socijalistički i republikansko-nacionalistički list koji je odnedavno služio makedonsko-odrinskoj revolucionarnoj organizaciji i neumorno agitovao za rat. “Kambana” je 11. oktobra sama izmislila vijest o zarobljavanju 40 hiljada turskih vojnika sa pašama i knezovima u Lozengradu i potopila turski bojni brod u ponor svoje fantazije. “Kambana” je pustila u evropski opticaj vijest koju je sama izmislila 11. oktobra, a zatim ju je nekoliko dana nakon toga suspendovala vojna komanda zbog objavljivanja “dodataka” bez dozvole cenzora. Pošto je otprilike u isto vrijeme urednik lista Kristo Stančev otišao sa štabom makedonske legije, novine su potpuno prestale da izlaze bez neke velike štete po otadžbinu i čovječanstvo.

Zvanično glasilo demokratske stranke “Praporac” (“Barjak”) suspendovano je prije početka rata – ne zbog tehničkih poteškoća (nedostatak stampara i sl.), već iz političkih razloga. “Zavijamo partijski barjak”, izjavio je šef demokrata, gospodin Malinov, “a podižemo nacionalni”. Političko značenje ovog istupa nije teško pogoditi. Rat je, u svakom slučaju, bio velika nepoznanica. A opozicione stranke su – i ovdje, kao i u Srbiji – postavile sebi za pravilo da ni u šta ne miješaju vlast, nego naprotiv, da joj pruže svu moguću pomoć, ali da pritom ne preuzimaju punu odgovornost. U takvim uslovima za sada je najpogodnije uopšte i ne govoriti. Da bi se oslobodili potrebe da se u

svemu slažu sa vladom ili da joj po mnogo čemu protivrječe, demokrate su jednostavno zatvorile svoje glasilo. Istovremeno, iz istih ili sličnih razloga suspendovana su i druga stranačka izdanja. Glavni urednik stambolističke “Volje”, gospodin Semjon Radev, promijenio je energično novinarsko pero za ništa manje energičnu cenzorsku olovku. Radoslavističko glasilo “Narodno pravo” zatvorilo je vrata svoje redakcije. Nestao je sa terena i “Balkanski tribun”, “nezavisno” glasilo koje se bližilo populistima (Gešovljeva partija) “s lijeve strane”. Dvije dnevne socijalističke novine su takođe bile prisiljene da prestanu da izlaze: “Narod”, glasilo “ujedinjene” partije, i “Radnički glasnik”, glasilo “uskih”. Prvi put nakon izbijanja rata obadvije publikacije počele su izlaziti dva puta sedmično – nije imao ko da piše, kuca i čita: tri četvrtine stalnih zaposlenih je u vojsci. Ali znate da je ovdje vanredno stanje i vojna uprava. U vojnoj upravi su urednicima “Radničkog glasnika” na izražajnom bugarskom jeziku objasnili sve moguće neprijatnosti daljeg objavljivanja novina. U kojoj mjeri se zakonodavni noviteti u državnoj upravi uklapaju u paragrafe bugarskog ustava, nije moja stvar da sudim. Ali činjenica je da su te novine privremeno prestale da postoje.

S tim u vezi, bilo bi korisno da se još jednom zadržimo na neiscrpoj temi naših domaćih dopisničkih muka i rasprava – na takozvanoj vojnoj cenzuri.

Mnogi “vođeci” evropski službeni glasnici su uspjeli da napišu toliko laskanja o ovoj cenzuri da bih, priznajem, rado bio na mjestu jednog od onih uglednih bugarskih profesora, vanrednih profesora, nastavnika latinskog jezika i lirskih pjesnika koji su u interesu otadžbine, pretvoreni u žestoke cenzore, ja bih, bez sumnje, odavno došao do zaključka da je tajna vojnih pobjeda u neumjerenoj upotrebi crvene olovke. Ali pošto ja nisam cenzor, već samo cenzurisani novinar, onda, suprotno mišljenju “starih” evropskih glasnika, ipak sebi dozvoljavam da primijetim da, po mom skromnom mišljenju, organizacija bugarske cenzure nije u potpunosti savršena.

U početku nam je, pored vojnih biltena Glavnog štaba, bilo dozvoljeno da telegrafski šaljemo i vlastite privatne informacije – pod uslovom da se svaki put ogradimo da je u pitanju privatna, a ne službena poruka. Pošto se ovaj zahtjev poklapao sa interesima savjesnog informisanja, poslušali smo ga bez gundanja. Ali prije dvije sedmice režim je radikalno promijenjen: bilo je zabranjeno telegrafski slati bilo kakve privatne vijesti o vojnim operacijama. Kada cenzura nešto propusti, odmah su nam objasnili, time preuzima odgovornost za autentičnost poruke. Nova funkcija cenzure – da pazi ne samo da dopisnici ne prijavljuju ništa štetno po interese vojnih operacija i bilo koje druge državne interese, već i da se pobrinu da telegrafski javljaju “istinu i ništa osim istine” – činila nam se kao pomalo pretjerana briga za dobar moral dopisnika i za duhovnu hranu evropskih čitalaca. Međutim, morao sam se

povinovati. U ovom novom režimu već smo bili pošteđeni privatne provjere naših informacija: telegram prolazi kroz cenzuru – znači “istina i samo istina”, uz zadržavanje – dakle, izmišljotina. I sada smo se na osnovu ovog novog poretka već dva puta našli u izuzetno žalosnoj situaciji. Već početkom novembra ovdje je prostrujala glasina da je bugarska vojska kod Čataldžija otjerala Turke na desnom krilu i porazila vojsku Nazim-paše u centru. Telegrami o tome nisu propušteni: dakle, izmišljotina. Ali do 3. novembra glasine su se zgusnule i poprimile sljedeći oblik: čataldžanska utvrđenja su potpuno probijena, turska vojska je razbijena na nekoliko dijelova, Bugari su napredovali, a ulazak vojske cara Ferdinanda u Carigrad bio je zan za 5. novembar. Svi dopisnici su požurili u cenzorski biro. Tamo su nesmetano propuštani naši hitni telegrami. Dakle, istina je! Više nismo imali potrebu da se brinemo o provjeravanju vijesti ili da poruci damo pažljivu formu. A ako smo tako dva dana obmanjivali evropsko javno mnjenje, onda bi bio grijeh prećutati da smo to uradili uz aktivnu pomoć vojne cenzure.

Odmah bih iznio još jednu misao – ne o cenzuri, već u vezi s njom.

Uspostavljanje cenzure uopšte nije predviđeno bugarskim ustavom. Ovo ni za koga ovdje ne predstavlja pitanje. Ali oni koji su uveli cenzuru smatraju da je ona apsolutno neophodna za uspjeh vojnih operacija i ne preostaje ništa drugo nego da se građanski paragrafi ustava suzpenzuju. Neću raspravljati o ovome, to nije moja stvar, mada ostajem pri svom izdvojenom mišljenju.

Ali kako god bilo, bilo da je cenzura neophodna ili ne, jasno je, u svakom slučaju, da ona predstavlja prilično ozbiljan trn u tijelu političke demokratije i da taj trn kasnije neće biti tako lako izvući: vrh može ostati zabijen dugo vremena. Govoreći bez metafora, nikako nisam siguran da će nakon završetka rata, pa čak i mirovnih pregovora, vlada moći odmah da se vrati na nekadašnje uslove potpune slobode štampe. Uglavnom, hitne mjere je lakše uvesti nego ukinuti, a neće nedostajati ni razmatranja državne potrebe za “zauzdavanjem” štampe nakon rata: nove pokrajine, nesređeni odnosi, nepouzđani stranci (Grci i Turci) u sastavu stanovništva itd. itd.

Stoga je vrijedno napomenuti da institucija cenzure ovdje nije izazvala nedoumice ni u jednoj od stranaka odgovorne opozicije. Nadalje, uz stamboliste, radikalne demokrate su dio cenzure, i nimalo se ne boje da preuzmu ličnu odgovornost za moguće političke posljedice uvođenja drakonskih “privremenih pravila” u štampu. Ljudima kao da ne pada na pamet da za radnje cenzure odgovaraju samo oni koji režiraju događaje koji su izazvali potrebu za cenzurom. Ova se okolnost može objasniti ne samo nacionalno-patriotskim uzbudjenjem trenutka, koji utišava demokratsku kritiku i političku dalekovidnost, već i opštim nedostatkom formalizacije demokratske svijesti. Ako je nepovjerenje prema Robespjeru glavna vrlina

demokratije, onda je ova vrlina ovdje tek u začetku. Ja sam već pisao na tu temu. Bugarska demokratija je još uvijek vrlo primitivna. Ovo je svakodnevna demokratija, zasnovana na društvenim odnosima koji se još nisu razvili do akutnih klasnih suprotnosti. Lišena osnove privilegovanih klasa, bugarska reakcija je krajnje ograničena u svim svojim zahvatima i na svakom koraku prisiljena je na ustupke zahtjevima liberalizma, barem u onoj mjeri u kojoj se oni poklapaju s potrebama ekonomske i državne evropeizacije Bugarske. Ali, s druge strane, bugarska demokratija, lišena istorijske škole i velikih tradicija, nije razvila u sebi ni oštar instinkt ni političku nepopustljivost. Ako reakcija nema ni lavlje kandže ni lavlje zube, onda u demokratiji nećemo naći ni orlovu budnost ni orlova krila. To je činjenica čije korijene treba tražiti, naravno, ne u nacionalnom karakteru Bugara, već u zaostalosti društvenih odnosa.

Bugarski radikali nisu skloni da “ukore” rusku ljevicu zbog njene opšte “nepraktičnosti” i “utopizma” i zbog nerazumijevanja balkanskog pitanja u njegovoj osobenosti i posebnosti. O tome vam je već uzgred pisao E. N. Čirikov. Koliko je takva kritika istinita, nećemo sada analizirati. Samo – na čast ili na sramotu ruske ljevice – mora se reći da oni ne bi išli u cenzuru – ni pod kojim okolnostima. Tako ih je odgojila istorija koja im je postavila velike unutrašnje prepreke i usadila im vrlinu nepovjerenja. I mi još ne mislimo da bi ruska ljevica u ovoj oblasti trebalo da se uči “praktičnosti” od bugarskih radikala. Prije svega, naša politička historija je previše različita. A onda, mislimo – a ovu našu ideju smo ovdje već nedavno iznijeli – da će rat mnogo toga promijeniti u bugarskim političkim odnosima i da će mnoge natjerati da ponovo uče. Bugarskoj reakciji će uz Božiju pomoć narasti kandže – ne lavlje, naravno, ali ipak prilično velike. A bugarska demokratija, odnosno njeni istinski demokratski elementi, moraće da izvuku neke dobre političke lekcije iz istorije...

“Kijevska misao” br. 331., 29. novembar 1912. g.

U okolini Kirklarelija

I Zauzimanje Lozengrada (Kirklarelija)

Jučerašnji dan je za Sofiju bio dan velikog slavlja: u šest sati uveče ministar vojni je dobio telegrafsko obavještenje iz Stare Zagore od Glavnog štaba da je Kirklareli (Lozengrad), turska tvrđava istočno od Adrijanopolja, 60 kilometara od bugarske granice, zauzeta. Ova vijest se nestrpljivo iščekivala nekoliko dana, civilni političari iz kafane “Bugarska” su proteklih dana već nekoliko puta iz najpouzdanijih izvora dobijali dojavu da je Lozengrad zauzet. Sofijska

štampa je takođe više puta rušila Lozengrad do temelja. Nakon prvih, čisto sporednih “pobjeda” kod Timriša, Džumana, Mustafa-paše i drugih, stanovništvo je čekalo nesumnjiv, istinski uspjeh. Konačno, 11. u 4 sata popodne Kirklareli je zaista zauzet. Pojavili su se transparenti.

Već sjedeći ovdje, na tlu Balkana, nisam “vjerovao” u rat, odnosno nisam još shvatio u sebi tu činjenicu. Nakon Kirklarelija, to mi se ne može ponoviti. Postoji rat. Osjetio sam to. Bio sam u bolnici Crvenog krsta i tamo sam video prve ranjene Bugare, u prvim borbama 5. oktobra prilikom zauzimanja Timriša i kod Haskova. A u pet sati i petnaest minuta, dok sam bio u prostorijama Ministarstva vanjskih poslova, saznao sam da je Kirklareli zauzet.

Lozengrad je posebno često “zauziman” u protekla tri dana po uličnim glasinama. Ali svaki put je telegram Glavnog štaba najavljivao samo novo približavanje istočne armije Lozengradu. I tek danas je telegram iz štaba donio nesumnjivu vijest o padu prve ozbiljne turske pozicije. Oko pet sati popodne, jedan major je sa balkona Ministarstva rata uzviknuo ovu vijest okupljenima i pročitao kratak štampani bilten. Nekoliko hiljada ljudi okupilo se oko Ministarstva rata. Ubrzo se na ulici pojavila omladina. Nacionalni transparenti su se pojavili iznad gomile, na prozorima i iznad krovova. Ministar vojni se nagnuo kroz prozor i održao kratak govor u slavu Bugarske i bugarske omladine. Četvrt sata kasnije, električne struje nacionalnog entuzijazma prožele su čitavu atmosferu Sofije, gomila je ispunila ulice, prolaznici su iznova ponavljali radosnu vijest, čestitali jedni drugima, uzvikivali “ura”, pozdravljali grčkog izaslanika ispred hotela “Bugarska” uz burne poklike. Gomila je podigla na ruke grčkog izaslanika i sofijskog dopisnika londonskog “Tajmsa”, gospodina Baučera, koji je ovdje nešto kao lord zaštitnik bugarskog naroda. Transparenti su se pojavili iznad kapija, iznad prozora, na krovovima. Počela je bakljada, tinejdžeri su pucali uvis iz revolvera. Prišli su dvoru, uzalud pokušavajući da pozovu caricu da izađe (Ferdinand je u Staroj Zagori). Vikali su “Ura”, pjevali su “Marš, marš, Lozengrad je naš”. Prolaznici su jedni drugima čestitali i bezbroj puta ponavljali kratku poruku, pokušavajući da iz nje izvuku detalje koje ona ne sadrži. 25 hiljada zarobljenika! – obavijestili su me u pošti, gdje sam – okružen nevjerovatnim ushićenjem i metežom – predao hitan telegram.

- Koliko zarobljenika? – pitao me je jedan bugarski novinar.
- Dvadeset pet hiljada, kako kažu.
- Netačno – odvratio je on s nezadovoljstvom u glasu. – Trideset pet hiljada!

A kada sam se poslije četvrt sata probio kroz gužvu do svog hotela, momci su prodavali specijalnu dopunu “Kambane”, u kojoj je pisalo: “40 hiljada

zarobljenika, uključujući i ministra mornarice Muhtar pašu, princa Abdul-Halima i mnoge druge paše. Pored toga, zarobljeno je: 118 topova, 40 hiljada mauzera, milion kilograma zaliha, 10 hiljada šatora, 4 skladišta," itd, itd.

Nije bilo nikakve sumnje da su ove brojke jako preuveličane. Lozengrad je zauzet u 4 sata popodne, dodatak je ovdje objavljen u pola osam: za tako kratko vrijeme pobjednici, naravno, ne bi imali vremena ni da prebroje svoje zarobljenike i trofeje, i ne bi bilo čudno da su brojke, po prvom utisku, preuveličane za dva, tri ili više puta. Zaista jesu, pa čak i više puta od toga.

Zauzimanje Kirklarelija je nesumnjivo važna činjenica; u određenom smislu, ova činjenica započinje bugarsko-turski rat. Zauzimanje prve tvrđave – “poslije uporne borbe”, kako piše u štabnom telegramu – trebalo bi u velikoj mjeri da ojača povjerenje stanovništva u vojsku i povjerenje vojske u svoje komandante i u samu sebe. Istočno od Adrijanopolja, istočna bugarska armija dobija uporište i tako sebi olakšava napad na sam Adrijanopolj, sa zapadne, manje zaštićene strane, i kretanje na jugoistok prema Carigradu. U kojoj mjeri predaja Kirklarelija može demoralisati turske vojnike, iz ovoga je teško zaključiti; ali teoretski se može prihvatiti da bi moralni plus na bugarskoj strani trebao rezultirati moralnim minusom na turskoj strani. Bila bi, međutim, velika greška vjerovati optimističnoj ocjeni jučerašnje pobjede i cijele situacije uopšte, koja se ovdje prenosi od usta do usta.

Sofijska štampa je, uglavnom, potpuno besramna po pitanju činjeničnih “informacija”, i već juče je iznijela apsolutno nemoguć spisak trofeja iz Lozengrada: 40.000 zarobljenika, 40.000 pušaka, stotine topova, milioni kilograma namirnica; među zarobljenicima – knezovi, ministri, paše... samo nije bilo princeza i paunova. Neki evropski dopisnici su te senzacionalističke podatke odmah prenijeli svojim novinama, i moguće je da će vam već sutra telegrafom iz Berlina ili Pariza javiti za zarobljene knezove i paše. Ali zapravo, čitavu listu trofeja isisali su iz vlastitih neopranih prstiju autori novinskih “dodataka”.

Nikakve zvanične informacije o broju zarobljenika, kao ni broju žrtava sa bugarske strane, još nisu dobijene iz glavnog štaba. A prošlo je više od 30 sati od zauzimanja Kirklarelija. Jutros je raspoloženje i dalje bilo izuzetno optimistično. Dolazak 320 zarobljenika iz Mustafa-paše (od toga 20 pravoslavnih Bugara, 2 Jermena, 1 jevrejski gorštak, a ostali Turci) ponovo je podigao raspoloženje ulične mase. Zarobljenici su u crvenim i sivim fesovima, i pristojno su obučeni, a ne u ritama. Gomila se prema njima odnosila sa živom radoznalošću, dječaci su uzvikivali “Ura”. Ali pred večeru, pažljiviji ljudi počeli su da brinu zbog nedostatka bilo kakvih daljih informacija iz Kirklarelija. Moglo bi se pretpostaviti da je bugarska vojska pretrpila mnogo žrtava, te da o tome ne žele da govore stanovništvu. I zašto, u takvom slučaju, ne izvještavati o trofejima, čuteći o žrtvama? Očigledno je trofeja malo.

U svakom slučaju, ne postoji razumna mogućnost da se na osnovu sudbine Kirklarelija zaključuje o sudbini Adrijanopolja, kao što od juče skoro svi ovdje rade. Kirklareli je zaštićen duž svoje široke periferije zemljanim utvrđenjima i samo tri stalne fortifikacije. U Adrijanopolju postoji 17 utvrda koje se protežu na preko 40 kilometara. Ovome je dovoljno dodati da u mirnodopskom vremenu u Adrijanopolju postoji pet pukova tvrđavske artiljerije i dva samostalna bataljona, dok je u Kirklareliju samo jedan artiljerijski puk. Turci pridaju značaj Adrijanopolju kao ključu za Carigrad, i tamo su nesumnjivo koncentrisali ozbiljne snage, a odbrana u Kirklareliju je vođena uglavnom radi dobijanja na vremenu, jer im je vrijeme najvažnije. Prednosti Bugara su u većoj brzini mobilizacije i kretanja vojske, u njenoj uniformnosti i entuzijazmu. Prednosti Turaka su u neuporedivo većem ljudskom rezervoaru i širim finansijskim mogućnostima. Svaki dodatni dan omogućava Turskoj da mobiliše svoje azijske trupe i približi ih glavnom poprištu budućih vojnih operacija: Adrijanopoljskom vilajetu i Čataldži mutešerifatu.

Politički objekt rata su Makedonija i Stara Srbija. Ali glavno poprište vojnih operacija trebalo bi da bude prostor između Adrijanopolja i Carigrada. Shodno tome, glavni teret rata će snositi bugarska vojska. Srbi, Crnogorci i Grci imaju glavni zadatak da zapadnu tursku vojsku i zasebne garnizone u Makedoniji i Albaniji drže vezane, što, naravno, ne isključuje ozbiljne borbe i tamo.

II Dosta sa pobjedama!

Kirklareli je zauzet. Šta dalje?

Kako vojni komandanti i vlasti gledaju na vojnu situaciju, šta očekuju u budućnosti – to ne znamo: bilo bi smiješno očekivati od njih iskrena priznanja na ovu temu. Ali ljudima bistre glave, političarima koji ne podležu spontanim raspoloženjima, potpuno je stran taj optimizam koji put između Sofije i Carigrada predstavlja kao put neprekidnih blistavih pobjeda.

Jedan od vodećih političara stranke koja sada nije na vlasti – ne mogu reći ime svog sagovornika – rekao mi je još prije zauzimanja Kirklarelija:

– Imamo jako dobru vojsku, trošimo mnogo novca na nju, znatno više nego što zaista možemo, naš narod je ratoboran – nadam se pobjedi. Ove pobjede su nam neophodne. Od naroda smo uzimali veoma mnogo za vojsku, koja je bila neaktivna 28 godina. Preuzeli smo na sebe odgovornost za sudbinu Makedonije, a već deceniju i po ovo pitanje drži javno mnjenje zemlje u neizvjesnosti. Makedonski doseljenici – a imamo ih na stotine hiljada, i oni igraju veliku ulogu u poslovnoj, političkoj i novinskoj sferi – ne dozvoljavaju nam da napustimo Makedoniju ni na jedan dan. Hiljade seljačkih ustanaka podignuto

je u Makedoniji uz uzdanje u nas, tamo su osnivane čete uz uzdanje u nas, u ime Makedonije naučili smo narod da nosi teret našeg vojnog budžeta. Makedonsko pitanje je ferment stalnog previranja, konfuzije i neizvjesnosti u našoj zemlji. Nadali smo se mladoturskom puču, vjerujte mi: iskreno smo se nadali, čekali smo uspostavljanje normalnih odnosa u Makedoniji, mislili smo da možemo odbaciti mnoštvo vojnih nedaća: potrebna su nam sredstva za škole, željeznicu, melioraciju i još mnogo toga. Ali Mladoturci nisu umijeli da približe Balkan rješavanju makedonskog pitanja. Ponovo su se pojavile čete, počelo je masovno iseljavanje u Ameriku, Turci su iznijeli projekat naseljavanja Makedonije muslimanima, naši bugarski Makedonci su pali u očaj, počele su prijetnje ministrima i caru Ferdinandu, stanovništvo je gundalo, odbijajući da prizna vrijednost skupe vojske koja nije bila u stanju da oslobodi braću Makedonce, i sve to je pogoršavalo nezadovoljstvo u vojnim krugovima, oficiri su se mrzovoljno sašaptavali, a trebalo se bojati i komplikacija po grčkom modelu. Tako je rat za nas postao unutrašnja politička nužnost. Siguran sam da će sama činjenica ovog rata – bez obzira na naše pobjede ili poraze – promijeniti situaciju u Makedoniji na bolje, navodeći konačno Evropu da shvati kako će ovaj mali kutak zemlje, ako se tamo ne uvede ljudski red, ostati stalna prijetnja za mir na Balkanu i širom Evrope. Za razliku od naših saveznika, Srba, mi sebi ne postavljamo previše široke planove, koje bi možda bilo ispravnije nazvati snovima. Želimo uklanjanje turskih vojnih hordi iz Makedonije i uvođenje uređene nezavisne vlade. Evropa to neće moći sankcionisati, što će biti rezultat našeg rata. Ali jedva nešto više od toga. Zato rat mora biti zaustavljen što je prije moguće. Moralne pobjede će nas previše koštati i nećemo ih dugo izdržati. Glavni teret rata, naravno, pada na Bugarsku, a naš neprijatelj je i dalje veoma, veoma jak. Ovoga je naša sadašnja vlast, koju čine vrlo oprezni ljudi, nesumnjivo vrlo svjesna. Turska ima 23-24 miliona stanovnika, što je veoma veliki rezervoar ljudi. A mi sve što smo imali već smo stavili pod oružje. Imamo 4 i po miliona stanovnika. Nemamo više odakle da dovedemo vojnike. Energijom juriša možemo izvući nekoliko blistavih pobjeda od Turaka – i to je dovoljno. Jer svaka dalja pobjeda može postati omča oko našeg vrata. Odakle nam snage da zadržimo ono što smo osvojili? Turska je spora i nespretna, ali ima sposobnost da isporučuje stalno nove trupe iz svojih azijskih posjeda, čak i preko Medije, i raspoređuje ih blizu Adrijanopolja ili dalje na jugoistok, iza Anastazijevog zida, u blizini neosvojivih čataldžijskih utvrđenja. Dovoljno je da se tamo raspoređi 50.000 vojnika da blokiraju put za Carigrad za vojsku od 500.000 pripadnika. Nećemo preživjeti veliki rat sa Turskom ni vojno ni finansijski. Bio bi zločin varati same sebe. Što prije politički iskoristimo naše pobjede, to će nam biti bolje. Intervencija Evrope, a prije svega Rusije, za nas je životna potreba. Rusija mora požuriti da nam vikne: “Dosta s pobjedama, stani!”

Takvo je mišljenje bugarskog političara, jednog od onih koji ovdje naizmjenično staju za kormilo vlasti. I to nikako nije izolovano mišljenje.

III Poslije Kirklarelija

Tragično i svakodnevno već su se spojili u nekom omjeru potrebnom za održavanje života, a stvorila se i izvjesna nestabilna ravnoteža rata i mira. Rat uvlači sve više svježih snaga i izbacuje nama ovdje istrošeni ljudski materijal: ranjenike i zarobljenike.

Kirklareli je zauzet 11. oktobra. Poslije toja je uslijedilo nekoliko dana zatišja. Šta se događalo na glavnom poprištu ratnih dejstava, niko nije znao. Tajnovitost koja okružuje operacije bugarske vojske je zadivljujuća na svoj način – upravo zato što je zaista tajantvena. Šta nju omogućava? U svakom slučaju, ne samo cenzorske mjere Generalštaba. Mnogo veću ulogu nesumnjivo ima relativno mala veličina i nekultura stanovništva onih područja na kojima se odvijaju vojne operacije. Nikakva cenzura ne bi mogla da prikrije pravac kretanja vojske koja bi morala da se kreće preko polja Francuske ili Njemačke. Osamnaestog uveče Gešov je pitao komandu stana, kakve su vijesti iz Adrijanopolja; rečeno mu je da stvar sada nije u Adrijanopolju. Glasine o tome odmah su obišle sve kafane. I ovdje je bilo moguće uočiti neobičan psihološki fenomen. Nakon zauzimanja Kirklarelija, sve misli su bile usmjerene na “Jedrene” (Adrijanopolj). Ovdje je moć utvrđenja u Kirklareliju bila veoma preувелиčavana u poređenju sa adrijanopoljskim. Čak i najoprezniji pokušaj da se unese potrebna korekcija u procjenu relativne snage dviju tvrđava nailazio je na izuzetno oštru odbojnost u razgovorima. “Možda ste vi logički gledano u pravu”, govorili su oni najumjereniji, “ali naša vojska neće krenuti na jug bez zauzimanja Adrijanopolja. Jedrene su sada nacionalna potreba.” Savov je još uoči rata rekao: “Izgubićemo i 20 hiljada ljudi, ali ćemo zauzeti Jedrene.” Kada su Bugari zauzeli Babaeski i približili se Lule-Burgasu, kako bi se strateška situacija mogla smatrati konačno razjašnjenom, tvrdili su: “To su samo sporedne snage; glavna vojska je u Adrijanopolju; sutra ili prekosutra ćemo dobiti telegram o njegovom padu”. Kada su došle pouzdane informacije o koncentraciji 1. i 3. bugarske armije na turske položaje na rijeci Ergen, pažnja javnosti je bezbolno napustila adrijanopoljske položaje i krenula 50 kilometara ka jugu; niko više nije govorio da je trenutno zauzimanje Jedrena nacionalna potreba. To je jasna ilustracija uloge fetiša i imaginarnih vrijednosti u društvenoj psihologiji!

Samo dva dana kasnije, zvanično su prijavljeni trofeji zaplijenjeni u Kirklareliju: 1.200 zarobljenika, 2 aviona, 46 topova, 12 teških topova i arhiva garnizona. Ovo je, u svakom slučaju, mnogo manje od onoga što se ovdje

očekivalo... Navodno “pouzdani” privatni izvori i potpuno nepouzdanе sofijске novine izvještavale su o desetinama hiljada zatvorenika, sa oružjem, skladištima hrane, šatorima itd. U službenom obavještenju nema ni riječi o broju mrtvih i ranjenih na obje strane. Privatno, ministri kažu da je malo ranjenih. Ovo je prilično vjerovatno, to jest da je relativno malo žrtava – jer sve govori da Turci nisu imali baš nikakve nade da će sačuvati Kirklareli i branili su se uglavnom da bi dobili na vremenu. Ako je to tačno, znači da su se Turci na vrijeme povukli, ostavljajući jedan artiljerijski bataljon da pokriva povlačenje, a taj bataljon su kasnije zarobili Bugari. Procjena snage tvrđave Lozengrad koja se ovdje koristi oštro odstupa od podataka iz evropske štampe. Ministar vojni general Nikiforov je otvoreno rekao da je Lozengrad drugi Pleven, da su utvrđenja neuporedivo bolja od jedrenskih utvrđenja. Novine citiraju isto mišljenje Golc-paše, iako, s obzirom na prirodu lokalnih novina, to uopšte ne znači da je reorganizator turske vojske ikada zaista izrazio takvo mišljenje. Ipak, prema vrlo pouzdanim evropskim izvorima, Kirklareli se ne može porediti sa Adrijanopoljem. Prema planu izrađenom 1882. godine, put do Bosfora i Mramornog mora trebalo je da bude blokiran četvorougлом od četiri tvrđave: Adrijanopolj, Kirklareli, Babaeski i Lule Burgas. Od ovog plana realizovan je samo jedan dio: opremanje Adrijanopolja, koji se nalazi 50 kilometara od bugarske granice. Adrijanopolj je utvrđen sa 17 jakih fortifikacija raspoređenih na 40 kilometara dužine. Što se tiče Kirklarelija, koji se nalazi 60 kilometara od granice, to je široko raspoređeno zemljano utvrđenje sa samo tri fortifikacije. Kakva je bila turska uporedna procjena Adrijanopolja i Kirklarelija, vidljivo je iz rasporeda vojnih snaga u te dvije tvrđave. Od trinaest pukova i sedam bataljona turske tvrđavske artiljerije u mirnodopsko doba, postoje: dva puka na Bosforu, dva na Dardanelima, pet pukova i dva bataljona u Adrijanopolju i samo jedan puk u Kirklareliju. Ovi podaci su, po našem mišljenju, potpuno dovoljni da se izbjegne dijeljenje široko rasprostranjenog i pažljivo gajenog optimizma o neposrednoj sudbini Adrijanopolja.

I gospodin Todorov, sadašnji ministar finansija, i gospodin Lapčev, njegov prethodnik, sa velikim zadovoljstvom su mi govorili o stanju bugarskih državnih finansija. Narodna banka može da stavi na raspolaganje državi oko 80 miliona franaka u zlatu. Od ovog iznosa, 10 miliona je deponovano u pariskim i holandskim bankama kao garancija za otplatu kredita. I dalje ostaje mogućnost proširenja opticaja papirnog novca, ali ta mogućnost ima svoje prirodne granice, koje se empirijski utvrđuju povećanjem cijene zlata. Preko 360.000 duša je zavisno od države već skoro četiri sedmice, a ovaj broj raste i približava se 450.000. Trošak po vojniku po danu je otprilike pet franaka. To iznosi dnevni trošak od dva miliona franaka, odnosno 60 miliona mjesečno! Čak i ova kratka računica pokazuje da Bugarska, kao i njeni saveznici, ne

može odugovlačiti rat mjesecima, već mora nastojati da ga okonča za nekoliko sedmica.

Ali finansijska strana stvari možda i nije najvažnija. Odnos snaga između Bugarske i Turske zahtijeva još snažniju vojnu kampanju. Ovo je već više puta rečeno: svaki dodatni dan daje Turskoj priliku da mobiliše svoje azijske rezerve i koncentriše ih na prostor gdje će se odlučivati o sudbini čitavog balkanskog poduhvata: između Adrijanopolja i Carigrada. Od početka mobilizacije prošlo je 26 dana. Borba za ovladavanje Adrijanopoljem trajala je još nedjelju dana, a za to vrijeme Abdulah-paša je mogao da dovede vojsku od 200-300 hiljada ljudi u tvrđave Adrijanopolja. Stoga sva bugarska taktika može i mora da se zasniva na brzini i napadu. A pod takvim uslovima, sasvim je prirodno pretpostaviti da glavna bugarska vojska neće gubiti vrijeme pod zidinama Adrijanopolja. Ostavivši tamo odred dovoljan da održi jedranski garnizon vezan, ona će sama krenuti (tačnije, krenula je) iz Kirklarelija na jug – da traži sukobe sa tom glavnom turskom vojskom, koju je Abdulah-paša do sada uspio da ujedini pod svojom komandom.

L. Trocki i H. Kabakčijev, "Eseji o političkoj Bugarskoj".

Pobjeda iznutra

Dva toka zbivanja

Rat nam se do sada pokazivao sa samo jedne od svojih strana: uzeo je svijet muškog stanovništva iz sela i gradova, natrpao ga u vozove i poslao na poprišta budućih vojnih operacija. Ovaj proces još nije završen, mobilizacija ide svojim tokom, istovremeno je u toku regrutacija, vojni vozovi i dalje ispumpavaju radno stanovništvo zemlje. Ali tom procesu u susret dolazi jedan drugi tok događaja. Vozovi u posljednja dva dana ne samo da odvoze, već i dovoze ljude. Veliki gubitak je djelimično nadoknađen. Govorim o pristizanju transporta ranjenika i zarobljenika.

Dolazak ranjenika još nije stigao da ostavi žalosni trag u životu grada: prije svega, ranjenika je ovdje još malo: dvije-tri stotine; štaviše, to nisu stanovnici Sofije, već sve ljudi iz dalekih krajeva. Ranjeni Sofijanci su smješteni u Filipopolju (Plovdivu), Slivnu i drugim mjestima. U bolnici Crvenog krsta ima još mnogo slobodnih kreveta, medicinske sestre i dalje imaju svjež, neizmoren, nenapaćen izgled, dame iz bogataškog kruga Sofije donose sa sobom cvijeće i miris parfema na bolničko odjeljenje, skidaju rukavicu sa desne ruke i glade čela i obraze pacijenata lijepim i nježnim prstima, oblivenim hladnim znojem. Zarobljenika je još malo, i oni su kuriozitet. Zanimaju se za njih, pogledaju ih

i “intervjuišu”. Juče je od Mustafa-paše stiglo 320 ljudi, među kojima 20 Bugara (pravoslavaca), 2 Jermena, 1 gorštak Jevrejin, a ostali su Turci.

Ali biće ih sve više – i onih i drugih. Kreveti u sofijskim bolnicama moraće da budu tješnje nagurani, medicinske sestre neće imati vremena da mijenjaju svoje bele kecelje svaki put kada ih poprska svježa krv, oči tih sestara neće biti živahne i prijateljske, kao sada, već umorne i upaljene, a u Sofiji neće biti dovoljno cvijeća, kojim dame sada ukrašavaju bolnička odjeljenja...

Čim je objavljena mobilizacija, na Balkan su pohrlili novinari iz svih zemalja. Popunili su u Beogradu i Sofiji sve hotele, kafane i prijemne odaje ministara. Grdili su ministre kada su odbijali da daju intervju, grdili telegrafiste da rade presporo, kudili su vladu i generalštab što su predugo otezali sa početkom ratnih dejstava. S vremena na vrijeme im se davalo do znanja da se rat zapravo ne vodi za kinematografe i novine, da postoje drugi motivi za vojnu akciju. Ubrzo nakon početka neprijateljstava, novinari su – uz nekoliko izuzetaka – otišli sa glavnim komandnim jedinicama; hoteli i kafane su se ispraznili. Sada ih zamjenjuju bolničari: Rusi, Nijemci, Austrijanci, Česi. Sa crvenim krstovima na rukavima, sa torbama preko ramena, u grupama tumaraju ulicama, čekajući svoje “zadatke”. Juče sam sreo nekoliko ruskih bolničarki koje su se probijale kroz gomilu ljudi sa zbunjenom radoznalošću.

- Evo čekam zadatak. Kažu da ćemo ići čak u... gdje su ono rekli?
- Da li bješe Lozevi...
- Možda u Lozengrad?
- Upravo tako – obradovala se medicinska sestra – u Lozengrad... A govore li istinu da su Bugari ponovo potukli Turke?
- Istina je: kod Lul-Burgasa.
- To je dobro.
- Dobro?
- Dobro – ubijeđeno odgovara medicinska sestra.

Dva puta sam išao da vidim zarobljenike smještene u kasarnu 4. artiljerijskog puka tvrđave. Da bih to uradio, prvo sam morao da odem do komande da zatražim dozvolu.

Zbog ratne situacije, sve administrativne niti su sada koncentrisane u komandnoj kancelariji. U njoj je zagušljivo, skućeno, zadimljeno i bučno. Atmosfera, pokreti, riječi i gestovi su naši, domaći, ruski. Evo jednog starijeg čovjeka, gradski obučenog, traži dozvolu za Filipopolj, gdje ima ranjenog sina u bolnici. Sašaptava se o nečemu sa pomoćnikom komandanta...

- No dobro, idi. Samo nikome ne pričaj da sam ti ja dozvolio: da ne bi gnjavili.

Nijemac u civilu, ali vojničkog držanja, bez riječi kucka po nekom papiru. Pomoćnik oficira ga ne razumije, mora da služi kao prevodilac. Ispostavilo se da je Nijemac vodnik u bugarskom puku sa njemačkim imenom Ferdinand, dobrovoljno se prijavio u bugarsku vojsku, došao ovamo o svom trošku, ali već drugi dan nikako da dobije pismeno rješenje...

– Recite mu, molim vas, da ode kod ađutanta ministra vojnog. Ako odatle stigne naređenje, izdaću mu putnu dozvolu i besplatnu kartu za Staru Zagoru.

– Ali već je dva puta bio u Ministarstvu rata. Tamo mu nije bilo dozvoljeno da vidi ađutanta, ali je poslat ovamo. Možda možete kontaktirati ministarstvo telefonom?

– Ne može se dobiti veza: telefon Ministarstva rata je stalno zauzet. A šta će on tamo u vojsci bez poznavanja jezika, ovaj ovaj ovdje Nijemac?

– Kaže da će se snaći. Mi Nijemci, kaže, znamo šta da radimo na vojnom polju. Bugarski izaslanik kod njega u Berlinu mu je, kaže, obećao da će biti primljen u vojsku i predstavljen caru, komandantu njegovog puka.

Dozvola da posjetim zarobljenike je spremna, i ostavljam nesrećnog njemačkog narednika koji je trebalo da potuče Turke – baš iz razloga što se njegov puk zove po caru Ferdinandu...

Rezervista na kapiji kasarne pokušao je da nas spriječi da uđemo. Pokazali smo mu papir. Ali ispostavilo se da je nepismen, i papir nije ostavio nikakav utisak na njega. Pozvan je starješina i stvar je riješena. U ogromnom četvorougonom dvorištu, sa čije jedne strane je zgrada kasarne, a sa tri strane štale, stoje konji, grupe milicionera i regruta, a dvadesetak zarobljenika izvode u kolima za prevoz stajskog đubriva. Želimo da snimimo ovu sliku, ali starješina ne dopušta.

– Da, ali mi imamo specijalnu dozvolu za to?

– Dođite sutra, kada budu večerali, onda ćete slikati. Zašto ih sada slikati...

Dugo smo pokušavali da shvatimo o čemu se ovdje radi. Ispostavilo se da vlasti ne žele da zatvorenike snimaju na radu: u Evropi će, kažu, reći da bugarska vlada maltretira zatvorenike, tjera ih da prevoze đubre. Eto dokle seže briga za evropsko javno mnjenje.

Načelnik kasarne, rezervni oficir, vodi nas do zarobljenika. Kucamo na vrata; bolničar iznutra otvara i mi ulazimo u prvu prostoriju. Ovdje je sto pedeset ljudi. Uz zidove i u sredini – u četiri reda – usko zbijeni jedni uz druge, na podu su slamarice sa starim, prljavim pokrivačima. Zarobljeni Turci leže i sjede na njima. Na našu pojavu skoro svi žurno skaču i stavljaju ruke na bokove. Svi u cipelama ili opancima, sa trakama pažljivo namotanim oko nogu, u vojničkim pantalonama i jaknama sivo-zelene boje, sa istim takvim fesovima, mada ima i poneki crven. Lica... različita ljudska lica. Neki su dobroćudni ili ravnodušni, a drugi sumorni ili ogorčeni. Ima veoma mladih

ljudi, a ima i veoma starih. Ovdje su ležali na svojim slamaricama, razgovarali, sjećali se ili drijemali. Naš dolazak ih je uznemirio. Neki su, očigledno, zaključili da bogzna kakvi važni ljudi dolaze sa oficiriom, koji bi, možda, sada mogli da promijene njihovu sudbinu: pratili su nas pažljivo i nepovjerljivo su nas pratili pogledom. Deset ljudi prkosno ne ustaje. Drugi se pretvaraju da spavaju. U uglu jedan zatvorenik brije drugog; treći čeka u redu.

– Veoma su strogi po pitanju brijanja – kaže oficir. – A onako, uopšte – prljav narod...

U drugoj prostoriji ista slika. U trećoj – nema slamarica. Po podu je razbacana slama, već zaprljana i zgažena. Ova je još skućenija i još ružnija od druge dvije sobe. Kada smo ušli samo nekoliko zarobljenika ustaje.

– To vam je to, gospodo – kaže oficir. – Kod mene je ukupno 403 zarobljenika, dvojica su sada u bolnici. Od njih je 30-40 Bugara, Grka i Jermena, ostalo su Turci. Zarobljeni su u Skeči i kod Mustafa-paše. I dođite da snimate sutra u 12 kad oni ručaju. Mnogo je zanimljivije, uvjeravam vas. Tada se rasporede u dvorištu u vrlo živopisne grupe.

Danas sam ponovo išao u artiljerijsku kasarnu. U dvorištu, pred vratima sa natpisom “gotvarnica” (kuhinja) stajalo je oko 50 ljudi, sa velikim limenim zdjelama i kantama – po svemu sudeći, artiljerijske starješine. “Dur bakalam, dur bakalam!” (sačekajte) – obratio se previše nestrpljivom rezervnom vojniku na vratima kuhinje. Nije bilo ničeg “zarobljeničkog” u Turcima u dvorištu. Nisu se mnogo razlikovali od bugarskih regruta koji su takođe tu čekali večeru. Jeli su u grupama, s činijom spuštenom na podvijene noge. Čorba s mesom je služena u izobilju, a poslije toga još neko kuvano jelo. Turci su jeli ćutke, usredsređeno, bez žurbe, i pojeli bi sve, pa oblizali kašike i prste – jeli su valjano, po seljački.

– A kako to da oni ne tuguju? – pitao sam bugarskog rezervistu, koji govori turski.

– Kako da ne tuguju – tuguju. Svi imaju velike porodice. Čekaju da se sve završi i da ih puste njihovim porodicama. Svi su regruti, iako nisu mladi. Kod njih je zapravo ovako: nekoliko puta se otkupe, a onda im nestane novca – i uzmu ih u vojsku. Oni ne znaju ništa o vojsci. Zarobili su ih bez borbe, sami su se predali.

– A nisu uplašeni?

– Ne, sada nisu uplašeni. Uveče pjevaju svoje pjesme. Hej, momci – obratio se zarobljenicima – ko hoće, tamo u kuhinji je ostalo još čorbe...

Vidio sam u pošti tri ruska dobrovoljca. Moje patriotsko srce im se nije obradovalo.

Pred poštanskim šalterom se obrijani gospodin u civilu, ali sa mačem, požalio poštanskim službenicima na nečiju nedisciplinu. Govorio je ruski,

razmetao se pojedinim bugarskim riječima, nije govorio jasno i jako je mirisao na vino. Poštari su se malo zgedali među sobom, ali su se pristojno složili: naravno, kažu, disciplina je neophodna...

– Molim vas lijepo – govorio je gospodin s mačem. – Ako on, vojnik n. n. nema disciplinu, kao da mi sjedi na glavi, taj vojnik...

Dva ruska dobrovoljca, skoro još dječaci, rekli su mi da su odnekud došli pješke u Odesu, a odatle u Ruščuk parobrodom. Kod obojice ima nečega i bolno glasnog i zahtjevnog.

– A jeste li čuli šta Turci rade: podignu bijelu zastavu, a onda iz neposredne blizine pucaju. Pa, đavo će ga znati šta je sad to, a? Šta vi mislite, a?

– Da, ne valja to.

– Pa to je nedopustivo, kakva je to zapravo sramota! Kako da se borimo u ovim uslovima, a?

– A vi, gospodo, ne nasjedajte na bijelu zastavu.

– Da, očigledno moramo nešto da preduzmemo protiv toga...

– Pa, sve najbolje vam želim, gospodo.

“Kijevska misao” br. 290., 19. oktobar 1912. g.

3. Kazivanja učesnika

Ranjenici

Nakon odvajanja ranjenih od mrtvih, ranjenici su razvrstani na teške i lake. Teški su ostavljeni nedaleko od ratišta, u Kirklareliju, Jambolu, Filipopolju, a lakše ranjeni su dovedeni ovamo kod nas, u Sofiju. Ovdje kod nas su skoro sve “laki”: ranjeni u nogu, ruku, rame...

Ali oni sami sebi ne izgledaju kao laki ranjenici. Zaogrnuti grmljavinom i dimom bitke koja ih je osakatila, čini se kao da su stranci iz nekog drugog, tajanstvenog i strašnog svijeta. Oni još nemaju misli i osjećaje kojima bi prevazišli granice bitke koju su upravo preživjeli. Pričaju o njoj, ona ih muči u snovima.

– Ja sam iz 1. puka. Išli smo na Lozengrad, ali usput smo saznali da je Lozengrad pao. Skrenuli smo prema Jedrenama... Gdje je to bilo, ne mogu vam sa sigurnošću reći. Samo smo naletjeli na jedan turski odred koji je išao u spašavanje Lozengrada. Bio sam ranjen u ruku, ali prvo nisam primijetio, malo me je peklo, pucao sam pola sata nakon toga, nisam osjećao bol; onda me je pogodilo u nogu, i tad sam već pao, strašno me zabolilo... Drugovi su me

podigli, odnijeli dva kilometra od linije i tamo su me bolničari stavili na konja...

...Kretali smo se u jednoj koloni, dva puka: 1. i 6. Šesti je bio naše pojačanje – a ispred jedan eskadron konjice za izviđanje. I ovdje u jednom selu poput mog, selu Silio (Seliolo), nalazio se neprijatelj. Konjica je krenula naprijed. Ali dočekana je plotunima. Eskadron se brzo vratio prema nama, a mi smo otvorili vatru u pravcu turskih položaja. Jednostavno nismo imali vremena da pravilno postavimo borbenu liniju, bili smo zasuti šrapnelima. Turska artiljerija je napala neočekivano, nismo ni znali da je tu. Zasuli su nas prvo sa boka, a onda i sa lijeve strane. Mi uopšte nismo imali artiljeriju. I tada je mnogo nas u 1. puku stradalo. Bilo je to 9. u dva sata popodne. Sasvim slučajno je počela bitka... Pola sata kasnije naša artiljerija je pristigla, pod njenom zaštitom krenuli smo u ofanzivu. Neke naše čete pohrlile su na juriš, “na nož” (u gnjevu i ogorčenju). Izbacili smo Turke sa položaja, zarobili devet brzometnih topova i jedan sanduk granata. Sve je potpuno novo. Zarobili smo ih na desnom boku. Odvezli smo ih u selo Tatarli (Tatarlar), gdje je bio štab naše divizije. Uzeli smo mnogo zarobljenika. Naša četa je zarobila dvadeset turskih vojnika i jednog oficira – žive – i dovedeni su u Tatarli. Među njima je bio jedan Srbin, jedan Grk, dva Makedonca. Naši (Makedonci) su pričali o Turcima: “Ne vole, kažu, bajonet. A zašto prokleti kauri¹⁶ lete na nož, kao na svjež hljeb?” U svemu tome, i mene su čili geleri. Onda su nas poslali ovamo. Teški ranjenici, pogodeni u stomak i grudni, ostavljeni su u Jambolu i Kazil-Agaču. Tamo je i škola i kasarna puna, krcata... Artiljerija je osakatila veoma mnogo našeg naroda...

...Ja sam rezervista 16. pješadijskog puka. Naša dva puka išla su zajedno: 16. i 25., dakle, tri-četiri kilometra od 1. i 6. Devetog, tokom večere, objavljena je uzbuna. Dvadeset peti puk naprijed, 16. u rezervi, artiljerija iza nas. Išli smo do 10. ujutro. Ovdje je bilo mnogo turskih trupa. Gdje je to bilo? – kod Jedrena. Ali ne mogu tačno da vam kažem. Dok smo išli naprijed pod pucnjevima – i dalje se nije desilo ništa, ali kad nam je naređeno da se povučemo – tada nas je dosta palo od topovske paljbe. Desetog je padala jaka kiša. Naša artiljerija je bila zaglavljena u blatu, ne možeš je izvući, ali turska poljska artiljerija je radila bez zastoja. Bile su, kažu, četiri divizije Turaka, a nas samo dva bataljona na prednjim položajima (četiri čete). Prvi dan borbe je svuda bilo veliko blato. Šrapneli su padali u blato, često nisu eksplodirali. Padne na ranac – svi smo ležali u blatu – ranac bude odbačen, a “vojnici” je živ. Turska artiljerija je tačno odredila metu, i gađala samo na jedno mjesto. Da je bilo suvo niko od nas ne bi preživio...

... Najvažnije je to što smo mi, 1. i 6. puk, ostali bez metaka. Svakom je dato po 150 komada. Sve je potrošeno, ali nove isporuke još nije bilo.

– A puške su se jako zagrijavale od paljbe?

– Ne znam, nisam primjećivao. Bilo je toliko vruće da pušku u ruci nisi ni osjećao. A onda smo krenuli u ofanzivu. Kako povičemo: “Ura! Na nož!” – oni se povlače. Pobjegnu i okupe se, a onda samo počnu brzo da pucaju. Pokosimo prve redove, i opet naredba “na nož”. Samo se noževi često prelome. Zabiješ čitav – izvadiš polovinu.

...Kažu da Srbi sada kada jurišaju na nož ne viču “živio” nego “ura”. Turci se plaše takve smrti.

... A onda još kažu da Turci postavljaju u prve redove hrišćane, slabo obučene. Kako mi povičemo: “Na nož!” – Turci ćute, a hrišćani podižu bijelu zastavu. Mora se pomisliti da oni žele da se predaju. Prestanemo da pucamo, i idemo do njih da ih razoružamo. A tad nas Turci zaspu vatrom.

...U jednom mjestu bio je omanji odred, 25 makedonskih Bugara i 7 Turaka. Makedonci su odlučili da odu u Bugarsku. Sa sobom su povelili Turke i sa njima prešli granicu. Poslije smo ih vidjeli u Jambolu.

...Mene je pogodio šrapnel. I ja sam iz 1. puka. Pogodio je ispod ranca, između lopatica, a djelići još nisu izvađeni; teško mi je da ležim, teško mi je da dišem i teško mi je da sjedim. Kad me je pogodio, odmah sam pao, ubitačno je peklo... Dotrčao je bolničar, htio da me podigne i odmah pao mrtav na licu mjesta. Dok mi se geler u leđima nije ohladio, bacio sam ranac, skinuo jaknu, strgao donji veš, valjao sam se go po zemlji, ni na minut nisam izgubio pamćenje; a bilo je tako teško da je nemoguće ispričati. Od bola sam kopao nogama rupu. Krv je tekla sa dvije strane, iz usta i odozdo. Sada je lakše. Ali kad kašljem, teško je.

Ne osjećam jedno rebro, od grudi do lopatice, ali imam apetit, jedem sve – ako Bog da, ozdraviću. Kada sam ja pao, naši su prešli preko mrtvih i ranjenih i krenuli naprijed – “na nož”. Tada sam pomislio: mrtvima je dobro što leže, živima koji idu u napad još je bolje, ali nama, sakatima, bilo je jako teško. Ležali smo cijelu noć na kiši. Sljedećeg dana u vrijeme ručka su me odnijeli. Mnogi od tamošnjih ranjenika su, ne dočekavši pomoć, umrli.

...Puščana paljba nanosi jako malo štete, pucaju loše: zariće lice u zemlju i pucati preko glave. A najgori od svega je karteč. Oni dovoze takve granate u automobilima. Podigne se bijela zastava, a oni priđu sa krila i počnu kositi. Prvi i šesti puk bili su potpuno pomiješani. A 6. puk je ovdje teško stradao... Meni lično – ništa, samo me granata kontuzovala – nisam ranjen, ali mi je protresla kosti. Sada su kosti na mjestu, uskoro me puštaju iz bolnice. Ako bog da, biću živ i zdrav, idem opet da tučem Turke. Dovoljno su smrdili po Makedoniji.

...Ranjen sam u lijevu ruku i lijevu nogu. Metak je prošao, jako boli, ali kosti nije zahvatio. – Čovjek koji ovo priča se smiješi, pokazujući anemične

desni i rijetke zube. – To je bio naš zadatak. Turci su izbacili naše graničare i zauzeli granična utvrđenja. Bili su to pješadijski vod i mitraljeska četa. Naša prva četa došla je na šezdeset koraka udaljenosti. Mislili su da su u utvrđenjima naši. Turci su otvorili jaku vatru. Naši: “Ura! na nož!” Turci istrčavaju iz utvrđenja i bježe. Na lijevom boku, turski oficir je htio da ih zaustavi, okrenuo se i viknuo komandu. Tu je očigledno ranjen, zaljuljao se i počeo da pada, samo smo mi već stigli, a ja sam ga u žaru borbe udario nožem... Nismo imali vremena da se osvrnemo – dva eskadrona turske konjice se obrušila na nas. Bili bismo zbrisani da dvije naše čete nisu stigle na vrijeme, otvorile vatru na konjicu i natjerale ih na povlačenje. Od mrtvog turskog oficira uzeo sam sablju i predao je komandiru čete. Tada me je pogodio metak. Uopšte nemamo rane od bajoneta. Turci ne idu na nož. Povukao sam se pješke na stotinu koraka od borbene linije i legao, odakle su me bolničari i odnijeli.

Mladi momak, potpuno bez brkova i brade, gotovo dječak, priča, cijelim svojim bićem ponovo proživljava svoju priču:

– Krenuli smo od 9. do 10. uveče, do 4 sata, bez pića, bez hrane. Niko nije razmišljao o hrani. Noću je bilo još gore nego danju. Turčin, čim nas reflektorima krene tražiti, jarko obasja polje, i čini ti se da ti se vidi svaka vlas kose na glavi. Bilo je strašno pod takvim svjetlom. Samo što turska artiljerija nije otvarala vatru noću, ali danju je bilo teško. Turska baterija je bila na brdu. Turska pješadija se rasporedila u mrtvom prostoru, pod zaštitom svojih topova. Bili smo pod stalnom artiljerijskom vatrom. A nismo imali gotovo nikakvu zaštitu sopstvene artiljerije. Bili smo gladni, smrznuti, prekriveni blatom, potpuno iscrpljeni. U 4 sata je komandant telefonom iz sela Kalono zatražio da drugi puk preuzme dužnost od nas. Ja sam ranjen u meko meso. Bilo je mnogo takvih rana kod nas. Ležali smo potrbuške, a metak doleti i pogodi ili kroz meso ili kroz potkoljenicu: uđe ispod koljena, izađe kod stopala... A poručnik Zagrevski je ubijao Turke našom sabljom 46, svojom rukom, a onda je ranjen u nogu i u vilicu. Turci kažu: “Ovdje nisu samo Bugari, ima i Moskovljana.” Još pamte Moskovljane... A dobro je ležati u bolnici. Njemački bolničari se dobro brinu o nama. Ali bilo je problema u Jambolu. Tamo su naši doktori, vojnici. Ima mnogo ranjenika, a malo bolničara, skidaju zavoje zajedno sa mesom. Plašio sam se tih zavoja gore od turskog karteča. A ovdje – barem svaki sat to rade: nakon previjanja bude lakše.

O mjestu bitke, o rasporedu pukova, ranjenici iznose nejasne i netačne priče. Oni su bili i ostali male, subjektivne ali osjećajne i svjesne čestice velikog, objektivnog, nepoznatog plana. Njihove vojne jedinice sudarile su se – u ispunjenju ovog plana, a možda i nasuprot svim planovima – sa njima nepoznatim turskim česticama. Došlo je do bitke koja ne samo da je osakatila njihova tijela, nego je i prepоловила njihov život. Sada se sve što im se dešavalo

prije rata – posao i porodica – pomutilo, izbledjelo, rasplinulo se u magli. Po cijele dane misle i pričaju o ratu, u ušima im prašti turski karteč, rane bole i peku... Rekonvalescenti lutaju od odjeljenja do odjeljenja, pričaju jedni drugima iste stvari, ali slušaju samo sebe, strašni unutrašnji odjek sati provedenih u vatri. Pokušavaju da uvuku bolničarke u taj svijet topovske paljbe i urlika “na nož”, koji su se dugo, a možda i zauvijek, usadili u njihovu rastrojenu svijest. Noću lutaju u polusnu, slušaju kanonadu, vide automobile sa granatama, izvlače bajonet ili padaju ranjeni... Ili odjednom snop svjetlosti iz turskog reflektora, bijele kao papir, počne da klizi po bolničkom odjeljenju. Ranjenik se budi u hladnom znoju. Sve je tiho, čisto, toplo, oko njega su bijeli jastuci, samo se iz drugih kreveta čuju tihi jauci, odjeci bola ili istih takvih snova. Ponovo sve zaboravlja na nekoliko minuta i čuje komandu: “Naprijed! na nož!” Zadržavajući dah, trči naprijed. Vidi turskog oficira kako okrenut postrance dovikuje neku komandu svojim, ali ne dovršava komandu, maše rukama i počinje da pada na bok, ali nema vremena da padne, prvi redovi se približavaju, a nož zasijeca u tkaninu oficirske uniforme. Jednom, dvaput – zabio je nož i odmah ga izvukao. Sve je uradio kako treba, kako su učili na obuci. Na dršci je ostalo samo pola sječiva noža...

Tako leže ovdje, ljudi starosti od 21 do 48 godina, seljani i građani. Ovaj je baštovan, ovaj je mesar, tu je jedan moler, četiri seljaka, opet baštovan, a ovaj mršavi, velikih brkova i užarenog pogleda, je trgovac. Najgore je onima koji nisu bili u borbi, ali su se na putu razboljeli od prehlade, zarazili se ili doživjeli neku nesreću. Ovog starca su pregazila kola natovarena bodljikavom žicom. Još prije rata mu je komšija dinamitnom patronom opekao oči u kamenolomu. Greškom su ga regrutovali, a sad su ga vratili. Ovom konjaniku je slomljena ključna kost – pao je s konja. Pored je artiljerac sa apscesom u srednjem uhu; glava mu je zavijena, crte lica izobličene nepodnošljivim bolom. “Dva dana sam išao od Jambola niz Tundžu, bio sam pod turskom vatrom nekoliko sati – i sve je bilo u redu”, kaže vojnik iz Sofije crn kao smola; “a onda je trebalo pomoći da se top izvuče iz blata, okliznuo sam se, pao, točak mi je prešao preko noge, kost je napukla, ležim već deveti dan!”...

Lakši ranjenici, otpušteni iz bolnice, šetaju ulicama, voze se tramvajima, pojavljuju se u kafanama. Oni su već postali sastavni dio života stanovništva. A tamo, kod Adrijanopolja i iza Čorde, vode se nove bitke, prašte mitraljezi, lete geleri, a još hiljade ranjenih biće sutra dovedeno u središnji dio zemlje. Granice na Balkanskom poluostrvu biće ponovo iscartane, ali ovo strašno ratno naslijeđe, njegova ranjena, osakaćena i psihički rastrzana radnička generacija, dugo će biti strašno opterećenje za kulturni razvoj jedne male zemlje.

“Kijevska misao” br. 302., 31. oktobar 1912. g.

Испричано riječima učesnika

Na ulicama Sofije, u prodavnicama, kafanama, sve češće se susreću figure vojnika sa hromom nogom, sa rukom u zavoju ili sa glavom umotanom u bijelu gazu; zgrušana krv curi kroz gazu. Snijeg je pao juče uveče, sada se sporo topi, nešto mokro lije odozgo, ali to ne sprečava prolaznike u grupama da se zaustavljaju na ulicama pored ranjenih vojnika. Svi žele da prožive ove mučne strašne događaje, makar i iz tuđih riječi, koje u telegramima Generalštaba poprimaju tako bezličan, matematički oblik. I ranjenik zajedno sa svojom publikom, samo stotinu puta jači od nje, ponovo svim svojim šokiranim vlaknima svog bića ulazi u vatreni krug šrapnela, prolazi iza i napada “na nož”.

Priče svih učesnika bitaka su do krajnje mjere subjektivne. Svaki od njih vidio je samo mali dio bojnog polja, značenje složenih strateških operacija za njega je bilo misterija i tako će ostati, možda do kraja života. Gledajući oko sebe grozničavim očima svoje slušaocce, ranjenik izvlači sliku bitke iz sebe, iz sopstvenih iskustava. Zato su njihove priče o istoj činjenici pune ogromnih protivrječnosti, iako svako od njih govori istinu na svoj način – onakvu kakva je pred njim izgledala. Ali ni sami ranjenici, nakon što su izašli iz vatre, nisu zadovoljni pristrasnošću svojih predstava o toku borbenih dejstava, traže uopštavanja pomoću kojih bi shvatili događaje koji su im prepолоvili život. Ove generalizacije su, naravno, krajnje jednostavne, ali i u svojoj jednostavnosti daju izraz određenim osnovnim crtama u raspoloženju zaraćenih vojski za vrijeme borbenih dejstava. Drugi izvor našeg znanja u ovom trenutku su zarobljenici. Njihova zapažanja uglavnom se odlikuju istim osobinama koje smo primijetili u pričama ranjenika: krajnja subjektivna proizvoljnost i sklonost najjednostavnijim generalizacijama. Ali postoji jedna bitna razlika. Ranjenici pripadaju pobjedničkoj vojsci, čijim se uspjesima ponose, a čije nedostatke ne žele otkriti – iz patriotizma i discipline. Sa zarobljenicima stvari stoje drugačije. Brojni neuspjesi i porazi već su navikli patriotski nastrojene turske vojnike na ideju da je turska vojska loša. Zarobljeni oficiri i dalje oprezno pokušavaju da nagovijeste moguće strateške planove, u koje su kao neophodna komponenta uključeni povlačenja i porazi. Oni ni sami, naravno, ne vjeruju u to. Ali ovaj uslovni patriotizam je tuđ turskim vojnicima, i oni ni najmanje ne kriju ona svoja zapažanja koja, po njihovom mišljenju, mogu da objasne turske neuspjehe; pogotovo jer ih njihov položaj zarobljenika iznutra oslobađa osjećaja discipline. Ovome treba dodati da među zarobljenicima postoji znatan broj hrišćana koji ranije nisu osjećali nikakvu moralnu vezu sa turskom vojskom i uglavnom se otvoreno raduju njenim porazima. Konačno, budući da u stanju zarobljeništa postoji određena osobina stida u svijesti

vojnika, svi zarobljenici prirodno nastoje da je skinu sa sebe ili sa svog puka i prenesu na opšte stanje vojske.

Iz priča ranjenika i ratnih zarobljenika jasno se može ocrtati temeljna razlika u moralnoj samosvijesti dvije vojske.

Da li je ovaj rat bio neizbježan, da li su njegovi politički rezultati dovoljna nadoknada za nevjerovatan udarac koji on direktno zadaje cjelokupnom organizmu mlade balkanske kulture, posebno je pitanje u čiju raspravu ovdje ne ulazimo. Ali bugarski vojnik je ovaj rat smatrao neophodnim, pravednim – svojim ratom. Ovo je glavna činjenica. Sjećanja na tursku vlast su ovdje veoma živa, mnogo više od sjećanja ruskog seljaka na kmetstvo; i baš tu, rame uz rame – na dohvat ruke – u Makedoniji, turska vlast opstaje sve do danas, a neprestana bujica makedonskih izbjeglica ne dopušta da se ta činjenica zaboravi ni na jedan dan. Strašno breme bugarskog militarizma svaki Bugarin, pa i najneprosvjedeniji seljak, doživljava kao teret koji je na bugarska pleća stavila Turska, posebno njena despotska vlast u Makedoniji. U zamisli o Turskoj, dakle, za običnog Bugarina spojeni su jučerašnji turski nasilnik, službenik i zemljoposjednik, današnji nasilnik nad braćom Makedoncima i, konačno, osnovni uzrok fiskalnih poteškoća u samoj Bugarskoj. Rat je bio obećanje bugarskim masama da će se konačno okončati turska prošlost i turska sadašnjost. Zato se bugarski vojnici u pohodu kite cvijećem, zato pukovi tako vatreno idu u napad pod žestokom artiljerijskom vatrom, zato pojedine konjičke jedinice tako uspješno izvršavaju partizanske zadatke, zato se, najzad, od mnogih ranjenika traži da se, odmah nakon oporavka, ponovo vrate na borbenu liniju.

Turska vojska je sasvim druga stvar. Ona u ovom ratu nije imala i nema zajednički cilj koji bi mogao inspirisati mase na samopožrtvovanje. Vojska je prošla kroz revolucionarne preokrete, koji nisu donijeli ništa masama, već su samo potkopali njihovu vjeru u nepovredivost Turske, njenih državnih oblika, a time i njenih granica. Mladoturci su uključili Bugare, Grke i Jermene u tursku vojsku, a s druge strane, došavši na vlast, učinili su sve što je bilo u njihovoj moći da natjeraju hrišćanske narode Turske da prenesu na “novi” režim svu mržnju koja je imala ishodište u onom starom. Istovremeno, uključivanje hrišćana u vojsku trebalo je da uništi uvjerenje da je islam spasonosna moralna veza između države i vojske i tako je unijelo najveću moralnu pometnju u svijest muslimanskog vojnika.

Razdor između turskih oficira još jasnije dolazi do izražaja iz priča zarobljenika. Došavši na vlast, zahvaljujući opštem nezadovoljstvu, oficiri su se odmah suprotstavili najkulturnijim slojevima u zemlji, oličenim u cjelokupnom hrišćanskom stanovništvu; čak se i ne dotičući društvenih

pitanja, odsjekla su sami sebe od narodnih masa; kao rezultat toga, pretvorili su se u zakulisnu vladajuću kastu, neizbježno osuđenu na unutrašnje propadanje i degeneraciju. Upravo je ove oficire političke pobjednike rat prvi pozvao na odgovornost.

– Od samog početka – kaže zarobljeni jermenski vojnik – znali smo da od toga neće biti ništa. Jesmo li bili spremni za rat? Da li nam je neko pričao o ratu? Pozvani smo na manevre, i mi smo se i spremili za manevre. Spremali smo se za igru, a završili smo u ratu. Uzmite kao primjer nas hrišćane: prije revolucije nismo služili vojsku, a sada su pozvali one odgovarajućih godina, kao rezervne trupe. Obučavani smo sve ukupno 20 dana. Ovo može biti dovoljno za manevre, ali nikako za rat. Niko od nas ne zna da puca, neki ne znaju ni da uzmu pušku. Turski rezervisti su, doduše, bili u aktivnoj službi, ali oni su nepismeni, neprosvijeden narod, sve teško prihvataju i doživljavaju, pa će sve zaboraviti za dvije-tri godine. Ali, uostalom, turska vojska se gotovo u potpunosti sastoji od redifa i ihtihata (rezervisti 1. i 2. kategorije). Nizama (redovnih trupa) nema više od 30 ljudi na svakih 100. Dodajte ovome svuda i u svemu nedostatke, aljkavost i nemar; nema dovoljno odjeće, prevoznih sredstava i što je najvažnije oružja. Na primjer, mene su poslali u kuhinju, gdje nisam bio potreban, samo zato što nije bilo dovoljno pušaka da i ja dobijem jednu. Vojnički duh je isprva bio prilično bodar, bilo je čak i dobrovoljaca, ali kada su počela previranja, a nakon previranja – porazi, moral vojnika je odmah pao, i svi su se borili nekako bez vjere i cilja. A najviše od svega su stvari upropastili oficiri. Naši oficiri ni sami nisu znali kuda i kako da nas vode, a prvi su se gubili u slučaju neuspjeha. Da su oficiri bili išta bolji, bilo bi moguće izbjeći takve strašne neuspjehe i sa ovakvom vojskom.

– No evo pogledajte – kaže drugi Jermen, nervoznog, inteligentnog lica – u gotovo svim bitkama, nakon prvih okršaja, Bugari su nas zaobilazili sa boka i ulazili u pozadinu; naši komandanti nikada ništa nisu primijetili, uvijek smo se kretali naslijepo. Evo vam primjera. Poslije bitke kod sela Petra, na šest sati hoda od Lozengrada, Turci su pobjegli, a Bugari su se približili najvažnijoj tvrđavi Lozengrada, Taš-Tabiji (kamenom utvrđenje), u koju su Turci polagali velike nade. I šta je bilo? Bitka je ovdje trajala samo pola sata. Nakon petominutnog granatiranja, Bugari su ispred utvrđenja ostavili mali artiljerijski odred, koji je skretao pažnju Turcima, dok su sami zašli u pozadinu i za pola sata prisilili tvrđavu na predaju. Naši oficiri uopšte nisu znali ni kolike su snage neprijatelja niti njegovo kretanje; oni i podoficiri su prvi napustili ratište u teškom trenutku. Vojnici su tada morali sami da se probijaju... A u miru su oni, naši oficiri, bili veoma hrabri – posebno u odnosu prema hrišćanskim vojnicima. Na primjer, ovaj Jermenin koji leži sa zavojem na glavi, ranjen je ne neprijateljskim metkom, već bičem turskog oficira.

Kako? Veoma jednostavno. Vodio je konja natovarenog graškom, jedna vreća je pala na cestu, a grašak se prosuo... Da li je on to htio da uradi? A onda je dojahao turski oficir. "Oh, ti kaurine!" – i udari ga bičem po licu. Isjekao mu je cijelo čelo i obrvu iznad samog oka, do kosti. Pitate se da li se svi oficiri tako loše odnose prema vojnicima? Ne svi, naravno, ali većina, posebno prema hrišćanima. "Kaur, kaur," na svakom koraku samo slušaš kako si kaur. A ugledajući se na njih, i turski vojnici vrijeđaju hrišćane. Ja vam pričam iskreno – drugi se možda ne odlučuju da govore tako otvoreno: nama je drago što smo u zarobljeništvu, a mnogi od nas bi odmah bili spremni da se bore protiv Turaka...

Upravo ovakve iskaze o stanju turske vojske i naročito o turskim oficirima davali su i Grci zarobljeni kod Juruše (na desnoj obali Marice, između Mustafa-paše i Adrijanopolja) u bici 9. oktobra. Samo je jedan Grk iz Anadolije sa nezadovoljnim izrazom lica slušao te razgovore i uz gestikulaciju u nešto ubjeđivao svoje drugove.

– Ne, ne – iznenada je oštro prekinuo nekog u pola riječi – sve je bilo dobro, naši oficiri su bili dobri, dobro su nas hranili i dobro smo se borili. Pričaju gluposti – sve je bilo u redu.

– I tek nakon što je neočekivano posredovanje anadolskog Grka izazvalo podrugljive prigovore drugih, on je uzviknuo slomljenim glasom:

– Daj reci mi, za ime Boga i za milost Božiju, znaš li šta je hrišćanin u Maloj Aziji, a? Znaš, a? Turci su me od malih nogu isprepadali. Zna li kako Turčin šeta anadolskim selom? Prolazi sam, a deset hrišćana se razbježe kad ga vide. Napišite i to u svojim novinama. Sve što čujete, napišite. Misli li da ćemo biti ovdje zauvijek? Vrat ćemo se u Tursku. Zna li šta će nam se dogoditi zbog ovih riječi, a? Isjeće nas na komade – to će nam se desiti...

– Eh, uplašio se! – oglasio se iz ugla drugi Grk, koji je sve vrijeme ležao na vojničkom krevetu (hrišćanskim zarobljenicima su u sobe postavili vojničke ležaje), i u tom trenutku je smireno motao cigaretu. – To oni sve za novine pitaju? Zašto je, pitaju, bitka izgubljena? Izgubili su jer nisu znali da se bore. Ko zna da se bori, taj, valjda, neće izgubiti bitku. A nas tom poslu nisu učili, ne znamo da se borimo, pa smo izgubili bitku. Eto vam cijelog odgovora.

Odgovori turskih vojnika ne razlikuju se mnogo od onoga što smo gore naveli.

– Išli smo na manevre – priča mladi tužni Turčin plavih očiju, zarobljen kod Mustafa-paše. – Nismo ni razmišljali o ratu, tek smo u posljednjem trenutku saznali da će biti rata, i da su Bugari veoma blizu. Jesmo li htjeli rat? Kako je to uopšte moguće, ko hoće rat? Rat je strašna stvar. Ne možete htjeti rat, baš kao ni smrt. Sve u svemu, nismo bili spremni, ali nismo se brinuli, mislili smo da idemo na manevre. Ali ispostavilo se da nije tako...

– Ja sam iz Radoviša rodom, a školovao sam se u Solunu – priča drugi Turčin, iz redova nizama (redovne vojske) – u nižoj vojnoj školi. Izašao sam iz škole kao podoficir. Naš odred od 3 hiljade ljudi poslat je u Osmanije, blizu Pehčeva. Tu smo zatekli još jedan odred od 2.000 ljudi. To znači da nas je bilo pet hiljada ukupno, sa osam topova. O ratu uopšte nismo razmišljali; istina, čuli smo da je Crna Gora objavila rat, ali tome nije trebalo pridavati veliki značaj. Što se tiče Bugarske nismo baš ništa znali. Saznali smo kada se neprijatelj već približio i kada se trebalo boriti. Borba je trajala cijeli dan, od jutra do večeri. Oficiri nas uopšte nisu usmjeravali, mnogi su nestali na samom početku bitke. Do večeri su nam se redovi izmiješali i počeli smo da se povlačimo u Pehčev. A onda se ispostavilo da su Bugari prošli iza naših linija, počela je artiljerijska vatra, a naš odred je bio opkoljen sa svih strana. Od 30 oficira do tada je ostalo samo 10. Odveli su nas 120 duša u zarobljeništvo, a gdje su ostali – ne znam... Jesam li želio rat? Moram da vam kažem istinu, ranije jesam. U vojnoj školi su nam mnogo pričali o ratu, a ja sam htio da svojim očima vidim kakav je rat. Mislio sam da će to biti neka vrsta zabave, ali ispalo je loše, jako loše. Loša organizacija, loša oprema i loši komandanti. Vlast, po svemu sudeći, uopšte nije vjerovala u mogućnost rata, ako se već pokazala tako nespremnom. Svi smo izgubili borbeni duh. Vidimo da pobjede ne može biti. Jedino o čemu sada razmišljamo, jedino o čemu brinemo je rodbina, naše porodice. Čuli smo da je naše civilno stanovništvo napustilo gradove i sela i krenulo – neko u Carigrad, neko u Solun. Mi ne znamo ništa o njima, a oni ne znaju ništa o nama. Ne znamo da li su stigli do svog odredišta ili su poginuli... Neka bi se samo sve ovo brzo završilo! Čitava stvar je ionako izgubljena. Bolje bi bilo da se Adrijanopolj preda, a da se turska vojska bez borbe povuče u Carigrad. Barem bi bilo manje krvoprolića. To nam je sada jedina misao...

“Kijevska misao” br. 306., 4. novembar 1912. g.

Kod zarobljenih oficira

Sa dozvolom dobijenom od ljubaznog Sofijskog komandanta u džepu, uputili smo se u hotel “Stara Zagora”.

Priča se da je to nekada bio hotel prve klase. Ali u protekloj deceniji, predstava o prvoj klasi se ovdje dosta promijenila, životni standard viših klasa je naglo porastao, pojavili su se hoteli sa strujom, parnim grijanjem, liftovima i osobljem koje govori tri jezika. Ugostiteljska uporišta kao što je “Makedonija” morala su da se sklone i ustupe prvo, a potom i drugo mjesto pomodnim novim hotelima. Sada je u “Staroj Zagori” organizovan smještaj za zarobljene turske oficire.

U hotelskom kafeu sa starim portretima, zadimljenim plafonom i sakramentalnim natpisom iznad šanka: "Nema veresije", sreli smo desetoricu oficira koji su bili zarobljeni u Kirklareliju i kod Gečkenlije. Pješadijski kapetan R. (zamolio nas je da mu ne objavljujemo ime) služio je kao posrednik između nas i njegovih ostalih devet drugova u nesreći. Ranjen je samo kapetan R., ostali su zarobljeni potpuno zdravi.

– Naša divizija – pričao nam je kapetan – upućena je željeznicom iz Carigrada do Babaeskog, a odatle smo pješke krenuli na Gečkenliju između Kirklarelija i Adrijanopolja, na otprilike trideset kilometara od Babaeskog, gdje se i odigrala ta po nas nesrećna bitka. Na bugarskoj strani je takođe bila, kako izgleda, jedna divizija. Ja sam bio bolestan već prije bitke, ranjen sam na samom početku, i zato ne mogu mnogo da vam kažem o toku borbenih dejstava, znam samo da smo morali da zauzmemo položaj, i da su zarobljena četiri oficira i dvadesetak turskih vojnika.

– Evropska štampa objašnjava da je uzrok turskih poraza to što su se vaši oficiri previše revnosno bavili politikom na uštrb vojnih poslova. Da li je to tačno?

Na kapetanovom inteligentnom licu pojavio se nedokučiv osmijeh.

– Izvinite, ako ovo pitanje smatrate neprijatnim...

– Ne, zašto bih... Odgovoriću vam, koliko umijem. Ja lično se uopšte ne zanimam za politiku. Ja sam vojnik i bavim se uvijek samo svojim dužnostima. Što se tiče oficirskog kora u cjelini, moguće je da je evropska štampa u pravu kada je u pitanju njegov odnos prema revoluciji. Ali u posljednje vrijeme turski oficir se udaljio od politike i bavio se onim što je njegova direktna dužnost. Gdje su onda razlozi naših neuspjeha? Teško mi je da odgovorim na ovo pitanje: ja sam drugostepeni oficir, opšti plan akcije mi je potpuno nepoznat. Prije mesec dana iz Carigrada su istovremeno poslate tri divizije, uključujući i našu. Kakve su zadatke dobile druge dvije – ja to ne znam.

Jedno vam mogu reći sa sigurnošću. Informacija da su naše trupe gladovale – a to piše u novinama – potpuno je pogrešna. Svaki vojnik je sa sobom nosio namirnice za deset dana. Svaki je imao sljedovanje mlijeka i brašna, od koga se, kada se prokuva u vodi, dobija hranljiva supa; a pored toga su imali konzerve, krompir, grašak i hljeb. Sve što je potrebno bilo je pripremljeno takođe i na licu mjesta; na propisanim mjestima su bile raspoređene pekare. Za svaki slučaj, vojnici su dobili tepsije od livenog gvožđa, u kojima se u toku pohoda može peći beskvasni hljeb. Ali nismo morali da pribjegavamo ovome: raspoložive zalihe su omogućile da se svakom vojniku podijeli po 60 grama dnevno. Kada smo krenuli iz Babaeskog, odakle smo morali pješaćiti 30 kilometara, sa sobom smo vodili stado ovaca. Ujutro je svaki vojnik dobijao čorbu iz šolja za mlijeko, uveče – čorbu od mesa i zelja, i pored toga svoju

porciju hljeba. Sve glasine o gladovanju i umiranju od gladi su izmišljene. Pita sam – dodaje kapetan R – moje drugove iz drugih jedinica – kod njih je bilo isto.

– Koliki je bio turski garnizon u Kirklareliju?

Kapetan je razmijenio nekoliko riječi sa svojim drugovima.

– Nažalost, mi to ne možemo da ustanovimo. Ovdje imamo 6 ljudi iz Kirklarelija, ali pošto su tamo bili spojeni dijelovi različitih divizija, ukupna brojnost garnizona ostala je potpuno nepoznata oficirima drugog stepena...

– Prije mjesec dana, kada smo pošli iz Carigrada, tamo još uopšte nije bilo azijskih korpusa.

Tokom razgovora u kafeu, odozgo su sišla još dvojica turskih oficira, izuzetno niskog rasta. Učtivo su se naklonili, prinijeli desnu ruku na usta, pa zatim na fes, i sjeli za zajednički sto. Između kapetana i ostalih njegovih drugova, poručnika i potporučnika, lako je uočiti veliku razliku u kulturnom nivou. Kapetan tečno govori francuski, ima prilično denacionalizovan intelektualni izgled, nosi lornjon i ima tanke, nervozne prste. Njegovi saradnici mnogo više liče na niže oficire. Jedan od njih, Anadolac, očito ne razumije baš najbolje smisao naše posjete: malo je vjerovatno da pripada najmarljivijim čitaocima novina.

Zarobljenicima koji sjede sa nama iz komande donose bugarske vojničke šinjele.

– U vrijeme bitke – u tom trenutku objašnjava kapetan – svi smo bili bez šinjela, i tako smo i zarobljeni. Tamo su nam dali nekakve ogrtače, da ne patimo od hladnoće na putu, ali ovdje nam komandant ljubazno stavlja bugarske šinjele na raspolaganje.

Sa svim oficirima i glavnim intendantom, penjemo se gore da pogledamo sobe zarobljenika. U jednoj su četiri kreveta, a u druge dvije po tri.

– I sam bih volio – kaže upravnik – da ove sobe budu u boljem redu, ali tu se ništa ne može – nema više posluge. Svi su pozvani na oružje. Posteljina se mijenja najmanje dva puta sedmično. Hrana im se dostavlja iz restorana, u kafeu imaju odgovarajući kredit i, koliko znam, uskoro će dobiti platu od prvog dana zatočeništva.

– Ni u čemu ne oskudijevamo – govori nam na rastanku kapetan R. – i ni u kom slučaju ne možemo da se žalimo da trpimo poniženja. Možemo napustiti hotel uz dozvolu komande, ali zapravo nema nadzora nad nama. Mi sami, međutim, ne uživamo u toj relativnoj slobodi, iz razloga koje nije teško razumjeti. U svakom slučaju, moji drugovi i ja želimo da svjedočimo da se ne možemo ni na šta žaliti i ovom prilikom izrazimo zahvalnost komandantu.

Posljednji pokret ruku od usana do fesova – i već izlazimo iz hotela, pretvorenog u malo ostrvo Sveta Helena za grupu turskih oficira.

“Kijevska misao” br. 312., 10. novembar 1912. g.

Priča ranjenika

Ja sam iz 8. puka. Išli smo za Lozengrad (Kirkklareli) preko Kavaklija. Sad se ne sjećam koji je dan bio – rana mi je laka, ali mi je glava potpuno rastresena, slabo pamtim pojedinačne dane. Kiša je padala cijelog dana. Bilo je blatnjavo, i bilo je teško hodati. Ranac, kaput, puška – sve zajedno je težilo više od trideset kilograma. Sve na tebi je mokro do posljednje niti. Bilo je jako teško.

Išli smo uz rijeku Bujuk-Dere, naš 8. puk. Bilo je i drugih pukova, samo kuda i kako su otišli – mi, obični vojnici, nismo mogli da znamo. Naš posao je da idemo tamo gdje nam kažu, pucamo, umiremo. Na rijeci smo se sudarili sa Turcima. Ne znam koliko ih je bilo, ali naši su rekli – čak tri brigade. Prva dva odreda (bataljona) 8. puka prvi su naišli na vatru, teško stradali i povukli se, samo što se nisu vratili, nego krenuli po lijevom krilu, zaobilazeći turski odred. Turci su zauzeli položaj koji smo mi napustili i nisu znali da prolazimo iza njihovih linija. Noć je bila mračna, blatnjava, mokra, hladna. Ulogorili smo se oko jedan ujutru u selu, odnosno bolje rečeno ne u selu, nego na zgarištu, jer su Turci cijelo selo spalili; pokupili smo ono što je ostalo, zapalili vatru i počeli da se sušimo. Dok smo se mi odmarali, dva odreda 31. puka, sa topovima za karteč na čelu i drugom artiljerijom na boku, u tom mrklom mraku i blatu, naišla su na jedan turski odred, napipala ga u mraku i gađala do 4-5 sati ujutro. Mora se pomisliti da je Turke uhvatila strašna panika, da nisu znali kuda da se djenu. Sačekali smo jutro i krenuli naprijed, cijeli 8. puk, a iza nas – 31. puk.

Nakon bitke na rijeci, mislili smo da ćemo se susresti sa glavninom snaga dalje naprijed. Ali kada smo ujutru krenuli na turske položaje, neprijatelja nije bilo, našli smo samo mrtve, najmanje 200-300 njih, i nekoliko desetina teško ranjenih turskih oficira i vojnika. Tada su ih naši dotukli. Postojala je takva naredba da se transport ne opterećuje ranjenicima...

Ne pitajte me za to: nepodnošljivo je sjećati se istrebljenja nenaoružanih, osakaćenih, polumrtvih ljudi... Naša dva puka su bez borbe ušla u Lozengrad. I prije ulaska prvih bugarskih pukova, Turci su pobjegli iz grada. Većina jevrejskog stanovništva je takođe pobjegla, ali neki su ostali. Ostali su skoro svi Grci, a za Bugare nema potrebe ni da se govori. Za 24 sata najmanje 120.000 naših vojnika ušlo je u Lozengrad. Već sam vam rekao da pri ulasku u tvrđavu nije bilo borbi, Turci su pobjegli, a na putu od Bujuk-Derea do Lozengrada našli smo dosta njihove artiljerije, municije i sanitetskog materijala. U selima su ostavili mnogo netaknutih namirnica. Stanovništvo koje je ostalo u Lozengradu, posebno Bugari, dobro nas je primilo. Odveli su nas kući, po deset, petnaest ljudi, počastili vinom i svim vrstama hrane. Ovdje smo našli bezbrojne zalihe; kažu da su 6 mjeseci pripremane za turski garnizon. Poslije teškog puta po hladnoći i blatu, tu u Lozengradu smo se odmorili i osvježili tako dobro da bolje ne može.

Lozengrad je kažete zauzet 11. oktobra? Ne sjećam se datuma... Dakle, ostali smo u gradu od 18 sati 11. oktobra do 12 sati narednog dana. Onda smo ponovo krenuli, stigli do sela Kavakli i tamo prenoćili. Selo je bilo potpuno spaljeno, a mi nismo imali šatore sa sobom – kada smo se približili Lozengradu, oni su ga napustili: mislili su da nastupa opšta bitka, nije bilo vremena za šatore. Skupljali smo kapije, vrata, ograde u Kavakliju – sve što smo našli, i naložili vatre, skuvali čorbe, jeli, odmarali se, grijali se kraj vatre.

Nije bilo moguće ležati: pod nogama blato, odozgo mokro. U 6 sati ujutro krenuli smo za Jenikoj: naš 8. puk, iza nas 21. a ispred nas mora da je bio eskadron konjice. Pozadi su bile dvije baterije. U istom pravcu, do Lule-Burgasa, kretale su se, naravno, i druge kolone, ali mi o njima ništa nismo znali. Drugu noć smo prespavali u selu. Iduće noći, dakle 13. oktobra, prenoćili smo u šumi. Nije padala kiša, samo je bilo vjetrovito i hladno. Posjekli smo mnoga stabala i prenoćili kraj vatri. Ujutro smo ponovo krenuli. I na današnji dan kod sela Kulibi, na putu za Lule-Burgas, došlo je do velike bitke sa Turcima. Tamo su učestvovala naša dva puka, dunavski i iskarski.

Borba je trajala 14 sati. Ne znam koliko je naših izbačeno iz stroja. Znam samo da je od dva puka ostao jedan. Požurili smo u pomoć ovim pukovima i stigli tamo uveče, ali su se Turci već povukli 10-15 kilometara južno, na svoje glavne položaje. Prenoćili smo u Kulibu. Selo je ostalo netaknuto. Pronašli smo i namirnice u njemu. Petnaestog, dok smo se približavali Lule-Burgasu, počeli smo da čujemo topovsku paljbu; odakle i čiju, nismo znali, i samo smo se prestrojili – ranije smo išli u kolonama, a ovdje smo se razdvojili u vodove tako da nije bilo tolikih gubitaka od turske artiljerije. Kad smo se približili na kilometar i po, iznad nas su poletjele granate; na tom mjestu smo se okrenuli. Turci su bili na uzvisini, nismo ih vidjeli, ni žive duše, samo su nas odozgo zasipali strašnom vatrom. Turci su, vidjeli smo, pucali bez ciljanja, nasumice, od deset granata bio je po jedan pogodak, ali to je bilo dovoljno, jer je paljba bila neprekidna, i mnogo naših ljudi je poginulo... Od oficira – neko je poginuo, neko je zaostao, neko je bio odsječen od nas – dva naša puka ostala su gotovo bez komande, redovi su se pomiješali, nismo znali kuda da idemo, u kom pravcu da krenemo.

A odozgo je sipalo liveno gvožđe i olovo. Pakao vatreni! Tu smo se zbunili i klonuli duhom, počeli smo bježati – u neredu, naravno, trčali smo najbolje što smo mogli, dva kilometra, dok nismo izašli izvan domašaja vatre... Zastali smo, došli k sebi. Kako sad to? – govorio sam ja – Moramo ići naprijed. Stidili smo se jedni pred drugima: mi se krijemo od vatre, a drugi ginu. Počeli smo da se postrojavamo u čete iz različitih pukova, ovdje pukovi već više nisu bili jasno međusobno razdvojeni, a neki oficiri su nam se pridružili i naredili: “Naprijed”... Opet smo krenuli na planinu i što smo bliže prilazili, to smo brže

išli. Na kraju smo trčali. Trčimo, vrištimo, ne znamo za sebe. Čovjek zdravog uma i dobrog pamćenja ne može se boriti. Granate padaju oko nas, zvižde meci. Fijuuu... fijuu... Mora da su Turci čuli naš poklič, uskomešali su se – i tada smo prvi put vidjeli žive neprijatelje. I kad smo ih vidjeli – kao da je postalo lakše, a karteč nam se nije činio tako strašnim. U trku smo svi nasumično pucali iz pušaka, samo da obodrimo sami sebe. Šrapneli su me pogodili tačno ispod planine... Prvo fijuu... iznad mene, pa – prasak! – i geler me pogodio u obraz, a ja trčim, ne osjećam ranu, onda vidim krv, malo mi se zamagli pogled, pa sam potrčao prema svom vodu, bliže ljudima; kad eto još jedne granate ispred mene – fijuuu ... tres! – deset ljudi je palo. Trčim dalje, držeći ranac ispred glave, kao nekakvu zaštitu od metaka. A tada je pala još jedna granata, čitavog me zasula zemljom, i osjetio sam udarac u leđa a ranac mi je izbijen iz ruku. Pao sam, potpuno ogluvio, i ispustio *vintovku*. Ležao sam licem prema zemlji i nisam znao jesam li živ ili mrtav; “Vjerovatno sam mrtav”, mislio sam, a iznad mene fijuuu... tras, tras! Tek čujem – naši viču: “Ura! Ura!” Ustao sam, sad već bez puške, i takođe vičem “Ura!” zajedno sa ostalima. A u to je pristigla naša artiljerija, vojnici su ponijeli karteč na leđima, i već smo ispalili prve plotune gore na njih; Turci su napustili položaj i bježali. Oficir mi govori: “Kuda ćeš ti? Vraćaj se nazad na previjanje.” Tad sam osjetio da mi je vilica slomljena; vratio sam se kilometar nazad i našao odred saniteta – bio je smješten iza jednog brežuljka. Granate su dolijetale i ovamo, samo ne direktno, već s boka. Previli su me. Odatle sam slušao paljbu bugarske artiljerije. Bitka je zatim trajala cijelu noć i cijeli sljedeći dan...

Jesam li se plašio? Na početku sam se mnogo plašio, a onda prestao. Dok smo trčali uz planinu, straha već uopšte nije ni bilo. Trčimo, vičemo, a onda topovske kugle i meci sikću, zvižde, smrt sa svih strana, pored tebe jedan za drugim pada, trči, trči – i padne; sa strane, ispred – smrt je svuda, nikome nema spasa; tada potpuno zaboravljaš na sebe, ne osjećaš svoje telo, gubiš strah, trčiš naprijed. Ili od smrti, ili u smrt... Da je strah stalno ostao, bilo bi nemoguće izdržati...

Dakle previli su me, i istog dana vratili u Lozengrad sa drugim lakšim ranjenicima. Tu su sve velike zgrade pretvorene u ambulante, u njima je bilo smješteno najmanje 4.000 ranjenika. Nije bilo kreveta, ranjenici su ležali na slami, manji broj na slamnatim dušecima. U to vrijeme u Lozengrad su tek iz Sofije počeli da stižu ljekari sa medicinskim sestrama i bolničarima. Uvijek je nedostajalo ljekara. Uostalom, ranjenici – i šta? Energija je bila istrošena... Nisu mnogo vodili računa o nama... Dva dana sam ostao u Lozengradu – ne u bolnici, nego u jednoj porodici: srećom, tamo sam imao rođake. Stanovništvo je već samostalno formiralo sanitarne odbore, inače bismo se jako loše proveli.

Dva dana kasnije poslali su nas, lakše ranjene, dalje u taljigama. U 250 kola nakrcali su po dva-tri čovjeka po kolima. Kakav je to put bio – strašno je sjetiti se: drhtavica, bol, delirijum, škripa kola i neprestano stenjanje. Gore od borbe!... Dovezli su nas do Kjibilara. Iz Kjibilara – opet na taljigama – vozili smo se tri dana do stanice Straldža. Tu su nas nekako previli i u 6 sati uveče ukrcali u voz. Dan kasnije stigli smo u Sofiju. Oni koji su bili teže ranjeni ostavljeni su tamo, a lakši ranjenici odvedeni dalje – u Tarnovo i druga mjesta.

Na putu je prema nama dolazilo mnogo vojnih vozova. Sve sa srpskim pukovima – išli su na Adrijanopolj. Svakog trenutka voz. Sreli smo najmanje 15 vozova. Odatle su nas osakaćene odvezli, a zdravi su poslani nazad na smjenu na liniji...

U Sofiju sam stigao drugi dan, a sutra ujutro otišao u Varnu, gdje imam ženu i dijete. Danas mi je ovdje urađeno previjanje u bolnici. Ne mogu još da jedem čvrstu hranu, i nije to ništa, zarašće mi vilica, ali u glavi mi je loše: sav umor kao da mi se skupio u mozgu. U očima – vatra, u ušima – stalna buka: fijuuu ... fijuuu... tras! Vrti mi se u glavi i ne mogu da spavam. Kad vidiš vatru i smrt svuda oko sebe, ubijene i osakaćene, onda nema mira... Ne, nikad više neću čvrsto stajati na nogama.

Sada idem kod svoje porodice, a kako će tamo biti – ni sam ne znam. Sav sam poremećen iznutra, izgubio sam se. Noću ne možeš da spavaš, čuješ gelere, okrećeš se i razmišljaš: bolje je opet u vatru, tamo ćeš bar sve zaboraviti...

“Luč” br. 23., 29. januar 1912. g.

Priča oficira

Ako pratite, kao što ste vi pratili, na karti kretanje bugarske vojske, koje je obavljeno sa izuzetnom brzinom i pravilnošću, onda možete zamisliti da se sve vojne jedinice kreću s položaja na položaj u pravilnom poretku. U stvari, to se uopšte ne dešava. Divizija, puk ili bataljon dobijaju zadatak da izvrše prelaz na toj i toj liniji. I uopšte, na kraju divizija ili puk izvršavaju ovaj zadatak. Ali unutar velikih vojnih jedinica sa prtljagom tokom teških pokreta trupa, sa teškim rancima preko ramena vojnika, sa artiljerijom koja se mora izvlačiti iz blata, red se uopšte ne poštuje – pogotovo poslije velikih borbi, kada su vojnici, s jedne strane umorni, a s druge strane, već su se navikli, manje se plaše da će se zbuniti i ne posvećuju toliko pažnje održavanju pravilnih kolona.

Prije Lozengrada, kod Petre, na primjer, stvari su išle glatko, kao po udžbeniku. A nakon Lozengrada, kada smo se kretali prema Lule-Burgasu, red je bio potpuno narušen i, kako su kasniji događaji pokazali, bez štete po

ukupnu situaciju. Naš puk je bio pomiješan sa još četiri druga, komanda je skoro nestala, na primjer, komandanta puka za to vrijeme nisam vidio uopšte, njega su negdje odveli od nas, moj vod je nestao, a ja sam imao 100 vojnika iz raznih pukova pod mojom komandom. Postojalo je čvrsto uvjerenje, potvrđeno glasinama koje su stizale sa svih strana da se naši kreću u istom pravcu, da ih je mnogo, ali gdje je ko tačno – to nismo znali, ni vojnici ni ja. I ta neizvjesnost nije nimalo deprimirala, već je bila dopunjena čvrstim uvjerenjem da ćemo doći tamo gdje treba.

Zar nije bilo glasnika između jedne i druge čete? Pa, već sam rekao da našeg komandanta puka nisam ni vidio. Da li je mogla postojati ispravna veza između pukova ako su oni razbijeni, pomiješani, a komandanti odvojeni i premješteni? Stiče se utisak da se vojska kreće spontano, ali ta spontanost se odnosi samo na kretanje pojedinih grupa, jedinica i kolona unutar vojske. I cijela vojska se kreće pravilno, kako i treba, tamo kuda je potrebno. U ovoj velikoj masi ima ljudi koji znaju kuda ići, a svi ostali im se prilagođavaju. Hoćete da kažete da uz takav tok stvari ne može postojati odgovarajuća kontrola nad vojnicima i pojedinačne kukavice mogu napustiti bojno polje? Ne znam da li je bilo takvih pokušaja. Ali mislim da to ne bi bilo moguće. Opšti plan akcije je nepoznat pojedinačnim vojnicima. Oni ne znaju gdje je neprijatelj, desno, lijevo, naprijed, nazad – svuda su njihovi saborci. Vojnik se drži uz njih, boji se da se izdvoji, i htio – ne htio, odlazi u boj...

U udžbenicima taktike sve je striktno naznačeno i predviđeno: vojna jedinica je tu, načelnik je tamo, neprijateljski položaj na toliko i toliko koraka, bočna zaobilaznica na toliko minuta. I od svega toga trećeg, pa već i drugog dana ne ostaje gotovo ništa. Time ne želim reći da je teorija taktike suvišna. Ne, da nije bilo preliminarne obuke, nastala bi potpuna anarhija. I ovdje, zahvaljujući elementima organizacije i reda usađenim u vojnike, sva ova naizgled haotična spontanost zadržava svoju vlastitu pravilnost. Ali razlika između matematičkih apstrakcija školskih udžbenika i žive stvarnosti kretanja i borbe je ogromna. Jedan vojnik iz rezervnog sastava, kojeg sam dvadesetak dana prije pohoda učio vojnim pokretima i tehnicima, usput se jetko našalio sa mnom: Pa, kažu, gospodine oficiru, ovdje ipak nije sve baš tako kako nalažu pravila.

U Lozengrad smo ušli bez borbe. Stanovništvo nas je zaista dobro dočekalo. Ovdje nema pretjerivanja u službenoj poruci. Turci su pobjegli prije našeg dolaska, a na vratima hrišćanskih kuća posvuda je bio nacrtan krst, na nekim vrlo jarkom bojom, što je bilo upadljivo. Očigledno su se i dalje bojali. Mnogi hrišćani su nosili fesove, ali su ih tada bacili, a pošto nisu imali šešire, hodali su gologlavi.

U Lozengradu se naš puk zadržao ne duže od dva-tri sata. Samo smo se odmorili i odmah krenuli put Kavaklija. Turci su bili tamo nekoliko sati prije nas. Pobjegli su, očigledno u paničnoj zbrci, ostavivši sve namirnice, svu municiju. Mora se reći da smo nakon Lozengrada cijelo vrijeme, zapravo, živjeli od turskih namirnica. U Kavakliju smo se odmarali. Tamo sam proveo dvije noći. Odatle smo krenuli 15 kilometara u napad na dvije turske kolone, koje su navodno izašle iz Adrijanopolja, ali tamo zapravo nije bilo nikoga. Moguće je da su to bile bugarske trupe, a izviđački artiljerijski odred ih je greškom smatrao za Turke.

U toj bici kod Lule-Burgasa sam ranjen, već prvog dana. Prišli smo položajima 15. uveče, prenočili, a u zoru u ponedjeljak počela je bitka; u pola sedam uveče sam ranjen. Evo kako je bilo. Odred kojim sam komandovao, jedan i po do dva kombinovana voda, prvo je imao okršaj sa Turcima u jednom šumarku, i mi smo ih otjerali odatle. Zatim smo zauzeli selo Karagač. Turci su pobjegli i odatle. Zatim smo naišli na planinu. Zapovijedio sam: "Naprijed, u planinu", i vojnici su počeli da se pokreću u malim grupama. A naši su već bili na vrhu. Golim okom se vidjelo kako su gonili Turke koji su bježali. Ko je desno od nas, ko lijevo – ništa od ovoga nisam znao. Znao sam samo da moramo ići naprijed na planinu. A šta će biti dalje – takođe nisam znao. Na samom početku uspona stao sam i počeo da razgledam okolinu da ne naletim na neki zaostali turski odred. U tom trenutku me je pogodio metak. Ko me i odakle ranio – naravno, ne znam. Samo znam da je metak bio turski, to se vidi po rani, a on, naravno, nije znao da je nekoga ranio, jer smo bili na udaljenosti od najmanje 400 metara jedan od drugog. Metak je, kao što vidite, ušao ovdje sa lijeve strane lica, blizu sredine nosa, a izašao je blizu desnog uha. Tada, poslije pogotka, pao sam ničice, vjerovatno više od iznenađenja. Pao sam i odmah u sebi rekao: "Mora da je smrtna rana", ali nekako sam to pomislio sasvim otupjelo, bez ikakvog... kako da kažem... bez imalo sentimentalnosti, što znači da umirem, pomislio sam, to je kraj, i postojao je samo osećaj nekakve ozlojeđenosti prema sebi što se to dešava tako jednostavno, što mi nijedna uzvišena misao ne pada na pamet. Ovo mi se činilo sramotnim. Tada sam osjetio bol, i to vrlo jak, ali ne tamo gdje je metak ušao, nego tamo gdje je izašao. Tako da sam prvo zaključio da je metak ušao sa desne strane, blizu uha. Isteklo je puno krvi, cijela lokva. Nekoliko minuta kasnije ustao sam, izvadio sanitarnu torbicu, i nekako uspio da samog sebe previjem.

Onda sam počeo da tražim naš sanitet. Ali sa bolničarima je nevolja: dolaze veoma kasno. Ranjenici im to uvijek zamjeraju. I sasvim ispravno. Turci su već pobjegli, nema opasnosti, ali, vidite, nema ni bolničara. Pojavljuju se za dva ili tri sata, pa čak i kasnije. Ja to sebi objašnjavam na ovaj način: bolničari ne stoje u vatri, već u blizini vatre; ne žele da se bore, ni da se nađu u takvom

položaju da nemaju kuda, jer svaki centimetar vazduha oko njih prijete smrću. Oni samo izbliza vide kako drugi umiru, pa je njihov osjećaj samoodržanja pojačan do krajnosti. Boje se da uđu u vatru – i to je to. U ovom stanju na površinu izbijaju najgori instinkti. Drugi bolničari, umjesto da idu do ranjenika, pretresaju mrtve. Prosto gadost... A postavite baš tog bolničara sa puškom na borbeni položaj, on će se dobro boriti i zajedno sa ostalima, kada je potrebno, jurnuti naprijed “na nož”. Eto šta je, na kraju krajeva, čovjek! Apsurdno je, zapravo, misliti da su od 200.000 vojnika svi isti, svi isti heroji, čak i kod pojedinaca, herojski nastrojenih ljudi, daleko od toga da je sve herojski. Vojno junaštvo, barem u sadašnjim ratovima, je ogromno. Vojska može izvoditi junačke akcije, ali to uopšte ne znači da su svi vojnici ili oficiri pojedinačno heroji. Potrebno je samo da vojska u cjelini zna za šta se bori, da cilj rata smatra svojim ciljem, a junaštvo će već izrasti iz uslova samog rata.

Pitate zašto me moji vlastiti vojnici nisu ponijeli, kad već nije bilo bolničara. To je zabranjeno. Vojnik se mora boriti dok ne bude ranjen, a ako mu se dozvoli da se brine o ranjenicima, niko neće ostati na liniji. Kada sam počeo da lutam po polju, jedan moj vojnici mi je zapravo prišao i uhvatio me za ruku. Tako sam uz njegovu pomoć stigao do saniteta – tačno šest sati nakon što sam ranjen. Zatim su rupu od metka očistili jodom, stavili mi zavoj i vratili me sa ostalim ranjenicima u Lozengrad.

Dok sam ležao u taljigama, nije me najviše mučila rana, već škripa i zveket desetina taljiga. Odmah mi se vratio zvuk mitraljeza u misli – to je najgori zvuk, znate. Na bojnopolju mi se isprva čak dopao ovaj zvuk: ujednačen, miran, neprekidan, a onda je počeo da nervira, i što sam ga više slušao, to je bilo gore. Zamoran i dosadan do nepodnošljivosti, prašti bez zastoja i predaha... Gadni mitraljez! Nema ničeg ljudskog u tom zvuku. Tuk-tuk-tuk-tuk-tuk – dvadeset četiri sata za redom. Topovi su neuporedivo ljudskiji. Kad se čuje pucanj iz topa, uvijek se iza njega osjeti neka živa volja, neko je povukao nekakav konopac. A mitraljez je potpuno bezdušan, on je *perpetuum mobile* ubistva, sipa metke, donosi smrt, a iza njega se ne čuje ljudski duh. To i jeste ono najstrašnije.

Strah? Nema straha u toku bitke, odnosno kad si već pod vatrom. I prije bitke i poslije bitke postoji veliki strah, ista stvar se uostalom dešava, samo u manjoj formi, i na ispitima i kada se govori sa govornice. U vrijeme mobilizacije niko nije htio da ide u vatru. Naravno, u širem okupljanju, kada čitava masa ljudi dijeli osjećanja, gleda i više, oduševljenje je veliko. Ali u razgovoru nasamo, svi su željeli da ih ovaj pehar mimoide. A neki su rekli takvim tonom da sam se čak i uplašio: neće izdržati, mislio sam u sebi, prvi napad. Ali ispostavilo se da nije tako. Strah potpuno nestaje, zamjenjuje ga nakon određenog vremena ravnodušnost, a među plašljivim i nervoznim ima trenutaka takvih izliva snage koji imaju potpuno herojski izgled.

Strah je svrsishodan u ljudskom životu; to je psihička reakcija tijela na opasnost koja mu prijeti. Ali ako je ova opasnost neprekidna i neizbježna, ako se od nje nema kuda pobjeći, ako se u svakom kubnom centimetru vazduha može u svakom trenutku naći metak, onda strah prestaje biti svrsishodan, on više ne štiti, već uništava tijelo... A onda se kao neka vrsta psihološke zaštite javlja ravnodušnost kao njegova zamjena.

Straha nema u toku bitke, ali zato ima neke vrste klonulosti, nervnog zamora... Kanonada počinje u zoru. Nastavlja se neprekidno. Sunce izlazi, hodaš, sjediš ili ležiš – neprekidno puca cijeli dan, sve do noći. A nekad čak i cijelu noć. Živiš sa tim i nikada se ne oslobađaš ni na minut. Vjerovatno ste bili u polju kada grmi: grmi iznad glave, munje sijevaju odozgo, a nema se gdje sakriti. Sada zamislite da se opasnost povećava hiljadu puta, da grom neprekidno udara odozgo i da to traje sat, dva, deset, dan, dva dana, tri... Strah, kao oštar odgovor na smrtnu opasnost, nestaje, ali raste u cijelom organizmu, u mišićima i kostima, malaksalost od umora. To je strašno, nepodnošljivo, pakleno dosadno... U kanonadi se osjeća ista bezličnost kao u grmljavini – stihijska smrt navaljuje odozgo, zdesna, slijeva. Prašti, zviždi, huči, zasipa toplotnim vazdušnim vrtlozima, zemljom, obara s nogu i prašti dalje bez kraja. Svaki dan ti se uveče čini: sad je stvarno gotovo, ne mogu više. Ali prođe sljedeći dan – i opet ista stvar. Od toga u duši raste čežnja za pojavom neprijatelja.

Arhiv 1912. g.

4. Odjeci rata

Mjesec dugih dana

Sve se promijenilo u ovom dugom mjesecu koji je tako brzo prošao. Tada, na početku rata, bilo je lijepo vrijeme i postojale su velike nade, odredi rezervista, Makedonaca, dobrovoljaca, i dalje su šetali ulicama uz vojnu muziku, pjesme i glasne povike "Ura"! Jedna za drugom stizale su vijesti o pobjedničkom napredovanju bugarske vojske napred – skoro bez žrtava. Na ulici se okupljala gomila ljudi, slušala telegrame, podizala na ramena savezničke izaslanike, a dječaci su dozivali zvonkim glasovima, nadmetali se oglašavajući svoje novine, u kojima je uvijek bilo vijesti o sve novim i novim pobjedama nad Turcima ili nad javnim mnjenjem Evrope. Vješti novinari sa šeširima od meke svile, sa dvogledima i foto-aparatima, jurili su od kafane do kafane, željni da sve

saznaju, vide i čuju. Sofijske žene – one su sve ostale ovdje, samo su muževi, mladoženje i braća išli na krvavo poprište rata – otmjeno su prolazile glavnim ulicama, okupane suncem. Bio je početak oktobra i činilo se da je došlo proljeće, koje nikada neće proći.

Ali proljeće je prošlo. Nastupile su hladne noći, Vitoša je bila pokrivena snijegom, vlasnik hotela je pustio vruću vodu kroz tučane cijevi, ujutro se gadna magla uvlačila kroz otvoren prozor, dva od tri dana padala je kiša, bilo je sve manje reportera na ulicama, a sve više ranjenika, otpuštenih iz bolnica. Otišli su i posljednji ostaci rezervnih trupa, otišla je makedonska legija sa jermenskim odredom, srpske divizije su krenule ka Adrijanopolju, nije bilo dobrovoljaca okićenih cvijećem, u kapama sa crvenim vrhovima.

Mokro je odozgo, odozdo i sa strane, dječaci kriju listove novina od kiše ispod odjeće i, gurajući pocrvenile ruke u rupe i džepove, glasovima promuklim od vlage i višemjesečnog naprezanja, viču o primirju ili o nastavku neprijateljstva. Već dugo se gomila nije okupila i radosni povici se ne čuju na ulicama Sofije. Elegantne žene ne klize po ulicama, već se zabrinuto probijaju zaklonjene kišobranima, podižući suknje iznad mokrog pločnika. Iz Juč-Bunara je ispuzalo još prosjaka i presreću strance, žalosno pružajući prljave ruke i tražeći milostinju. Strani bolničari neprestano pristižu u grupama i raspoređuju se po bolnicama, u kojima je sve više i više ljudi...

Sada je ovdje najteže vrijeme. Rat se nije završio, Adrijanopolj nije pao, informacija o zauzimanju Čataldže, koju je svojevremeno propustila cenzura i, stoga je (takva je ovdje praksa!) priznata kao pouzdana, pokazala se kao netačna. Turska vojska, ili barem njen značajan dio, i dalje je u Čataldži, a zajedno sa turskom vojskom i dalje je prisutna prijetnja kolere. Rat nije završen, ali rata nema. Pregovori su u toku. Vijest o primirju dočekana je tmurno, jer su je pratile vijesti o rastućim poteškoćama na strani na koju su se tako neosnovano polagale nade. Vaš veliki patriotski bubanj više nikoga ovdje ne oduševljava, I. Nemirovič-Dančenko, jer u zvucima ovog muzičkog instrumenta i najtvrdje uho čuje jednu dosadnu laž. Vatre topova još nisu dogorjele, ali cvjetovi vojničke poezije već su opali – strašna stvarnost rata, zajedno s talasima ranjenika, preplavila je cijelu zemlju...

Bugari nisu sentimentalni, oni su lišeni lirizma i osjećaja za teatralnost. Novinski članci o pobjedama pisani su, naravno, uzvišenim stilom koji odgovara važnosti događaja, ali ovaj stil je suhoparan, bezosjećajan, formalno svečan, i već nakon prvih dana se sveo na šablon. Zauzimanje Lozengrada svojevremeno je izazvalo veliko uzbuđenje u gradu, aplauze i povorke s bakljama. Ali svi dalji izvještaji o bitkama kod Lule-Burgasa i Čorlua, o zauzimanju Soluna, nisu izazvali ni ulične povorke ni radosno ushićenje.

Jedini odjek koji ratni događaji i danas imaju na ulicama su povici dječaka sa novinama, koji počinju u 6 sati ujutro i završavaju u 10 sati uveče. Vijest da su bugarski razarači potopili tursku krstaricu, koju su juče ovdje prenijele sve večernje novine i posebni “dodatak“zvaničnom izdanju “Bugarske”, nije uticala na život na ulici. Stanovništvo je umorno od “pobjeda” – oni hoće konačnu pobjedu.

L. Trocki i H. Kabakčijev, “Eseji o političkoj Bugarskoj”.

Juč-Bunar

Ovo nije poprište vojnih operacija, nije okupirana provincija, tako da nema potrebe tražiti ovo ime na mapi Generalštaba. Juč-Bunar je dio Sofije, glavnog grada Bugarske.

Idemo niz dugu Pirotsku ulicu, skrećemo na Dragomanov bulevar, a odavde u Ulicu Svete Klementine. Sa lijeve strane je prelijepa planina Vitoša, već pokrivena snijegom, uokvirena oblacima koji izgledaju baš kao u proljeće. Još nekoliko koraka i našli smo se u Pajsijevoj ulici, nazvanoj po jednom od vjesnika bugarskog narodnog buđenja, hroničaru i monahu, koji je zamjerao Bugarima što se stide da se zovu Bugari. Od tada se na Vitoši otopilo dosta snijega, a sada duhovni potomci Pajsijevi nasilno pretvaraju u Bugare one koji to ne žele...

Od Pajsijeve ulice počinje nepodijeljeno kraljevstvo siromaštva. I kao da pokazuje da siromaštvo ne poznaje nacionalno favorizovanje, sudbina je Jevreje, Cigane i Bugare bacila u Juč-Bunar, kao da ih je ovamo pomela velikom metlom.

Centar Sofije – od željezničke stanice do dvora i parlamenta – potpuno je evropski grad. Besprekorno čisti trotoari, visoke zgrade, struja, tramvaj, korzo, elegantna odjeća, damski šeširi veći nego u Parizu. Ali ova čista i uglađena, potpuno “evropska” Sofija ima svoj zastrašujući, svoj arhi-azijski Juč-Bunar. Istorija je dala premalo vremena zemljama Bliskog istoka, kao i Dalekog istoka, a u velikoj mjeri i našoj Rusiji, za postepeni prelazak iz varvarstva u kapitalističku civilizaciju. Natjerala ih je da grade željeznice i nabavljaju avione za svoje vojske prije nego što su izgradili kolske puteve; stavila je na glave njihovih imućnih klasa blistave cilindre – prije nego što su evropski koncepti prodrli u ove glave; i na kraju osvijetlila centre gradova veličanstvenim električnim svjetiljkama – prije nego što je isušila odvratne lokve na periferiji, džepove smrada i zaraze.

Pažljivo prošetamo ovom ulicom, među lokvama i trulim smećem – nalazimo se u Juč-Bunaru, u njegovom jevrejskom dijelu. Stanovnici su nas

primijetili i umislili da sa sobom nosimo neophodnu pomoć. Iz vrata sličnih rupama izlaze figure koje kao da su oličenje siromaštva, užasa i ljudskog poniženja. Žalosno gledaju u naše oči, sa strahom i nadom. Stari grbavi Jevreji u prljavim ritama koje kao da su im uralasle u tijelo, sa velikim zelenim naočalama koje im ukrivo leže na nosu. Nedorasli momčići, sa beskrvnim desnama i zlokobnim plavetnilom oko očiju, automatski prose pružajući ruke koje očigledno nikada nisu spoznale sapun. A te juč-bunarske žene, tovarne životinje siromaštva, sa teškim stomacima, sa krivim nogama, okružene isto tako krivonogom skrofulozom dječicom sa gnojnim kopcima! Prestižući jedni druge, u drvenim klompama iz kojih im šljapkaju prljave pete, nešto žalostivo mrmrljaju našem vodiču na španskom jeziku.

Kuće smo davno ostavili iza nas, oko nas sada više nisu kuće, nego zemunice – rupe sa jednim kvadratnim prozorom i jednom “sobom”, sa ulazom direktno sa ulice, bez ulaznih vrata pa čak i bez praga.

Sve je to napravljeno od gline i blata, vlastitim rukama, na komadu zemlje koji je nezakonito oduzet od grada. Slabo upoznata sa svetim rimskim pravom, sirotinja Juč-Bunara proizvoljno je odlučila da za njih postoji barem malo mjesto na ovoj zemlji, koju epska poezija naziva našom majkom. Gradska vlast Sofije je u više navrata pokušavala da istrijebi ovu naivnu predrasudu uz pomoć vatrogasnog crijeva. Još koliko prošle godine sofijski vatrogasci su marljivo uništavali ove jadne rupe, bespravno izgrađene na gradskom zemljištu; postupali su po istom metodu kao što se tekunice istrebljuju u stepama Novorusije, gdje ih vodom istjeruju iz njihovih rupa. Ali uzalud: nepopravljivi Juč-Bunari nisu se dali otrgnuti sa lica zemlje. A onda je došao rat i otjerao sve na bojno polje: i odvažne “napadače” i vatrogasce...

Pogledajmo jednu od juč-bunarskih nastamba – u ovoj ulici, koja nosi ponosno ime “Slivnički bulevar”, a zapravo je dugačak niz lokvi oivičen sa obe strane zemunicama. Jedna prostorija sa gvozdenom peći dugačka je pet aršina, široka četiri aršina. U njoj živi jedanaest duša: hromi starac, starica, tri ćerke, sin, sinova žena i četvoro male djece. Zemljani pod je prekriven krpama za spavanje, u uglu su daske položene na dva sanduka i obmotane krpama; prozor – kvadratni aršin i prljavi plafon iznad glave. Takve su sve, te nastambe – sve do poslednje. One zajedno čine Juč-Bunar.

– A kada će ponovo dijeliti pomoć? – pita jedna žena našeg vodiča, druga Jaka Levijeva, poslanika u gradskoj skupštini Sofije, izabranog prvenstveno glasovima iz jevrejske mahale (kvarta) u Juč-Bunaru. Riječ je o gradskoj komisiji, kojoj je povjeren zadatak da u roku od šest mjeseci podijeli subvenciju od pola miliona franaka (manje od 200 hiljada rubalja) među siromašnima u Sofiji. Jako Levijev je jedan od najaktivnijih članova ove komisije.

– Kada će ponovo dijeliti? Mi više ne možemo da čekamo!

- Imam petoro djece u porodici, a muž je u ratu...
- Kod mene je u porodici devet duša, a muž je pod Jedrenama.
- Meni ništa ne daju, jer mi muž nije u vojsci. A da li viđam svog muža? Da li znam gdje je on? Ima dvoje djece bolesne od šarlaha...
- Svi ćemo se okupiti i idemo u kmetstvo (gradsku upravu)!...
- Ne, svi ćemo poći sa svojom djecom pravo kod carice i reći joj da mi i naša djeca nemamo šta da jedemo... Pa nek radi sa nama šta hoće!

U sastavu bugarske armije je trenutno 700 vojnika iz jevrejskog dijela Juč-Bunara. Tamo osvajaju nove teritorije za dinastiju i bogate klase Bugarske, a ovdje se spremaju da im otmu četiri kvadratna aršina u kojima su se skućili.

Ipak, čak i u ovoj bari siromaštva i poniženja, vodi se borba ideja. To čak možete vidjeti i na oglasnim tablama. Ovdje postoji "Krčma i kafe Cion" ("Korčma i kofejnaja Sion"), a odmah do nje je "Kafana internacional" Haima Š. Varsana. Ovo su dva glavna principa koji ozbiljno dijele jevrejsku mahalu: Cion i Internacionala. Jedni se, dok se utapaju u prljavoj lokvi, zavaravaju bajkom o nadolazećem kraljevstvu Ciona, dok su drugi izašli iz čarolije vjerskih epova i nacionalnih praznovjerja i svoje nade prenijeli na Socijalističku radničku internacionalu.

Ovdje u blizini je stan druga Solomona Isakova; svratili smo tamo na nekoliko minuta kod njegove porodice: sam Isakov je sada blizu Čataldže. Jedna soba, nama već poznata, samo vrlo čista i ukrašena gravurama na zidovima. U uglu visi veliki uramljeni portret Karla Marksa. Isakov je štampar (slovoslagač) i urednik zvaničnog glasila svog sindikata. On zarađuje 80 franaka (30 rubalja) mjesečno i nezaposlen je najmanje dva ili tri mjeseca godišnje. Ovdje mu je stara majka, ova mlada žena prijatnog i živahnog lica mu je žena, a tu je i devetomjesečno dijete u ljuljaški na podu. Dijete se zove Karl, po čovjeku sa lavljom grivom čiji portret visi u uglu.

Ponovo smo na ulici. Tu se nalazi juč-bunarski klub organizacije socijaldemokrata. A nedaleko se vidi i nevelika i neugledna jevrejska sinagoga, duhovno utočište neprosvijećenih sanjara, koji tuguju za Cionom.

Rječica Vladajka ovdje se odvaja od samog Juč-Bunara (na turskom: tri zdenca) – i to je Dort-Bunar (četiri zdenca). Tu uglavnom žive Cigani, ali ima i Jevreja.

Kada Vladajka, koja sada izgleda kao lokva, nadođe od kiša, izlije se i odnese trule drvene mostove, Dort-Bunar se otrgne od grada i ostane bez hljeba na nekoliko dana. Ali ni u uobičajenim vremenima nema viška u zalihama hrane. Ciganske zemunice izgledaju nešto bolje i prostranije od jevrejskih, vjerovatno zato što Cigani nisu morali da ih grade krišom: grad ih je nasilno istjerao iz centralnog dijela, gdje su se stiskali na trgu, i dodijelio im besplatnu parcelu na periferiji. Ali sve u svemu, Dort-Bunar je rođeni brat

Juč-Bunara. Iste lokve, otpad koji stvaraju ljudi i životinje, trule gomile pred vratima i vijenci crvene paprike na prozorima. Ciganin bez nogu puži prema nama kroz blato na rukama. Ciganska djeca pružaju ruke i viču "leb" (hljeb). Na užetu zategnutom između nužnika i kućice koja se ne razlikuje mnogo od njega, suši se prljavo rublje sa zakrpama. Evo "frizerskog salona": u praznoj polumračnoj odaji jedna "fotelja" i kutija sa nezgrapnim češljem i makazama. Pored nje je "Prodavnica robe na komad", pa "Cigarete na komad". U Bunaru ništa ne prodaju i ne kupuju na veliko – sve je "na komad"...

U bugarskom dijelu Bunara žive kočijaši, nosači i Makedonci – oni su nešto između nacije, stranke i profesije. Ne vole ih – zbog bezobrazluka i parazitiranja. Ovaj dio se zove Konjarnik, po fijakerskim konjima, koje sada, međutim, ne možeš tu vidjeti: konji, kočije i fijakeri – sve je stavljeno na raspolaganje rekvizicionoj komisiji za potrebe rata. Žene i djeca ostali su kod kuće. Bunar služi otadžbini: očevi prolivaju krv, djeca venu od gladi...

Sjedeći u tramvajskom vagonu, u kome poslove konduktera obavljaju srednjoškolci (kondukteri su u vojsci), usmjeravamo sveobuhvatan pogled na Bunar. Oči prelijeću preko sirotišta za "nezakonitu" djecu, na čijem pragu stoje dva "nezakonita" mališana, preko gomile Makedonaca sa širokim pojasevima i jagnječim kapama sa zelenim vrhom, zadržava se na trenutak na zgradi škole, u kojoj sada rezervisti zauzimaju mjesto djece koja uče, i zaustavlja se na novoj monumentalnoj zgradi, veličanstvenom dvorcu koji se zapovjednički uzdiže iznad sva tri Bunara: jevrejskog, ciganskog i bugarskog, kao svečano oličenje društvene pravde i humanosti: sofijskom zatvoru!

"Luč" br. 77 (163)., 2. april 1913. g.

Bugarska i ruska diplomatija

(Razgovor sa bugarskim državnim službenikom)

– Kažite mi, molim vas, ima li Rusija politiku u vezi sa balkanskim pitanjem?

– Ima. Ja čak mislim da ih ima najmanje dvije.

– A to zapravo znači da te politike kod vas i nema...

– Možda tako i ispada... Međutim, mnogi kažu: da nije bilo Rusije, ne bi bilo ni balkanskog saveza, pa stoga ne bi bilo ni rata, ni pobjeda.

– No, to je već daleko od istine. Rusija je željela balkanski savez i doprinijela je njegovom formiranju, ali ne protiv Turske, barem ne prvenstveno protiv Turske, već protiv Austrije. To je bila politika Izvolskog, Čarikova, Hartviga. Rusiji je bila potrebna barijera protiv Austrije. Rusija nije željela rat sa Turskom. A i naši rusofili-cankovisti su bili protiv rata, upravo zato što su se

u svojoj politici bojali da se otcijepu od Rusije. Što se tiče našeg cara Ferdinanda, glavni princip njegove politike je ovaj: prikloniti se Austriji kada su rusofili na vlasti, i obrnuto: tražiti zbližavanje sa Rusijom kada austrijski uticaj prevlada u vladi. U tom duhu Ferdinand je uticao na sve naše stranke. Bugarska i ne može voditi nikakvu drugu politiku, ako uopšte želi da ima svoju nezavisnu politiku. To je ono čemu svi sada težimo. Sada je i Danev, priznati posrednik između Ferdinanda i ruske vlade, pravolinijskog rusofila, koji je izjavio da mi sa Rusijom ne “pravimo” politiku, odnosno da se naše političke linije sa Rusijom, da tako kažem, prirodno poklapaju – i on se, ne bez uticaja cara Ferdinanda, oslobađa svoje naivne rusofilije. Nije slučajno otišao u Beč da pregovara sa austrijskom vladom o sudbini Albanije i izlasku Srbije na more.

I naš sudski krug je, moram vam reći, bio protiv rata, i to vrlo odlučno. Postoji razlog za vjerovanje da je Bertoldov prijedlog za decentralizaciju Turske nastao kao odgovor na uporna ukazivanja iz Sofije da je trenutna situacija nepodnošljiva i da se mora pronaći izlaz, ali odmah nakon Bertoldovog govora i odgovora na koji je on naišao, postalo je jasno da je ovo samo 101. program tzv. turskih reformi. Od ove diplomatske izmišljotine nije bilo moguće očekivati smirenje situacije, a unutrašnje teškoće u vezi sa makedonskim pitanjem su se u našoj zemlji zaoštrile do te mjere da se iz sata u sat mogla očekivati eksplozija. Tada je car Ferdinand iznio politiku koja se ovdje, sa ili bez razloga, smatrala ruskom. Naše novine su više puta pisale da je balkanski savez rezultat masakra u Izipu i Kočanju. Ali ovo objašnjenje može zadovoljiti samo priproste ljude. Kočanj je bio krvavi odgovor na dinamičnu “politiku” makedonske revolucionarne organizacije, a ta politika, koja je izrasla iz očaja, bila je i sastavni dio sistema... Makedonci u Bugarskoj vodili su svoju liniju svom svojom energijom, a energije im ne manjka, mora im se dati pravda, a slučaj, kažu, nije prošao bez ultimatumata...

Temelj balkanskog saveza položen je na jugu i zapadu poluostrva: u Grčkoj i Srbiji. U krajnjoj liniji, i Venizelos i Pašić sebe nazivaju očevima balkanskog saveza, a možda i ne bez razloga. Ujedinila ih je, prije svega, albanska “opasnost” koju su Austrija i Italija preuveličale.

Autonomna Albanija, odnosno Albanija potčinjena Austriji na sjeveru a Italiji na jugu, zaprijetila je da će u potpunosti blokirati pristup Srbije Jadranu i ukinuti svaku mogućnost teritorijalnog širenja Grčke.

I tako, dok su balkanske države, kako uslovima svog unutrašnjeg života, tako i svojom međunarodnom pozicijom, napredovale ka ofanzivnom savezu protiv Turske, evropska diplomatija nije našla ništa bolje nego da na hiljadu načina ponovi svoju zakletvu o nepovredivosti turskog *statusa quo*. Možete li mi objasniti od kakvog su tačno materijala napravljene diplomate? Nedavno sam ponovo pročitao članke Karla Marksa o istočnom pitanju, koje je on

nazivao “magarećim mostom evropske diplomatije”. Znete, u njima ima dosta toga poučnog za današnju situaciju. Članci su napisani neposredno prije Krimskog rata, kada su se u Istočnom pitanju jasnije istakla dva faktora: tvrdoglavo, iako sporo, kretanje Rusije prema Carigradu, s jedne strane, i želja evropske diplomatije da zaustavi Rusiju, sa druge. “Turska je”, pisao je Marks, “bolna tačka legitimističke Evrope. Nemoć legitimističkih vlada još od prve Francuske revolucije naovamo uvijek je nalazila izraz u jednoj frazi: održati *status quo*. U ovom opštem dogovoru da se stvari ostave onakvim kakvim ih je napravila slučajnost ili aljkavost, leži svjedočanstvo o vlastitoj nemoći i priznanje vladajućih sila da su potpuno nesposobne da promovišu napredak... Mirmidonci osrednjosti, kako ih naziva Beranže, bez istorijskih znanja ili uvida u događaje, bez ideja, bez inicijative, oni obogotvoravaju *status quo*, koji su sami nekako skrpili sa punom svijesti o neskladnosti svog djela... U neprobojnoj gluposti, okoštaloj rutini i nasljednoj duhovnoj lijenosti, evropski državni se boje svakog pokušaja da se odgovori na pitanje: ‘Šta bi trebalo da se desi sa Turskom u Evropi?’” Nije loše rečeno, zar ne? A ovo se od tačke do tačke prenosi do njihovih diplomatskih unuka, koji su od tada uspjeli zamijeniti djedove i očeve. “Ali,” pita se Marks, “zar protjerivanje Turaka iz Evrope ne znači dominaciju Rusije ili Austrije na Balkanskom poluostrvu?” A na to sam odgovara: “Naprotiv, balkanski narodi će tražiti podršku samo u evropskim državama sve dok su i sami u ropstvu i poniženju”. “Opštepoznato je da se u svakoj državi na turskom tlu koja je uspjela povratiti punu ili djelimičnu nezavisnost za sebe”, nadalje kaže Marks, “odmah razvila jaka antiruska stranka”. Jednom riječju, dolazi do zaključka da najbolja garancija nepopustljivosti Balkanskog poluostrva pred zahtjevima Rusije i Austrije neće biti očuvanje propadajućeg *statusa quo*, već sloboda i nezavisnost samih balkanskih naroda. I ovaj zaključak tek sada, nakon 60 godina, treba topovima zabijati u diplomatske lobanje. Ali malo sam skrenuo sa teme...

Iskreno govoreći: oslobodilačkoj ulozi Rusije na Balkanu došao je kraj upravo kada su oslobođeni narodi pokazali da žele slobodu – za sebe. I vidimo kako već osamdesetih godina sama Rusija zauzima stanovište održavanja *statusa quo* na Balkanu. Dva su razloga za to. Prvo, već znamo da uspon balkanskih država njih čini nezavisnim od svojih evropskih čuvara, uključujući Rusiju. I kao drugo, u ovoj eri Rusija skreće pažnju na Daleki istok i za sada, dok su joj tamo vezane ruke, nastoji da zamrzne red ili nered stvari kakav je vladao na Balkanskom poluostrvu. Mandžurijski poraz dalekoistočne politike učinio je Rusiju, naravno, još manje sposobnom da preuzme inicijativu za dalju likvidaciju Turske. I sada vaša vlada u Sankt Peterburgu konačno usvaja tačku gledišta turskog integriteta, koja je tako dugo služila kao oruđe evropske diplomatije protiv Rusije.

Da još jednom budem sasvim otvoren: *status quo* na Balkanu za peterburšku diplomatiju ne znači mistično divljenje sultanovim pravima, već samo očuvanje turske baštine – do nekih boljih vremena. Sada više ne mora Evropa da zaustavi Rusiju, već ona sama mora da zaustavi Austriju u njenom napredovanju ka Solunu. Vaša diplomatija se pri tome kreće po dva puta: s jedne strane, ona sujetno pokušava da održi korak sa Austrijom, nadajući se da će na taj način postići nešto poput međusobnog rusko-austrijskog osiguranja; s druge strane, ne vjerujući baš u ovakvo osiguranje, ona nastoji da okupi balkanske države da odbiju zahtjeve Habsburške monarhije. Promovišući, koliko mogu, formiranje balkanskog saveza, vaše diplomate trenutno nisu htjele ni da razmišljaju o protjerivanju Turaka iz Evrope. Rusija je previše nespremna za takav poduhvat, a ovdje bi, prije svega, i dalje postojala opasnost od sukoba sa Bugarskom – u slučaju likvidacije turskog naslijeđa. Bugarska je, s druge strane, bila neophodna Rusiji, kao glavna karika u balkanskom savezu protiv Austro-Ugarske. Kakav je to uopšte savez – bez Bugarske!

Ali mi, Bugari, imamo svoju politiku, a njena oštrica nije usmjerena protiv podunavske monarhije, nego protiv Turske. Nakon oklijevanja i unutrašnjih trvenja, Bugarska je prihvatila ideju saveza, ali je istovremeno svojim pritiskom pretvorila balkanski savez iz instrumenta ruske politike u instrument čisto balkanske politike. Polemika iz vaših poluzvaničnih novina nam je dosta toga otkrila. Zvanična Rusija je bila potpuno užasnuta smjerom u kojem su krenuli događaji na Balkanu. A kada je u bliskoj budućnosti počeo da se nazire balkanski rat, Rusija je tražila od Srbije da Bugarsku prepusti svojoj sopstvenoj sudbini. Ali Srbija nije ustuknula. Žalosna uloga peterburške diplomatije u aneksionoj krizi bila je još previše svježa u glavama srpskih političara. Nikola Pašić, kome je, kao i nama ovdje, i te kako gorjelo pod nogama, bio je primoran da sebi kaže: sad ili nikad.

Iščekujući i nepovjerljivi odnos zvanične Rusije prema saveznicima, njeno koketiranje sa Austrijom i guranje ispred Rumunije – šta zapravo znači posljednji intervju gospodina Sazonova! – sve je to rezultat razočarenja Rusije u balkanski savez koji je sama njegovala. A sada su stvari došle do toga da zabranjuju puštanje pjesme “Šumi Marica” po restoranima... Zato sam vas pitao na početku razgovora: da li Rusija ima svoju politiku po pitanju Balkana?

Kada smo ujedinili Bugarsku sa Istočnom Rumelijom, Rusija se tome svim silama opirala i preko svojih agenata dala do znanja da “nije vrijeme za to” – neblagovremen postupak, rekli su. Kada smo prije četiri godine proglasili nezavisnost, Rusija je stalno ponavljala: “Nije vrijeme za to”. Konačno, sada kada smo započeli rat protiv Turske, gospodin Sazonov opet nije propustio da nam objasni da “nije vrijeme”. Ali dozvolite mi: 1885. nije vrijeme, 1908. nije

vrijeme, 1912. nije vrijeme. A zašto nam vaša diplomatija za ovih 27 godina nije ukazala ni na jedan, po njenom mišljenju, pogodan trenutak? Onda hajde da sami izaberemo svoje vrijeme.

Ja mnogo volim Rusiju, vi to znate, s njom me vezuju mnoge veze, ali u odnosu na zvaničnu rusku diplomatiju, sada smatram najprikladnijim da ponovim riječi koje je Cankov izgovorio 1881. godine ruskom diplomatskom predstavniku Hitrovu: “Nećemo ni vaš med, ni vašu žaoku” (ne treba nam ništa, ni dobro ni loše, od vas).

Naravno, istu stvar moramo reći sa svom ljubaznošću ostatku evropske diplomatije, koja u znoju lica svog brine o našem blagostanju. “Nećemo vaš med”, milostiva gospodo! Sami ćemo se dogovoriti sa Turskom, bez evropskog uplitanja, a taj dogovor će biti mnogo čvršći i bolji. Evropa se pretvara da se plaši naših pretjeranih zahtjeva. A ova Evropa, odnosno: Austrougarska, koja je anektirala Bosnu, Italija, koja je zauzela Tripolitaniју, Rusija, koja ne ispušta Carigrad iz pogleda, ova Evropa u odnosu na nas djeluje kao propovjednik umjerenosti i uzdržavanja. Zaista, pravi uzor za olimpijske bogove!

A uostalom, Bugarska, kao i njeni saveznici, ima, vjerujte mi, sopstvene i vrlo ozbiljne razloge za umjerenost. Naši resursi nisu neograničeni, baš kao ni ljudski materijal. To je svima dobro poznato. Ne možemo odugovlačiti rat. Niti ćemo postavljati zahtjeve koji bi nas neizbježno doveli u sukob sa Evropom ili sa našim balkanskim saveznicima. Sve su to jaki argumenti za umjerenost i samoograničavanje. I ne osjećamo potrebu za evropskim upozorenjima. Nećemo zauzeti Konstantinopolj. Ako i uđemo u njega, to će biti samo da pokažemo svoju snagu. Ali mi ne želimo da vješamo Carigrad sebi za vrat – i to ne samo zato što se bojimo teškoća iz Rusije, već zato što sami sebi ne možemo priuštiti Carigrad. U tom milionskom gradu sa raznolikim, nemirnim stanovništvom, potreban je garnizon od 100.000 ljudi za održavanje reda. Kada bismo i uspjeli da promijenimo čitav tok života u njemu, a to bi značilo naprezanje platnih snaga zemlje do samih krajnosti i umjesto gradnje škola, puteva i bolnica za Bugarsku, trošenje svih državnih prihoda na održavanje reda i neophodne veličanstvenosti u Carigradu. Taj grad treba da postane neutralan i međunarodni posjed, slobodni grad i slobodna luka.

Lično imam isto mišljenje i o Solunu. Ne znam sa sigurnošću šta je naša diplomatija dogovorila sa Grčkom i Srbijom, ali mislim da je nešto, i to nikako nešto sporedno, ostalo neriješeno. I samo iz tog razloga smatram da transformacija Soluna u međunarodnu luku najbolje može da obezbijedi dobrosusjedske odnose sa Grčkom i Srbijom.

Vaše diplomate se stalno dure. Ne bi imali ništa protiv da zamrznju stanje na Balkanu na još deset godina, čekajući bolje dane. Kako ne shvataju da što

vrijeme više bude prolazilo, to će manje biti moguće da se sudbinom Balkana upravlja spolja. Rastemo, sazrijevamo i postajemo nezavisni. Gospodin Sazonov neće pronaći lijek za ovo. Već u prvim godinama našeg sadašnjeg državnog postojanja rekli smo našim čuvarima: “Bugarska je samostalna”. Uprkos kolebanju u jednom ili drugom smjeru, sačuvali smo ovaj program. Sada se spremamo da napravimo još jedan veliki korak naprijed. Htjeli to sadašnji usmjerivači naših sudbina ili ne, ovaj rat će biti istorijski uvod u balkansku federaciju, koja će biti najbolji bedem nezavisnosti našeg poluostrva. I zato, gospoda tajni savjetnici diplomatskih kancelarija treba da se jednom za svagda naviknu na ideju da je Balkansko poluostrvo “samostalno”...

Sofija

“Dan” br. 38., 9. novembar 1912. g.

5. Makedonija i Jermenija

Četništvo i rat

– Naša unutrašnja makedonska organizacija – počeo je Hristo Matov, vođa jedne od makedonskih revolucionarnih struja – postoji neprekidno od 1893. godine. Ali u prvom periodu, od 1893. do 1902. godine, naša organizacija je ostala na legalnim osnovama. Ipak, nemojte misliti da legalno znači da je u okviru zakona Turske. Ne. Ali članovi naše organizacije, intelektualci i seljaci, ostali su na svojim uobičajenim mjestima, nisu prekinuli svoja stalna zanimanja i nisu koristili vojne metode djelovanja. Njihovu aktivnost nazivamo legalnom u poređenju sa četništvom. Četnik je u većini slučajeva član “legalne” organizacije koji se kompromitovao pred turskim vlastima: prekida sa zanatom, sa porodicom i sa puškom na ramenu odlazi u planine. Ali četništvo je nastalo tek kasnije. Godine 1903. kod nas je, kao što se sjećate, došlo do masovnog ustanka. Nakon poraza pobunjenih seljaka razvija se četništvo, čija aktivnost ispunjava period od četiri godine, 1904-1908. Pod uticajem ustanka i četništva, Turska je bila prisiljena da započne finansijsku reformu u Makedoniji, a Evropa je došla do sporazuma u Talinu. To je bila naša ogromna moralna pobjeda. Međunarodna diplomatija je počela ozbiljno da nas uzima u obzir. Ali tada je izbila turska revolucija. Četništvo je prestalo. Zašto? Mnogi makedonski lideri vjerovali su da će turski ustav omogućiti legalnu i mirnu borbu za široke reforme u Makedoniji. Ja i moji najbliži prijatelji nismo vjerovali. Ali drugi su vjerovali. Sandanski je vjerovao. Černopejev je vjerovao.

Većina četa se vratila iz planina. Tada sam rekao dvojici svojih vojvoda, Petru Acevu i Petru Čaulevu: "Vraćajte se u planine, zadržite ostale i sačuvajte puške u rukama". Oni su me poslušali, ali već je bilo kasno, i oni su morali da se vrate. Tada smo rekli: mora se sačuvati barem legalna organizacija. A naša snaga nikada i nije bila u četama, nego u masovnoj organizaciji seljana i djelimično građana. Čete – to su samo mali borbeni odredi, regrutovani iz masovne organizacije.

Vrlo brzo se pokazalo nezadovoljstvo Mladoturcima. Ali tada je došlo do Abdul-Hamidove kontrarevolucije, a zatim, u aprilu 1909. godine, do nove pobjede komiteta, uz otvoreno saučestvovanje Makedonaca. Mladoturci su nam rekli: "Sačekajte, dajte nam vremena, sprovešćemo reforme u Makedoniji." I dalje sam ostao nepovjerljiv. Ali bilo je nemoguće ne napraviti eksperiment. Naši čorbadžije, bogataši, prije su nas podržavali samo pod prisilom; a sada su prvi izašli u susret Mladoturcima. A zajedno sa njima i mnogi naši intelektualci. Mnogi revolucionari su također vjerovali da je uspjeh na tom putu moguć. Napravili smo eksperiment: počeli smo da stvaramo legalne makedonske klubove. Neki – sa punim povjerenjem, mi – nevoljno. Da nismo išli na to, okrenuli bismo široke krugove stanovništva protiv sebe. Čete su potpuno ukinute. Od 1908. do proljeća 1910. u Makedoniji uopšte nije bilo četa. Vojvode i četnici su ušli u klubove, ili su se jednostavno povlačili, čekajući.

Ali i u klubovima smo ostali vjerni svom programu. Čorbadžije i uopšte oni koji su bili umjereniji tražili su po svaku cijenu sporazum sa Mladoturcima. Bili su spremni da do krajnosti smanje zahtjeve. Mi nismo vjerovali u praktična postignuća pod mladoturskim režimom i odbacivali smo politiku kompromisa. U klubovima smo iznijeli program pune samouprave za Makedoniju. Naš glavni cilj je pri tome bio da naučimo stanovništvo da ne vjeruje Mladoturcima, da uništimo iluzije, da revolucionarno pokrenemo Makedonce. Tako se i dogodilo. Zahtjev za autonomijom odmah je Mladoturke neprijateljski nastrojio prema nama. Postalo je jasno da je dogovor nemoguć. Stoga su klubovi izgubili na značaju u našim očima. Okupili smo kongres delegata klubova i odlučili: legalan rad ne pomaže, mladoturski komitet nas ignoriše, bugarska vlada nas ignoriše, stanovništvo je razočarano – raspuštamo klupsku organizaciju, vraćamo se nazad na revolucionarni put. Ali onda je stigla vijest da Turci žele da donesu zakon o zabrani nacionalnih organizacija. Onda smo odlučili da ne raspuštamo klubove, već da natjeramo same Mladoturke da se raspuste – dobra pouka za umjerene! Vjerovali ste, gospodo, u novi režim, pa eto vam legalnog djelovanja!

Poslije pauze od 15 mjeseci, ponovo smo krenuli starim putem: počeli smo jačati seoske organizacije i obnavljati čete.

Forme naše organizacije već su bile razrađene u vremenu prije turske revolucije. Po tom modelu smo i djelovali. Po selima i gradovima su obnovljeni odborнички biro, po mogućnosti birani od najboljih, najpouzdanijih elemenata stanovništva. Izbori se vrše po dogovoru sa četama. Ponegdje su ponovo stvoreni pravosudni biro i arbitražne komisije kako bi se riješili eventualni nesporazumi i parnice između samih Makedonaca. Do 1908. takve komisije su postojale u svim našim mjestima. A zatim – u svakom selu milicija: vojvoda, njegov zamjenik, 10 – 25 momaka. Ranije je kod nas sva milicija bila naoružana. Ali Mladoturci su, kao što znate, izvršili razoružanje stanovništva: nekima su oduzeli oružje, neki su ga sami predali. Stoga smo imali poteškoća sa oružjem. Ali ipak su ostali neki okruzi koji su bili gotovo potpuno naoružani. Sada o četama. U svakom dijelu okruga: 1 – 2 – 3 čete. Norma za četvu: 5 – 10 osoba. No, posljednjih godina mnogi članovi naše “legalne” organizacije kompromitovali su se pred vlastima – jedni su pobjegli u Bugarsku, drugi su otišli u čete. Morali smo da proširimo članstvo četa. Četnici su, naravno, svi naoružani.

– Od čega se sastojalo djelovanje četa prije rata?

– Počevši 1910. godine da obnavljamo našu vojnu organizaciju, rekli smo sebi: ne moramo sve ispočetka, kao što je to bilo 1893. godine, imamo skoro dvadeset godina iza sebe, imamo prvi period mirnog rada, imamo ustanak 1903. godine, imamo – četiri godine djelovanja četa. Ustanak je natjerao Tursku da proglasi finansijsku reformu, što je u principu bio početak autonomizacije Makedonije. Četništvo je dovelo diplomatiju u Talin. To je sav naš kapital. Stoga nismo morali da počinjemo s pripremnim radovima. Na osnovu naše prošlosti, mogli bismo odmah početi s borbenim dejstvima. Ali pošto nismo bili spremni za velike masovne demonstracije, odlučili smo da krenemo od malih partizanskih akcija. Cilj nam je pri tome bio da još jednom privučemo pažnju Evrope i Bugarske, da podsjetimo svijet da smo živi i da se ništa nije promijenilo. Neposredni zadatak je bio pozvati na novu diplomatsku intervenciju. Podsjetiću vas na neke aktivnosti četnika u to vrijeme.

Godine 1910. dignut je u vazduh voz između Kumanova i Skoplja; pruga je razvaljena, vagoni su prevrnuti. U to vrijeme su izvedena još 3 – 4 napada, ali manjeg intenziteta.

Godine 1911. u zimu uništen je voz kod Dojrana, u Kičevu je u vazduh dignut hekumat (skupština), u Solunu banka, u Velesu željeznička stanica itd.

U ljeto 1912. ponovo počinju napadi. Između Velesa i Skoplja uništeno je 17 vagona; da bi uspostavili saobraćaj, Turci su bili prinuđeni da uspostave paralelnu željezničku liniju. U Solunu je uništena prva austrijska pošta, a zatim i tramvajski depo. U Kruševu hekumat. I tako dalje.

Optužili su nas da smo sa svojim napadima izazvali masakr u Štipu i Kočanu, zbog čega je, uostalom, i pravi rat dobio svoj konačni zamah. Evo šta se u stvari dogodilo u Štipu: jedan četnik je odnio tempiranu bombu u hekumat, a ispostavilo se da je zgrada skupštine zaključana. Četnik nije mogao da zaustavi mehanizam. Zato je unio bombu u jednu tursku radnju: "Izmjeri mi ovaj paket, a ja odoh po magarca," rekao je. Poginulo je troje ili četvoro ljudi, radnja je uništena. To je taj masakr.

– Da li je istina da je makedonsko stanovništvo posljednjih godina počelo neprijateljski da se odnosi prema četama?

– Ne, nije istina. Sada je kod nas rat, stvari su izašle na vidjelo, nemam razloga da prikrivam pravo stanje. A ja vam kažem: stanovništvo je masovno pozdravilo preporod četništva. Čete, kao što sam vam rekao, nisu uopšte postojale 15 mjeseci, za vrijeme medenog mjeseca turskog ustava. I počeli smo da ih ponovo stvaramo sa strepnjom: kako će narod reagovati? – A šta se ispostavilo? Seljaci su počeli da nam zamjeraju: "Zašto se krijete? Jesmo li mi izdajnici?" Četnici su morali da se pojave pred stanovništvom. Međutim, postojao je još jedan razlog. U svakom selu ima dvojica ili trojica čorbadžija kojih se revolucionarni nastrojani seljani plaše: da ih ne izdaju. Ovi čorbadžije moraju da budu na silu uvedeni u organizacije, i vezani zajedničkom odgovornošću. To se jednostavno ostvaruje: četa dođe u kuću kod čorbadžije i – htio on to ili ne – prenoći kod njega... Tako su se za mjesec dana četnici otkrili skoro čitavom stanovništvu...

Kada četa nakratko dođe u selo, dočeka ih lokalna milicija i, pod vođstvom jednog ili dva četnika, drži stražu. U slučaju turske potjere, milicija je dužna da se bori zajedno sa četom... Mislili smo da su za vrijeme prekida djelovanja četa seljaci, možda, izgubili naviku rukovanja oružjem. Ispostavilo se da nije tako: u posljednje vrijeme ima slučajeva da se milicija od 5-6 ljudi uspješno borila sa cijelim turskim odredom, naravno, iz zaklona.

Kažu da su seljacima čete gorko dodijale u ekonomskom smislu: Turci su palili sela zbog skrivanja oružja, a čete su, navodno, nametale velike novčane kazne seljanima za predavanje oružja Turcima. Naravno, mnogo toga se događalo. Svejedno, nije tačno da su čete bile na teretu Makedoncima. Naprotiv: ekonomski interesi su natjerali seljake da traže četnike. Prije turske revolucije, seljaci u našoj zemlji su zahvaljujući organizaciji postali samostalne gazde na čitlucima, tj. na imanjima turskih zemljoposjednika, begova. Begovi su masovno pobjegli u grad, bojeći se za svoje živote. Kakvu god žetvu seljaci prijave begu, on je morao time da se zadovolji. A nakon usvajanja ustava i ukidanja četa, begovi su se, potpuno svjesni svojih prava, vratili u čitluke i uspostavili svoja pravila. I sam sam 1908. godine zapazio takav slučaj. Beg se vratio u selo Trubarevo (ono je u Skopskom okrugu) i živio tamo bez ikakve

brige; za zabavu je pozvao u selo ciganske svirače sa tamburama, i smjestio ih u stanove svojih seljaka. “Dok su postojale čete”, rekli su mi seljani, “ni sam beg se četiri godine nije pojavljivao ovdje; onda su čete nestale – a on je čak i Cigane doveo da kod nas stanuju”.

Četništvo je primoravalo begove da ne prodaju imanja nikom drugom osim svojim seljanima – plašili su se.

Pod zaštitom četa seljaci su često otkupljivali svoj teški danak, desetinu – za polovinu iznosa koja je ranije nametana njihovom selu.

Beglikčija, odnosno brojač sitne stoke, na kojoj je u Turskoj bio nametnut poseban porez, takozvani beglik, morao je da u svoj zapis unese onoliko ovaca koliko su mu sami seljani rekli.

Autonomija Makedonije je za mnoštvo seljaka apstraktna parola. Druga stvar je ekonomska korist i zaštita od samovolje bega i administracije. A to im je donijelo četništvo.

Godine 1908. nestale su čete, i nestale su sve ove pogodnosti. Ranije su begovi prodavali svoja imanja Makedoncima, a sada su ih prodavali mladoturskoj vladi, koja je pokušala da ih naseli muhadžirima, odnosno muslimanskim doseljenicima iz Bosne, sa Kavkaza, iz Bugarske i drugih mjesta.

A kada su 1910. ponovo osnovane čete, počela je da se uspostavlja i pređašnja situacija u čitlucima...

– Kakva je uloga četa u tekućem ratu?

– Na ovo pitanje, iz očiglednih razloga, mogu da odgovorim samo u najopštijim crtama. Djelujemo u dogovoru sa bugarskom vojskom. Ne samo u njenim interesima, već i pod vođstvom njenih komandanata.

Naravno, ne bi bilo u interesu našeg cilja podizati ustanak na mjestima udaljenim od poprišta borbenih dejstava: to nam ne bi donijelo ništa osim pokolja. Ovdje će milicioneri pod vođstvom četnika vršiti samo prikrivene sabotaže: presjeći telegrafске žice gdje god je to moguće, ukloniti šine itd.

Ali na mjestima gdje se odvijaju vojne operacije, čete se stavljaju na direktno raspolaganje vojnim vođama. Oni su od neprocjenjive vrijednosti za izviđačke zadatke, pojedinačne sabotaže i gerilske akcije. Kada je objavljena mobilizacija, čete između bugarske granice i Kočana srušile su dva mosta preko kojih su prelazili kolski putevi, izuzetno važna za tursku artiljeriju. Prije rata srušen je most u Krestenskom prevoju kod Džumaje. Iz Kočana je komandant brigade poslao četnike u Štip da presjeku telegrafsku žicu. To pogađa pojedine turske garnizone i odrede na krajnje demorališući način: izolovani od svog štaba jednim udarcem, oni često bez borbe predaju značajne položaje. Čete će takođe prekinuti turske transporte i predstavljace stalnu opasnost za tursku pozadinu. Na čelu makedonskih borbenih odreda su

17 Karbonari su bili članovi tajnog društva koje se početkom 19. vijeka borilo za oslobođenje Italije od tuđinske vlasti i njeno ujedinjenje. (Prim. prev.)

18 It. *sama za sebe, samostalna*, slogan italijanskih revolucionara glasio je *Italia fara da se*, poput onoga koji u prošlom poglavlju navodi bugarski državni službenik, *България за себе си*. (Prim. prev.)

iskusne vojvode kao što su Jefrem Čučkov, Kristo Bugarijata, Mišel Gerdžikov i drugi. Ova imena ćete još čuti u toku rata.

Čemu mi težimo: autonomiji Makedonije ili njenoj zajednici sa Bugarskom? Pitanje je potpuno prirodno. A da ste me pitali prije rata, ne bih se ustezao da vam odgovorim. Ali sada kad se borimo u savezu sa Srbijom i Grčkom, zamoliću za dopuštenje da ne odgovorim na vaše posljednje pitanje. Da li je ruska intervencija poželjna? Bilo bi mi teško da vam odgovorim i na ovo pitanje.

Makedonski revolucionar, dinamitaš, pokazao mi je sada i svoje drugo lice: lice diplomate. Na prvi pogled može izgledati da psihologija četnika, koji pokušava da riješi najsloženiji politički problem podmetanjem paklenih mašina u hekumate, ne može imati dodirnih tačaka sa psihologijom prilagođavanja politici diplomatskih kancelarija... Ali to uopšte nije tako. Nacionalni revolucionari, za razliku od socijalnih revolucionara, oduvijek su nastojali da spoje svoje zavjereničke akcije sa akcijama dinastije ili diplomatije, svoje ili tuđe. Kada je u pitanju teritorijalno-državno samoopredjeljenje mlade nacije, onda nestrpljivo karbonarstvo¹⁷ često samo izaziva, dopunjuje i ubrzava spore pokušaje dinastičko-diplomatskih snaga i, prvom prilikom, prenosi političku inicijativu na njih... Tako je bilo i sa Macinijem i Garibaldijem u klasičnom primjeru borbe za ujedinjenje Italije. Stari republikanac i karbonar Đuzepe Macini, koji je priznavao samo narod i Boga, bio je prinuđen da se u odlučujućem trenutku skloni u stranu kako bi između naroda i Boga ostavio mjesta za savojsku dinastiju. A ako su se Mađar Košut i Italijan Macini podjednako često pozivali na narod kao i na evropsku diplomatiju, onda je takva taktika bila još direktnije nametnuta revolucionarima male i kulturno zaostale Makedonije, koji su stajali na središtu raskrsnice u međunarodnim interesima. Makedonski revolucionari, čak ni u trenucima svojih najvećih uspjeha, nisu se mogli zavaravati mišlju da je Makedonija *fara da se*.¹⁸ Vrhunski cilj njihovih napora uvijek je bio privlačenje pažnje evropske diplomatije i bugarske vlade. Primitivni agrarni odnosi i isti takvi metodi "uprave" gurnuli su Makedonce na put očajničkih ustanaka i četništva. A vrlo očigledna nemogućnost da sami odluče o sudbini Makedonije natjerala ih je da empirijski shvate želje velikih i malih država i u svakom trenutku izaberu liniju manjeg otpora. U konzulatima i ambasadama, ovi zavjerenici su bili isto toliko svoji ljudi koliko i u planinama, među profesionalnim borcima. Pripremajući paklene mašine, unaprijed su se i, štaviše, prilično dobro orijentisali kakav će odjek ona naći u "vodećoj" evropskoj štampi i ko će od diplomatskih alhemičara njihov dinamit pretvoriti u novu "makedonsku" notu. Tako se razvio ovaj dvostruki tip očajnog dinamitaša i lukavog diplomate, koji kombinuje urotničko ćutanje sa kancelarijskim tajnama.

Rat upija u sebe i rastače makedonskog revolucionara. On šalje “anarhistu” Gerđzikova da presiječe telegrafske žice, a starom zavjereniku Đorđu Petrovu povjerava vođenje komesarijata u Makedonskoj legiji. Kako god se rat odvijao u budućnosti i kako god da se završio, on će, u svakom slučaju, jednom za svagda uništiti psihološke pretpostavke za praksu i ideologiju makedonskih četnika. Poslije ovog, kolosalnog po naprezanju i žrtvama, pokušaja da se presijeku stari balkanski čvorovi, niko neće moći da se namami na put podmetanja paklenih mašina u makedonske hekumate. Četništvo je nepovratno nadživjelo svoju korisnost. Hristo Matov i njegovi prijatelji su izumiruća politička vrsta.

“Kijevska misao” br. 293., 22. oktobar 1912. g.

Raspad Turske i jermensko pitanje

Nema sumnje da se trenutno nalazimo u jednoj od najakutnijih faza u razvoju istočnog pitanja, a sadašnji rat nije ništa drugo nego jedna od uobičajenih bolnih operacija koje se s vremena na vrijeme izvode na oronulom organizmu “bolesnika”.

Tako je još od davnina. Nijedan od elemenata istočnog pitanja nije riješen mirnim putem, a uprkos upotrebi mogućih oblika prisile preuzetih iz međunarodnog arsenala, evropska diplomatija se uvijek pokazala nemoćnom pred tvrdoglavom nevoljnošću, ili bolje rečeno nesposobnošću turske vlade da promijeni postojeći poredak stvari. Naravno, i sama diplomatija je nemalo kriva što su mnoga pitanja, koja su dugo ostala neriješena, na kraju dovela do neke vrste katastrofe. Ali istina je i da je Turska dobrom voljom i većom agilnošću mogla spriječiti više katastrofa koje su sve više sužavale njene granice i konačno ih dovele na prag Azije.

Jedan od elemenata istočnog pitanja je i jermensko pitanje, čiji su uzroci isti kao i u slučaju makedonskog pitanja. A ako bi ovo posljednje moglo da dovede do rata, koji bi trebalo da dovede do konačnog razrješenja, onda je prirodno da u današnje vrijeme na red dođe i jermensko pitanje, tim prije što je situacija u Jermeniji uvijek bila gora nego u Makedoniji. Za Makedoniju je susjedstvo Bugarske bilo velika sreća.

I zaista, Makedonci su za svoj revolucionarni pokret uvijek dobijali ne samo moralnu, već i materijalnu podršku Bugarske, a nakon neuspjelih ustanaka, makedonski revolucionari su se mirno vraćali u Bugarsku, gdje su uvijek imali sigurno, pa čak i gostoljubivo utočište. Štaviše – i to je najvažnije – Turska je rijetko išla do krajnosti po pitanju Makedonije, jer nije mogla a da ne ima na umu da bi stalne prijetnje Bugarske mogle jednog dana poprimiti oblik aktivne intervencije.

Jermeni iz Turske našli su se u potpuno drugačijim uslovima. Njihovi pobunjenici, u slučaju čak i uspješnih operacija, nisu, naravno, mogli dugo ostate na turskoj teritoriji i morali su da odu u inostranstvo, odnosno u Persiju ili na Kavkaz. Ali, kao što je poznato, turska vlada nikada nije imala mnogo obzira prema Persiji, i progon Jermena je nastavljan i na persijskoj teritoriji. Osim toga, pri prelasku granice morali su da se suoče s persijskim Kurdima, koji su za njih bili ništa manje opasni od Turaka. Uz to, jermenske izbjeglice na ruskoj teritoriji su morale stalno da se skrivaju, jer ruske vlasti na njih nisu gledale kao na žrtve užasnih uslova turske stvarnosti, već jednostavno kao na revolucionare. A revolucionare, kao što se zna, uvijek treba zatvarati, bilo da su iz Nikaragve ili sa Filipina. I sredinom i početkom devedesetih godina prošlog vijeka zatvori na Kavkazu bili su do pola puni "političkih prestupnika", čiji se čitav zločin sastojao u tome što su brinuli o poboljšanju položaja svojih sunarodnika, koji su bili podvrgnuti sistematskom uništenju, od koga je čitav civilizovani svijet zadrhtao. Diplomate poput kneza Lobanova-Rostovskog davali su odriježene ruke Abdul-Hamidu za istrebljenje Jermena, dok su administratori poput princa Golicina držali u tamnicama one koji su se usudili da protestvuju protiv Hamidovih pogroma.

Stoga jermensko pitanje ponovo postaje aktuelno. Zapravo, ono nikada nije ni nestalo, već je samo nakratko utihnulo u periodu od 1897. do 1901. godine, kada su strašna zvjerstva 1894-1896. dovela stanovništvo do potpunog očajja i iscrpla resurse revolucionarnih organizacija. Treba dodati da su Jermeni takođe izgubili vjeru i u diplomatske intervencije, pa je revolucionarni pokret nakratko zaustavljen. Počev od 1901. primjećuje se nekakvo oživljavanje tog pokreta, koje se završava Sasunskim ustankom 1904. godine, predvođenim izvjesnim Andranikom. Ipak, ovaj ustanak nije dao pozitivne rezultate, pa je Andranik sa dijelom svojih odreda morao napustiti rodne planine. Ali od tada, pojačana revolucionarna propaganda, naoružavanje naroda i pojedinačni napadi ne prestaju. A da je turski ustav kasnio još neko vrijeme, onda je sasvim moguće da bi turska Armenija postala poprište novog velikog ustanka, u kojem bi pored Jermena učestvovali i sami Turci.

Turski ustav dao je nove nade jermenskom stanovništvu. Istina, za to stanovništvo je cijela stvar i ovdje bila ograničena samo na obećanja o poboljšanju situacije, ali su Jermeni rado povjerovali u obećanja ljudi koji su srušili Abdul-Hamidov apsolutizam. Oprostili su im čak i Adanu sa deset hiljada žrtava, jer ni nakon ovih košmarnih pogroma nisu prestali da vjeruju u mladoturska obećanja. Iskrena želja Jermena da sarađuju sa Turcima dovela je do toga da je najuticajnija jermenska stranka "Dašnakcutjun" sklopila formalni sporazum sa mladoturskom strankom "jedinstvo i napredak" o održavanju ustavnog režima i primjeni lokalne samouprave, čiji je dalji razvoj

trebalo da dovede do kulturne i nacionalne autonomije. Nedugo poslije toga, na insistiranje iste jermenske stranke, vlada je, uprkos protivljenju turskih reakcionarnih elemenata, odlučila da hrišćane uključi u služenje vojnog roka, a krajem 1909. Ministarstvo unutrašnjih poslova izradilo je nacrt zakona o vilajetima, kojim je trebalo sprovesti administrativnu decentralizaciju i stvoriti savjete pri generalnim guvernerima uz učešće predstavnika lokalnog stanovništva.

Međutim, kao što je to uvijek bio slučaj u Turskoj, decentralizacija je ostala samo na papiru, a ispostavilo se da su obećanja bila prazne riječi. Ubrzo je svima postalo jasno da je ustav promijenio samo ljusku, dok je sadržaj ostao isti. Nijedna od obećanih reformi nije sprovedena, a prošle godine su počela sistematska ubistva u jermenskim oblastima, koja su sada poprimila prijeteće razmjere. Tako je od marta ove godine, u roku od šest mjeseci, samo u Vanskom vilajetu ubijeno 60 Jermena, a ranjeno i opljačkano više od 200. Svi apeli centralnoj vlasti i žalbe na nerad lokalnih vlasti nisu dale nikakve rezultate. Zloglasne ubice i dalje slobodno lutaju i ne samo da nastavljaju sa svojim zlodjelima, već čak uživaju i pokroviteljstvo državnih službenika. Odgovor ministra unutrašnjih poslova na žalbe jermenskog patrijarha je sasvim tipičan: “Ne vidim ništa posebno”, rekao je ministar, “u ovom slučaju. Samo obična ubistva. A kad ne bi bilo takvog nasilja, ne bi bilo potrebe da postoji vlada.”

Poslije ovakvog odgovora bilo je sasvim očigledno da su Jermeni ponovo prepušteni svojoj sudbini i da se na njihovo istrebljenje ponovo gleda kao na uobičajenu i samu po sebi razumljivu stvar. I nakon toga, prvi put od proglašenja ustava, pomenuto je kobno “jermensko pitanje”, a pod tim istim naslovom u jermenskim novinama počele su da se pojavljuju vijesti o zvjerstvima u Jermeniji, pa je tako indirektan apel ponovo upućen mimo Turske javnom mnjenju Evrope.

Razloge postojanja jermenskog pitanja treba tražiti u tradicionalnoj “vanjskoj” politici turske vladajuće kaste i u ekonomskoj situaciji stanovništva jermenskih regija. Mnogo hvaljeni mladoturski osmanizam se vrlo brzo degenerisao u islamizam, a potom i u turcizam. Uz priznanje da je konsolidacija novog režima i cjelovitost carstva uopšte moguća samo pod uslovom potpune i stvarne ravnopravnosti svih elemenata stanovništva bez razlike na nacionalnu i vjersku pripadnost, te definišući takvu ravnopravnost konceptom osmanizma, Mladoturci su u isto vrijeme na svom kongresu u Solunu (oktobar 1910.) proglasili superiornost muhamedanskih naroda nad nemuhamedanskim i proglasili turski element za okosnicu države. Posebno su “hrišćani” – takav motiv su naveli za svoju odluku – nepouzdan element. U Rumeliji su im oči uprte u Bugarsku, Srbiju, Grčku, a u Anadoliji – na velike sile i posebno na

Rusiju. Hrišćani se nikada ne mogu iskreno smatrati građanima Turske imperije i stoga mogu biti samo tolerisani. U takvoj situaciji, osigurati njihovu ravnopravnost i prepoznati njihove posebne nacionalne interese i težnje značilo bi u samoj domovini stvoriti uslove za njeno uništenje. Što se tiče muhamedanskih naroda, ne može se prema svima odnositi sa istim povjerenjem, jer i Arapi i Albanci i dalje gaje separatističke tendencije, a Kurdi lako podliježu uticaju ruske propagande. Jedini element na koji se vlast može osloniti su Turci, pa zbog toga brigu mladoturskog odbora i vlade treba usmjeriti na jačanje političkog uticaja i jačanje ekonomske pozicije, uglavnom Turaka iz Anadolije i Rumelije i drugih naroda turskog roda. Prvi praktičan korak u tom pravcu bilo je otvaranje pitanja muhadžira (dospeljenika). Mladoturski parlament izglasao je ogroman zajam za preseljenje Turaka i Tatara iz Bosne, Bugarske, Kavkaza, pa čak i iz Afrike i Afganistana, i za njihovo naseljavanje na onim područjima gdje su hrišćanske nacionalnosti činile kompaktnu masu; za kratko vrijeme, najbolje zemljište u Makedoniji i djelimično u Jermeniji dobili su muhadžiri, a ako to nije uspjelo i ako se većina doseljenika vratila u svoju domovinu, to se mora pripisati isključivo nesposobnosti turske vlade da bilo šta organizuje. A Mladoturci, koji su se donedavno, tražeći zajam u parlamentu, udarali u prsa i plakali nad sudbinom “nesretnih istovjeraca koji hrle u veliko Osmansko carstvo”, ubrzo su potpuno zaboravili na njih, pa čak i na stvarno nesretni turski narod, te su svu svoju pažnju usmjerili na sticanje simpatija velikih feudalaca. A ovi su, za izdašne priloge u fond mladoturskog odbora i za glasove obećane odborničkim kandidatima na parlamentarnim izborima, osigurali pravo na nastavak čudovišne eksploatacije radničkih masa. Na kraju krajeva, trebalo je da ovi feudanci, po mišljenju Mladoturaka, budu najpouzdaniji bedem njihovog ustava...

Konkretno, za Jermene je velika nesreća privilegovani položaj njihovih komšija, Kurda. Politika prema Kurdima se nije mnogo promijenila od Hamidovog vremena. Abdul-Hamid je, kao što je poznato, posebno favorizirao poludivlja plemena Kurda, smatrajući ih, prije svega, uporištem protiv Rusije, formirajući od njih neregularnu konjicu kao protivtežu kozacima, još uvijek strašnim za Turke i, što je najvažnije, koristeći ih kao sredstvo za obuzdavanje Jermena. Mladoturci su nastavili istu politiku. Prije svega, Kurdi su za njih bili jedini narod koji se još nije pobunio protiv vlasti, pa Mladoturci nisu htjeli da ih razdražuju, bojeći se da će i oni preći u tabor nezadovoljnika. Osim toga, u protekle dvije godine u više navrata se proširila glasina da ruski emisari sprovode pojačanu propagandu među pograničnim Kurdima, što je natjeralo Mladoturke da s jedne strane, da sačuvaju svoje beneficije za Kurde, a s druge strane da ožive neredovne “hamidovske” pukove koji su se raspali nakon

usvajanja ustava, mijenjajući samo njihovo ime. Konačno, bez obzira na sve njihove lijepe riječi i zaklinjanja, Mladoturci, kao što je već spomenuto, nisu imali dovoljno povjerenja u iskrenost osmanizma Jermena, kao i svih drugih hrišćana, i, pretpostavljajući da će Jermeni prvom prilikom preći na put aktivne borbe, držali su Kurde kao stalnu prijetnju nad njima. To objašnjava činjenicu da nijedan od vinovnika nedavnih ubistava nije uhapšen ili kažnjen. Centralna vlast je odgovorila na apele predstavnika Jermena da su za sve krive lokalne vlasti, a da bi dokazala svoju iskrenu želju da se bore protiv kurdskih zvjerstava, s vremena na vrijeme je mijenjala guvernere, ali ovi drugi su se žalili da centralna vlada parališe njihove akcije protiv Kurda.

Među političke razloge koji su oživjeli jermensko pitanje spada i skoro potpuni nedostatak prava Jermena. Već smo vidjeli da se nasilje nad Jermenima ne smatra zločinom. Čak i ako slučaj neke vrste nasilja ipak dođe do suda, onda se uvijek završava oslobađanjem nasilnika, jer ni jedan muhamedanac neće htjeti i neće se usuditi da istupi protiv svog jednovjerca a u korist nevjernika, i svjedočanstvo hrišćana protiv vjernika se ne uzima u obzir. Ali u stvari zakon ne pravi razliku u ovom pogledu između muhamedanaca i nemuhamedanaca. Ipak, birokratija, koju je novi režim djelimično naslijedio od Hamida i sve u svemu je odgojena u duhu njegove tradicije, malo vodi računa o zakonu i odlučno odbija, posebno u udaljenim provincijama, da prizna ustav. I sada, skoro svuda u anadolskim vilajetima, vlada isto bezakonje i tiranija koja je karakterisala stari režim. Činovnici su jedno od najvećih zala za stanovništvo i jedan od glavnih razloga raspada turske državnosti.

Što se tiče ekonomske situacije jermenskih provincija, pitanje zemlje moramo staviti na prvo mjesto. Kao što znate, više od 90 posto jermenskog stanovništva bavi se poljoprivredom. Ali trenutno je jermensko seljaštvo gotovo lišeno jedinog izvora sredstava za život, jer su tokom masakra 1894-1896. kurdski feudalci zauzeli zemlju ne samo iseljenih Jermena, već i onih koji su ostali u svojoj domovini. Nakon usvajanja ustava, Jermeni su se više puta obraćali vladi, tražeći povrat svoje zemlje. Vlada je, priznajući valjanost ovih zahtjeva, ponudila Jermenima da svoja prava ostvare sudskim putem. Međutim, imajući u vidu birokratiju koja preovladava na turskom sudu i nedostatak dokumenata koji dokazuju njihova prava na zemljište kod mnogih stvarnih vlasnika zemlje, prenošenje predmeta na sud trebalo je da znači faktičko odricanje Jermena od svojih prava. Kao rezultat toga, jermenski patrijarh i stranka "Dašnakcutjun" insistirali su na administrativnom rješenju pitanja, a kabinet Said-paše je, nakon dugog kolebanja, konačno odlučio da prihvati ovaj predlog i čak je imenovao komisiju koja je trebalo da se bavi regulisanjem pitanja zemljišta na lokalnom nivou. Ali komisija još nije ni krenula iz Carigrada a već slušamo o novim oduzimanjima jermenskog

zemljišta od strane feudalaca. Ako ovome dodamo nemilosrdan poreski sistem, svakakve namete i dažbine u naturi koje teško pritiskaju Jermene, onda možemo samo da se čudimo trpeljivosti ovog naroda, i trebalo bi da nam izgleda neshvatljivo da je on još uvijek izveo očajnički pokušaj da se konačno oslobodi ove strašne stvarnosti.

Bilo bi, naravno, nepravedno reći da ustav nije unio nikakve promjene u paklene uslove života jermenskog stanovništva. U početku, kada predstavnici starog režima i profesionalni nasilnici još nisu znali kako će se novi režim ponašati prema njima, pa su djelovali zbunjeno, Jermeni su, posebno u administrativnim centrima, disali malo slobodnije. Za kratko vrijeme otvorili su političke klubove, biblioteke, čitaonice, povećan je broj škola, svih vrsta dobrotvornih i prosvjetnih društava. Ali u cjelini, Jermen je ostao isti onaj kaur, odnosno subjekt s kojim Turci i Kurdi mogu da rade šta im je volja. Prokletstvo masakra i dalje visi nad Jermeninom, od čega čak ni stanovništvo glavnog grada nije zaštićeno. Zato kada je prošle godine borba između stranaka "Jedinstvo i napredak" i "Liberalna unija" došla do tačke u kojoj se pretpostavljalo da bi stvari mogle doći do otvorenog sukoba između njih, neki od turskih prijatelja Jermena predložili su im da preduzmu mjere predostrožnosti, jer bi moglo da dođe do masakra Jermena. Čini se da ne bi trebalo da bude ničeg zajedničkog između borbe čisto turskih stranaka i masakra Jermena, ali sami Jermeni su se očigledno pomirili s činjenicom da svaki veći događaj u političkom ili javnom životu Turske treba da povlači za sobom masakr nad njima. "Naredne godine", rekla mi je jedna jermenska javna ličnost u Carigradu, "vjerovatno ćemo imati masakr." – "Zašto to mislite?" – "Kako zašto? Jeste li zaboravili da se Panamski kanal otvara sljedeće godine?" U proljeće ove tekuće godine Carigradom se proširila glasina da je francuska ambasada primila poruku od konzula iz Erzuruma o jermenskom masakru koji se tamo dogodio. Sa gospodinom P., poslanikom iz Erzuruma, otrčali smo u francusku ambasadu, gdje su nam rekli da je ta glasina izmišljena. Međutim, gospodin P. je bio veoma uznemiren. "Kolika je vrijednost toga", rekao je, "što je ambasada sada demantovala vijest o masakru. Na kraju krajeva, potpuno je tragično da se takve glasine uopšte mogu proširiti i što im možemo vjerovati."

Nakon svega što je ovdje rečeno, postavlja se pitanje kako poboljšati položaj jermenskog stanovništva u turskim provincijama i da li je turska vlada uopšte sposobna da riješi jermensko pitanje sopstvenim sredstvima.

Umjesto odgovora, navešću riječi jednog od najistaknutijih članova stranke "Dašnakcutjun", koji savršeno poznaje Tursku, njenu državu i stranačke funkcionere.

“Mi smo možda bili veći Mladoturci od samih Mladoturaka, jer smo bili ništa manje iskreno zabrinuti za jačanje novog režima kao i oni. Mnogi su se u njih razočarali i udaljili od njih, prenijevši svoje nepovjerenje sa pojedinaca na režim. Ali mi smo nastavili da im vjerujemo, tačnije, želili smo da vjerujemo, pošto smo jasno shvatili da je ustav posljednja ponuda koju nezavisna Turska može da iznese. Ali i mi smo se razočarali, doduše kasnije od svih ostalih, ali tim je jače bilo naše razočaranje, i temeljnije nepovjerenje koje je proizašlo iz dugih zapažanja i iskustava. A sada sam, iskreno vam kažem, uvjeren da ni od turskog ustava neće biti ništa. Turska vlada, od koga god da je sastavljena, nije sposobna ni za šta osim obećanja. Ali ovim obećanjima su odavno prestali da pridaju bilo kakav značaj. A ko god da će se od sada obraćati turskoj vladi, tražiće čvrste garancije. Ali pošto Turci ne mogu dati nikakvu garanciju, pitanje reformi, bilo u Makedoniji, bilo u Albaniji, ili u Jermeniji, mora preći u ruke Evrope. No čak i u ovom slučaju, Evropa će morati da napusti uobičajene polumjere i pristupi radikalnom tretmanu ‘bolesnika’. Kako god bilo, stvar neće proći bez operacije.”

Ispostavilo se da su ove riječi, izgovorene prije šest mjeseci, proročke. Na Berlinskom kongresu, Evropa je Makedoniji dala paragraf 23, a Jermeniji paragraf 61, kojima su objema zemljama obećane reforme. I mada je Evropa zadržala pravo da kontroliše provođenje ovih reformi, ipak se situacija na ovim prostorima svake godine pogoršavala i nekoliko puta dovodila do krvavih ustanaka, budući da je sprovođenje reformi prepušteno samoj Turskoj. Isto se dogodilo i sa “memorandumom” iz 1895. godine koji su predstavnici Rusije, Engleske i Francuske predstavili Porti, a ona ga je prihvatila. Umjesto širokih reformi koje je ovaj memorandum obećao Jermeniji, na Jermene su se sručile strahote novih pogroma, izvršenih na mjestima koja je posjećivao visoki komesar Sakir-paša, specijalno izaslan da nadgleda sprovođenje reformi. Isti neuspjeh zadesio je i poduhvat Evropljana sa organizacijom makedonske žandarmerije pod vođstvom jednog italijanskog generala, budući da je i ovdje visoki komesar bio predstavnik turske vlade Hilmi-paša.

Turci su nakon usvajanja ustava imenovali reformske komisije, ali su njihove aktivnosti bile ograničene isključivo na organizacione sastanke koji su se održavali u blizini Bosfora. Na kraju krajeva, Makedonija se pokazala kao Ahilova peta turskog državnog organizma, ali je, na njegovu sreću, sadašnji poraz završio tek djelimičnom amputacijom, pošto je Makedonija sve u svemu bila samo jedan od njegovih udova.

Sa Jermenima je drugačije. “Mi smo”, rekao mi je jedan turski lider prije dvije godine, kada je poštovani parlamentarni “Hodžas” zaprijetio da će pokrenuti kampanju protiv Grčke zbog Krita, “odavno izgubili osjećaj za realnost. Šta je za nas Krit? Uostalom, on je davno izgubljen za nas, a zbog

19 Fr. zanemarljiva veličina.
(Prim. prev.)

njega ćemo sebi praviti još veće probleme. Naša budućnost je u Aziji. Da smo ovu istinu shvatili ranije i, izbacivši romantizam iz naše politike, pozabavili se ustrojstvom sistema u Maloj Aziji, ne bismo sada bili takav *quantite negligible*,¹⁹ na koji niko više i ne računa.” “Ja sam već prešao u Aziju”, govorio mi je jedan istaknuti poslanik na početku Tripolitanskog rata, koji se nastanio u Uskudaru pored Carigrada, “jer ćemo ionako uskoro biti protjerani iz Evrope. I naša vlada bi bila jako pametna kada bi slijedila moj primjer.” I zaista, Mala Azija, ovo je korpus Turske, ovo je sama Turska. Jermeni više ne vjeruju Turcima, ne vjeruju ni u obećanja Evrope i traže čvrste garancije. Ali koje su to garancije i kako druge države mogu garantovati sprovođenje reformi ako ne preuzmu to u svoje ruke. A ovo, kao što se zna, uvijek znači “privremeno” zauzimanje područja kojima su potrebne reforme. Ali “privremeno” je samo jedan od tehničkih izraza diplomatskog leksikona, a u moderno doba ne znamo ni za jedan primjer da okupatorska vojska nije dugo ostajala na okupiranim mjestima. Do sada su se ovakvim okupacijama rješavali svi elementi istočnog pitanja, pa je Turska izgubila svoje posjede. I onda, postoje li garancije da nakon okupacije, recimo, Jermenije, ni druga područja Male Azije – Mesopotamija, Sirija, Kilikija, Arabija–takođe neće htjeti da budu “okupirana”? A velike sile teško da će prijateljski gledati na okupaciju Jermenije, recimo, od strane Rusije, i teško da će htjeti da “čestitaju” same sebi za to. U diplomatskim krugovima već prilično glasno govore da će nakon uklanjanja Turaka iz Evrope, za nekoliko mjeseci pitanje podjele azijske Turske neminovno postati prioritet. Preseljavanje turskih masa iz evropske Turske u Malu Aziju mora dodatno zakomplikovati položaj nekih tamošnjih nacionalnosti, kojima su već dugo bili potrebni poboljšani životni uslovi. Ako se reforme ne preduzmu odmah, izbijanje nemira u Maloj Aziji je neizbježno. Ali sama Turska neće moći učiniti ništa razumno, pa će stoga biti neophodna intervencija Evrope, koja će, kako ne bi stvorila novu trajnu prijetnju evropskom svijetu od azijske Turske, iskoristiti prvu priliku da podijeli azijske posjede Turske.

Mnogi smatraju da je moguće već sada ocrtati plan ove podjele.

12. novembar 1912. g.

Arhiv

Andranik i njegov odred

Mnogo je ljudi na svijetu sa izuzetnom sudbinom, neprikladnih za miran, običan život. Naravno, život je jači od njih. A kada ih on na duže vrijeme

nasuče na obalu, i oni se moraju prilagoditi monotonim zahtjevima njegovog poretka. Počinju da rade, izdržavaju porodicu, žale se na reumu i sve u svemu venu. Ali kada istorija ponovo uđe u period nemira i haosa, oni ožive, na prvi njen poziv obuju duboke čizme i ostavljaju za sobom neraščišćene lične račune.

Na čelu Jermenskog dobrovoljačkog odreda formiranog u Sofiji bio je Andranik, junak pjesme i legende. On je srednjeg rasta, nosi kačket i visoke čizme, mršav je, sjedokos i izboran, ukočenih brkova i obrijane brade, sa izgledom čovjeka koji je nakon preduge istorijske pauze ponovo našao sebe.

Andraniku je 46 godina, rodom je iz turske Jermenije, nekada je bio stolar. Od 1888. godine započeo je revolucionarni rad u Sivaskom vilajetu, 1892. pristupio je jermenskoj stranci "Dašnakcutjun". Još od rusko-turskog rata, dakle od kraja sedamdesetih godina, ideja o oružanom ustanku protiv tursko-kurdske vlasti postala je veoma popularna u turskoj Jermeniji, a ustanak je, prema mišljenju revolucionara, trebalo da izazove intervenciju velikih sila, prvenstveno Rusije. Agenti peterburške diplomatije tada su nastojali da pridobiju i ukrote jermenske revolucionare. Taj pravac djelovanja, međutim, nije dugo trajao, od početka vladavine Aleksandra III počela je sasvim drugačija politika... Andranikova politička misao oblikovala se u krugu karbonarsko-diplomatskih ideja i kalkulacija.

Godine 1894. Jermeni su masakrirani u Sasunu. "Dašnakcutjun" tamo šalje naoružani odred, koji se raspoređuje u ravnici Muš, u podnožju planine Sasun. Ovdje Andranik prolazi vatreno krštenje. Na čelu jermenske čete, on tokom 1895-1896. brani jermenska sela, prevozi oružje, naoružava stanovništvo, bori se protiv Kurda i malih regularnih turskih odreda. Sredinom 1897. stigao je na Kavkaz, stupio u direktne odnose sa centrom partije i vratio se u Jermeniju sa širokim ovlaštenjima i velikim transportom oružja.

Do 1899. ubijeno je nekoliko najboljih četničkih vojvoda. Andraniku je povjereno rukovođenje svim odredima Sasunskog okruga, najboljeg u Betlijskom vilajetu po prirodnim uslovima za gerilsko ratovanje. Pod njegovom komandom je 38 sela u kojima živi ratoborno polunezavisno jermensko seljaštvo. Ovdje se odvija Andranikova epopeja.

Godine 1900. kurdski aga Bšare-Halil, koji je bio u turskoj službi, ubio je jednog od najistaknutijih jermenskih revolucionara, Siropa. Stanovništvo ga je zvalo Siropaša, pošto je postigao skoro potpunu nezavisnost Sasuna. Za ovaj podvig Bšare-Halil-aga je odlikovan sultanovim ordenom. Nakon 8 mjeseci, Andranik je izvršio svoj osvetnički posao: sustigao je Halila sa svojom četom, ubio njega i sedamnaest Kurda s njim, i kao trofej ponio sa sobom orden Abdul-Hamida. U Ženevskom arhivu "Dašnakcutjuna", taj sultanov orden se čuva i do dan-danas.

Andranik postaje veliko ime. Jermeni ga slušaju, Turci ga se boje, sultanove trupe ga progone. U novembru 1901. Andranik sa svojih 47 četnika, prekaljenih u stalnim okršajima, opkoljen je u manastiru Svetih Apostola, na sat hoda od Muša. Cijeli puk od pet bataljona, predvođenih Ferih-pašom i Ali-pašom, opkolio je dobro utvrđeni manastir. Nakon dugih i bezuspješnih pregovora, u kojima učestvuju jermensko sveštenstvo, gradonačelnik Muša i strani konzuli, Andranik odlučuje da se probije. U odjeći ranije ubijenog turskog podoficira obilazi svu stražu na položajima, razgovara s njom na odličnom turskom, naređuje vojnicima da ne spavaju i istovremeno pokazuje put svom odredu.

Slijedi novi period okršaja, hajki, napada... "Nikad nisam vodio neprijateljske akcije protiv civilnog turskog stanovništva, borio sam se samo sa begovima i administracijom".

Više od dvije godine kasnije, dešava se najvažnija stvar u Andranikovom životu. Tada je imao 38 godina. Dva turska bataljona sa 8 velikih topova opkolila su ga u proljeće 1904. godine u planinama Sasun. Pod Andranikovom komandom bilo je 200 boraca naoružanih brzometnim puškama i 800 seljaka sa vlastitim puškama kremenjačama. Pregovori su trajali dvije sedmice, a 13. aprila počelo je bombardovanje jermenskih sela. Topovi gotovo da nisu naudili jermenskim hajducima, koji su zauzeli planinske položaje. Kao i uvijek u ovakvim slučajevima, glavni cilj kaznene ekspedicije bio je da seljačko stanovništvo dovede u očaj i u njemu izazove ogorčenost prema revolucionarima, na taj način izolujući i slabeći njihove odrede. Pucnjava je trajala 8 dana. Turci su imali na stotine mrtvih, čije su leševe četnici bacali u jezero. Stanovništvo je napustilo sasunska sela: oko 4.000 duša se povuklo pod zaštitom odreda, a druga polovina se nastanila u selima Dijarbakira. Povlačeći se i uzvraćajući vatru, Andranik je stigao do Vanskog jezera, zarobio tri jedrenjaka i prevezao svoju četvu na ostrvo Ahtamar, u manastir, a tri dana kasnije, istim brodovima, noću se prebacio u Van. U Carigrad je poslat telegram da je grad u Andranikovim rukama. Umiješao se engleski konzul. "Bolje je da odete", rekao mu je, "u toku je rusko-japanski rat, pažnja Evrope je skrenuta na drugu stranu, neće biti uplitanja diplomatije". A u jermenskim selima je počeo masakr. Andranik je odlučio da napusti Jermeniju. Kretao se sa odredom isključivo noću. Sedmog dana stigao je u Persiju, odatle na Kavkaz i, preko Rusije, u Beč. Živio je neko vrijeme u Ženevi, zatim u Egiptu, da bi se konačno nastanio u Sofiji. Ovdje se zbližio s makedonskim revolucionarima, koji su mu bili veoma slični po psihologiji i metodama borbe. "Ja nisam nacionalista", kaže on u objašnjenju svoje kampanje. "Priznajem samo jednu naciju: naciju potlačenih".

Taj duh idealizma, koji se osjećao u raspoloženju bugarskih masa u prvom periodu rata, našao je svoj najupečatljiviji izraz u jermenskom hajdučkom

odredu. Ljudi drugog naroda, drugog jezika, drugih legendi okupili su se pod bugarskim vojnim barjakom, koji je za njih postao barjak borbe za tuđu slobodu – ali istinu govoreći, protiv zajedničkog neprijatelja.

Sredinom oktobra ispratio sam iz Sofije jermensku dobrovoljačku četvu, uvrštenu u sastav makedonske legije, koja je ubrzo postala poznata po svojim okrutnostima. Bio je prelijep balkanski jeseni dan, sunce je sijalo, u gradu je još uvijek bilo malo ranjenika, a rat je i dalje bio praćen atmosferom likovanja. Dobrovoljci su izlazili iz zgrade ženske gimnazije, u kojoj su stanovali i obučavali se. Bilo je to ukupno 230 tamnih i maljavih ljudi, starosti od 19 do 45 godina. Grupa sastavljena od pojedinaca sa najrazličitijom mogućom prošlošću. Stari jermenski borac, koji se odavno nastanio u Sofiji, otvorio je malu kafanu i izdao jedan njen ugao časovničaru, a sada je napustio svoju porodicu i kafanu i krenuo za Andranikom. Evo mladića od 22 godine, od kojih je 14 proživio u Londonu: nakon jermenskog masakra ga je kao dječaka odvelo jedno londonsko dobrotvorno društvo, radio je kao kondukter, navikao se na Englesku, jedva da uopšte govori jermenski; ali nejasna sjećanja iz djetinjstva, očigledno čvrsto ukorijenjena u dnu njegovе duše, iznenada su se probudila i natjerala londonskog konduktera da napusti Englesku, obuče uniformu i krene protiv Turaka; “Englez” najviše od svega strahuje da tokom kampanje neće uspjeti da pusti bradu i brkove. Pored njega je krčmar bez porodice, koji je brižljivo vodio svoje malo domaćinstvo, čuvao svaku *stotinku* (santim) na svom računu, i onda pozvao svog unajmljenog pomoćnika i rekao mu: “Vodi radnju dok ne dođem, a ako se ne vratim, biće tvoja.” U odredu ima službenika, učitelja, mnogo radnika, uglavnom obučara iz Rumunije. Ima slučajno dolutalih ljudi koji jednostavno nisu znali kuda da krenu, ima i onih nemirnog duha koji žele da se pokrenu u akciju. Sudbina ih je na neko vrijeme povezala u tijesnu omčnu: sanjare i avanturiste, vitezove i pustolove.

Dobrovoljci imaju svoju sopstvenu odjeću, civilnu, samo obučenu i nošenu na vojnički način; mnogi nose uske obojke, vješto umotane dugim remenovima. Na leđima – platnena torba i kapuljača, sa strane – futrola, u kojoj većina njih nosi sopstveni revolver. Sve je okićeno: na visokim kapama od jagnjeće kože, na kragni i oko struka nose cvijeće. I sve to zajedno: kape od jagnjeće kože, čvrsti kaiševi, kapuljače, čiste torbe i cvijeće daju odredu ne samo borbeni, već i svečani izgled.

Četom komanduje jermenski oficir u uniformi. Njega zovu jednostavno “drug Garegin”. Garegin je bivši student Univerziteta u Sankt Peterburgu, koji je učestvovao u čuvenom “Liženskom procesu” protiv “Dašnakcutjuna” i oslobođen je nakon trogodišnje zatvorske kazne. Završio je kurs u vojnoj školi u Sofiji, a prije rata bio je potporučnik u rezervnom sastavu bugarske vojske. Garegin – pjesnik, govornik i ratnik – sav gori od značaja misije koju mu je usud dodijelio.

Ali dušu odreda predstavlja Andranik. Veličanstven je u svom tamnosivom maskirnom odijelu, sa visokom kapom od astrahana i finim vojničkim čizmama, iz kojih viri bič, simbol nezvanične moći. Ima dvogled i pištolj brauning na boku, na grudima mu je čitav buket cvijeća sa natpisom na vrpци: “Sloboda ili smrt” – to je poklon Jermenki iz komiteta Crvenog krsta. Žene, sestre i kćeri dobrovoljaca guraju se prema redovima u kojima su njihovi muževi, braća i očevi. Odred maršira odlučno, i među njegovim pripadnicima je sada teško prepoznati krčmare, činovnike i kafedžije. Nije ih Garegin uzalud učio tajnama vojne vještine deset dana, po deset sati dnevno. On je potpuno promukao od izdavanja komandi i držanja govora, grozničavog je pogleda, a sjajno-crna kosa mu se njiše u olujnim talasima ispod oficirske kape. Ispred čete čutke hoda Andranik, gipkim korakom mladića. Sve na njemu – blistave oči, šiljati brkovi, pa čak i kapuljača sa zlatnom resicom – ukazuje da se vratio u svoj element.

– Nisi me prepoznao? – obraća se jedan od dobrovoljaca jermenskom novinaru – A ja sam ti u tvojoj redakciji “Azatamara” u Carigradu kuvao čaj...

U zadnjim redovima odreda nalazi se 30 neboraca, sa limenim činijama i kantama. Tako će oni, bez pušaka i bajoneta, samo sa kuhinjskim priborom, proći čitav pohod podvrgavajući se podjednako sa ostalima svim mukama i opasnostima koje on donosi... U četi su četiri podoficira i četiri bolničara; na putu joj se kasnije pridružio i doktor dobrovoljac, takođe jermenski imigrant.

Pjevaju pesmu o Andraniku: “Dolazi proljeće i uz prvi glas proljeća čuje se ratni poklič Andranika, koji stoji u planinama Sasuna i zove nas u boj.” Andranik u tišini ide dalje, samo se još jasnije čuje njegov korak... Razabiru se i tihi, ali još uvijek čujni zvuci *oringa*, jermenske pastirske frule. U početku ih zaglušuju glasovi i plač, ali postepeno se probijaju i već se može razlikovati melodija: “Priatelju dragi, ja umirem”... Ispostavlja se da je ovo himna ustavne Turske. Pa opet pjevaju pjesmu o Andraniku. Visok, mršav Jermenin, šaljivdžija i zabavljač – lakrdijaš – potpuno je zanijet ritmom koraka i zvukova: oči su mu poluzatvorene, kapa mu je skliznula na veliki, oznojeni nos, ali on je ne podiže i, mašući dugim koščatim rukama, pjeva o heroju koji stoji u planinama Sasuna i zajedno s prvim dahom proljeća poziva četu u boj.

Ulica ustupa mjesto kolskom putu, koji iza mosta vodi uzbrdo u pravoj liniji između stabala. Desno je planina Vitoša, koja je za mnoge pripadnike odreda povezana sa partijskim uspomenama. Godine 1904. jedan od osnivača partije “Dašnakcutjun”, diplomac Akademije Petra Velikog Hristofor Mikaeljan, koji se ranije pridružio Narodnoj volji, poginuo je na Vitoši u eksperimentu sa dinamitom – na ovoj planini je pripremio atentat na Abdul-Hamida. Od 1905 – 1906. baš tu, u blizini Vitoše, postojala je partijska vojna instruktorska škola, koja je obučavala, pod vodstvom bugarskog oficira, vojvode jermenskih četa...

Moramo da se rastanemo i pozdravimo. Garegin se iz oficira pretvara u patetičnog govornika. Govori o tome kako su Jermeni oduvijek smatrani beskarakternim i kukavičkim, narodom bez svete vatre, sposobnim samo da puži i preživljava; međutim, posljednjih 25 godina pokazalo je da su i Jermeni u stanju da se bore i ginu za slobodu... Žene bacaju cvijeće na govornika. Supruge i ćerke ne žele da se odvoje od svojih najmilijih, ali već moraju da se opraštaju sa njima. Izdato je naređenje – odred se postrojava i kreće naprijed uz pjesmu! Andranik ne može da izdrži, preskače jarak pored puta i ispaljuje nekoliko hitaca u vazduh iz svog *brauninga*. Iz dobrovoljačkih odreda odaziva mu se gromoglasna petominutna jeka – kao u planinama Sasun. Stotine ruku su podignute. *Brauninzi, mauzeri, parabelumi* prašte oštro, muklo, baš kao mali topovi. Ruke sa podignutim revolverima, kao da se zaklinju: “Sloboda ili smrt”.

Takvo je to jedno malo poglavlje čiste romantike u strašnoj knjizi balkanskih zbivanja.

Krajem novembra vidio sam prve ranjenike iz Jermenskog odreda u Sofiji, njih dvadesetak. Nimalo nisu izgledali kao onog sunčanog dana kada sam ih ispratio uz pjesmu o Andraniku. Potpuno su se izlizali, iznurili, otvrdnuli: neki nisu imali sve prste, neki su šepali, nekima je bila zavijena glava. Sjedili smo u onoj istoj kafani koju je vlasnik prepustio svom slugi.

– Bilo je teško u kampanji – pričali su ranjenici – veoma teško. Znali smo da ne idemo na svadbu, međutim, ovo nismo očekivali. Išli smo pješice, i osmog dana smo stigli u Tarnov, gdje su nam dali puške *manliher* sa bajonetima, a odatle smo zajedno sa makedonskom legijom otišli u Kirdžali, gdje smo jedan dan vježbali gađanje i zatim prešli tursku granicu. Svuda je pusto, sela spaljena, stoka luta bez skloništa i utočišta. Palili su oni prije nas, palili smo i mi, zapravo Makedonci, jer nama Andranik nije dozvoljavao. Za Turke koji su se sastajali izvan sela, čak i nenaoružani, izdato je naređenje da se smatraju špijunima i ubijaju. Makedonci su tako i radili: prvo bi saslušali onoga na koga naiđu, saznali od njega šta se moglo saznati, a onda bi pucali u njega ili ga izboli nožem. U našoj četi odnos prema ovome je bio stroži. Kada smo izašli iz sela, zaostao sam i, priznajem, zapalio jednu kuću. Ni sam ne mogu da vam kažem zašto. Andranik me već čekao na putu. – Zašto si se zadržao? – Zbog nužde. – Jesi li je ti zapalio? – i pokazao je na kuću. Naredio je da me kazne sa deset udaraca bičem. – Dobro se pazi, ni koraka nećeš mimo mene! – rekao je. Ipak, neki naši su, po uzoru na nesmotrene mladiće, potajno poklali Turke. Ali treba reći i ovo: pogromi nad Jermenima su svima nama u sjećanju... Teško je bilo. Marš je teži od bitke. Dva puta smo morali da prelazimo rijeku, jednom uveče, drugi put ujutru, voda mi je bila do grudi, kao led hladna, nismo se

mogli osušiti, išli smo usiljenim maršom. Gladovali smo bez hljeba. Mesa je bilo koliko hoćeš: Turci su pobjegli, a stoka ostala. Zaklali smo bezbroj bikova i koza. Meni su opanci bili izlizani, pa sam zasjekao kožu bika, ali nisam stigao da ga oderem, jer je izdata naredba da krenemo. Duvana je takođe bilo u izobilju. Radnje su bile otvorene, vlasnici su otišli, a sva roba ostala, uzimaj šta hoćeš. Ali nije bilo ni hljeba ni soli. Otkako smo prelazili granicu, nismo jeli soli sve dok se nismo vratili ovamo. Zbog toga nas je sve jako bolio stomak.

Učestvovali smo u pohodu protiv Javor-paše, zajedno sa redovnim trupama. U borbi nije bilo straha. Viđao sam smrt i ranije. Kurdi su mi preda mnom ubili oca i majku, gledao sam to svojim očima. Među nama je bilo i takvih za koje se mislilo da će umrijeti od straha. A držali su se junački. Bio je jedan dječak Pogos, star 16 godina, iz Rodosta. Rekao sam mu: šta ti ovo treba? Svejedno, petnaest sati je bio bez hrane na prednjim položajima. Kada smo potjerali Javor-pašu, Pogos je bio naprijed, na najopasnijim mjestima. Svi su se dobro borili. A Londonac se stalno brijao za vrijeme marša. Ne znam kako je uspijevao, ali uvijek je bio obrijan. Zašto, pitam, briješ brkove? Zbog čistoće, kaže on. Ljutio se kad smo ga zvali Englezom... Pitaš za šaljivdžiju? Živ je... Samo nije bilo vremena za šale. Na putu je uhvatio puno kokošaka: kad god zastanemo, vadi kokoške iz vreće... Andranik se borio rame uz rame sa nama, sa puškom u rukama, ali je tokom bitke pravo vođstvo prelazilo na njega. Garegin je veoma hrabar, nikada nije ležao u toku borbe, već je sa sabljom trčao sa položaja na položaj. Garegin je dijelio i poslednji zalogaj sa nama. Kada je naš prvi borac pao, Garegin je prišao, poljubio ga u čelo i rekao: "Evo prvog mučenika!" I poslije isto tako. Ko bi pao, Garegin mu priđe, poljubi ga i poviče: "Crveni krst!". Bolničari dolaze i odnose ranjene. Poslali su me u Filipopolj, gdje sam proveo 10 dana u bolnici. Carica je došla kod nas i za sve se raspitivala. Rekao sam joj: "Vama je već dobro. Turke u Aziju tjerate, a nama u Jermeniji će biti dvostruko gore zbog njih." A carica kaže: "Sačekajte, i vama će biti dobro." Evo, poklonila mi je ovu razglednicu za utjehu...

Vrativši se u Sofiju, dobrovoljci su navalili na jermenske novine, ali one koje su im bile posebno bliske, "Azatamar", njihov partijski organ u Carigradu, nisu pronašli. Bugarska cenzura je zabranila ove novine, što je bila kaznena mjera zbog kritike kojoj se "Azatamar" usudio da podvrgne krstaški manifest cara Ferdinanda. Kazna izrečena organu upravo one stranke pod čijom zastavom su dobrovoljci ginuli za makedonsku stvar predstavljala je izuzetno jasan sukob između revolucionarnog romantizma i dinastičke reakcije. Protivrječnosti "oslobodilačkog" rata vidjele su se u ovom događaju jasno kao na dlanu. Saznavši od jermenskog kolege za okolnosti ovog slučaja, napisao sam telegram i dao tekst na uvid jednom "ljevičarskom" cenzoru (ovog puta ga ne imenujem, da mu ne opterećujem sjećanje neprijatnim stvarima).

- Stvarno namjeravate da pošaljete ovaj telegram?
- Naravno.
- Ne bih vam savjetovao da ga pokažete zvaničnoj cenzuri.
- Zbog čega?
- Nemojte da zaboravite da mi, cenzori, imamo pravo da zadržimo ne samo telegrame, nego i same dopisnike...

Trenutno nemam dodatnih svjedočenja o jermenskom odredu i njegovim pripadnicima. Ne znam da li je zabrana "Azatamara" ukinuta. Takođe ne znam kakav uticaj ima razglednica bugarske carice na dobrobit osakaćenog jermenskog dobrovoljca...

"Kijevska misao" br. 197., 19. jul 1913. g.

6. Zločin šovinizma i demokratija

Бугарска војна цензура

Kada je bugarski oficir na granici pregledao naše pasoše – što se ranije u Carebrodu nije radilo – zaključio sam na osnovu toga da Bugarska želi da vojnim špijunima i uopšte sumnjivim licima oteža ulazak na svoju teritoriju. Ta želja je potpuno prirodna.

Kada sofijska vojna cenzura zabranjuje štampanje ili telegrafisko slanje bilo kakvih informacija o regrutovanju i kretanju vojnih jedinica, o raspodjeli borbenog materijala, o vojnim planovima, to mogu da razumijem. Rat se vodi da bi se pobijedilo. A jedan od uslova za pobjedu je, kako kažu, vojna tajna. Koliko je ovo posljednje zaštićeno telegrafskom cenzurom, koliko će neprijateljski štabovi svoje informacije crpiti iz izvještaja dopisnika novina, a ne iz izvora neuporedivo direktnijih i pouzdanijih – to je po meni pravo pitanje.

Istina, Moltke je, kažu, prvu vijest o namjerama Mak Maona da ide da pomogne u odbrani grada Meca dobio iz telegrama upućenog iz Pariza londonskom "Tajmsu". Moguće je. Ali bilo bi zanimljivo saznati iz arhiva njemačkog ministarstva rata iz kojih izvora je Moltke dobio drugu, pouzdaniju vijest, onu koja je odredila njegove postupke. Oni se odnose na Japance, koji su svoje pripremne operacije izvršili u najstrožoj tajnosti i pobijedili. Da li je, međutim, istina da je japanska cenzura igrala ozbiljnu ulogu u opštoj neobaviještenosti ruskog Generalštaba? To je u najmanju ruku upitno. General Nogi, sa svoje strane, svoje planove nije zasnivao, mora se pretpostaviti,

na novinskim telegramima, već na čvršćim temeljima špijunskih izvještaja. Ovome se mora dodati i da se ratna dejstva vode na teritoriji čije je stanovništvo jednim dijelom na strani saveznika, a drugim dijelom na strani Turaka. Kakve se mogućnosti vojnog informisanja otvaraju iz toga, jasno je bez dodatnih riječi na tu temu.

Ali spreman sam da ostavim po strani sva ova razmatranja: jednostavno mi je teško da shvatim značaj zabrane izvještavanja o mobilizaciji, i uopšte o čisto vojnim stvarima. Ovo prevazilazi granice moje sposobnosti razumijevanja.

A bez obzira na to, sofijska vojna cenzura i dalje nalazi veoma široko polje djelovanja izvan ovih granica. Ona smatra svojim pravom i svojom dužnošću da iz vidnog polja evropske čitalačke javnosti ukloni sve one činjenice i tumačenja koja su, po njenom mišljenju, u stanju da sa nepovoljne strane predstave bilo koje područje bugarskog društvenog života ako je ono u vezi, pa čak i ako nije u vezi, sa ratom.

Prije nekoliko dana, u telegramu koji sam vam poslao, opisao sam upečatljivu sliku isporuke municije na sofijsku željezničku stanicu: na stotine seljačkih kola koja su vukli volovi i bikovi vukla su se gradom u koloni; starozavjetni starci u opancima i sa štapovima bili su kočijaši na tim kolima; nezgrapni pripadnici milicije u seljačkoj odjeći bili su pratnja te povorke; a teret je bio zapečaćen u urednim drvenim kutijama malih dimenzija... Ali nije sada stvar u tome. Cenzori su postali sumnjičavi.

– Oprostite – kažem ja – ovdje nema ni riječi o tome kuda ide municija. Ili Turci ne shvataju da vi imate municiju i da se ta municija mora transportovati?

– To je tačno... Ali iz vašeg telegrama oni mogu zaključiti da nismo spremni. Pošto prevozimo municiju, znači da je još nemamo tamo na licu mjesta.

– Da li zaista želite da natjerate svijet da pomisli kako imate sve metke do posljednjeg već na mjestu budućih bitaka?

Dugo smo se raspravljali. Cenzor je popustio.

Drugi put šaljem telegram da je sofijska gradska komisija u gradskoj četvrti Juč-Bunar izbrojala oko 1.500 porodica sa 12.000 članova (sada nemam ove brojke pri ruci), lišenih bilo kakvih sredstava za život.

– A otkud vi to znate?

– Znam.

– A mi to ne znamo.

Širim ruke da pokažem da mi je žao zbog toga.

– Nezgodno je. Reći će da smo u velikoj oskudici.

– Ja ništa ne govorim o velikoj oskudici, nego iznosim tačne brojke. Pri tome i ukazujem da je grad odvojio 500.000 leva za siromašne porodice i da će taj iznos biti podijeljen u roku od šest mjeseci.

– To već može da prođe.

– Ali na kraju krajeva, ako iznosimo samo ohrabrujuće činjenice, niko nam neće vjerovati. Na kraju krajeva, mi nismo agenti bugarskog ministarstva ili Generalštaba, mi smo nezavisni novinari.

Raspravljali smo se. Cenzor je i ovog puta popustio.

Treći put sam vam slao telegrafski izvještaj o nevjerovatnom naprezanju svih snaga i sredstava na koje je rat osudio ovu malu i siromašnu zemlju. “S jezom razmišljam o ovom strašnom udaru na mladu bugarsku kulturu”, napisao sam. “Samo se ovdje može pravilno ocijeniti strašni zločin arogantne, kratkovidne i kukavičke evropske diplomatije.”

– Ovo nikako ne može. Protiv rata. Vi ovdje otvoreno govorite da je rat udar na kulturu.

– Kao prvo, to je, nadam se, nesporno. Kao drugo, ja u svakom slučaju ne pišem za Bugare: ne možete da spriječite moje novine da razvijaju ovakvu tačku gledišta. I kao treće, vaš ministar finansija mi je maloprije rekao: “Rat – to je rat, prije svega, protiv finansija i ekonomskog razvoja zemlje”, i ja sam telegrafski proslijedio ove riječi.

– Ovo nikako neće moći.

Raspravljali smo se, ali bez rezultata: “udar na kulturu” je izbrisan iz telegrama.

Ovo su sitne, nevažne činjenice; ali sada se do onih krupnih i ne može doprijeti: poučeni iskustvom prvih telegrama, više čak i ne pokušavamo da iznosimo činjenice i tumačenja koja ni najmanje ne narušavaju interese Bugarske, kao zaraćene zemlje, ali su u jasnoj suprotnosti sa tendencijama Sofijske vojne cenzure.

Pored ove vojne cenzure (mada ona, kao što vidite, proširuje svoju pažnju i na takva civilna pitanja kao što je broj siromašnih u Juč-Bunaru), postoji i politička cenzura. Ne znam kako je to organizovano i kako funkcioniše, jer ona radi iza naših leđa. Ali u svakom slučaju, mora se pomisliti da ona na sat, pa čak i na dva sata, odlaže slanje naših telegrama.

Posljedica toga je da se telegrafska prepiska pretvara u neprekidnu borbu sa preprekama.

Napisan telegram se mora dostaviti cenzorskom odboru. U njemu sjede dva-tri rezervna oficira i dva-tri izuzetno mlada civila. Imaju dosta posla, jer moraju i da cenzurišu sve Sofijske novine. Telegram prvo čeka da dođe na red, zatim ga neko pročita i, ako izaziva sumnju, ide profesoru Cončevu na uvid. Odobreni tekst potpisuje cenzor i stavlja pečat: “Ministarstvo rata – Štab oružanih snaga”. Sa ovim tekstom idete u telegrafsku kancelariju. Prije odlaska ratnih dopisnika, u cenzuri je dežurao poseban telegrafski službenik koji je primao naše depeše. Sada toga nema zbog nedostatka službenika (nekoliko njih su dodijeljeni komandi stana). Moraš stati u red. A pošto je

svaka bugarska porodica sada stalno mučena strepnjom za nečiji život, broj telegrama je ogroman. Ponekad morate čekati pola sata ili više. I na kraju, pošto ste predali telegram, ne znate kakav doček mu priprema politička cenzura.

Evropsko javno mnjenje, naravno, neće biti uvrijeđeno. Telegrami iz Carigrada poslužiće kao ispravka telegrama iz Sofije. Javnost će vrlo brzo uvidjeti da su bugarske informacije tendenciozno obojene u ohrabrujućim tonovima i naučiće da ih ispravlja. Mnogo je gora situacija sa javnim mnjenjem same Bugarske. Cijela štampa je ovdje podešena na izuzetno pozitivan ton. Izveštaji iz štaba – krajnje uopšteni i nejasni – govore samo o bugarskim pobjedama, o zauzetim položajima, o ubijenim, ranjenim i zarobljenim Turcima. O ranjenim Bugarima javnost je imala priliku da sazna iz vladinog izvještaja o odlikovanju nekoliko ranjenika od strane Ferdinanda ordenom “za hrabrost”.

Juče nisam smio da pošaljem telegram da se do noći očekuje da će dvije stotine ranjenika stići u lokalnu bolnicu. Prema domaćoj štampi cenzorski komitet djeluje još oštrije: briše se sve što i izdaleka oslikava pozadinu rata – smrt, bolest, oskudicu. Ovim mjerama se čitalačka publika usmjerava na krajnje nekritički, neozbiljan i lakomislen stav prema ratu. Telegrafске informacije čiste i uljepšavaju činjenice, dok glasine deseterostruko umnožavaju telegrafске informacije. Već od prvih dana rata u kafeu “Bugarska”, centralnom štabu političara, novinara i politiziranih posmatrača, uvjerali su nas da je Lozengrad zauzet, a pesnicama napadali one koji su u to izrazili sumnju. “Ako se stvari budu ovako odvijale, bićemo u Carigradu za deset dana”, rekao mi je bugarski publicista nakon zauzimanja Lozengrada. – Iskrčavanje turskog odreda u Kovarnu? – Glupost, besmislica, apsolutno nemoguća stvar. Kao prvo, Turci nemaju transportna sredstva. Drugo, nemaju vojnike za napad. Treće, mi imamo velike snage na obali Crnog mora. Četvrto, Rusija to neće dozvoliti Turskoj. Peto, Grčka će zatvoriti moreuz i time prisiliti velike sile da neutrališu Crno more. Ni jedan turski vojnik nije prešao našu granicu od početka rata. Turci nisu uzeli nijednog zarobljenika...

U tom pravcu se kreće obrada javnog mnijenja udruženim naporima štaba, cenzure i štampe.

Do sada su vođe tog kursa veoma zadovoljni rezultatom svoje politike: nema vijesti u stranoj štampi o rasporedu bugarskih snaga; bugarska štampa – ili bolje rečeno, poluštampa, jer novine sada izlaze u pola veličine – u potpunosti je zaokupljena varijacijama na teme koje joj je zadao Generalštab; protivnici rata su dovedeni do potpunog ćutanja.

“Dan” br. 18., 19. oktobar 1912. g.

Vojska pobjednika

– Kad budete pisali o ratu – rekao mi je na rastanku jedan inteligentan Bugarin, koji je kao dobrovoljac učestvovao u tri bitke i koji se dan ranije vratio u Sofiju zbog bolesti – napišite svakako ovu jednu veliku istinu: oni koji su glasno agitovali za rat, koji su najvatrenije govorili na mitinzima i u štampi, naši stambolovci i ostali profesionalni patrioti, svi su se, po mogućnosti, smjestili na sigurna mjesta: ađutanti u štabovima, u cenzuri... A ideološki protivnici rata, oni koji su smatrali svojom političkom dužnošću da se bore protiv uplitanja naše zemlje u ovaj strašni poduhvat, svi su, svako na svom mjestu, pošteno i hrabro ispunili svoju dužnost.

Ovoj tvrdnji, koju sam već više puta čuo i u nekim slučajevima imao priliku da provjerim, u suštini ne treba dodatni dokaz: toliko je sama po sebi istinita. Ona će, naravno, biti uvjerljiva samo ako je u svojoj glavi prevedete na naše ruske običaje...

Pisali su da je bugarski narod želio i zahtijevao rat. Na tome su posebno insistirali pojedini ruski novinari, koji su se raspitivali o raspoloženju ljudi u Generalštabu, ako već ne i u sjedištu stranke Oktobrista. To nije istina. Narod nije želio rat i nije mogao da ga želi. Seljak od koga je uzimana stoka, namirnice, kola i koji je poslat na Jedrene; žena koja je ostala sa djecom u opustjeloj kolibi – oni nisu htjeli rat. Njima bi bilo veoma drago da sve riješe mirnim putem. Ali rukovodeće klase su se pokazale kao nesposobne da pronađu drugi izlaz iz situacije osim međusobnog istrebljenja bugarskih i turskih seljaka. A kada se ispostavilo da je rat narodu nametnut od strane sveukupne dosadašnje politike balkanskih vlada i evropske diplomatije, bugarski vojnik je prihvatio rat, svjesno ga prihvatio, kao jedini izlaz iz nepodnošljive situacije koju je stvorio makedonski haos, s jedne strane, a bugarski militarizam sa druge. A ovi seljaci i radnici, koji su svjesno prihvatili rat, pismeni i zahvaćeni idejom o opštem pravu glasa, dokazali su se, kako je iskustvo potvrdilo, kao dobar vojnički materijal. Oni su bili ti koji su osigurali pobjedu.

Sasvim drugačiju sliku predstavljao je bugarski oficirski kadar u svom gornjem sloju. Bugarska nije ratovala 27 godina. Za to vrijeme, “heroji” bugarsko-srpskog rata imali su dovoljno vremena da se naviknu na atmosferu mira, zadovoljstva i profita. U zemlji je raslo bogatstvo, pojavile su se banke, rastao je budžet, rasle su isporuke robe, otvorili su se široki izvori bogaćenja. Majori i pukovnici iz 1885. postali su generali – uglavnom generali intendantsi, trgovački i bankarski generali. Kult vojske za njih se, prije svega, pretvorio u kult vlastite koristi. Njihov bog više nije bio Mars, već Hermes, i štaviše – kako je pokazalo suđenje stambolističkoj vladi – u njegovoj dvostrukoj tituli: bog trgovine i bog krađe.

Stambolovci imaju najveći uticaj od svih stranaka u višim oficirskim krugovima. Savov, glavnokomandujući bugarske vojske, bivši ministar rata u vladi stambolovaca, uživao je veliku popularnost među oficirima, što je vrlo čudna osobina bugarskih političkih običaja! – Savova nije pokolebao ponovni izlazak pred sud zbog malverzacija. Posljednja vlada stambolovaca (1902-1907.) izdvajala je velike iznose novca za vojsku kao za instrument izvršenja “nacionalnih zadataka”. Ali nekako je ispalo ovako – priroda nacionalizma ne podnosi ispraznosti! – da su znatan dio vojnog budžeta opljačkali stambolistički ministri, zajedno sa francuskim senatorima i diplomatskim predstavnikom Francuske u Sofiji. Kada se pokazalo da je ostanak stambolista na vlasti nemoguć, oni su sami preporučili demokrate Ferdinandu, kao stranku koja im je najbliža po pitanjima vanjske politike. Pošto su bili u opoziciji, demokrate su tražile da se stambolovci izvedu na bespoštedno suđenje. Kada su došli na vlast, pokušavali su na sve moguće načine da to izbjegnu. I tek kada se njihov sopstveni trn u oku pretvorio u balvan, u vezi sa finansijskim transakcijama u kupovini istočnorumelijskog puta, i kada im je pozicija poljuljana, demokrate su uvidjeli da su prinuđeni da pribjegu krajnjim mjerama – i demokratski parlament je odlučio da izvede oba stambolistička vladina kabineta pred lice pravde: kabinet Petkova (koji je ubijen) i kabinet Gudeva. Najteže kompromitovani su bili: ministar trgovine Genadijev, ministar finansija Pajkov i ministar vojni Savov. Istražna komisija je radila nekih dvije godine, a profesor Danailov je sastavio optužnicu od dvije hiljade stranica. Sam ovaj obim optužnice pokazuje da su stambolovci imali dovoljno razloga da rade na ratu koji je sa sobom trebalo da donese amnestiju zločinačke politike.

Glavni predstavnik militantnog stambolizma u oblasti novinarstva bio je Semjon Radev. Ova figura, koja je zahvaljujući ratnim dopisnicima dobila svjetsku slavu, zaslužuje posebnu pažnju. Početkom 20. vijeka, Radev je bio “anarhista” i objavljivao je 1901 – 1902. u inostranstvu za “*Mouvement macedonien*” (“Makedonski pokret”), u kome je istupao kao pristalica i propagator makedonskog revolucionara Sarafova, kojeg je kasnije ubio agent Sandanskog, Panicej. Vrativši se u Bugarsku, Radev se pridružio stambolovcima, koji su se od pamtivijeka odlikovali umijećem izvlačenja koristi od makedonskog pitanja. Kao čovjek koji nije bio bez talenta i, na svoj način, inteligentan novinar, Radev je uspio da postane nezaobilazna osoba za stambolovce. A kada je Savov, sa romanom od 2.000 stranica za sobom, postao vrhovni komandant, a drugi stambolovski general Fičev načelnik štaba, Semjon Radev se pretvorio u stvarnog vlasnika vojne cenzure. Za to je postojao i poseban razlog. Radev je autor istorijskog “djela”: “Graditelji Bugarske”. Sljedeći tom ovog djela biće posvećen sadašnjem ratu. Dakle, mjera slave kojom istorija treba da kruniše pobjedničke pukovnike i generale u mnogome

zavisi od Semjona Radeva. A suvišno je napominjati da je on pokušao da izvuče sve moguće prednosti iz svog položaja. Bivši “anarhista” koji je preuzeo vlast, uložio je sve napore svoje grube prirode da zatruje egzistenciju evropskih novinara koji su bili primorani da stupe u kontakt s njim. Istina, činio je ustupke prema drugima – iz opšteg uvjerenja, nesebično. I tek na samom kraju, kada je Radev potpuno prostački podigao obje noge na sto ispred sebe, bili su primorani da ga uklone.

Još jedan primjer.

Za vojnog komandanta u Sofiji postavili su pukovnika Boneva, trgovca, bankara i izuzetno sumnjivog poslovnog čovjeka. Kao hrabar, bar kako se pričalo, čovjek, Bonev se više puta hvalio da bi uspio da strpa čitavu Sofiju u svoj džep samo da je na dva mjeseca postavljen za gradonačelnika. Podmićivanje u komandi je potpuno neskriveno. A pošto je, prije svega, komandant usko povezan sa poslovima rekvizicije, lako se može zamisliti šta se tu dešava.

U jednoj kafani u Sofiji pokazali su mi bivšeg gradonačelnika Sofije, takođe, sjećam se, stambolovca, koji je svojevremeno bio osuđen da je bio agent turske vlade. Da bi se izbjegao “skandal” tada mu nije suđeno. A sada ovaj građanin opet nosi oficirsku uniformu i ima neko zvanje u ministarstvu rata.

“Popularni” general, koga nisu stigli da osude za pronevjeru – zauzima položaj glavnokomandujućeg; ozloglašeni manipulator je – komandant vojske; besramni karijerista – sada je u ulozi vojnog cenzora; penzionisani turski agent – nezaobilazna je figura u ministarstvu rata – sve to zajedno baca prilično jarko svjetlo na moral vojnih komandanata. Podrazumijeva se da su pretpostavljeni izvršili odgovarajući odabir najbližih podređenih. Kumstvo i rodbinske veze su u tome odigrali odlučujuću ulogu. Karijeristi iz redova redovnih oficira bili su postavljeni na bezopasne, ali ne i neunosne položaje. Komandovanje svim nižim borbenim jedinicama, pa sve do četa, bilo je povjereno uglavnom rezervnim oficirima, odnosno, u suštini, inteligentnim građanima, od kojih su mnogi bili principijelni protivnici rata, ali su, kada su stupili na odgovoran položaj, savjesno obavljali svoju dužnost.

Teško mi je da kažem da li su strateški planovi bugarskog generalštaba zaista bili tako dobri. Ali vjerujem da ovo uopšte nije bilo u tim planovima. Glasine koje su stizale iz dobro obaviještenih izvora tvrdile su da je komandant 3. armije Radko Dimitrijević, blizak cankistima, rusofil, koji je oduvijek bio u sukobu sa Savovom iz stranke stambolovaca i generalštabom, izvodio najvažnije operacije na sopstvenu odgovornost i po 3-4 dana držao Savova u potpunom neznanju. Sama ova okolnost dovodi u sumnju potpunu koherentnost svih vojnih operacija pod, navodnom, sveobuhvatnom kontrolom Generalštaba. Ali kakva god da je situacija po tom pitanju, svakome

20 Po ruskom generalu M. D. Skobeljevu, "Bijelom Generalu", poznatom po svojim munjevito izvedenim akcijama u pohodima u srednjoj Aziji. (Prim. prev.)

ko je pomno pratio čitav tok pohoda, sasvim je jasno da Bugari, kao i Srbi, svoje pobjede duguju potpunom moralnom propadanju i tehničkoj nespremnosti turske vojske. Pobjedu su osigurali građani vojnici i građani oficiri, koji su pošteno izvršili ono što su smatrali svojom dužnošću.

Brzo, takozvano (prema gospodinu Nemiroviču-Dančenku) "skobeljevsko"²⁰ kretanje vojske Radka Dimitrijeva od Kirklarelija do Čataldže izazvano je ne unaprijed izrađenim planom, već paničnim povlačenjem turske vojske, lišenom moralne snage za otpor. Koliko je sve ovo kretanje bilo malo predviđeno, vidi se iz činjenice da nije bilo potpuno usklađeno sa pozadinom. Dostava namirnica i transport ranjenika bili su organizovani katastrofalno. Vojnici u maršu po dva, tri dana nisu ništa jeli. Ranjenici su nedjeljama ostajali bez zavoja, a u ranama su se pojavljivali crvi. Kao kruna svega, vojska, koja je nešto više od dvije nedjelje jurila od Kirklarelija do Čataldžija, bila je potpuno iscrpljena i ostala je bez municije. General Dimitrijević je pokušao da zauzme Čataldžu u jednom naletu, poput Lozengrada. Ali uzalud je vojnike mučene groznicom tjerao do pojasa i do grudi u blato i vodu kod Derkosa, gdje su ih Turci strijeljali kao glinene golubove: dalje kretanje je zaustavljeno. Iscrpljenoj vojsci ostalo je samo da umire od tifusa i kolere i muči se od reumatskih bolova. "Skobeljevske" akcije su se okrenule protiv pobjednika svojim debljim krajem.

Isti taj Radko Dimitrijević – a u tom smislu je nesumnjivo radio zajedno sa vrhovnim komandantom – unio je otrov zastrašujuće demoralizacije u redove vojske, gurajući je na put nečovječne odmazde nad ranjenim i zarobljenim neprijateljima. "Ako ranjeni i zarobljeni Turci ometaju transport, preduzmite mjere za uklanjanje prepreka". To je bilo razumljivo: ranjenike i zarobljenike su počeli da istrebljuju – prvo na stotine, a zatim na hiljade njih. Radko Dimitrijević je sve stavio na jednu kartu: na energiju juriša. Istovremeno, uz kratkovidost generala koji su kasapili neprijatelje mačevima, nije mu bilo ni najmanje stalo da na visini održi glavni kapital vojske: moralnu samosvijest vojnika. Nipošto najgori od generala bugarske vojske, Dimitrijević je, međutim, i sam duboko prožet onim osobinama karijerizma, neselektivne strasti i moralnog cinizma, čije je oličenje Dimitrijevićev antagonist, glavnokomandujući Savov.

Nije Bugarska izvojevala pobjede zahvaljujući još neiskazanoj genijalnosti njenih generala, čije su greške očigledne, a čije zasluge još zahtijevaju kritičku provjeru. Ako vojne pobjede donose čast, onda ta čast s pravom pripada izdržljivosti i oštroumnosti bugarskog vojnika seljaka ili radnika, i bugarskog intelektualca-oficira.

"Kijevska misao" br. 338., 6. decembar 1912. g.

Iza zavjese

Evo šta mi je nedavno doslovce rekao jedan moj prijatelj Srbin – navodim citat.

– Imao sam priliku – srećom ili nesrećom, teško je reći – čak i za vrijeme rata, nekoliko dana nakon bitke kod Kumanova, da posjetim Skoplje (Uskub). Već od nervozne strepnje kojom je dočekan moj zahtjev za propusnicu u Beogradu, od vještačkih prepreka koje su mi postavljali u Ministarstvu rata, počeo sam da sumnjam da ti ljudi koji rukovode vojnim događajima nemaju baš naročito čistu savjest, i da se tamo, povrh toga, rade stvari koje se vrlo malo poklapaju sa zvaničnom istinom iz vladinih izvještaja. Ovaj utisak, tačnije predosećanje, dodatno je pojačan kada sam u Nišu slučajno naišao na oficira u vozu koji je išao za Skoplje na zadatak u Generalštabu. Ovaj oficir je dobar i pošten čovjek, poznajem ga dugo. Ali čim je saznao da idem u Skoplje, da sam tamo primljen, sa neskrivenim neprijateljskim osjećanjem je napomenuo da nema potrebe da se bez nekog posla putuje u Skoplje, da ni same beogradske vlasti ne znaju šta rade puštajući “nepozvane” u Skoplje i tome slično. U Vranju, na granici Srbije, kada se uvjerio da ja uopšte ne mijenjam namjeru ni odredište svog putovanja, promijenio je ton i počeo da me izdaleka priprema za utiske koje treba da dobijem u Skoplju. “Sve su to veoma neprijatne stvari, ali, nažalost, neizbježne.” Naravno, u procjenama mog sagovornika nije bilo pozivanja na državnu nužnost. Sve ovo skupa mi je, priznajem, izazvalo još veće sumnje. To znači da te surovosti, čiji su nejasni odjeci dopirali do Beograda, nisu slučajne, nisu izolovane, nisu izuzetne – rezonovao sam – ako ih istaknuti oficir objašnjava kao “državnu neophodnost”. Dakle, ovdje postoji neka kalkulacija. Čija? Vojnih vlasti? Ili i vlade? Odgovor na ovo pitanje dobio sam vrlo brzo – odmah po dolasku u Skoplje.

Ono stvarno strašno je počelo čim smo prešli staru srpsku granicu. Oko 17 sati smo se odvezli do Kumanova. Sunce je zašlo, pao je mrak. Ali što je nebo postajalo tamnije, to se na njemu jače vidjela strašna svjetlost požara. Gorilo je na sve strane. Čitava albanska sela pretvorena su u vatrene stubove. U daljini, blizu – pored samih šina željezničke pruge. To je bila prva stvarna, istinska stvar koju sam vidio što se tiče rata, nemilosrdnog ljudskog međusobnog uništenja. Izgorjele su kuće, bogatstvo koje su akumulirali očevi, djedovi i pradjedovi. U svojoj vatrenoj jednoličnosti, ista slika se ponavljala sve do Skoplja. Tamo smo stigli u 10 sati. Izašao sam iz stočnog vagona u kome sam prešao cijeli ovaj put. Cijeli grad je već utihnuo. Ni žive duše na ulici. Samo ispred stanice je grupa vojnika, među kojima se čuje jedan pijani glas. Svi koji su stigli sa vozom su se razišli, ja sam ostao sam na stanici. Prilazim jednoj grupi ljudi. Četiri vojnika drže bajonete na gotovs, a u sredini grupe su

dva vrlo mlada Albanca sa bijelim kapama. Pijani poručnik komita (četnika) u jednoj ruci drži kamu (makedonski bodež), a u drugoj bocu konjaka. Poručnik naređuje: "Dole." Albanci, polumrtvi od straha, padaju na koljena. "Ustani!" – Oni ustaju. Ovo se ponavlja nekoliko puta. Zatim podoficir, uz prijete i zlostavljanje, prinosi vrh kame na vrat i grudi svojih žrtava, pa ih tjera da piju konjak, pa ih... ljubi. Pijan od moći, od rakije, od krvi, sada se zabavlja, igra se s njima, baš kao zla, podla mačka sa miševima. Isti trikovi i ista psihologija. Preostala trojica vojnika, trijezni, stoje sa strogim izrazom lica, budno gledaju da Albanci ne pobjegnu i ne ukažu otpor, kako bi podoficir u potpunosti uživao. "Ovo su Arnauti", govori mi jedan od vojnika poslovnim tonom. "Sada će ih on zaklati."

Sa užasom bježim od ove grupe. Ubjeđivanje ne bi vodilo ničemu. Od ovih vojnika i od ovog podoficira Albanci su mogli biti preoteti samo sa oružjem u rukama... I sve se to dešava na samoj stanici, gdje je tek stigao voz. Trčim, užasnut, da ne čujem krik bola ili molbu za pomoć...

U gradu, tačnije na ulicama, sve je tiho, kao mrtvo. U 18 sati su sve kapije i ulazna vrata zaključani. Ali sa dolaskom noći počinje posao komita. Oni upadaju u turske i arnautske kuće i tamo rade taj svoj isti posao: pljačkaju i ubijaju. Skoplje ima 60.000 stanovnika, od kojih su polovina Albanci i Turci. Neki su, istina, pobjegli, ali je velika većina ostala. I upravo nad njima su vršeni noćni pogromi.

Dva dana prije mog dolaska u Skoplje, stanovnici su ujutro vidjeli na glavnom mostu na Vardaru, dakle u samom centru grada, gomile albanskih leševa sa odsječenim glavama. Jedni kažu da su to ovdašnji Albanci koje su komiti ubili, a drugi da su to leševi koje su na most donijele vode Vardara. U svakom slučaju, ovi ljudi sa odsječenim glavama nisu poginuli u borbi...

U Skoplju postoji solidan vojni logor. Stanovnici se kriju, posebno muhamedanci; na ulicama se vide samo vojnici. U masi vojnika vidite srpske seljake koji su ovdje došli iz gotovo svih krajeva Srbije. Pod izgovorom da traže sinove i braću, prolaze kroz Kosovo polje i – pljačkaju. Razgovarao sam sa tri takva profitera. Stigli su iz Šumadije, centra Srbije, pješke preko Kosova. Najmlađi od njih, niskog rasta, odvažne naravi, hvalio se da je brzometnom puškom ubio dva Arnauta na Kosovu. "Bilo ih je četvero, ali su dvojica uspjela da pobjegnu." Njegovi saputnici, stariji, ozbiljni seljaci, potvrdili su priču. "Jedino je loše", žale se oni, "nemamo dovoljno novca kod sebe. Ovdje možeš nabaviti mnogo volova i konja. Platiš vojniku dva dinara (75 kopejki), i on će otići u prvo albansko selo i dovesti ti dobrog konja. Par volova, i to dobrih volova, može se nabaviti preko vojnika za 20 dinara." Iz predgrađa Vranja stanovništvo masovno odlazi u albanska sela i odnosi sve što mu privuče pogled. Žene na ramenima nose čak i vrata i prozore iz albanskih kuća.

Prilaze mi dva vojnika. To su konjanici iz odreda koji razoružava Albance po selima. Jedan od vojnika pita gdje može da promijeni zlatnu liru. Ja ga molim da je pokaže, jer tu tursku kovanicu nikada nisam vidio. Vojnik se oprezno osvrće oko sebe, zatim vadi liru iz torbice, ali pokretom koji jasno pokazuje da ih ima još nekoliko u torbici, ali ne želi da bude primijećen. A turska lira, kao što znate, ima vrijednost 23 franka.

Pored mene prolaze tri vojnika. Slušam njihov razgovor.

– Ubio sam bezbroj Albanaca – govori jedan od njih – samo što ni kod jednog od njih nisam našao ni prebijene pare. A eto, kada sam bulu (tursku ženu) zaklao, kod nje sam našao deset zlatnih lira.

I o svemu tome ovdje govore sasvim otvoreno, mirno, ravnodušno. Ovo je uobičajeno. Ljudi ni sami ne primjećuju kakvu su ogromnu unutrašnju promjenu u njima donijeli ovih nekoliko dana rata. Eto koliko čovjek zavisi od uslova oko njega. U atmosferi organizovanih ratnih zločina, ljudi brzo polude a da to i ne shvataju.

Kroz glavnu ulicu Skoplja prolazi vod vojnika. Pijani i, po svemu sudeći, domišljati Turčin je za njima doviknuo neku uvredu. Vojnici se zaustavljaju, odvođe Turčina pored najbliže kuće i odmah ga strijeljaju. Vojnici idu dalje, a ulična rulja takođe nastavlja svojim putem. Stvar je završena.

Uveče u gostionici srećem jednog kaplara. Poznajem ga. Njegova jedinica se nalazi u Ferizoviću, centru Albanaca u Staroj Srbiji. Kaplar je sa svojim vojnicima vukao teški opsadni top preko prevoja Kočanik u Skoplju, odakle je top upućen u Jedrene (Adrijanopolj).

– A šta sada radite u Ferizoviću – pitam ga – među Albancima?

– Pečemo kokoške, ali i koljemo Arnaute. Samo sam umoran od toga – dodao je zijevajući, proprativši svoj govor gestom umora i ravnodušnosti. – A neki od njih su veoma bogati. U blizini Ferizovića ušli smo u jedno selo, bogato selo: kuće su bile kao kule. Ušli smo u dvorište. Vlasnik je bogat starac, a sa njim tri sina. Ima ih, dakle, četvorica, i imaju mnogo, mnogo žena. Sve smo ih izveli iz kuće, postrojili žene u vrstu pred njima poklali seljake. Ništa, žene nisu jaukale, kao da ih i nije briga. Tražili su samo da ih pustimo u kuću, da uzmu svoje ženske stvari. Pustili smo ih. Svakome od nas darivale su bogate poklone. A onda smo zapalili cijelo imanje.

– Ali kako ste mogli tako zvjerski da postupite? – pitam ja, potresen.

– Ništa se tu ne može – navikneš se. Ponekad sam, istina, osjećao nelagodu i kada sam, na primjer, morao da ubijem starca ili dječaka, nevinog; ali ratno je vrijeme, znate i sami: šef naređuje – morate to učiniti. Mnogo se toga dešavalo za ovo vrijeme. Kada smo vukli topove u Skoplje, naišli smo na kola pored puta, u kojima su ležala četiri seljaka pokrivena do pojasa. Odmah sam namirisao vonj jodoforma. Slučaj je sumnjiv. Zastajem: “Ko? Gdje?” Čute,

prave se da ne razumiju srpski. Samo što se sa njima vozio Ciganin vozač i objasnio: sva četvorica su Albanci, učestvovali su u bici na Merdaru, ranjeni su u noge, sada idu kući. Sve je postalo jasno. "Izlazi", kažem. Shvatili su šta to znači, odupirali su se, nisu htjeli da izađu iz kola. Šta se tu može? Namontirao sam bajonet i svu četvoricu zaklao u kolima...

I tog čovjeka sam poznavao. Bio je kelner u Kragujevcu. Mlad momak, bez posebnih kvaliteta, nimalo ratoborne naravi, konobar kakvih ima svuda. Svojevremeno je bio član sindikata konobara, čak je, čini mi se, kratko bio i sekretar, pa je odustao... A evo u šta su ga pretvorile dvije-tri sedmice rata.

– Pa vi ste jednostavno postali razbojnici! Bezobzirno ubijate i pljačkate! – uzviknuo sam ja, izmičući se sa fizičkim gađenjem od svog sagovornika.

Kaplar se zbunio. Nečega se očigledno prisjetio, nešto je uporedio, shvatio. A onda je, da bi se opravdao, uvjerljivo i ozbiljno izgovorio frazu, koja je bacila još zlokobnije svjetlo na sve što sam vidio i čuo.

– Ma ne. Mi, redovni vojnici, strogo poštujemo ograničenja i ne ubijamo nikoga mlađeg od dvanaest godina. Što se tiče komita, ne mogu sa sigurnošću da kažem, kod njih je druga priča. Ali garantujem za vojsku.

Kaplar nije htio da jamči za komite. I zaista, oni više nisu poštovali nikakva ograničenja. Regrutovani većinom od besposličara, nasilnika, poročnih proletera, uglavnom iz taloga stanovništva, pretvorili su ubistva, pljačku i nasilje u divlji sport. Njihova djela su previše glasno svjedočila protiv njih – čak su i vojne vlasti bile zatečene krvavim bahanalijama u koje se četništvo izrodilo, pa su pribjele odlučnim mjerama: ne čekajući kraj rata, razoružali su komite i poslali ih kućama.

Nisam više mogao da izdržim ovu atmosferu – pluća su me izdavala. Politički interes i strašna moralna radoznalost da se svojim očima vidi kako se to radi potpuno su nestali, iščezli. Ostala je samo jedna želja: da što prije pobjegnem. I ponovo sam se našao u stočnom vagonu. Gledao sam beskrajnu ravnicu oko Skoplja: kakva ljepota, kakvo prostranstvo, kako bi se čovjek mogao ovdje nastaniti, a međutim... pa, šta da pričamo, i sami znate ove misli, samo što sam ih sada osjetio desetorostruko jače. Vozili smo se od stanice nekih petnaestak minuta – gledam, dvije stotine koraka od pruge leži leš sa fesom, licem nadole, raširenih ruku. A pedesetak koraka bliže šinama, dva srpska milicionera, jedan od onih koji čuvaju prugu, pričaju i smiju se, jedan pokazuje rukom na leš. Očigledno, njihovih ruku djelo. Dalje, samo što dalje odavde!

– Nedaleko od Kumanova, na livadi pored željezničke pruge, vojnici su kopali ogromne jame. Pitam – zašto? Odgovaraju – za pokvareno meso, koje je tu u 15-20 vagona na sporednom kolosijeku. Ispostavilo se da vojnici uopšte ne dolaze po svoje porcije mesa. Sve što im treba, i više od toga, uzimaju

direktno iz albanskih domova: mlijeko, sir, med. “Za ovo vrijeme pojeo sam više meda od Albanaca nego u cijelom životu”, rekao mi je vojnik koga sam poznao. Svaki dan vojnici kolju bikove, ovce, svinje, kokoške, pa šta pojedu, pojedu, a ostalo se baca. “Meso nam uopšte ne treba”, rekao mi je jedan intendant, “ono što nedostaje je hljeb. Sto puta smo pisali Beogradu: ne šalјite meso, ali tamo sve ide po šablonu”...

Eto kako sve to izgleda izbliza: meso, ljudsko i goveđe, trune, sela pretvorena u vatrene stubove, ljude istreblјuju, ali ne “mlađe od dvanaest godina”, svi su se pretvorili u zvijeri, izgubili ljudski lik. Rat se otkriva, prije svega, kao odvratna stvar, ako podignete kraјičak vela nad djelima voјničke hrabrosti...

“Kijevska misao” br. 355., 23. decembar 1912. g.

21 Stara ruska mjera za duжinu, 1066 metara. (Prim. prev.)

Kod kuće

U Sofiju sam stigao 5. oktobra, na dan objavlјivanja rata, kada je jesenje balkansko sunce sijalo prazničnim sjajem, i činilo se da se rat sastoji od pjesama, patriotskih pokliča i cvjetova zadjenutih u rupe za dugmad na odјeći naoruжanih ljudi.

Otišao sam iz Sofije 26. novembra, kada je već zavladao teški mamurluk od rata. 67.000 poginulih i ranjenih voјnika, 15.000 bolesnih – prije bitke kod Čataldžija – tako je izračunao dr Merval, ovlaštenі izaslanik međunarodnog Crvenog krsta. A pod Čataldžom je palo najmanje 20 hiljada duša. Ukupno: 102 hiljade izbačenih iz stroja – oko trećine borbenih snaga. Takvi brojevi su vrlo jednostavni i laki za pisanje i izgovor, ali u stvarnosti su to vrlo, vrlo teški brojevi. Kada bi ove mrtve i osakaćene voјnike stavili u jedan red, bio bi dug ne manje od pet stotina vrsta²¹: prva glava probodena metkom iz *mauserke* ležaće na Nikolajevskoj želјezničkoј stanici u Sankt Peterburgu, a noge posljednjeg voјnika, zgrčene od napada kolere, ležaće na stepenicama Nikolajevske želјezničke stanice u Moskvi. I još nije gotovo. Tifus i kolera ne priznaju zakone primirja i neumorno nastavljaju svoj posao pod Čataldžom.

Sanitetski, a posebno prehrambeni dio organizacije jedinica kod Bugara je odvratan. Zaveden lakim zauzimanjem Kirklarelija, Radko Dmitrijević brine samo o tome da ostatak pohoda približi nekoј vrsti konjičkog juriša. Nije preduzeo nikakve mjere da uspostavi korespondenciju između napredovanja voјske i kretanja kola sa zalihama. Namirnice i zavoji nikada nisu išli ukorak sa voјnicima i uvijek su završavali tamo gdje nisu bili potrebni. Nije bilo dovoljno doktora, jer Bugari nisu puštali strance na prednje položaje: bilo je previše toga što se moralo sakriti od znatiželјnih očiju. Voјnik koji je bio

izbačen iz stroja prestajao je da postoji. Bolničari su regrutovani iz najmračnijih, najnepodobnijih, najnižih elemenata društva. Nakon prvih borbi, oni su se, uglavnom, pretvorili u čiste pljačkaše. Tokom bitke držali su se podalje od borbene linije, a ranjeni vojnici morali su satima puzati po vodi i blatu – kiša je padala gotovo cijelo vrijeme – prije nego što su stigli do previjališta. Ali, kada je kanonada utihnula, bolničari su pohrlili na bojno polje po plijen. Nisu se odazivali na vapaje i molbe za pomoć, već su jurnuli na mrtve, izuli im čizme, izvrnuli džepove, isjekli odjeću noževima. Koliko sam užasa čuo na ovu temu! Bolničari su nogama šutirali u stranu ruke ranjenika, koji su upaljenih usana tražili gutljaj vode. Jedan vojnik u Sofijskoj bolnici ispričao je kako mu je bolničar kog je dobro poznao iz svog sela pocijepao jaknu tako da su mu dugmad odletjela i počeo da mu pipa po grudima i džepovima. Ranjenik je zastenjao. “Mislio sam da sam mrtav”, promrmljao je pljačkaš i pojurio dalje. Kako su ranjeni Turci “zbrinuti”, ne treba ni govoriti. Njihovo klanje i ubijanje postalo je sport. Jedan bugarski bolničar je pričao o drugom, kako je po završetku bitke sa hirurškim nožem u ruci išao u lov i sa zadovoljstvom, polako, klaio jednog za drugim ranjenika. “Danas sam zaklao osam duša”, rekao je vraćajući se.

Na početku rata bugarski generalštab je u svojim biltenima u više navrata izvještavao da Turci, povlačeći se, prepuštaju svoje ranjenike na milost i nemilost sudbini, te da o njima brine bugarski Crveni krst. U Knjaževu, blizu Sofije, nekoliko stotina ranjenih Turaka zaista leži pod nadzorom odreda engleskog Crvenog polumjeseca. Ali sa izuzetkom ove male, zbog pokaznog primjera dobro uređene oaze, gdje su oni, te hiljade ranjenih Turaka, o kojima je bugarski generalštab obavijestio Evropu? Svi su oni pali kao žrtve mjera “za ubrzanje transporta”. Ako su izvještaji iz bugarskih službenih biltena da su ranjeni Turci često ubijali bugarske bolničare koji su se naginjali nad njima bili istiniti, onda se objašnjenje ovog monstruoznog turskog “zvjerstva” nameće samo po sebi: ranjenici su se jednostavno branili od sanitarnog noža koji se nadnosio nad njima zbog posljednje operacije.

Gore je već rečeno da su bugarski ranjenici strašno patili od potpune dezorganizacije pozadinske službe. Po četiri, pet ili više dana ostajali su bez zavoja. U ranama su se legli crvi. A strani doktori su besposleni lutali Sofijom od kafane do kafane. “Imamo dovoljno ljekara na prvim linijama fronta”, odgovorio je pridošlicama doktor Molov, šef bugarskog Crvenog krsta. Ranjenici su po tri dana ostajali na putu bez hrane, bez zalogaja hljeba. Jedan inteligentan pripadnik milicije, koji je čuvao prugu iza Jambola, pričao mi je kako je stotinu ranjenih, tri dana gladujući, jelo sirovo i nedovoljno kuvano žito: većina je umrla u strašnim mukama od bola u stomaku. Mnogo, mnogo takvih priča se u posljednje vrijeme prenosi u Sofiji od usta do usta. U blizini

Čataldže, po 25-30 ljudi umire svaki dan od kolere. Dok diplomate dolaze u London da svedu račune o krvi i sramoti rata, bugarska vojska ostaje u Čataldži – zajedno sa tifusom, dizenterijom, reumom, kolerom i vaškama.

– Uš je strašna stvar – rekao mi je uoči mog odlaska jedan inteligentni bugarski dobrovoljac, koji se vratio u Sofiju zbog bolesti – to je možda najstrašnija stvar u ratu. Ne pereš se nedjeljama, ne mijenjaš veš, spavaš u čizmama i kaputu, sve je mokro, trulo, smrdljivo. Uš se zalijepi na tebe sa svih strana. Ovo je strašna, strašna stvar. Živ truneš. Kada si u pohodu ili pod vatrom – još i nekako. A noću je nepodnošljivo. Posebno se sjećam jedne noći. Prije toga dva dana nisam oka sklopio: kretali smo se žurno, a noću uzbuna. Treće noći je bio odmor. Ležali smo u jednoj napuštenoj kolibi, bilo nas je dvadeset i pet. Umor je bio neopisiv, svaki centimetar tijela želio je da spava do smrti. Grijali smo se u našim prljavim ritama – i uši su se probudile. Kakva je to muka, gospodo, kakva je to muka! Nisi više svoj, nego njihov. Žderu te sa svih strana u isto vrijeme... Priznajem vam, plakao sam kao dijete, od nesanice, stida, poniženja i ogorčenosti. Ne smije se tako postupati sa čovjekom, sa ljudskim tijelom. Ne smije... To je podlost! Kad bi te međunarodne diplomate, koji se svaki dan kupaju i mažu mirišljivim pomadama, bili tri dana, samo tri dana, ostavljeni u onako mokrim, raspadajućim, ušljivim ritama – kakva bi to bila spasonosna škola za njih!

U novim pokrajinama

I iz osvojenih pokrajina stizale su loše vijesti. U početku su se čuli samo radosni uzvici oslobođenog stanovništva, patriotski govori, poslanstva i novoimenovani upravitelji. Ali radosni povici i patriotski govori su utihnuli – ostali su haos i zbrka. U Makedoniji je i prije rata bilo dovoljno elemenata društvene dezintegracije i političke anarhije. Četništvo i dinamitaško partizanstvo davali su ovim elementima borbeni duh i uvjerenje da im je sve dozvoljeno. Rat ih je privremeno rastvorio u sebi. A sada su se ponovo pojavili, potpuno iskvareni ratom.

U ruke mi je dopala kopija pisma jednog službenika poslatog u Ištib da organizuje filijalu Narodne banke. Pismo je toliko elokventno da ga citiram u cijelosti.

“Došao sam prije četiri dana i već se kajem zbog toga. Bio sam potpuno prestravljen. Nisam ni sanjao da je tako nešto moguće. U gradu se sve gasi u 18 sati. Turske i jevrejske kuće, odnosno pola grada, potpuno su prazne Sve radnje i skladišta u ovom dijelu grada su opljačkane, pa čak i uništene. Pljačke i ubistva ne prestaju. Pred mojim očima 2. novembra, u vrijeme ručka, 20-25

četnika i skitnica napalo je starca Jevreja, od 60 do 70 godina starog, i razbilo mu glavu. Ja sam se umiješao i počeo da zovem sudskog službenika. 'Drži ga, i on je Jevrejin!' Pojurili su za mnom – morao sam da bježim. Sakrio sam se u svom stanu na drugom spratu i uzeo revolver, a to je uradio i vlasnik kuće. Nasilnici su počeli da lupaju u vrata, ali vrata su bila jaka. Moja žena, koja je ostala kod kuće, pokušala je da se sakrije u podrumu; ali, primijetivši da me nema, požurila je da pogleda. Nakon kratke opsade, nasilnici su se povukli. Poslao sam po gradonačelnika, okružnog načelnika, sudskog činovnika i četničkog vojvodu. Za sat vremena u mojoj kući se skupilo 12-15 ljudi 'iz vlasti'. Nije bilo teško ustanoviti ko je ubio starca: poznati četnici i nekoliko nasilnika pod maskom novopečenih četnika. Međutim, niko od njih nije kažnjen. Ovdje nema vojske, a ovi 'četnici' su apsolutni gospodari situacije. Ima vojvoda koji su u to vrijeme opljačkali stvari i novac za 3-4 hiljade lira (turska lira = 23 franka). U Radovištu sumnjaju da je u taj posao uključen i načelnik okruga (glavni policajac).

Užasna situacija! Ponekad gledaš kako te miroljubive turske seljake ubijaju bez ikakvog razloga, kako im pljačkaju stvari, a žene i djeca im umiru od gladi, i srce ti se doslovno kida od tuge. Između Radovišta i Ištiba, oko 2 hiljade turskih bjegunaca, uglavnom žena i djece, umrlo je od gladi, bukvalno, od gladi."

Sedamdesetogodišnji starac s rupom u glavi, hiljade žena i djece koja umiru od gladi, revolucionarne čete koje su se izrodile u razbojničke bande, okružni načelnik, kao pokrovitelj nasilnika – takva je slika društvenog života u oslobođenoj pokrajini. Ulazeći u ovu atmosferu, novi administratori ne pokazuju uvijek Katonovu hrabrost. Oblasti proizvoljnosti su previše neograničene, mogućnost brzog sticanja imetka je previše primamljiva. "Prenesi N.N.-u", piše jedan službenik drugom, "da se ovdje može jeftino kupiti zemlja, posebno u Ovčem polju." Turci su pobjegli ostavljajući svoje posjede, i sada će doći do opšte pljačke turskih zemalja. Preduzimljivi ljudi su već došli na nova mjesta – gledaju izbliza, njuškaju. Mnogi bugarski vojnici su, ne bez sugestija odozgo, zamišljali da će dobiti napuštenu zemlju. Danju su tražili odgovarajuća mjesta za sebe i ostavljali svoje "znakove"... Vojnici su se prevarili! Sa pohoda će ponijeti par turskih drangulija i osakaćenu ruku i tešku reumu za cijeli život. Zemlja će pripasti čorbadžijama, bogatim i preduzimljivim političarima. Dok se ne uspostave novi posjedi i ne utvrde "nepovredive" imovinske granice, ipak će proći dosta vremena, odvijace se svirepi građanski rat u kojem će četnici ipak imati posljednju riječ... A uspostavljanje "poretka" u osvojenim pokrajinama nametnuće, prije svega, nove teškoće radnom stanovništvu Bugarske.

Pismo P. Todorova

22 Pseudonim Lava Trockog.
(Prim. prev.)

U vezi sa mojim razmatranjima o učešću bugarske demokratske inteligencije u vojnoj cenzuri – razmatranjima koja su, zbog naše vlastite cenzure, postala poznata ranije mojim slučajnim bugarskim čitaocima nego ruskim – dobio sam pismo od poznatog bugarskog romanopisca, gospodina Petka Todorova. Smatram svojom dužnošću da ovo pismo prenesem u cijelosti:

“Poštovani gospodine Antid Oto!²²

Pročitao sam vaše ‘Balkansko pismo’ i žalim što nisam mogao da vidim šta je u istom smislu napisao E. N. Čirikov u ‘Kijevskej misli’.

Mislim da se sve zamjerke koje upućujete bugarskoj demokratiji i meni posebno mogu objasniti nesporazumom koji se stalno javlja između nas i Rusa koji posjećuju Bugarsku, a koji je posljedica činjenice da svi vi – poslužiću se odličnom ruskom poslovice – ulazite sa svojom poveljom u tuđi manastir.

Kad biste znali istoriju našeg preporoda, kako je ova bugarska demokratija povratila svoju crkvu, svoju školu i svoju državu; i da je njena duhovna, politička i ekonomska kultura proizvod samo njenih vlastitih napora; nadalje, kad biste samo znali epsku borbu koju je ta ista demokratija vodila za očuvanje ustava, protiv režima vlasti kneza Batenberga, i osjetljivost s kojom su njene vođe reagovala protiv zadiranja u bilo koji od njenih prerogativa – protiv ukidanja zakona o činovnicima, zatvaranja univerziteta, uvođenja Ordena svetih Ćirila i Metodija – tada bi vam bila jasna i smirenost sa kojom je prihvaćeno uvođenje vojne cenzure, i rezignacija sa kojom se toleriše njeno sadašnje funkcionisanje. Za mene, a nadam se, i za svakoga ko je dublje upoznat sa Bugarima, neosporno je da to dolazi, prije svega, iz samopouzdanja naše demokratije, koja je uvijek svjesna sebe kao izvršitelja sopstvene sudbine; dalje – iz one građanske discipline koja se stvara u stvarnoj pravnoj državi, gdje svaki građanin ima pravo da učestvuje u stvaranju zajedničke kulture; a ponajviše proizilazi iz svijesti o velikoj, humanoj i nacionalnoj stvari koja nas danas sve spaja, a čiji završetak ne bi trebalo da nailazi na prepreke u ličnoj i partijskoj kritici. Ne sumnjamo ni na trenutak da će ova kritika već za nekoliko dana imati priliku da se ispolji sa onom slobodom sa kojom smo mi građani ustavne Bugarske navikli da živimo, pišemo i radimo.

U potpunosti se slažući sa narodom u tim osjećanjima, svoje učešće u vojnoj cenzuri smatram ni više ni manje nego ispunjenjem građanske dužnosti: kao što su stotine hiljada mojih sunarodnika poslate u borbu – jedni da se bore kod Čataldže, drugi – da opsjedaju Jedrene, ja sam postavljen na mjesto gdje mi je povjerena zaštita oslobodilačkih ciljeva od svih onih bestidnih špijuna i pljačkaša kojima su mediji evropskih kamatarata i zelenaša sada preplavili našu zemlju. U ovim uslovima, moja odgovornost se svodi samo na pitanje koliko

sam savjesno i korektno obavljao povjerenu mi funkciju i koliko nisam zloupotrijebio vlast koju imam u svojim rukama. A što se tiče te zajedničke odgovornosti za rat i njegove rezultate, nju ne samo da ne može snositi nekoliko pojedinaca, nego, s obzirom na našu društveno-političku organizaciju, ne znam da li su uopšte moguće političke grupacije na koje se ta odgovornost ne bi proširila.

Vi vidite koliko smo mi Bugari daleko od vašeg, ruskog, bježanja od svake odgovornosti – nasuprot tome, mi to smatramo osnovom našeg društva i u ime tog osjećaja i evropska demokratija i mi tražimo svoja ljudska i građanska prava. Podjednako nam je daleka i vaša nepopustljivost, koju smatramo prije anomalijom, ojačana pod tim režimom obespravljenosti u kojem ste prisiljeni da živite, s jedne strane; a s druge strane, iza ove nepopustljivosti, mislim da krijete svoju društvenu nemoć i odsustvo bilo kakvog praktičnog smisla kod vas.

I nije osjećaj nepomirljivosti ono što treba da usadimo u dušu bugarske demokratije, već ono veliko, zdravo osjećanje, srž svake kulture, koje Francuzi zovu *sentiment de mesure*, osjećaj za mjeru, koji je, po mom mišljenju, najvrednije naslijeđe koje smo primili iz antičkog svijeta.

Želim vam sve najbolje.

Petko Todorov.

Sofija, 19. novembar 1912. g.”

Povodom ovog zanimljivog pisma dozvoliću sebi da sada iznesem samo dvije primjedbe.

Gospodin Todorov, bez oklijevanja, svima nama, koji pokušavamo da budemo kritični prema bugarskom društvu, odgovara “odličnom ruskom poslovicom“: ne gurajte nos u tuđi manastir sa svojom poveljom. Ali gospodin Todorov gubi iz vida da mi pišemo nešto za našu, za rusku javnost, a ne za bugarsku, dakle, “švrljamo” po sopstvenom manastiru, a ako ocjenjujemo bugarski poredak pred našom publikom sa našim vlastitim gledištem, razrađenim našom istorijom, a kako bismo drugačije? Sam gospodin Todorov, doduše uzgred, ali tim više autoritativno, sudi ruskoj demokratiji zbog nedostatka “bilo kakvog praktičnog smisla”. Zar gospodin Todorov ne uviđa da se ova “odlična ruska poslovica” svojim oštrim krajem može okrenuti protiv njega? Ali nećemo se time baviti. Bugarskom piscu ćemo rado ostaviti pravo da nas kritikuje – sa stanovišta njegove “povelje”. Iako ostajemo uvjereni da se ova povelja do sada temelji na vrlo primitivnoj političkoj kulturi.

Moja druga primjedba odnosi se na vrlo izražajnu, možda previše izražajnu karakterizaciju evropskih dopisnika kao špijuna i pljačkaša koje šalju zelenaši. Veoma se bojim da ova karakterizacija ne odražava u pravom smislu onaj

drevni osjećaj mjere, koji gospodin Todorov smatra za srž svake kulture. Da u suštini, ta karakterizacija ne pogađa u metu. Evropski zelenaši ovdje već imaju sasvim dovoljan broj domaćih agenata za svoje nečiste poslove. A onda: kako cenzura može zaštititi od špijunaže? Od kada su špijuni počeli da dostavljaju svoje izvještaje cenzorima na provjeru? Ako je pod maskom novinara ovdje zaista stiglo nekoliko špijuna, onda će oni bez sumnje naći načina da svoj posao obavljaju i pod budnim okom cenzure. A ona sama svom svojom težinom pritiska novinare koji žele da govore istinu, samo istinu i, pri tome, cijelu istinu.

Na temu pitanja “odgovornosti” – za šta i kome – neću sada da govorim. Zadržavam pravo da se vratim na ovo pitanje kada dobijem priliku da napišem cijelu istinu. Istovremeno, pokušaću da pokažem *sentiment de mesure* u većoj mjeri nego što sam na njega naišao kod poštovane sofijske cenzure.

Sofija, 20. novembar 1912. g.

Odgovor P. Todorovu

U odgovoru na pismo P. Todorova, pisac ovih redova obratio se bugarskom pjesniku otvorenim pismom, koje će se pojaviti u bugarskoj štampi čim se ukine vojna cenzura. Smatram da ovo obraćanje nije bez interesa za ruskog čitaoca, te ga stoga navodim u cijelosti.

“Učinili ste mi čast obrativši mi se pismom o mom članku o bugarskoj vojnoj cenzuri i o, po mom mišljenju, ne baš dostojnoj ulozi pojedinih predstavnika demokratske ili kvazidemokratske inteligencije u tome. Vi ne samo da jednim ili dva energična pokreta odbacujete optužbe koje sam iznio, a koje ja lično smatram izuzetno teškim optužbama političke i moralne prirode, nego i sami prelazite u napad po cijeloj liniji – protiv evropskog novinarstva, sa jedne strane, i protiv ruske ‘ljevice’ sa druge. Ja lično, nisam ni najmanje sklon da preuzmem obimnu odbranu ruske ‘ljevice’, a još manje evropskog novinarstva. Ali dozvolite mi da vam kažem od početka potpuno iskreno da su vaše optužbe neodržive kao i vaša odbrana.

Nema potrebe govoriti da vi vojnu cenzuru prihvatate bez kritike kao neophodnu i spasonosnu instituciju. Ja uopšte nisam vojnik, baš kao ni vi, uostalom, ali ipak dozvoljavam sebi, suprotno tvrdnjama takozvanih vojnih vlasti, uz poštovanje malograđana i cjepidlaka svih zemalja, da izjavim kako je vaša vojna cenzura lišena bilo kakvog vojnog značaja i da, u suštini, uopšte nije pratila vojne ciljeve. Bez sumnje, u odsustvu cenzure, u evropsku štampu bi mogle procuriti pojedine informacije, na ovaj ili onaj način štetne za vašu vojsku; ali isto tako bi mogle prodrijeti i kroz privatnu prepisku, a posebno

kroz ličnu komunikaciju. Ali niste zabranili ljudima da dolaze i odlaze za ovo pomenuto vrijeme, zar ne? Smatrate da je moguće evropske novinare okarakterisati kao špijune i pljačkaše koje vam šalju evropski kamatari. Ali potrudite se da shvatite da oni od novinara koji prikrivaju špijunsku profesiju pod maskom ratnog dopisnika imaju stotine načina da pošalju svoje poruke tamo gdje im je potrebno, zaobilazeći vašu strašnu cenzuru: ne govorim o pismima sa hemikalijama, čija je upotreba dobro poznata vojnim štabovima i vojnim špijunima, takođe ne govorim o dobro razvijenim sistemima uslovnih telegrama. Ali odavde do Rušuka je 12 sati puta, a oni kojima je to bilo potrebno uvijek su imali priliku da pošalju bilo kakav izvještaj preko vaših konduktera ili preko najamnih radnika. Kada se nekom od novinara dogodilo da je trebalo da ilegalno pošalje svoj članak, koji je vaša cenzura odbacila, takvi načini mu nikada nisu nedostajali. Ja lično nisam pribjegavao metodama zaobilaženja cenzure, jer sam smatrao da je nezgodno istovremeno s vama voditi beskompromisnu borbu za svoja prava političkog dopisnika i istovremeno u neograničenom obimu koristiti ta prava iza vaših leđa. Ali u isto vrijeme, ne mogu optužiti one moje evropske kolege koje su postupile drugačije, jer se prema nekima od njih vaša cenzura odnosila na potpuno beskrupulozan način.

Protiv nelegalnih, zaobilaznih metoda, uvijek na raspolaganju zlonamjernim ljudima, vaša cenzura je bila potpuno nemoćna. Zato je tim jače istupala protiv ozbiljnih političkih dopisnika, koji za zadatak nisu imali služenje svojim generalštabima, već pošteno informisanje evropskog javnog mnjenja. Htjeli ste da nas natjerate da gledamo vašim očima i slušamo vašim ušima, da mislimo i pišemo na bugarskom, i da Evropu dovodite u zabludu na bugarskom.

Vaša cenzura nije težila vojnim ciljevima, ni zaštititi kadrovske tajni, nego prikrivanju "tajni" sasvim druge vrste: svih crnih tačaka, svih okrutnosti i zločina, sve sramote koja prati svaki rat a vaš rat posebno – to je ono čemu ste u prvi mah težili da sakrijete od Evrope! Krenuli ste u besmisleni san da hipnotišete evropsko javno mnjenje i natjerate ga da vjeruje ne u ono što je istina, ne u ono što vi sami smatrate istinitim, već u ono što ste željeli da podmetnete kao istinu. Htjeli ste da uvjerite Evropu da su naoružani turski seljaci, radnici i hamali, koje vladajuća turska kasta pretvara u oruđe za porobljavanje neturskih nacionalnosti i turskih radničkih masa, oličenje okrutnosti, varvarstva i zvjerstava. I htjeli ste da uvjerite Evropu da je bugarski vojnik, od najnižeg čina, koji obavljaju dužnost kuvara, do glavnokomandujućeg Savova, sa čijeg čela još niste stigli da operete pečat optužnice u slučaju pronevjere, da je čitava ta vojska živo oličenje najviših ideala zakona i pravde. Ozbiljno ste se nadali da ćete to postići terorisanjem nas evropskih novinara

uz pomoć desetak cenzora, od kojih većina nema bilo kakav moralni ili intelektualni autoritet u našim očima. Dostavili ste nam u svojim biltenima nebrojene varijacije na istu temu okrutnosti i perfidnosti Turaka: poklane žene, lažne bijele zastave i dum-dum metke, i temeljno ste slomili svaki pokušaj s naše strane da kažemo Evropi da su turska zvjerstva nalazila svoju dopunu u zločinima na bugarskoj strani. To nisu bile vojne tajne koje ste čuvali, gospodo profesori, pjesnici, funkcioneri i dojučerašnji srednjoškolci – u djetinjastom samozadovoljstvu ste krenuli da nas pretvorite u agente bugarskog generalštaba i vlade cara Ferdinanda. A kada su vam oni među nama koji su vam najviše naklonjeni ukazali da ćete na taj način postići upravo suprotne rezultate, da ćete prije ili kasnije izazvati opšte ogorčenje prema zemlji koja se tako divljački odnosi prema evropskom javnom mnjenju da ne pravi razliku između novinara i špijuna, i kontrolu nad štampom povjerava jednom tako potpuno moralno ukaljanom subjektu kao što je vaš “istoričar” Semjon Radev – najiskreniji od vas, ili možda najciničniji, odgovorio nam je: “Kad bismo samo mogli da dovedemo rat do srećnog kraja, a onda nas nije briga za evropsko javno mnjenje.” I vi ste ovo smatrali realnom, praktičnom, istinski bugarskom politikom!

Avaj! Vaša praktičnost se pokazala kratkovidom do krajnje mjere. Upravo sada, kada je pitanje sa vojnog polja prešlo na diplomatsko, a vama je, više nego ikada, potreban saosjećajni pritisak evropske demokratije na evropsku diplomatiju, upravo sada, desetine dopisnika koji su napustili Bugarsku raznižeće širom Evrope u koncentrisanoj formi onu polovinu istine o kojoj ste tako dugo pokušavali da nas učukate!

Svoj rat ste definisali kao krstaški pohod civilizacije protiv varvarstva. U ove dvije kategorije vi ste nastojali da svojim olovkama i makazama uklopite sve naše telegrame i prepiske – sada će Evropa znati da je put krstaške vojske bio obilježen takvim zvjerstvima koja su u stanju izazvati jezu i gađenje u srcu svakog kulturnog čovjeka, svake osobe koja misli i osjeća.

Možda vi, gospodine Todorove, nemate pojma o čemu pričam? Možda ne znate da su vaše rodopske trupe na samom početku rata artiljerijskom vatrom uništile cijelo muslimansko selo bez izuzetka – kuće i dvorišta, ljude i stoku, žene i djecu? Nemojte mi reći da ovaj zločin ima svoje objašnjenje u ogorčenosti vojnika protiv muhamedanskih Bugara, koji su se pridružili neprijatelju. Ovo objašnjenje mi je poznato isto tako dobro kao i vama. Ali činjenica da je poruka o srednjovjekovnom pokolju bugarskih muslimana potpuno obrisana vašom vojnom cenzurom; činjenica je da odmah poslije počinjenih zločina nije bilo dovoljno jakih glasova protesta i upozorenja – ta činjenica je neizostavno morala razuzdati vaše oficire i vojnike, usađujući im svijest o potpunoj moralnoj neodgovornosti.

Možda ne znate kako je vaš konjički odred postupao sa zarobljenicima i civilnim stanovništvom Dimotike? Pitajte oficire koji su se odatle vratili, pitajte ranjene vojnike. Ispričaće vam potpuno iskreno – jer vas smatraju, i to s punim pravom svojim moralnim saučesnikom – kako su nenaoružane Turke tjerali u rijeku, gdje su ih gađali kao divlje patke, i kako su nenaoružane ljude bajonetima bacali s mosta u vodu...

Možda, budno zauzeti čuvanjem vojnih tajni u koje mi nismo zadirali, niste čuli ništa o tome kako je makedonska legija, pod izgovorom istrebljenja neprijateljskih doušnika, prerezala grkljan svakom mirnom Turčinu koji joj se pojavio na putu? Ako ovo niste čuli, ako ovo ne znate, idite odmah u Tarnovo, a odatle idite u Kirdžali i dalje na jug – i naći ćete bradate muslimane duž puta sa vezanim rukama na leđima i prerezanim grlom do vratnih pršljenova; naći ćete mnogo muslimanskih starica udarcem u tjeme oborenih na kućnom pragu i, bez sumnje, vidjećete leševe turske djece, koja poput neuzetih trofeja obilježavaju pobjednički put “oslobodilačke” legije.

Šta je sa besmislenim, bezrazložnim “pogubljenjima” kod Mustafa-paše, pogubljenjima pretvorenim u đavolsku igru dokonih oficira? Ili možda i ne znate za to? Ili ste možda ljutito protestovali protiv toga? Ili ste, možda, dozvolili nama, novinarima, da podignemo svoj glas protesta i time ispunimo dužnost elementarne humanosti?

Ali sve ove činjenice, koliko god bile košmarne, blijede pred onim kainovskim činom, koji nije bio izdvojena epizoda ili nesreća, koji se ne može objasniti ni ogorčenjem vojnika opijenih krvlju: ne govorim ni o čemu drugom, g. Todorove, nego o hladnokrvnom kasapljenju i klanju ranjenih Turaka na otvorenom polju – po naređenju komandanata. Više od jednog ranjenog bugarskog vojnika pričalo mi je, s unezvjernim očima, o ovom istrebljivanju nenaoružanih ljudi, koji su grozničavim pogledom posmatrali kako se bajonet podiže iznad njih. Mislite li da se to može učutkati? Ili ćete možda pokušati to da opovrgnete? Ali onda ćemo mi odgovoriti: na početku rata vaš generalštab je više puta obavještavao Evropu da Turci ostavljaju na hiljade svojih ranjenika na bojnopolju i da Bugari moraju da pokupe te ranjenike. Gdje su te mnoge hiljade ranjenih? Šta im se dogodilo? Šta ste uradili sa njima, gospodine Todorov? Dajte nam odgovor na ovo pitanje!

Za razliku od osjećaja nepopustljivosti, o kojem sam pisao, vi veličate “osjećaj mjere” kao najbolje naslijeđe antičkog svijeta. Ali jeste li i sami smogli hrabrosti da glasno i jasno podsjetite svoje oficire na potrebu da se pridržavaju “mjere” u odnosu na poraženog i na zemlji opruženog neprijatelja? Ne, pokazali ste samo neobuzdanu “nepopustljivost” – u odnosu na nas, novinare koji smo pokušali da dignemo glas protesta iz dubina ogorčene savjesti. A ovim ste vi, cenzori, i vi, gospodine Todorove, lično preuzeli punu odgovornost

za istrebljenje bolesnih, ranjenih i nenaoružanih turskih vojnika, jer ja ne sumnjam – a i sami sumnjate u to isto tako malo kao i ja – da smo bili u prilici da blagovremeno saopštimo one činjenice, a krv nam kipi u žilama pri samom sjećanju na njih, vaš generalštab bi bio primoran da podvikne svojim oficirima, a oficiri vojnicima: Stanite! A šta je bilo? Vi, radikal, vi, pjesnik, vi, humanista, ne samo da niste podsjetili svoju vojsku da pored oštrih bajoneta i dobro naciljanih metaka, na svijetu još uvijek postoji ljudska savjest i ono samo Hristovo učenje, u čije ime vi, navodno, vodite svoj rat – ne, vi ste našim evropskim novinarima vezali ruke na leđima i nagazili nam na prsa svojim čizmama vojne cenzure! Vi lake duše na glavu pjesnika stavljate vojničku kapu sa cenzorskom kokardom, preuzimate odgovornost pred svojim štabom i za svoj štab, pred svojom diplomatijom i za svoju diplomatiju, pred svojom monarhijom i za svoju monarhiju. Da li je vaša crvena olovka mnogo doprinijela proširenju bugarskih granica, ja ne znam. Ali da je bugarska demokratska inteligencija bila popustljiva strana, pa samim tim i saučesnik u svim onim strašnim djelima kojima je ovaj rat na dugo vremena, možda i decenijama, zatrovao dušu vašeg naroda, ostaje nepokolebljiva činjenica koju ste vi nemoćni da ispravite ili izbrišete iz istorije svoje zemlje.

Vaše društvo je još uvijek u kolijevci. Još niste uspostavili elementarne političke i moralne koncepte. Progresivni elementi vašeg naroda utoliko su više obavezni da se beskompromisno pridržavaju principa demokratije, njene politike, njenog morala. Uostalom, glavni istorijski kapital svakog naroda je društvena i moralna svijest masa. A ako je istorija sada naložila vašoj monarhiji, vašoj diplomatiji i vašim generalima da pokušaju mecima, šrapnelima i noževima da očiste svoj istorijski put, onda ste, u svakom slučaju, bez obzira na to kako se u suštini osjećali u ratu, trebali preuzeti zadatak zaštite narodne svijesti od svih onih otrovnih opasnosti koje nosi pobjednički rat. Ako niste, tim gore po vas!

Primite pozdrave itd.”

Sofija, 27. novembar

“Kijevska misao” br. 334., 2. decembar 1912. g.

Skupštinsko pitanje za gospodina P. Miljukova

Gospodine poslaniče!

Vi ste jedan od pokretača i inspiratora takozvanog “novoslovenskog” pokreta, koji istupa samo u ime vrlo čestitih apstraktnih principa civilizacije, humanosti i nacionalne slobode.

Više puta ste – i na stranicama štampe i sa govornice Dume – uvjerali balkanske saveznike, to jest vladajuće dinastije i dinastičke klike na Balkanu, o nepromjenjivim simpatijama takozvanog ruskog društva prema njihovom “oslobodilačkom” pohodu.

Nedavno ste završili svoje političko proputovanje po Balkanu, već u vrijeme primirja, bili ste u nekim centrima i, što je posebno važno, u oblastima koje su saveznici tek osvojili.

Zar niste tokom putovanja čuli – vjerovatno vas je ovo zanimalo? – o onim monstruoznim zvjerstvima koje su pobjednički vojnici saveznika činili tokom čitavog svog napredovanja, ne samo nad nenaoružanim, zarobljenim ili ranjenim turskim vojnicima, nego i nad civilnim muslimanskim stanovništvom, nad starcima i staricama, nad nemoćnom djecom?

Ako ste čuli – a niste mogli da ne čujete! – zašto ste ćutali?

Zašto je vaša elokventna “Riječ” ćutala kao da je napunila usta vodom?

Nisu li vas činjenice, nesporne i neoborive, dovele do zaključka da se Bugari u Makedoniji, Srbi u Staroj Srbiji – u svojoj nacionalnoj želji da isprave za njih ne sasvim povoljne podatke etnografske statistike – jednostavno bave sistematskim istrebljenjem muslimanskog stanovništva u selima, gradovima i regionima?

Šta možete reći o ovim načinima osiguravanja trijumfa slavenskog elementa?

Ne biste li se složili da zavjera ćutanja sve naše “vodeće” štampe – provladine “Rusije”, pritajeno patriotskog “Novog vremena”, gromoglasne “Ruske riječi”, umjereno zavisnog “Ruskog glasnika” i “Riječi”, koja čuva svoju dostojanstvenu formu – dakle da sve vas zajednička garancija ćutanja čini povlašćivcima i moralnim saučesnicima u zvjerstvima koja cijelo naše doba mrljaju mrljom beščašća?

Zar u ovim okolnostima vaši protesti protiv turske okrutnosti, koju nikako neću negirati, ne izgledaju kao odvratno licemjerje, koje, mora se misliti, ne proizlazi iz apstraktnih principa kulture i humanosti, nego iz pukih proračuna imperijalističkih interesa?

Zar vam nije jasno da će tiho prikrivanje bugarskih i srpskih zvjerstava od strane “vodećih” ruskih stranaka i njihove štampe – sada kad su balkanski saveznici ponovo pokrenuli borbena dejstva – u velikoj mjeri olakšati njihov kainovski rad na daljem istrebljivanju naroda polumjeseca u interesu “kulture” krsta?

Šta možete da odgovorite na sva ova jednostavna i jasna pitanja, gospodine poslaniče?

Ili ste konačno naučili da povežete stvari i našli odlučnost da dođete do zaključka da vođa “odgovorne” opozicije, posredujući između petrogradske

diplomacije i balkanskih dinastija, samim tim na sebe preuzima svoj dio odgovornosti – pred javnim mnjenjem sopstvene zemlje – za rasporene stomake turske djece i do kičmenih pršljenova presječene vratove muslimanskih starica?

Ako je tako, onda zaista nemate izbora nego da ćutite. Ali vaše ćutanje u ovom slučaju dostiže takvu snagu uvjerljivosti kakvu vaše riječi nikada nisu imale!

“Luč” br. 24. (110), 30. januara 1913. g.

23 U govornom ruskom Podhalimov označava ulizicu, koristoljubivog i licemjernog čovjeka. (Prim. prev.)

Rezultati “balkanskog zahtjeva”

I Zbunjeni Podhalimovi²³ – očevici

Na moje pitanje da li gospodin Miljukov zna za bugarska i srpska zvjerstva, i zašto on i njegova “Riječ” o njima ćute – dato je nekoliko odgovora.

Iznerviran, gospodin Miljukov je odaslao starijeg domara u novinama “Riječ”, grubog i priglupog čovjeka, koji me je “spontano” izgrdio ružnim riječima. Domar je rekao da je moje pitanje “prljavo sredstvo partijskog falsifikovanja”. Pa stoga – to pitanje i ne zaslužuje odgovor. Ali da mi je odgovor ipak dat u istom broju novina, u članku dopisnika iz Sofije, gospodina Toporova. I da je ovaj odgovor samo preliminaran. Da će, izgleda, ipak postojati još jedan odgovor, pravi.

Odgovor gospodina Toporova glasi da je on proučavao Bugarsku pet godina, ali nije vidio ništa loše u njoj. Da nije primijetio nikakve zločine. Da uostalom, makar zločini i bili znatni, sada stvar nije u tome: bugarski štab je veoma zauzet, ali nakon završetka rata, onda će on, Toporov, govoriti o počinjenim zločinima. Istovremeno, dopisnik “Riječi” se pozivao na ime novinara “Novog vremena” Piljenka, sa kojim je “svakodnevno razmjenjivao zapažanja” i koji se “potpuno savjesno odnosio prema svojim dopisničkim dužnostima”. Zakletva na ime Piljenka je sama po sebi izuzetno uvjerljiva, a pogotovo ako se uzme u obzir da je “Riječ” više puta citirala balkanska pisma “savjesnog” novinara “Novog vremena” i uz njih dodala ovakvu napomenu:

“Čitalac je, naravno, pogodio da se ovaj put kao ‘Podhalimov Treći’ potpisuje... A. Piljenko.”

Redakcija tada još nije predvidjela da će iza moralnog autoriteta Podhalimova Trećeg iz “Novog vremena” morati da se zaklanja Podhalimov Četvrti iz same “Riječi”. Zbog toga, evo jedne opomene: uzalud ova gospoda pljuju u bunar “Novog vremena” – u borbi sa nama moraju da se osvježe iz ovog bunara.

“Руски glasnik” se toliko radovao Toporovljevim dobronamjernim opovrgavanjima da se čak i “Riječ” uplašila: “Glasnik” je previše “požurio da se zadovolji opreznim (!) izjavama gospodina Viktorova.” Odmah je, međutim, dodato da moj zahtjev definitivno nije zaslužio odgovor – zbog “neprijetnosti” mog ponašanja. Dakle, neće biti odgovora, zaključio sam ja. Svejedno, nisam uspio da ispravim svoje ponašanje, ali je odgovor ipak uslijedio. Novinski monopol na koji se “Riječ” tako navikla tokom proteklih godina političkog gušenja – avaj! – nepovratno je prošao, pitanje nije bilo moguće učutkati – a u “Riječi” su uvidjeli da su primorani da svoj gnjev pretoče u milost. Gospodin Miljukov se popeo za govornicu kako bi pogoršao objektivnu beznadežnost svoje situacije sa svom onom subjektivnom težinom karakterističnom za njega.

II. Nema ni govora o učutkivanju

Učutkivanje, naravno, ne dolazi u obzir. Gospodin Miljukov je “dva puta išao” u balkanske strahote. Jednom im se čak i približio. Tada se radilo o ponašanju grčkih trupa u Solunu. Zaista, gospodin Miljukov nije štedio Grke. Ali upravo ta okolnost, kao što ćemo sada vidjeti, čini ponašanje g. Miljukova po ovom pitanju dvostruko odbojnim.

Za bugarska i srpska krvava djela saznao sam iz najdirektnijeg izvora: od ranjenih bugarskih i srpskih vojnika i oficira. Među mojim svjedocima bilo je mnogo nasumično izabranih ljudi. Ali s nekima od njih, u protekle tri godine, povezuju me ne samo partijski, već i prijateljski odnosi, i njihovim pričama, pričama direktnih učesnika pohoda i bitaka, ljudi dubokih ideja koji su pokazali ličnu hrabrost i plemenitosti i u političkoj borbi i na bojnopolju, imao sam, naravno, pravo da vjerujem više od svjedočenja 40.000 Toporova pomnoženog sa 40.000 Piljenka. Što se tiče grčkih zločina, znao sam za njih samo iz druge ruke, pošto nisam bio u Grčkoj. Da li su Grci bili za koji stepen suroviji od Srba i Bugara, ili možda blaži, ja to ne znam. No ne sumnjam da su osnove bile iste i ovdje i tamo, jer isti uzroci i uslovi proizvode iste posljedice. Gospodin Miljukov je, međutim, izdvojio samo grčke okrutnosti i svoj prirodni dar ogorčenja iz nekog razloga potrošio samo na “blistave pobjede Grka nad civilnim stanovništvom” (“Riječ”, br. 16) – a sada se poziva na taj svoj jedinstveni članak kao dokaz da “o prečutkivanju nema ni govora”. Ali zašto se, ipak, izdvajaju Grci, ovaj jedini neslovenski učesnik “slovenskog oslobodilačkog poduhvata”? Pa zbog toga jer su Grci u najžešćem antagonizmu sa Bugarima zbog Soluna. O ratu sa Grcima u samoj Bugarskoj govori se kao o jednoj od neposrednih posljedica “oslobodilačkog poduhvata”. “Moramo zauzeti Solun”, rekao mi je, na primjer, bivši bugarski premijer Malinov, “po

svaku cijenu”. A svako ko je bar malo upoznat sa balkanskim odnosima savršeno dobro razumije da je razotkrivanjem grčkih zločina u Solunu gospodin Miljukov jednostavno služio cilju vladajućeg “Slovenskog bratstva” u Bugarskoj, o čijim su brutalnim djelima njegovi dopisnici, njegovo glasilo i on sam ćutali – sve do trenutka kada su bili pritjerani uza zid.

Grke gospodin Miljukov ne štedi. On ne samo da osuđuje, nego čak – opet u potpunoj saglasnosti sa glasom bugarskog šovinizma – karakteriše njihovu vojsku kao nesposobnu i kukavičku. U odnosu na Grke, potpuno nestaju sva ona dostojna razmišljanja o “opreznosti” i “odgovornosti” koja su utkana u pravu brnjicu kojom se obezbjeđuje ćutanje kada su u pitanju Bugari i Srbi. Ako “Riječ” ignoriše njemačke izvještaje o bugarsko-srpskim zvjerstvima, onda, kao što znamo, ima svoj pravi ruski, čisto šovinistički razlog za to: njemačka štampa je “mutan izvor”. Ali u odnosu na Grke, ovaj argument odmah gubi na važnosti. U 320. broju “Riječi”, bez ikakve provjere prenijet je prikaz grčkog nasilja u Solunu iz “Berliner Tageblata”. Priča se završava sveobjašnjavajućim riječima jednog visokog bugarskog “čina”: “Vi ste krivi”, rekao je “visoki čin” turskom oficiru. “Zašto se žurite da se predate Grcima, a ne Bugarima?” Prekor “visokog čina” baca snop jarke svjetlosti na ponašanje “Riječi” po ovom pitanju. Osim toga, gospodin Miljukov je u istom pismu u kojem je osudio Grke izvijestio da je predaja Soluna Grcima izvršena “uz posebno energičnu pomoć austrijskog predstavnika Kralja”.

Pomisao na Austriju mrska je Miljukovu, u njenom svojstvu zaštitnice Grka od Bugara, što konačno razjašnjava situaciju, koja se sa potpunom tačnošću može formulisati na sljedeći način: namjerno zataškavajući ili negirajući balkanske strahote u cjelini, “Riječ” je nastavila agitaciju protiv grčkih zvjerstava do te mjere da je to Bugarima bilo isplativo u njihovom sporu sa Grcima oko Soluna.

A kada se gospodin Miljukov sada u svoju odbranu poziva na svoju osudu grčkih zločina – osudu diktiranu imperijalističkim interesima Bugarske i “slavenskim” pogledima na ruski liberalizam – on samo nameće stigmatu čisto zlonamjerne svijesti i falsifikovane kalkulacije na tvrdoglavo ćutanje “Riječi” o bugarskim i srpskim zvjerstvima.

Gospodine Miljukov! Potrudite se da ovo opovrgnete!

III Odgovorna i neka neodgovorna lica

Bilo je nasilja, bilo je zvjerstava, bilo je “suvih plotuna” (na nenaoružane ljude!) – to je gospodin Miljukov sada primoran da prizna – ali “odgovorne osobe takve odmazde nisu smatrale normalnim”. Kakva odlična, kakva umirujuća formula: nadležni nisu smatrali “normalnim” (normalnim!)

pucanje na nenaoružane civile, starce i dječake. “Suvi plotuni”, tako su to, očigledno, ruskom poslaniku objasnila srpska “odgovorna lica” – “ovo je kod nas, znate, samo prelazni period, ali u suštini, to je, naravno, potpuno nenormalno. Kao što o tome već ćutite, gospodine poslanice, i dalje držite jezik za zubima, da tako kažem – u interesu zajedničkog cilja.” I gospodin Miljukov je ćutao sve dok, naporima “neodgovorne” štampe, nije pozvan na odgovornost.

Ali ko su ta humana “odgovorna lica” na Balkanu?

Za cara Ferdinanda već smo čitali kako je, kada je saznao za istrebljenje odreda zarobljenih Turaka od ruke bugarskih vojnika, uzviknuo: “Baš je dobro što tamo nije bilo stranih dopisnika!” Možda je gospodin Miljukov u obavještenim srpskim krugovima čuo – ovaj nevjerovatni događaj je tamo dobro poznat – kako se kralj Petar, susrevši na putu za Kumanovo odred zarobljenih Albanaca koji su vođeni pod pratnjom, uspravio u automobilu do svoje pune nevelike visine i uzviknuo: “Zašto mi trebaju ti ljudi? Treba ih istrijebiti, i to ne puškama da se ne troši municija, nego toljagama.” A evo još jednog događaja, manje značajnog, ali svejedno odlično nadopunjuje ovaj prvi. Srpski prijestolonasljednik Aleksandar primijetio je neki predmet umotan u papir kod oficira koji ga je pratio u kolima.

– Šta to imaš tu?

– Ma ništa posebno, vaše visočanstvo, našao sam bajonet...

– Daj ga pokaži.

Morao je da pokaže: pojavio se zlatni (pozlaćeni) bajonet, koji je oficir oteo od bogatog Albanca.

A srpski prijestolonasljednik je tu na licu mjesta u automobilu izvršio pljenidbu od zaplijenitelja.

Ove dvije epizode, takoreći, krunišu dva “nenormalna” procesa: “pucanje svim plotunima” na zarobljenike i pljačku civilnog stanovništva osvojenih provincija. U mojoj svesci nalazi se niz imena srpskih administratora i oficira koji su svojim porodicama iz Stare Srbije slali bogate “darove”: zlato, srebro, svilu itd. – ponekad pune sanduke. Ali neću navoditi pojedinosti: time će se pozabaviti moji srpski prijatelji na stranicama sopstvene štampe.

Ali možda će gospodin Miljukov odbiti da Ferdinanda, Petra i Aleksandra svrsta među “odgovorna lica” – pošto ih ustavna mitologija priznaje kao “neodgovorne”? U tom slučaju možemo imenovati i druge.

Gospodin Osorgin izvještava u “Vjesniku Evrope” o bugarskom generalu koji je naredio da se zarobljenici “eliminiraju” ako budu ometali kretanje vojske. Naravno da gospodin Osorgin, koji je vrlo marljivo služio “našem slovenskom cilju” u “Ruskim vijestima”, ne navodi ime ovog generala.

Čitaocima preostaje da pomisle da je riječ o nekom manje važnom generalu koji postupa na vlastitu ruku. Ipak, ime ovog generala pominje se u “Kijeveskoj misli” prije tri mjeseca: to je čuveni Radko Dimitrijević, “heroj” Lozengrada, Lule-Burgasa i Čorle, kojeg su naši Breško-Dančenki uzdigli u bugarskog Napoleona. Radko Dimitrijević nije samo “odgovorno”, nego i najpopularnije lice u bugarskoj vojsci. A nije teško shvatiti kakav je zastrašujući odjek morala da ima njegova kanibalska naredba izdata vojsci: “Ako će ranjenici ili zarobljenici ometati transport, preduzmite odlučne mjere da uklonite prepreke.”

O, naravno, Radku Dimitrijeviću, kao i drugim koljačima, ne bi bilo teško da prizna ovaj način djelovanja kao “nenormalan” i “čisto privremen” u razgovoru s ruskim liberalom. A to je uostalom dovoljno da se umiri kompleksna liberalska savjest.

IV “U kom uopšte smislu?”...

“U kom uopšte smislu”, pita gospodin Miljukov, “iznijeti nenormalne činjenice nenormalnog prelaznog vremena?” – sada, kad se rat već dogodio i doveo do likvidacije turskog despotizma.

Koja je bila svrha podizanja glasa protesta protiv bugarskih i srpskih zločina? Već samo ovo malo pitanje, jače, izražajnije i jasnije od svih odgovora “Riječi”, otkriva neprolazni politički ponor koji razdvaja dva svijeta: onaj kome pripada gospodin Miljukov, i onaj kome mi pripadamo.

Mi, socijaldemokratski političari i novinari, često moramo širokim radničkim masama na popularan način objašnjavati najjednostavnije društvene ili političke pojave. Ali nikada ne moramo objašnjavati radnicima “koja je svrha” protesta kada pobjednički nasilnici gaze starice i djecu pod svojim čizmama. Pokušajmo, međutim, da to na što popularniji način objasnimo bivšem profesoru istorije i vođi stranke obrazovane inteligencije.

1. Direktnim i neposrednim apelom na javno mnjenje bilo je moguće spasiti živote nekoliko hiljada, a možda i desetina hiljada ranjenih, zarobljenih i miroljubivih Turaka sa njihovim porodicama. Prije nedjelju dana, general Savov – četiri mjeseca nakon početka rata! – izdao je naredbu vojsci i stanovništvu, zaprijetivši teškim kaznama za nasilništvo. Nema sumnje da je ovaj nalog bio plod otkrića do kojih je došla evropska štampa. “Mi smo suviše mali narodi”, rekao je gospodinu Vendelu i meni predsjednik srpske vlade N. Pašić, “da bismo imali pravo da ignorišemo javno mnjenje velikih država”. Ali u ovom slučaju isključiva odgovornost pala je na rusku štampu, s obzirom na to da su u Rusiju, u njeno “javno mnjenje” Bugari i Srbi polagali čudovišno preuveličane nade. Da ruska štampa nije prikrivala, nego umjesto toga od

samog početka zvonila na uzbunu, generalštabi Bugarske i Srbije, pod pritiskom svoje diplomatije, bili bi prinuđeni da uvedu određena ograničenja u svom krvavom poslu.

Ali pošto “vodeća” ruska štampa sve vrijeme pjeva hvalospjeve i prećutkuje ili diskredituje osude demokratske štampe, izvjestan broj zaklane albanske djece, gospodine poslaniče, takođe spada u vaš slavenofilski udio u čitavoj stvari. Uputite svog starijeg domara da ih potraži u vašoj kancelariji, gospodine Miljukove!

2. Ogorčeni protest protiv neobuzdanih ljudi naoružanih mitraljezima, puškama i bajonetima bio je potreba za moralnim samoodržanjem za nas same.

Ličnost, grupa, partija ili klasa koja je sposobna da “objektivno” čačka nos pri pogledu na pokolj sa vrha podstaknutih i krvlju opijenih ljudi nad bespomoćnom populacijom, istorijski je osuđena da živa istrune i raspadne se.

Nasuprot tome: ona partija, ona klasa koja ustaje protiv svake gadosti, ma gdje se ona pojavila, jednako djelotvorno i neodoljivo kao što živi organizam štiti oko koje je ugroženo spoljašnjom povredom – takva partija i takva klasa su zdrave u samom svom jezgru.

3. Protest protiv balkanskog nasilja pročišćava društvenu atmosferu u našoj zemlji, podiže moralnu svijest našeg naroda. Radne mase stanovništva svake zemlje su i mogući instrument krvavog nasilja i moguća žrtva. Dakle, nepomirljivi protest protiv zločina služi ne samo ličnom i partijskom moralnom samoodržanju, nego i političkoj zaštiti naroda od avanturizma pod “oslobodilačkom” zastavom.

4. “Riječ”, shodno tome, zapada u svoj uobičajeni liberalno ograničen egocentrizam kada pokušava da prikaže balkanske strahote kao proizvod ... antipatije prema ruskim kadetima. Ali, s druge strane, nema sumnje da je još jedan, izvedeni protest – protiv moralnog i političkog prikrivanja balkanskih strahota – u potpunosti usmjeren protiv liberalne štampe, protiv slavenofilskih laži i falsifikata, a samim tim, prvenstveno protiv “Riječi” i njenih inspiratora.

– Ali valjda je svrgavanje turske vlasti nad Slovenima ipak progresivna činjenica – brani se gospodin Miljukov.

To je nesporno. Ali nimalo nije svejedno na koji način se to oslobađanje ostvaruje. Sadašnji put “oslobođenja” znači potčinjavanje Makedonije bugarskom ličnom režimu i bugarskom militarizmu; označava dalje jačanje reakcije u samoj Bugarskoj. Pozitivan, progresivan rezultat koji će istorija konačno istisnuti iz krvavih užasa na Balkanu neće pretrpjeti nikakvu štetu od osuda balkanske i evropske demokratije; naprotiv, samo borba protiv uzurpacije istorijskih zadataka od strane gospodara situacije obrazuje balkanske narode za ulogu nasljednika ne samo turskog despotizma, već i

onih koji, za svoje reakcionarne svrhe, svojim varvarskim metodama, sada uništavaju ovaj despotizam.

Slavenofilska i miljukovska politika sastoji se od jevanđelja “oslobodilačkog” rada na Balkanu i od zlonamjernog prećutkivanja reakcionarno-varvarskih metoda i ciljeva ovog rada. Ova vrsta agitacije u potpunosti se poklapa sa potrebama reakcije na Balkanu.

Nasuprot tome, naša agitacija – protiv sadašnjeg rješenja istorijskih problema – ide ruku pod ruku sa radom balkanske socijal-demokratije. A kada osuđujemo krvave strahote balkanskog “oslobođenja” odozgo, borimo se ne samo protiv liberalne obmane Rusa, nego i protiv porobljavanja balkanskih masa.

To je “smisao” naših ukora!

Ali, na kraju krajeva, hiljadu puta prirodnije je drugo pitanje: šta je bila svrha tvrdoglavo, svjesno, sistematsko zataškavanje od strane kadeta?

Kao prvo, to je u svoj svojoj snazi otkrilo prezir kadetskih vođa prema laiku, koji nikako ne smije biti pušten u krvavu balkansku kuhinju ako hoćete da ga vaspitate u dobrog slavenofila.

Kao drugo, otkrilo je nemoćnu privučenost kadeta ka masama. Ne na polju unutrašnje politike, gdje su oni paralisani svojim liberalnim oportunizmom, već na osnovu vanjskih, “nacionalnih” zadataka, pokušavaju jednom rukom da dopru do naroda, a drugom do vlasti. Tražeći saradnju sa zvaničnom diplomatijom, prinuđeni su da ponizno gutaju, kao “žalosnu nužnost”, sve što rade arbitri balkanskih sudbina. Tražeći načine da dopru do masa, prisiljeni su da sistematski obmanjuju svoje čitaoce i slušaoce o aktivnostima svojih balkanskih i drugih saveznika. Otvoreno i iskreno govoriti o “oslobodilačkom” radu na Balkanu znači pokazati da kadeti nisu zastupnici interesa balkanske demokratije ispred ruske demokratije, već posrednici između peterburške diplomatije i balkanskih vlada.

“Luč” br. 41., 43., 44. (127., 129., 130.) 19., 21., 22. februar 1913. g.

Filozofija i moral skrivanja

Molim čitaoca da vjeruje da bez ikakvog entuzijazma ulazim u polemiku sa sofijskim dopisnikom “Riječi” koji se, sa velikim šnjenjem, usprotivio mojim dopisima o zločinima savezničkih vojski. Bez entuzijazma – jer ovo nije polemika o suštini, već polemika protiv prikrivanja “suštine”. Takva polemika mi je književno krajnje antipatična, ali je politički, ipak apsolutno neophodna. Jer, riječ je o prećutoj zavjeri većine ruskih novina, koje su tokom čitavog balkanskog rata ruskog čitaoca tretirale kao maloljetnika koji, u pedagoško-

patriotske svrhe, ne bi trebalo da zna potresne činjenice koje čitav evropski čitalački svijet zna i o tome govori.

“Za djelovanje bugarske vojne cenzure”, objašnjava nam gospodin Viktorov, “mi, strani dopisnici, moramo tražiti račun od bugarskog generalštaba. Što se mene lično tiče, ne smatram da je to moguće učiniti sada, jer sam siguran da bugarski generalštab, zauzet svojim tekućim poslovima, neće moći da mi odgovori o osnovanosti ovog složenog pitanja. Optužba se može formulisati tek nakon završetka vojnih operacija, a i mi i glavni štab imaćemo priliku da razgovaramo o cijelom ovom pitanju, bez ograničavanja bilo kakvim obzirima i uslovljavanjima iz ratnog vremena”.

Šta je to: svetačka jednostavnost? Ili... veoma grešna lukavost?

Bugarski generalštab je optužen da je vojska pod njegovim vođstvom, a posebno četnici, koji su od samog početka rata bili upućeni u vojne jedinice, činila i nastavlja da čini đavolska zlodjela: uništava čitava sela, dokrajčuju ranjenike, strijeljaju zarobljenike, siluju žene i djecu. U vezi sa ovom glavnom optužbom, koja svom težinom pada na vladajuću birokratsku, vojno-štabnu Bugarsku, iznio sam još jednu, izvedenu optužbu onim “radikalnim” i “demokratskim” Bugarima koji su smatrali mogućim preuzimanje dužnosti cenzora pri stambolističkom generalštabu i, kao izvršni agenti štaba, nametnuli čvrstu uzdu predstavnicima evropskog novinarstva.

Na to, g. Viktorov izjavljuje: “Takva optužba je apsolutno nedopustiva.” Zašto? Jer je generalštab odgovoran za postavljanje cenzure. Moramo tražiti odgovor od štaba. Ali ne sada. Ne, ne, ne sada. Sada je štab izuzetno “zauzet svojim tekućim poslovima”. Ali kada se rat završi, onda ćemo ozbiljno razgovarati sa štabom, bez žurbe, “bez obzira i uslovljavanja iz ratnog vremena”.

Šta je to: jednostavnost? A ako jeste jednostavnost, kakva je ona onda: zar nije gora od razbojništva?

Mi govorimo da je bugarska vojska sa znanjem, a u velikoj mjeri i na inicijativu generalštaba, počinila strašne zločine, a da je glavni zadatak štabne cenzure bio upravo prikrivanje tih zločina.

A gospodin Viktorov nam obećava ozbiljan razgovor i raspravu sa glavnim štabom “po pitanju cenzure”. “Uključiću se u ovaj ozbiljan spor, u kojem će obje strane imati iste uslove”... Šta biste više? Gospodin Viktorov će se “uključiti”. Ali ne sada. Nego kad se rat završi, kad prestanu, pod maskom bašibazuka, da pucaju na mirne Turke, da dokrajčuju ranjenike, uopšte, kada prestanu “uslovljenosti iz ratnog vremena”.

Ali šta nas, dozvolite da vas upitam, briga za buduće razgovore između gospodina Viktorova i bugarskog generalštaba? Za nas bugarski generalštab

nije sagovornik u elementarnim pitanjima demokratije i jednostavne humanosti. Kakav mi, nezavisni novinari, razgovor možemo da vodimo sa bugarskim glavnokomandujućim Savovom, bivšim ministrom rata, kojeg je bugarski parlament izveo na sud zbog optužbi za pronevjeru? Istina, rat je zapravo donio Savovu krivičnu amnestiju. Računajući na to, on je, inače, sve vrijeme stajao na čelu vojne klike koja je po svaku cijenu gurala slučaj do krvavog raspleta. I zar nije jasno da je ministar koji je u mirnodopskim vremenima protraćio bogatstvo svoje rodne zemlje morao da u ratnom vremenu, bez velikog oklijevanja, dozvoli takve “uslovljenosti” kao što je rasipanje života i imovine poraženih neprijatelja? Kakve razgovore možemo voditi sa iznenada obogaćenim generalima koji su amnestirani nacionalnom nesrećom rata? Imamo li pod nogama zajedničku osnovu političkih principa ili moralnih koncepata? Njima je njihova cenzura potrebna da prikriju zvjerstva i zločine. Mrzimo njihovu cenzuru upravo zato što služi za prikrivanje zvjerstava i zločina. Kakve rasprave možemo voditi sa njima? I šta nas briga za (buduće!) rasprave gospodina Viktorova – “u opštoj i posebnoj štampi”!

Da, ali svejedno su “zaključci gospodina A. Ota o bugarskoj demokratskoj inteligenciji duboko pogrešni. Sve dok ona figurira kao agent vojne cenzure, ona se povinuje *durissima lexu*²⁴ koji postoji u njihovoj (njenoj) zemlji, a da nije odgovorna za njenu okrutnost” (kurziv moj. L.T.). Pa, naravno. Ali, prije svega, od dopisnika koji je, po vlastitoj preporuci, “skoro pet godina posmatrao u najsitnijim (!) detaljima život ” moglo bi se tražiti da se upozna sa činjenicom da štabna cenzura nije “dura leks”, ne zato što ona nije “dura”²⁵ nego zato što nije “leks” – nije zakon. Bugarski ustav ne poznaje nikakvu cenzuru: ni opštu ni privatnu; ni za mirnodopsko ni za ratno doba. Uvođenje cenzure je samo po sebi predstavljalo državni udar, kakvim nijedan demokrata ni pod kojim okolnostima ne bi mogao da se posluži. Da li gospodin Viktorov ovo razumije? Ali ostavimo ovo razmatranje po strani. Cenzura postoji, ako ne kao strogi zakon, onda kao stroga činjenica. Šta, međutim, proizlazi iz ovoga? Naravno, nije “demokratska inteligencija” ta koja je organizovala cenzuru i uspostavila norme za njeno djelovanje – u tome je gospodin Viktorov u pravu – već stambolistički štab: generali Savov i Fičev, zajedno sa publicistom mračnih djela Semjonom Radevim. Naravno, cenzura sastavljena od radikala i demokrata i zaista nema drugog izbora nego da se povinuje “strogom zakonu”, odnosno da izvrši volju Fičeva i Radeva. O tome nema spora. Ali samo do tada “dok figuriraju kao agenti vojne cenzure”. Samo do tada. To je optužba koju iznosim protiv njih, da su preuzeli na sebe dužnost čuvanja tajni stambolističkog štaba. Kako god da su se odnosili prema ratu, nisu mogli da ne znaju da neće vojnim operacijama i svim što je sa njima povezano neće upravljati oni, nego car Ferdinand, sa čijeg su režima lične vladavine izbrisali toliko mrlja, i

24 Lat. najstroži zakon; *dura lex* – strog zakon. (Prim. prev.)

25 Igra riječi, *gypa* na ruskom znači glupa, bedasta. (Prim. prev.)

stambolovci, koje su i sami okarakterisali kao bonapartističke reakcionare, pljačkaše društvene imovine i trovače društvene savjesti. Preuzimajući ulogu cenzora generalštaba, oni su – rekao sam i ponavljam – postali popustljivi, a samim tim i saučesnici svih onih strašnih djela kojima je ovaj rat dugo, možda i decenijama, trovao dušu bugarskog naroda.

Da li je naša misao jasna gospodinu Viktorovu? Nećemo mu je pojašnjavati. Sve dok u Abesiniji postoji institucija vješala (*durissima lex!*), za kažnjavanje strogih kritika o abisinskom državnom uređenju, do tada onim abisinskim građanima koji preuzimaju dužnost dželata ne preostaje ništa drugo nego da se “potčine najstrožem zakonu koji postoji u njihovoj zemlji”, sami ne odgovarajući za njegovu okrutnost. Ovo je apsolutno nepobitna istina. Moguće je, međutim, da osuđeni, prije nego što ispruži vrat, uzvikne: “Građanine krvniče! Još juče si se izjasnio kao pristalica principa demokratije; nije li sramota da me danas gušiš što služim upravo tim principima? ” Ali onda se na sceni iznenada pojavljuje treća osoba – liberalni abisinski publicista – i izjavljuje: “Tvoji zaključci, poštovani sugrađanine, potpuno su pogrešni. Shvati! Dok ovaj demokrata figurira kao predstavnik dva abisinska stuba sa prečkom između njih, on mora samo da se ‘brine o tome da bude savjestan u svojim obavezama u okvirima zakona’: da zamasti konopac, zategne omču i pravim abisinskim udarcem izbací klupu ispod tvojih, tabana, o građanine!”

Ne znam tačno šta mudrim publicistima odgovaraju u takvim slučajevima u Abesiniji, ali ne sumnjam da je nešto strašno izražajno!

Ali gospodin Viktorov se ne zaustavlja na tome. On ide još dalje. Ili bolje rečeno, spušta se još niže.

“Meni je, na primjer, savršeno razumljivo”, piše on, “da ako dopisnik stranog lista koji živi u Sofiji donese bugarskom demokrati, koji takođe ispunjava dužnosti cenzora u Sofiji, članak koji opisuje okrutnosti u Dimotiku ili besmislene egzekucije kod Mustafa-paše, da taj sofijski cenzor, bilo da je demokrata, socijalista ili anarhista, ne može da odobri takav članak. On, cenzor, nije uvjeren da se ta stvar dogodila baš onako kako je ‘neko’ ispričao sofijskom dopisniku... Ne propuštajući takav članak, cenzura bi donekle mogla da učini uslugu i samom autoru, jer, na primjer., u Dimotiku nisu počinjena nikakva zvjerstva – to je sada (kada?) već utvrđeno (ko je utvrdio?) sasvim sigurno (kako?)”. (Pitanja u zagradama su moja. L.T.)

I sami vidite kako stoje stvari. Gospodin Viktorov nam je obećao da ćemo ozbiljno raspravljati sa Generalštabom oko organizacije vojne cenzure. Ali to će se desiti u nekom trenutku u budućnosti, kada štab ne bude toliko zaokupljen “tekućim poslovima”... Ali u sadašnjosti, g. Viktorov trenutno preuzima na sebe da u potpunosti brani cenzuru štaba – upravo ono što je u

ovoj cenzuri bilo nečuveno, varvarsko i – da upotrijebimo pravu riječ – glupo. Gospodinu Viktorovu je, vidite, “sasvim razumljivo” da cenzor nije propuštao članke o bugarskim okrutnostima, ne znajući izvor informacija i sumnjajući u njihovu autentičnost. Ispostavilo se da je glavni kriterijum bugarske cenzure bila briga za istinu, za tačnost činjenica. Ispada da ako bih predao sofijskoj cenzuri dopis o neobuzdanoj samovolji i podmićivanju u sofijskoj komandi, onda bi ovaj dopis prošao nesmetano, jer oko karaktera komandanata ne može biti sumnje ne samo kod g. Viktorova, od koga se ne mogu sakriti čak ni “najsitniji detalji”, nego kod svakog od sofijskih cenzora. Ali ovo je već čista glupost! Kada je dopisnik htio da telegrafski javi nešto za što su cenzori mislili da služi “većoj slavi”, niko nikada nije provjerio njegove izvore. Nemirovič-Dančenko je nesmetano prosljedio plave konje junaštva i velikodušnosti u Moskvu – cijela stada. S druge strane, ako je poruka težila, po mišljenju cenzora, omalovažavanju “slave”, onda je ona neizostavno bila precrtana cenzorskom olovkom, bez ikakvog obzira na to da li je njen izvor bio nesumnjiv ili sumnjiv. Da li je neko u Sofiji sumnjao u činjenicu pokolja nad bugarskim muslimanima? No, smijemo li o tome javljati? Gospodin Viktorov sve to zna podjednako dobro kao i ja. A ako stvar prikaže kao da je cenzor precrtavao dopise jer je sumnjao u tačnost informacija, onda gospodin Viktorov jednostavno uranja u sferu potpuno nedozvoljene poluzvanične apologetike, koja ni po čemu nije bolja od rada naših biroa za informacije. Loša je profesija sofijskog dopisnika “Riječi”!

Ali nivo njegovog političkog razmišljanja je niži čak i od njegove profesije. Kao dopisnik liberalnih novina, on “savršeno razumije” ako se vojni cenzor upusti u oblast provjere izvora informacija stranog dopisnika. Zaista, sofijski cenzori su više puta iznosili ovaj argument kada su u pitanju činjenice koje su bile neprijatne sa stanovišta “veće slave”.

– Ne možemo da propustimo, jer ne znamo vaše izvore i sumnjamo u činjenice.

– Izvinite, ali vama nije do toga.

– Kako to mislite? Ako nešto propuštamo, znači da to potvrđujemo.

– Da li cenzura u Sofiji služi kao garancija ruskim čitaocima za ruske dopisnike? Vaša vojna cenzura, u onoj mjeri u kojoj postoji, treba da vodi računa o tome da naše komunikacije ne štete vojnim operacijama, i ništa više. A da li našim čitaocima govorimo provjerene ili neprovjerene informacije, istinu ili laži, to vas ne zanima. Za naše dopise odgovaramo svojim imenima, a naše novine svojom reputacijom.

Ponekad se tim argumentima moglo doprijeti čak i do cenzora. A sada gospodin Viktorov, slobodni novinar slobodne štampe, istupa pred javnošću sa ovim vrlo patrijarhalno-policijskim pogledom na vojnu cenzuru, kao na majku-komandanta koja kontroliše izvore, provjerava informacije, prati dobar

moral novinara, pa čak im čini “usluge” (!), štiteći ih od pogrešnih koraka.

Ne znam na kojim modelima je gospodin Viktorov razvijao svoj politički način razmišljanja. No, to i nije bitno za posao. Da u Rusiji ima mnogo građana, uključujući i liberale, uključujući i bijesne ljude, koji su u svojim srcima zadržali mnoge obrasce feudalne državnosti, u to nisam sumnjao. Ali ako “Riječ”, zvanični organ liberalne stranke, svojim čitaocima prenosi ovo budavo policijsko smeće kako bi zaštitio cenzuru Savova-Fičeva-Radeva od optužbi podmuklih ruskih novinara, to je već pravi politički skandal!

Šta, međutim, gospodin Viktorov piše o suštini pitanja, dakle o zločinima na Balkanu? Piše malo toga, ali piše loše! Poricanje, priznaje i priznajući, poriče. Trudi se da neselektivno kompromituje sve podatke na koje sam se ja oslanjao, a istovremeno ostavlja sebi put za povlačenje, obećavajući nekakve “prave” podatke o balkanskim zločinima. Gospodin Viktorov piše nerazgovjetno, piše loše, a “Riječ” ovu lošu i namjernu nejasnoću predstavlja kao šnjeli odgovor.

U dva slučaja, g. Viktorov se usuđuje da direktno negira: 1) kod Mustafa-paše nije bilo “pogubljenja pretvorenih u đavolsku igru dokonih oficira”, jer su se desila “samo dva pogubljenja”, 2) “nije bilo apsolutno nikakvih zvjerstava u Dimotiku – to je sada definitivno utvrđeno.”

“Samo dva pogubljenja” u Mustafa-paši. Gdje je ovdje naglasak: na dva pogubljenja ili na Mustafa-paši? Da li gospodin Viktorov hoće da kaže da nije bilo brojnih egzekucija debelih Turaka, pod plaštom “pogubljenja” bašibozuka i špijuna, ili samo hoće da kaže da sam ovu “đavolju igru” pogrešno smjestio u Mustafa-pašu, gdje su se navodno dogodila “samo dva pogubljenja?” Gospodin Viktorov piše nejasno. A piše nejasno jer zna više nego što želi da kaže.

Što se tiče Dimotike, “sada je sasvim jasno utvrđeno” da tamo nije bilo zločina. Utvrđeno? Znači morali ste da utvrđujete? Šta je bio razlog tome: nečija nemarna prepiska ili oprezno ćutanje gospodina Viktorova? Ko je to utvrdio? Kada je utvrđeno? Zašto “neko” ko mi je pričao o zvjerstvima u Dimotiku izaziva kod g. Viktorova samo osjećanja solidarnosti sa cenzurom, a “neko” (štab?), ko je opovrgao ovu informaciju, njemu uliva potpuno povjerenje? Kakva neravnomjerna distribucija oštrih kritika i nagle lakovjernosti!

O zvjerstvima u Dimotiku su mi pričali ranjeni Bugari. Veoma značajnu potvrdu ovih priča dao je i na osnovu ličnih zapažanja meni i dr R. Godelu, dopisniku “Frankfurter cajtunga”, gospodin Bomon – dopisnik “Dejli telegrafa”, veliki bugarofil, koji je branio potrebu predaje Carigrada Bugarima. Da li je moguće da je “neko”, inspirišući gospodina Viktorova, operacije u Dimotiku jednostavno svrstao u kategoriju “pogubljenja” ili “nužnih vojnih mjera predostrožnosti” i na taj način utvrdio da je u Dimotiku sve išlo kako treba?

No da li je težište optužbi u pogubljenjima u Mustafa-paši i zvjerstva u Dimotiku? Zašto gospodin Viktorov izdvaja samo ova dva primjera i tako ih nerazgovjetno “opovrgava”?

Zato što se nada da će svojim nejasnim opovrgavanjem indirektno kompromitovati ostala otkrića, u koja se ne usuđuje da dirne.

O, gospodin Viktorov “ne želi da kaže da nigdje nije bilo nikakvih zvjerstava”. Istina, on sam, takav lovac na “najsitnije detalje”, nije vidio ništa: nije se dogodilo. Gospoda Piljenko i pukovnik fon Drajer (“Novo vrijeme”), kapetan Mamontov iz “Jutra Rusije” i Nemirovič-Dančenko iz “Ruske riječi”, Kuznjecov iz “Glasa Moskve” takođe ništa nisu vidjeli. Zvjerstva su se, doduše, dogodila, ali onih šest ruskih dopisnika koje je, za razliku od mnogih drugih, glavni štab primio u dubinu poprišta ratnih dejstava, ništa nisu vidjeli svojim očima: ne možeš sve da pratiš. A one koji su nešto vidjeli, ali su željeli da vide više, štab nije primao, čak ih je vraćao nazad u Sofiju. Tako da šestorica očevidaca koje je imenovao gospodin Viktorov koji nisu vidjeli ništa loše nisu samo dopisnici – već pravednici, izabrani prstom generalštaba. Moramo priznati da je osjećaj zahvalnosti djelovao opuštajuće na njihove organe zapažanja.

Ali gospodin Viktorov je barem nešto čuo, ako ne i vidio – istina, tek nakon što su se otkrića o okrutnostima pojavila u ruskoj i evropskoj štampi. Čuo je za nasilje u Makedoniji. Ali ovdje se nije radilo o vojsci, čak ni o četama, već gotovo isključivo o “nasilnim makedonskim elementima koji su... uživali u pljački i osveti”. Zašto gospodin Viktorov nije ranije pisao o tome? Zašto je tek sada govorio o “nasilnim elementima”, a i onda samo da bi opovrgao tuđa otkrića? Ali zna li on nešto pobliže o ovim “elementima”? Na primjer, imam kopiju pisma bugarskog zvaničnika poslatog iz jednog od osvojenih gradova Makedonije drugom zvaničniku u Sofiji, a u ovom pismu zaprepašteni zvaničnik kaže da su u bandu, čiji su članovi uz pomoć ubistava i pljačke za kratko vrijeme sakupili kapital od 20 – 30 hiljada franaka, uključene ne samo niže administrativne ličnosti, nego – po sumnjama stanovništva – i načelnik okružnog odjeljenja policije i ... mitropolit!

Što se tiče četa, čak ni gospodin Viktorov nije čuo skoro ništa. A one su ipak sve osvojene pokrajine ispunile sramotom svojih djela, tako da je srpski generalštab morao da ih raspusti još za vrijeme vojnih operacija. Bugarski štab to nije uradio. U svom pismu gospodinu Todorovu, direktno sam ukazao na krvavo djelovanje Makedonske legije, a gospodin Viktorov bi, da je htio, mogao mnogo da nauči o tome od bivših učesnika rata – dobrovoljaca koji su trenutno u Sofiji.

I što je najvažnije – redovna vojska. Na tome je težište optužbe. Ja sam kategorički tvrdio i tvrdim da je dokrajčivanje ranjenika i strijeljanje zarobljenika ugrađeno u sistem. Pitao sam gdje su mnogi ranjenici koje Turci

26 Fr. *optužujem*, što se odnosi na čuveni članak Emila Zole u kome istupa u odbranu francuskog oficira Alfreda Drajfusa, podvrgnutog progonu u montiranom sudskom procesu vojnih vlasti. (Prim. prev.)

nisu pokupili, o čemu je bugarski štab više puta izvještavao. Međutim, upravo ovdje, po ovom središnjem pitanju, gospodin Viktorov postaje potpuno nerazumljiv. Ništa nije ni vidio ni čuo. Istina, pročitao je nešto o bugarskim zvjerstvima u njemačkoj štampi i čak se “sa izvjesnim povjerenjem odnosi prema ovim, možda preuveličanim informacijama, jer su one prikupljene na licu mjesta složenim i mukotrpnim radom.”

Istina, on pouzdano zna da će se oni isti demokrate i radikali u cenzuri koji su nas spriječili da pravovremeno dignemo glas protesta, nakon rata (kada sve žrtve budu pobijene. L.T.) ozbiljno pozabaviti pitanjem svih zloupotreba, svim zvjerstvima, i formulisati svoje, bugarsko “*j'accuse*”.²⁶ A gospodin Viktorov je unaprijed čvrsto ubijeđen da će ova “optužba” biti “razumnija i samim tim strašnija” od mojih otkrića. Iz ovoga proizilazi, izgleda, da moja otkrića nisu pretjerana, već potcijenjena. Ispostavilo se da su u suštini potpuno tačna, jer ih potvrđuju “komplikovane i mukotrpne” njemačke istrage, prema kojima se gospodin Viktorov odnosi sa izvjesnim povjerenjem, i što je najvažnije, jer će se nadolazeća otkrića štabnih tužitelja ispostaviti kao čak još “strašnija”. Ispada, dakle, da moji izvori nisu bili toliko loši, pa čak ni uopšte loši. Ne smatrajući da je za mene moguće da se prepustim pod pokroviteljstvo bugarskog štaba kao privilegovani (zbog sposobnosti da ne vidim i ne čujem) novinar i samim tim ostanem u Sofiji, bio sam, kako se pokazalo, vrlo dobro svjestan druge strane vojnih podviga, na koje su “privilegovani” zatvarali oči. Neću da krijem da se, odlazeći u Bugarsku, uopšte nisam pripremao za ulogu “pjevača u logoru bugarskih vojnika”. Znao sam da će o ovoj zemlji obilato brinuti drugi. I nisam pogriješio. Istovremeno, bio sam sklon da posumnjam da “pjevači u logoru ratnika”, poput slavuja, ne vide ništa oko sebe dok pjevaju. Ni u ovome nisam pogriješio. Kao principijelni protivnik rata, svoju pažnju sam, naravno, usmjerio prije svega na činjenicu o iskvarenosti morala koju rat neminovno nosi sa sobom. Ko je bio taj “neko” koji me je obavijestio, o kome gospodin Viktorov govori sa takvim prezirom? Ranjeni bugarski vojnici i oficiri. Upravo su mi oni pričali o ubijanju ranjenika i strijeljanju zarobljenika – u Sofiji, kao i u Beogradu – jedni sa instinktivnim gađenjem, drugi uzgredno i ravnodušno, treći sa svjesnim moralnim ogorčenjem. Zbog ovih mojih svjedoka, koji su upravo došli sa krvavog bojnog polja i, ležeći na bolničkom krevetu ili sjedeći sa zavijenom glavom u mojoj hotelskoj sobi, prepričavali mi tok događaja do detalja – zbog ovih svjedoka i očevidaca, moja savjest novinara je mirna: po pitanju bugarskih svireposti oni neće izmišljati klevete...

Da, naravno, nisam imao priliku da provjeravam “najsitnije detalje”, nisam radio “komplikovane i mukotrpne” poslove. Ali čak i ono malo i nedovoljno što sam znao, nije li me to obavezalo da odmah podignem glas protesta i ogorčenja u ruskoj štampi? Zar je novinar – tužilac koji sastavlja optužnicu na

osnovu proučavanja svih uslova i okolnosti djela? Da li je novinar – istoričar koji mirno čeka da se materijali nakupe kako bi ih doveo u red? Da li je novinar samo šnjeli knjigovođa događaja? Ne dolazi li samo njegovo ime (žurnalista) od riječi *journal*, dnevnik? Zar on nema obavezu u odnosu na današnji dan?

Gospodin Viktorov, u iščekivanju vremena kada će bugarski cenzori postati tužitelji, a bugarski generalštab biti oslobođen tekućih poslova, smatra da je moguće – ovo je njegova vlastita izjava – “strpljivo čekati i pridružiti se ‘zavjeri ćutanja’ u odnosu na ... ‘eklatantna otkrića’ g. A. Otoa. Obećava nam zbog toga da ćemo se – u zajedničkim šetnjama – raspravljati sa oficirima štaba o najboljem uređenju institucije cenzure i podržati buduće optužbe penzionisanih cenzora. Nakon završetka rata, nakon što strašni posao bude obavljen do kraja.

Nije li ovo ismijavanje javnog mnjenja! I u koje vrijeme su Viktorovi i, što je najvažnije, njihovi gospodari smatrali da je moguće “strpljivo” ćutati o balkanskim zvjerstvima? Upravo u vrijeme kada su politički piromani davali sve od sebe da našu vlastitu zemlju uvuku u međunarodnu opštu tuču. Nije li to nama novinarima, nama koji želimo da budemo poštteni novinari, nametnulo deseterostruku obavezu da otvorimo oči ruskom narodu za strahote i zločine koji se kriju iza “patriotske” i “nacionalne” fasade rata? Pri tome je, razumije se, postojala opasnost da se pogriješi u detaljima i da se nekoliko “pogubljenja” iz Lozengrada prebaci u Mustafa-pašu. Ali u osnovi ovih otkrića, kao što su pokazali dalji podaci prikupljeni u novinama i knjigama, bila je istina.

A u osnovi ćutanja nije bila pedantska želja da se saznaju činjenice do najsitnijih detalja, ne, u njegovoj osnovi je bila laž. Da, laž. Politička kalkulacija, nespремnost da se posvađamo sa nekim ljudima, i što je najvažnije, nespремnost da se neka politika sruši strašnim činjenicama. Jer kada je riječ o “turskim zvjerstvima”, tom imaginarnom čistunstvu nema ni traga. U istom broju novina u kome g. Viktorov propovjeda vrlinu strpljenja i ćutanja, štampan je, pod podebljanim naslovom “Masakr hrišćana”, agencijski telegram o istrebljivanju tri hrišćanska sela od strane Turaka – zajedno sa neimenovanom “mladom ženom sa djetetom.” A, s obzirom na ove okolnosti, koliko uvredljivo i licemjerno za moralni instinkt zvuči završni, slabašni i zlonamjerni zahtjev gospodina Viktorova da podijelim s njim svoje stavove o pitanjima “etike profesionalnog dopisa”. Nisam imao i nemam želju da se upuštam u “etičku” raspravu sa njim. Ali pošto on na tome insistira, mogu formulisati samo jedan princip “profesionalne etike”, koji mi se čini najneospornijim i najsveobuhvatnijim zahtjevom:

Ne laži!

Beč

“Kijevska misao” br. 39., 8. februar 1913. g.

U poretku stvari!

Satjerana u ćošak, "Riječ" je sa prikrivanja prešla na poricanje. Ali s obzirom na potpunu bezizlaznost situacije, gospodin Miljukov se više ne pokazuje, ostavljajući starijeg domara iz "Štampe" i izvjesnog Viktorova iz Sofije da mu prikriju tragove. Stariji domar nastavlja svoju "spontanu" taktiku, odnosno govori grube gluposti, s jednom jedinom svrhom – da pokaže da je budan i da drži metlu koja mu je povjerena.

Što se tiče gospodina Viktorova iz Sofije, mito kod njega, naravno, prolazi glatko. Zašto je Viktorov pisao o turskim zločinima, a ćutao o bugarskim? Pa zbog toga što je liberalni kurs to zahtijevao. Gospodin Viktorov, advokat stambolističkog generalštaba među lopovskim generalima, nikome nije poznat, ni za šta nije odgovoran, i sam po sebi nikoga ne zanima. On je samo čovjek iz Sofije po sistemu gospodina Miljukova. I da li je on kriv ako mu dodijele nerješiv zadatak?

Spašava se najbolje što može. Potpuno zaobilazeći suštinu optužbi, svoju mentalnu energiju koncentriše na to da pokaže da u svijetu ne postoje "samostalni dopisnici" kao što je on. U "Kijevskoj misli", kaže gospodin Viktorov, "dva dopisnika su slala lažne dopise sa mjesta na kojima nikada nisu bili. Da li je to istina ili ne, ne znam. Razjašnjavanje ovoga je dužnost "Kijevske misli". Šta je gore: da li da lažem o mjestima na kojima nisam bio, kao što su, po riječima Viktorova, uradila dva druga dopisnika, ili da lažem o mjestima gdje sam bio, kao što to čini sam gospodin Viktorov – neću analizirati. Ali činjenice koje sam objavio, informacije na koje sam se oslonio, nemaju nikakve veze sa pomenuta dva dopisnika, sa kojima nisam imao apsolutno nikakvih dodirnih tačaka. A bez obzira da li je neki dopisnik lagao o opsadi Adrijanopolja ili ne, to je u svakom slučaju bila njegova pojedinačna laž, za koju bi on bio kriv, i trebalo bi da pretrpi zasluženu kaznu. Ali gospodin Viktorov ne laže kao pojedinac. On služi sistemu. A govorili smo samo o sistemu liberalnog falsifikovanja javnog mnjenja.

Viktorov se spašava najbolje što može. U nastojanju da skrene pažnju sa suštine optužbe, on me pred čitaocima "Riječi" optužuje da pišem pod raznim pseudonimima i preporučuje da za primjer uzmem... izvjesnog Viktorova iz Sofije, koji se, vidite, potpisuje uvijek svojim imenom (a iza tog nikome poznatog potpisa, dodajmo i to, krije se kao iza kamenog zida).

Istina je da ja pišem pod pseudonimom. Ali ne sumnjam da čak i stariji domar iz "Riječi" zna zašto sam ja, slično mnogim mojim drugovima, lišen privilegija gospode Viktorovih koji se uvijek i svuda potpisuju "svojim jedinstvenim potpisom". To nikada nije zavisilo od moje dobre volje. Ako Viktorov iz Sofije, advokat stambolističkog štaba, koji je, po sopstvenom

priznanju, vezan uzajamnim jemstvom “dobre vjere” sa Piljenkom iz “Novog vremena”, zavitla ovu činjenicu na mene kao optužbu, onda je to samo radi poretka stvari. Ali ako ta “Riječ”, koja je tako stroga u pogledu razotkrivanja pseudonima novopečenog Medvjedskog, štampa kukavičku, mada nedorečenu do kraja, gadost svog radnika, to je... međutim, i to takođe spada u poredak stvari.

Mogu da kažem samo jedno: bez obzira na pseudonime koje me je prokleta sudbina natjerala da koristim, uvijek osjećam isti prezir prema liberalnom novinarstvu, koje se bratimi sa Piljenkom, zalaže za imunitet Medvjedskog i optužuje ruskog socijalističkog novinara što koristi “pseudonime”.

“Luč” br. 53., 5. mart 1913. g.

U odbranu “dobronamjernog ćutanja”

I tako, još jednom pišem, a nadam se posljednji put, o gospodinu Viktorovu, koji smatrajući “dobronamjerno ćutanje” obavezom novinara u odnosu na zločine na Balkanu, u drugim slučajevima svojom dužnošću smatra beskrupuloznu pričljivost.

Gospodin Viktorov, koga je “Riječ” isturila na čelo odbrambene linije, očigledno je ozbiljno zamišljao da se zaista radi o njemu samom: da rusko javno mnjenje gori od nestrpljenja da otkrije zašto je on, gospodin Viktorov, taj koji ćuti kao mrtav čovjek – iako je bio živ i zdrav – dok su drugi ljudi ubijani. Urednici “Riječi”, sa svoje strane, ne smatraju potrebnim da objašnjavaju gospodinu Viktorovu njegovu kobnu zabludu – iz prostog razloga što je mnogo zgodnije izložiti udarcima gospodina Viktorova nego sebe.

Ali stvar ipak nije u gospodinu Viktorovu. Ono što je u njegovom ćutanju bilo individualno nikoga ne zanima. Da li je ovo ćutanje bilo “savjesno”, ogorčeno, da li je predstavljalo opomenu ili nešto treće, uopšte nas ne zanima. Ćutanje gospodina Viktorova poklopilo se sa ćutanjem čitave “Riječi”. A ćutanje “Riječi” poklopilo se sa ćutanjem čitave štampe koja je slavenofilska i koja podstiče slavenofilstvo. Ćitali su i ćute “Riječ”, “Ruski glasnik”, “Ruska riječ”, “Novo vrijeme”, “Rusija”. Radilo se samo o ovoj opštoj, direktnoj i istovjetnoj tišini, a ne o pojedinačnom ćutanju gospodina Viktorova, koga je bugarski generalštab primio u službu u svojstvu pitomog i bezopasnog novinara. Istina, gospodin Viktorov je jamčio za savjesnost svih onih koji su ćitali, koji su gledali a nisu vidjeli, slušali a nisu čuli: svojim potpisom je potvrdio da je Piljenko iz “Novog vremena” u podvigu ćutanja koji je sam sebi nametnuo isto tako “savjestan” kao Viktorov i da se on, Viktorov, odlikuje istom savjesnošću kao i Piljenko. Ali ovdje je stvar pokvarila sama “Riječ”,

koja je balkanske spise gospodina Piljenka nazvala podhalimovskim (ulizivačkim). A za čitalačku publiku, složitete se, apsolutno je nemoguće da na velikoj udaljenosti razlikuje stručno savjesno ćutanje gospodina Viktorova od ulizičkog ćutanja gospodina Piljenka. Čitalačka publika smatra da ima pravo da u potpunosti odbije da razjašnjava pojedinačne motive ćutanja gospodina Viktorova, koji je tako bezočno svoju malu figuru uveo u središte velikog pitanja. Za javno mnjenje ostaje ova politička činjenica: “Riječ”, “Novo vrijeme” i “Rusija” su ćutali o zvjerstvima koje su počinili Bugari i Srbi. A ako vjerujete gospodinu Viktorovu na riječ i želite da objasnite ovo jednostrano dugotrajno ćutanje “dobrom namjerom”, onda ćete morati priznati da je rekord takve dobre namjere i volje srušila, u svakom slučaju, “Rusija”. “Riječ” je, doduše zaobilazno, nešto i priznala. Piljenko je nešto još ranije nagovijestio, ali poluslužbeni slavenofil Gurljand još nije rekao ni jednu jedinu riječ. Shodno tome, pošto se savjesno izjednačio sa Piljenkom, g. Viktorov nije ni dostigao moralne visine Gurljanda. A javno mnjenje – odnosno onaj njegov dio koji mi njegujemo, ima puno pravo da ignoriše motive koji su vodili agente Viktorova, Piljenka i Gurljanda – svakog ponaosob. Ono, ovo javno mnjenje, već je izvelo jednostavan i neosporan zaključak da ako “Riječ”, s jedne strane, i “Rusija”, s druge strane, svakodnevno i, naravno, bez ikakve provjere, dostavljaju svojim čitaocima informacije o turskim zvjerstvima koja se nastavljaju, pretežno iz bugarskih i srpskih izvora, a istovremeno zataškava sve informacije o bugarskim i srpskim okrutnostima koje nisu stizale iz turskih, već iz ruskih, njemačkih, francuskih i engleskih izvora – onda su postojali opšti razlozi za takav tok akcije, a oni leže u moralnim kvalitetima Viktorova Sedamnaestog nego u interesu već poznate politike. “Ta politika je, dakle, takva”, zaključio je čitalac, “da je zahtijevala namjerno prikrivanje čitavog niza činjenica i pojava od mene. Stoga je ovakvu politiku moguće odobriti ili čak prihvatiti isključivo bez poznavanja svih elemenata od kojih se ona sastoji. Ali politika, vanjska ili unutrašnja, koja zahtijeva obmanjivanje javnog mnjenja zemlje je loša politika. Ne mogu vjerovati takvoj politici. I nije me briga za književnu nevinost Viktorova Sedamnaestog.”

Ali gospodin Viktorov nipošto ne želi da trpi takvu principijelnu formulaciju pitanja. Traži da se istovremeno ne zaboravi njegov petogodišnji boravak u Bugarskoj, njegova osviještenost, njegova savjesnost, njegova plemenitost. U međusobnoj garanciji ćutanja koje organizuje slavenofilstvo, on ne pristaje da bude Viktorov Sedamnaesti, on želi da bude jedini iz svoje vrste.

On na svakom koraku ističe čitaocu svoj petogodišnji boravak u Bugarskoj, kao da kvalifikacija prebivališta zamjenjuje kvalifikaciju savjesnosti ili kvalifikaciju... uvida! Umjesto direktnog i jednostavnog odgovora na pitanje:

da li su bugarske trupe istrijebile bugarske muslimane i zarobljene i ranjene Turke, i vješale civile pod izgovorom špijunaže, on proklamuje moralne maksime, poput one da naprednjačka štampa “čuva istinu, prije svega i uprko (!) svemu”, i da je zbog toga... šta zbog toga?... da je zbog toga on, Viktorov, ćutao i ćuti o takvim činjenicama, čije detalje, naravno, nije uvijek mogao da utvrdi, ali u čiju suštinu, naravno, uopšte ne sumnja. To je loša strana svih ovih izmišljenih negodovanja, svega tog samoodržanja, ovog udaranja u prsa. Sve je to u maniru Tartifa, i ništa više. Gospodin Viktorov zna, zna i ne sumnja, da je slavni Radko Dimitrijević izdao naređenje da se preduzmu mjere za ubrzanje transporta istrebljenjem ranjenih i zarobljenih Turaka i da je ta naredba bila široko primjenjivana. Gospodin Viktorov zna da su pod izgovorom da su špijuni i bašibozuk istrijebljeni mirni Turci. On zna da je selo (da li samo jedno?) muhamedanskih bugarskih seljaka (Pomaka) potpuno srušeno. On to sve zna. On zna da kao dopisnik uopšte nije bio u obavezi da iznosi tačan broj ili nominalni spisak svih zaklanih i silovanih, ali da je bio u obavezi da ne skriva samu činjenicu masovnih zvjerstava, u koju nije mogao sumnjati... Nijedan od ruskih dopisnika s kojima sam imao prilike da se sretnem nije sumnjao u to – a većina njih pisala je u slavenofilskim novinama. Pogotovo mi je poznato da je jedna od ovih novina pažljivo uklonila iz tekstova svog dopisnika iz Sofije i najmanji nagovještaj bugarske okrutnosti – čak i onaj koji je prošao kroz sito cenzure. Da li su i druge slavenofilске redakcije postupile na isti način, ili su i sami njihovi dopisnici bili “dovrtljiviji” i u potrazi za plavom pticom apsolutne istine uspjeli da ne vide strašnu istinu koja se oko njih događa – to je, naravno, nebitno. Ali uzajamna garancija ćutanja bila je politička činjenica, a ruski čitalac nikada neće zaboraviti da je prevaren u jednoj od najkritičnijih epoha u političkom životu Evrope. A s obzirom na ovu okolnost, gospodinu Viktorovu iz “Riječi” je sto puta isplativije da se utopi među ostalih šesnaest Viktorova nego da se brine da se njegov lik na dugo vremena utisne u pamćenje čitaoca.

Politički lik gospodina Viktorova postao mi je jasno vidljiv već iz njegovog prvog polemičkog feljtona, u kome je preuzeo na sebe da brani bugarsku vojnu cenzuru od optužbi – ne samo mojih, već i cijele nezavisne štampe uopšte. Tamo je razvio – a “Riječ” mu je zbog toga ustupila svoje kolumne – feudalno-policijsko gledište o vojnoj cenzuri, kao o majci-komandantu koja ne samo da čuva tajne vojnih operacija, već i motri na dobar karakter novinara, provjerava izvore njihovih saznanja i usmjerava ih na pravi put. Pod svoju zaštitu uzeo je one bugarske “radikale” koji su smatrali mogućim da se pretvore u agente cenzure stambolističkog generalštaba kako bi spriječili novinare da razotkriju nasilje i tako obuzdaju silovatelje. Nepopustljivi sofijski legitimista iz “Riječi” tražio je prećutno priznavanje cenzure, kao *dura lex*-a.

Bio sam toliko nerazborit da usput primijetim da u ovoj definiciji kadrovske cenzure – “glupi leks” – treba izbrisati barem drugu riječ, jer bugarska vojna cenzura nije “*lex*” (zakon), nego proizvoljna tvorevina stambolističkog generalštaba koja je iznad prava. Viktorov nije mogao da odoli i požurio je čak i u ovom sasvim sporednom pitanju da se pokaže u svojoj punoj veličini, kao ljubitelj istine, kog je generalštab odobrio za upotrebu. “Vaše ukazivanje na državni udar”, piše gospodin istinoljubac, “koji je navodno jedini način da se uvede vojna cenzura u Bugarskoj, jednostavno je rezultat vašeg, gospodine A. Oto, nepoznavanja bugarskog ustava.” Čitalac je prirodno plašljiv, a ton nasrtaja je ovdje sračunat da ga zastraši. Međutim, umjesto ove nepotkrijepljene tvrdnje, bilo bi bolje da se gospodin Viktorov jednostavno pozvao na onaj član bugarskog ustava u kojem je našao pravni osnov za cenzuru. To, međutim, Viktorov ne čini. Zašto? Pa zbog toga što ne postoji takav član. Vojna cenzura je u Bugarskoj prilično antiustavna. Ovo nije samo moje mišljenje, i nije samo mišljenje čitave prave bugarske demokratije – moralni bugarski “oktobristi” koji cenzuru vide kao “tužnu neophodnost” gledaju na to pitanje na potpuno isti način. Ali gdje i kada reakcionari nisu štetu nanijetu ustavu opravdavali zahtjevima “neophodnosti”!

Ne znam kako sam generalštab gleda na svoje ilegalno potomstvo. Ali ne sumnjam da je štab veoma zainteresovan da se njegov djelimični državni udar – suprotno glasu demokratije – protumači kao akt koji je u potpunosti u skladu sa ustavom. Gospodin Viktorov ne daje takvo tumačenje jer ne zna kako to da učini. Ali on iznosi takvu tvrdnju. Pokazuje da je “spreman da pokuša” jer se radi o odbrani bugarske vojne reakcije od optužbi bugarske i ruske demokratije. Takav je taj vitez “ove istine”.

“Kijevska misao” br. 66., 7. mart 1912. g.

7. Rat i socijaldemokratija

Njihov rad

Naši potomci, koji će živjeti u zdravijim uslovima od nas, slijegaće ramenima od užasa, učeći iz istorijskih knjiga o načinima na koje su kapitalistički narodi rješavali svoja kontroverzna pitanja. Najkulturniji dio svijeta, Evropa, pretvorena je u stalni vojni logor. Vlade se bave isključivo opremanjem što većeg broja ljudi najbrutalnijim mogućim oružjem za uništavanje. Buržoaske stranke u parlamentima predaju sve više stotina miliona vladama za potrebe

vojske i mornarice. Buržoaska štampa svih zemalja širi uzbunu i truje narodnu svijest otrovom šovinizma.

Evo već je pola godine kako se na Balkanskom poluostrvu prosipa ljudska krv. Male balkanske dinastije razvile su apetite, svaka težeći da dobije što veći udio u evropskoj Turskoj; zbog Adrijanopolja i Skadra umire sve više hiljada turskih, bugarskih i crnogorskih seljaka, radnika i pastira. Istovremeno, odnosi između samih balkanskih saveznika su zategnuti do krajnje mjere. I nema ničeg nevjerovatnog u tome da će kraj rata saveznika sa Turcima biti početak rata Bugara sa Grcima ili Srbima – zbog podjele plijena. Šesta balkanska “država”, Rumunija, koja nije učestvovala u ratu, ipak osjeća veliku potrebu da prisvoji ono što se labavo drži, a Bugarskoj je, kao što je poznato, ispostavila svoj račun “za nemiješanje”. I još se ne zna čime će se obje strane potpisati na tom računu: običnim mastilom ili, opet, krvlju.

Ali balkanski rat ne samo da je uništio stare balkanske granice, ne samo da je do bijelog usijanja rasplamsao međusobnu mržnju i zavist malih balkanskih država, već je i kapitalističke države Evrope na još dugo vremena izbacio iz ravnoteže.

Šest velikih evropskih država podijeljeno je na dvije zavađene grupe: s jedne strane stoji trojni savez (Njemačka, Austro-Ugarska i Italija), s druge strane trojna Antanta (Engleska, Francuska i Rusija). Ove dvije grupe su djelovale na Balkanu po starom pravilu svih nasilnika: “zavadi pa vladaj!”. Njemačka i Austrougarska su “podržale” Tursku i Rumuniju, odnosno slali su tamo svoje vojne instruktore (rukovodioce) i prodavali svoju robu po visokoj cijeni, a posebno puške i topove. Trojna Antanta je na potpuno isti način “podržala” Bugarsku, Srbiju i Grčku na Balkanu.

Stoga vojni slom Turske i jačanje balkanskih saveznika na njen račun navodi vodu (bogato umrljanu krvlju) na mlin trojne Antante.

Opijeni “slavenskim” pobjedama, naši ruski ultrapatrioti vjeruju da je konačno došao povoljan čas da se uz pomoć pobjedničke balkanske “braće” obračunaju sa omraženom Austrougarskom. Francuski šovinisti, iz istih razloga, smatraju da je vrijeme da se obračunaju sa Njemačkom za njihov poraz 1870. godine, kada je Francuska izgubila dvije pokrajine: Alzas i Lorenu. S druge strane, Austrougarska se, u borbi za svoj uticaj na balkanskom tržištu, koje prijeteći joj izmakne, naoružava do zuba, mobilise svoje rezerve, zveckajući oružjem, jednom riječju – na svaki mogući način pokazuje da ne namjerava da odustane od svojih pozicija pred prijetecim povucima peterburških političara i njihovim srpskim odjecima. Njemačka, koja je sa svojom moćnom vojskom stajala iza Austrije, takođe je na svoj način uzela u obzir promjene koje su se dogodile i izvela svoj zaključak: pojačati naoružavanje!

Evropska ravnoteža, koja je i ranije bila izuzetno nesigurna, sada je potpuno poljuljana. Teško je predvidjeti da li će arbitri evropskih sudbina ovog puta odlučiti da se stvari dovedu do panevropskog rata. Ali jedan rezultat šovinističkih napora već je očigledan: širom Evrope bjesomučni rast militarizma (opremanja vojske), dok međunarodna banda trgovaca koji prodaju bojne brodove, topove, puške i barut ubire basnoslovne zarade.

Mobilizacija Austro-Ugarske, koja je u ovom trenutku samo smanjena, ali ne i otkazana, već je progutala stotine miliona rubalja, dovela je u rasulo cjelokupnu ekonomiju zemlje, i podvrgla radničke mase užasima nezaposlenosti i gladi. Da bi ojačala svoju vojsku, Njemačka odmah iz ekonomskog opticaja povlači pola milijarde rubalja a, osim toga, sprema se i da poveća svoj vojni budžet za 100 miliona rubalja godišnje.

Francuska, nastojeći da brojčano izjednači svoju vojsku sa njemačkom, sprema se da napravi reakcionarni skok unazad, zamjenjujući dvogodišnji vojni rok trogodišnjim; istovremeno povećava svoj vojni budžet. Konačno, Rusija značajno povećava svoj vojni kontingent (godišnji prijem vojnika) i povećava troškove za vojsku i mornaricu za 144 miliona rubalja u odnosu na prošlu godinu. Sada je u našoj zemlji proglašen vojni budžet za 1913. – strašno je reći – od 866 miliona rubalja, šest puta više od troškova javnog obrazovanja.

Takvi su rezultati rada kapitalističkih vlada, buržoaskih partija i profesionalnih diplomata: rast ionako nepodnošljivog tereta militarizma, usporavanje kulturnog razvoja, porast šovinističke ogorčenosti i – kao kruna svega – stalna opasnost od krvave opšte tuče evropskih naroda u perspektivi!

“Luč” br. 61. (147.), 14. mart 1913. g.

Rad proletarijata

Krvavi haos i opšte osiromašenje na Balkanu, dominacija imperijalizma širom Evrope, grozničavi rast naoružanja, opasnost od međunarodnog rata koja stalno visi nad glavom – takvo je društveno i političko stanje u tzv. sadašnjem trenutku. I svaki misleći čovjek, koji nije prodao dušu đavolu šovinizma, mora se zapitati: da li je zaista zbog ovog sramnog rezultata čovječanstvo patilo i borilo se dugi niz vjekova? Da li je zaista glavni zadatak naše tehnologije da napravi sve bolje mašine za ubijanje? Zar zaista ne postoji drugi način da se čovječanstvo organizuje na našoj planeti, osim putem međusobnog istrebljenja, sakaćenja i propasti?

I zaista bi se moglo očajavati pri pogledu na sve ovo krvavo ludilo, kada se uz njega ne bi vršilo veliko djelo razuma i čovječnosti: rad međunarodne socijaldemokratije. Gospodari rata prekrivaju bojišta unakaženim leševima, diplomate kuju nove spletke, patriote na berzi patenata trguju topovima i

oklopnjačama, ministri finansija crpe milijarde iz nacionalne ekonomije za vojsku i mornaricu, buržoaske partije i njihova štampa siju gdje god mogu opijum nacionalne mržnje – a istovremeno ideje socijalizma zahvataju svijest radnih masa, vaspitavajući ih u svim zemljama u duhu solidarnosti i međunarodnog bratstva. Raste broj ratnih brodova, rastu vojne zalihe dinamita, ali istovremeno raste i snaga klasno svjesnog proletarijata. On se neumorno i beskompromisno bori u cijelom svijetu protiv svih nasrtaja imperijalizma, protiv diplomatskih spletki i intriga, protiv međunarodnih avantura, protiv pogubnog militarizma – za mir i bratstvo naroda.

Uoči balkanskog rata, kada su sve buržoaske stranke na Balkanu bile obuzete naletom militantnog entuzijazma, mlada balkanska socijaldemokratija je hrabro podigla svoj glas upozorenja i protesta. U srpskoj skupštini, prilikom pojedinačnog glasanja o kreditima za potrebe budućeg rata, među nizom patriotskih “da”, čulo se jedno hrabro “ne”: bio je to glas našeg prijatelja Lapčevića, vođe srpskog proletarijata. U isto vrijeme, naš prijatelj Sakazov je u bugarskom narodnom sobranju (parlamentu) govorio protiv zbijene falange buržoaskih patriota smjelim riječima socijalističkog protesta protiv politike gvožđa i krvi. I ne kroz smrtonosne cijevi balkanskih topova, već kroz usta Lapčevića i Sakazova, govorila je bolja budućnost balkanskih naroda.

Ludilu nezasitog militarizma nedavno su se u zajedničkom manifestu suprotstavili predstavnici socijalističkog proletarijata Njemačke i Francuske. Izjavili su da ih državna granica ne razdvaja. Francuski radnici sada vode odlučnu borbu udruženim snagama svojih sindikata (profesionalnih udruženja), masovnim političkim skupovima, radničkom štampom i skupštinskom tribinom protiv povećanja vojnih izdataka i pokušaja njihove vlade da se vrati sa dvije na tri godine vojnog roka. Njemačka socijaldemokratija trenutno svoje glavne snage koncentriše na borbu protiv rasta naoružanja. Osamdeset šest dnevnih socijaldemokratskih novina u Njemačkoj, koje broje milione čitalaca, iz dana u dan brane stvar kulture i mira od napada šovinističkog varvarstva. Socijaldemokratija Austrije razotkriva svaki korak svoje vlade u cilju miješanja u sudbinu Balkanskog poluostrva, osuđuje antinarodni karakter austrougarskog imperijalizma i zahtijeva potpuno ukidanje mobilizacije, pogubne za narod i bremenite krvavim posljedicama.

Najbolji plod svih dosadašnjih napora čovječanstva da iz mraka i divljaštva izađe na put slobodnog razvoja nije grmljavina topova i rodoljubivi urlici, nego upravo ovaj vaspitni rad međunarodnog proletarijata.

U borbi protiv imperijalizma, klasno osviješteni proletarijat Rusije osjeća se kao neodvojivi dio radničke internacionale. Mir i bratstvo su njegov vitalni cilj. Frakcija Dume će bez sumnje moći da podigne svoj glas u odbranu ove stvari. I njen glas će naići na oduševljenje u srcima radnika.

“Luč” br. 62. (148.), 15. mart 1913. g.

Socijaldemokratske frakcije austrijskog rajhstaga

RUKOVODSTVU MAĐARSKE SOCIJALDEMOKRATIJE

Poštovani drugovi!

Mi, malobrojni socijaldemokratski poslanici Četvrte državne dume, izabrani u uslovima čudovišne administrativne samovolje i na osnovu najmizernijeg biračkog prava, sa kojim se uopšte ne može porediti biračko pravo Mađarske i Pruske – mi sa osjećajem ponosa ispunjavamo našim sadašnjim apelom ono što svaki klasno osviješteni ruski radnik vidi kao našu dužnost.

Preko glava članova vlade državnog prevrata i pretorijanaca crne reakcije koji joj služe; preko glava liberalno-šoviniističke opozicije, pružamo ruku sa izrazom bratske solidarnosti i socijalističkim pozdravom vama, predstavnicima radnih masa Austrije i Mađarske.

I naša i vaša diplomatija sada se opet pretvaraju da siju sjeme mira upravo na polju koje su ranije raskopavale na sve strane. A u isto vrijeme, svaka strana strahuje da se prerano ne povjeruje u iskrenost njenih mirovnih napora, jer vjera u mir prijeti da oslabi težinu njegovog narušavanja, iza kojeg se uvijek krije posljednji argument: prijetnja pokoljima i nasiljem, paljevinom, uništavanjem imovine i kulture, jednom riječju, onim što nazivaju patriotskim podvizima rata.

Dok monarsi razmjenjuju pisma, nad čijim misterioznim sadržajem cijela buržoaska štampa razbija glavu, dok ministri naše i vaše zemlje govore pred poluzvaničnim novinarima u bijelim togama sa palminim grančicama u rukama, narodi ostaju u potpunom neznanju o poslu koji se sada obavlja u diplomatskoj kuhinji i za koji će morati da plati možda ne samo svojim bogatstvom, nego i krvlju. Svi kuriri na visokim položajima i svi miroljubivi govori ne mijenjaju činjenicu da vojne mjere ostaju na snazi s obje strane granice. Naši narodi ni na koji način nisu zaštićeni od mogućnosti da, igrajući se vatrom privremenih mobilizacija i vojnih prijetnji kao instrumentom pritiska, diplomatija zaista ne zapali kuće u kojima živimo, gradimo kulturu i borimo se za bolju budućnost.

Uz miroljubiva uvjeravanja, imperijalističke intrige i diplomatske intrige se odvijaju kao i obično.

Pod maskom mongolske autonomije, vladajuće klase Rusije rade na rasparčavanju Kine koja se ponovo oporavlja, pripremajući veliku oluju na Dalekom istoku.

Pitanje Jermenije i moreuza je još jedno polje za primjenu provokativnih napora ruske diplomatije, koja nailazi na podršku i potporu u svim buržoaskim strankama naše zemlje, a ako među njima naiđe na protivljenje, onda je to samo protivljenje imperijalističkog nestrpljenja i poleta.

Pod spoljašnjom ljušturoom pitanja srpskog izlaza na Jadran, autonomije Albanije i njenih granica, vodila se i vodi se kockarska borba između Rusije i Austro-Ugarske za hegemoniju na Balkanskom poluostrvu.

U sukobu između Rumunije i Bugarske ponovo otkrivamo austrougarske i ruske suflere, kojima je postala profesija da pobuđuju i raspiruju apetite malih država kako bi izgradili planove za nove imperijalističke intrige na njihovom nejedinstvu i neprijateljstvu.

A svako od ovih sporednih pitanja, u kojima odgovorne i neodgovorne diplomate pokušavaju da utvrde odnos snaga, može postati polazna tačka za novo poglavlje krvave sramote evropske istorije.

Ako je bilo kakav pokušaj neprijateljskog suprotstavljanja dva naroda, prema riječima Bazelskog međunarodnog socijalističkog kongresa, napad na čovječnost i razum, onda bi pravo oličenje paklenog ludila bio rat između Rusije i Austro-Ugarske – rat koji bi se pretvorio u divlju borbu nacionalnosti i rasa jednih protiv drugih. Dvadeset osam miliona Ukrajinaca, 10 miliona Poljaka, preko 6 miliona Jevreja, više od 2 miliona Nijemaca, oko milion Rumuna – svi ovi narodi, koji zajedno čine skoro trećinu stanovništva Rusije, bili bi suprotstavljeni u slučaju rata Ukrajinacima, Poljacima, Jevrejima, Nijemcima i Rumunima koji čine većinu stanovništva Austrije. A krvava bitka naroda bi se razvila prvenstveno na teritoriji nesretne, razapete između tri države Poljske, kako bi se u korijenu zgazili svi izdanci njene materijalne i duhovne kulture.

Narodi Rusije ne znaju ni za jedan razlog koji bi mogao dati i mrvicu smisla takvom zločinu.

Seljačke mase Rusije nemaju šta da traže na Balkanu, u Jermeniji, kao ni u Mongoliji. Njima su potrebne duboke agrarne i fiskalne reforme – unutar svoje zemlje. Razoreno i izgladnjelo rusko seljaštvo nije nosilac imperijalizma, ono je samo njegova žrtva. Isto važi i za mase malograđanskog stanovništva gradova, slomljenog militarizmom.

Još manje okosnica avanturističkog imperijalizma može postati ruski proletarijat – klasa koja je u najnepovoljnijem položaju zbog sadašnjeg političkog režima, nedostatka prava, policijske razuzdanosti i nacionalističkih bahanalija. Radnička klasa Rusije nije poznavala i ne poznaje uticaj drugih partija osim socijaldemokratije, i od svojih prvih koraka živi i diše u atmosferi ideja mira i bratstva naroda.

Slično kao što vi – i na narodnim skupovima, i u parlamentu, i u delegacijama – odlučno uskraćujete austrougarskoj diplomatiji pravo da u interesu feudalnih i kapitalističkih klika kroji i preoblikuje sudbinu balkanskih naroda, tako i mi izjavljujemo:

Peterburška diplomatija nema šta da traži na Balkanu, kao što balkanski narodi nemaju šta da očekuju od peterburških diplomatskih kancelarija. Narodi Bliskog istoka moraju se organizovati na svojoj teritoriji na osnovu demokratske federacije nezavisne i od Rusije i od Austro-Ugarske.

Ovo gledište nas blisko povezuje i sa vama i sa bratskim partijama na Balkanu, čija je borba protiv njihove dinastičko-militarističke reakcije utoliko zahvalnija i uspješnija, što je energičnija i nepomirljivija naša borba protiv bilo kakvog miješanja velikih sila u sudbine balkanskih naroda.

Proletarijat Rusije još ne predstavlja većinu stanovništva, a državna vlast nije u njegovim rukama. Ali to je manjina na kojoj počiva sva nova proizvodnja i čitav aparat moderne države. Takva manjina, koja je i borac za vitalne interese ogromne većine stanovništva, ima, kako je pokazalo iskustvo rusko-japanskog rata, veliki značaj u pitanjima rata i mira – i molimo vas da vjerujete, dragi drugovi, da je ruski proletarijat, koji se već otresao zabluda kontrarevolucije, svjestan i svog značaja i svoje dužnosti, i da će u odlučujućem trenutku moći da natjera moćnike ovoga svijeta da računaju na njegovu volju.

U našoj borbi za mir, kao i u svim našim aktivnostima, osjećamo i prepoznajemo da smo povezani s vama neraskidivim jedinstvom zadataka i ciljeva. Imamo zajedničke neprijatelje i zajedničke prijatelje. Kada je 1905. godine ruski proletarijat, snažnim naporom revolucionarnih snaga, u staroj tvrđavi apsolutizma probio rupe koje se ne mogu zatvoriti, ovaj uspjeh je poslužio kao jedan od posljednjih poticaja u vašoj pobjedničkoj borbi za opšte pravo glasa. Vaša taktika usmjerena na blisko ujedinjavanje proletarijata svih naroda u jedinstvu klasne borbe, vaše vješto korištenje sredstva opšteg prava glasa, za nas je neprocjenjiva politička škola. Istovremeno, herojska borba mađarskog proletarijata protiv oligarhijske klike, borba koja ispunjava naša srca oduševljenim simpatijama, novi je zamah za nas u borbi za potpunu demokratizaciju naše vlastite države. Ova nepomućena socijalistička solidarnost jača našu snagu i samopouzdanje usred košmarnog divljanja šovinističkih strasti.

S prezirom odbacujemo germanofobičnu i austrofobičnu agitaciju ruskog liberalizma, koji divlju pobunu ruskog naroda protiv Nijemaca i svega njemačkog pokušava da oboji u boju progresivnosti. S ponosom se deklariramo kao vjerni i zahvalni učenici njemačkog socijalizma.

Ne moramo da šaljemo ovo pismo u tajnosti, preko pouzdanih kurira. Naprotiv, naći ćemo priliku da pročitamo ovo pismo sa govornice Dume. Međunarodnoj politici socijaldemokratije nisu potrebni mrak, tajnovitost i šifre, jer ona nije ukorijenjena u birokratskim zavjerama i nekontrolisanim transakcijama, već u svijesti masa oplemenjenih socijalističkim idealom.

Živio mir i bratstvo naroda!

Živio proletarijat Austrije i Mađarske!
 Živjela nezavisna demokratska federacija na Balkanu!
 Živio međunarodni socijalizam!

Arhiv.

8. Bugarska u ratu. Drugi period – rat sa bivšim saveznicima

Balkanski razgovor

Ivan Kirilovič je čovjek umjerenog načina razmišljanja i vrlo kratkovid: na ulici nosi dva para naočara. Ima 47 godina, po obrazovanju je mineralog, a po zanimanju – ozbiljan politički publicista. On pripada partiji ka-de, ali njenom desnom krilu. Istovremeno, kao čovjek plašljivog temperamenta, Ivan Kirilovič zaista želi da ima *courage de son opinion* (hrabrost vlastitog mišljenja) i u razgovoru s ljevicom voli da podsjetiti da iako je uvršten u kadete, on je, zapravo, istomišljenik Petra Struvea (“Da, Petra Struvea“), i da je glavna nesreća Rusije što je “vodeća opoziciona stranka” u našoj zemlji previše radikalna, premalo etatistička, previše ropski podložna pritisku intelektualnih tradicija. Ivan Kirilovič je došao u Berlin da prouči istoriju pruske reakcije i uspostavi potrebne analogije za svoju političku svakodnevicu. Kao mineralog, koji je svojevreteno ostao da radi na univerzitetu, Ivan Kirilovič je odbranio disertaciju na specijalnu temu, u duhu mukotrpnog empirizma. Kao političar, Ivan Kirilovič se hrani isključivo amaterskim analogijama.

Ivan Kirilovič je stigao u Berlin u kaljačama, žali se na hladnoću (ljetu je stvarno ispalo loše!). I kaže da bi, da ga nije sramota pred gazdaricom, zamolio da upali peć (u julu!). Ivan Kirilovič sumnja u postojanje ukrajinske nacije, žali se da nama Rusima nedostaje radna disciplina i samouvjerenost izjavljuje da bez obzira kako gledamo na istočno pitanje, ne možemo bez moreuza. Ivan Kirilovič je slovenofil (otprilike od 1908.), ali, naravno, progresivni slovenofil. Voli da pominje slavensku kulturu, pa čak i slavensku nauku, iako se u svojoj disertaciji uglavnom pozivao na njemačke naučnike. Ivan Kirilovič je tokom protekle godine napisao mnogo članaka o balkanskim poslovima i oprezno optuživao Miljukova za nedostatak prave političke intuicije, s obzirom na njegovu, Miljukovljevu, pretjeranu miroljubivost u trenutku kada je odlučujuća inicijativa najvažnija. “Mir nije cilj sam po sebi!” – kaže razdraženo Ivan Kirilovič. “Zbog spašavanja života, ne možete žrtvovati smisao života!”

Ivan Kirilovič ne definiše preciznije vezu između smisla života i moreuza.

Ipak, u dubini duše Ivan Kirilovič gaji privlačnost, neku vrstu bolećivosti, prema ljevici, i štaviše prema onim ljevičarima koji su više lijevo. Voli da vodi detaljnu polemiku sa njima, ali samo salonsku; u štampi, međutim, nerado raspravlja, smatrajući da se time krši stil čvrste državne stranke. S druge strane, u razgovoru se prema oštrim optužbama odnosi prilično samozadovoljno, s vremena na vrijeme briše naočare, svoje druge oči, iznenađeno gleda oko sebe kroz prve i, saslušavši prigovore, mirno izjavljuje:

– Ja svejedno ne razumijem, zašto Rusija odustaje od moreuza.

– A zar ih vama nude po razumnoj cijeni? – pita ga sagovornik.

– Nudili ih ili ne nudili, ako budemo ćutali i oklijevali, zaostaćemo. Moramo da sebi postavimo jasan i određen cilj i stignemo do njega kroz sve prepreke.

– A ko smo to “mi”, imam čast da pitam.

– Mi? Kako ko smo to mi?! Rusko društvo, naravno.

– A, to! Izvinite, nisam znao da je rusko društvo već steklo pravo da vodi diplomatske pregovore i neposredno trguje moreuzima...

Ivan Kirilovič briše naočare i odlučno izjavljuje:

– Ja ni u kom slučaju ne poričem beznačajnost ustavnih prava ruskog društva, naročito po pitanju spoljne politike. Ali to ipak nije razlog za odustajanje od moreuza.

Posljednji događaji su doveli Ivana Kiriloviča u potpuno rastrojstvo.

– To je sramota! – kaže on. – Od oslobodilačkog rata do srljanja u bratoubilački rat. Sve što je postignuto urušava se, simpatije izazvane uspjehom slovenske stvari umiru, nade i planovi se ruše... Sramota, sramota!

– Za koga sramota?

– Za saveznike, naravno: za Srbe, Bugare i Grke...

– Izvinite – za Srbe, Bugare i Grke, tj. za narode, to nije sramota, nego nova i najveća nesreća. Sramota je za one koji upravljaju sudbinama balkanskih naroda i prilična sramota za one ruske pojedinačne političare koji su čistim i nečistim sredstvima nastojali da u ruskom društvu ojačaju povjerenje u planove i namjere arbitara balkanskih sudbina. A koliko ja znam, vi lično Ivane Kiriloviču...

– Ali dozvolite, ovdje se radilo o podršci ratu, koji je imao – to ne možete da osporite – oslobodilački karakter. Za vas je sve ovo jednostavno: odbacujete rat u cjelini, jednom za svagda i pod svim uslovima. Rat na Balkanu ili rat u Patagoniji, ofanzivni ili odbrambeni rat, oslobodilački ili osvajački rat – za vas to nije bitno. A mi smatramo da je potrebno analizirati stvarni istorijski sadržaj rata, ovog rata, balkanskog, i nismo mogli da zažmurimo pred činjenicom da se ovdje radilo o oslobađanju slovenskog stanovništva od turske vlasti. Ne saosjećati s takvim ratom, ne podržavati ga, značilo bi jednostavno

indirektno, ako ne i direktno, podržavati tursku dominaciju nad Slovenima. Vaša doktrinarnost vas je više puta dovela do ovakvog mišljenja.

– No koga sada dojučerašnji saveznici oslobađaju?

– Pa ja sam već rekao da je to sramota!

– Mislite li da je to pitanje sa ovim energičnim uzvikom iscrpljeno? Ne mislite li da postoji neraskidiva veza između ovog “sramnog” rata i onog koji ste nazvali “oslobodilačkim”? Zar ne mislite? Pogledajmo stvar izbliza. Oslobođenje makedonskog seljaštva od feudalnog zemljoposjedničkog ropstva bilo je neosporno neophodan i istorijski progresivan poduhvat. Ali tu su stvar uzele u svoje ruke one snage koje nisu imale u vidu interese makedonskog seljaštva, nego svoje sebične, dinastičko-agresivne i buržoasko-grabljivačke interese. Ova uzurpacija istorijskih zadataka uopšte nije izdvojena pojava. Oslobođanje ruskog seljaka iz okova policijsko-kmetske zajednice je ipak progresivan zadatak. Ali nije nimalo svejedno ko i kako to rješava. Stolipinova agrarna reforma ne rješava problem koji je postavila istorija, već ga samo iskorištava u interesu plemstva i kulaka. Nema, dakle, potrebe idealizovati turski režim ili režim ruske zajednice kako bi se istovremeno glasalo za nepomirljivo nepovjerenje prema nezvanim “oslobodiocima” i odricanje od svake solidarnosti sa njima. Da je Ferdinandu Saks-Koburg-Gotskom, vođi “slovenske” stvari na Balkanu, ponuđen izbor: slobodni seljani u nezavisnoj Makedoniji ili očuvanje feudalnih veza u bugarskoj Makedoniji, on bi, naravno, bez oklijevanja izabrao ovo drugo. Cijela njegova četvrtvijekovna politika prema Makedoniji, pa i objektivni smisao čitave stvari, to garantuju. U svojstvu oslobodilačkog rata, vi slavenofilski liberali reklamirali ste taj rat, koji je, da bi zadovoljio vojno-dinastičke apetite, za polazište uzeo oslobodilačke težnje makedonskog seljaštva. Ne borbu Makedonaca za svoju slobodu, nego krvave spekulacije balkanskih dinastija na račun Makedonije koje ste podržavali u štampi i u Dumi. Dok je bugarska demokratija, otkrivajući pravi smisao makedonske politike Ferdinanda i njenih vladajućih partija, djelovala – u potpunom skladu sa interesima Makedonije – protiv rata, vi slovenofili ste pokušavali da naviknete rusku demokratiju da na balkanska pitanja gleda kroz oči Koburga i Karađorđevića, vi ste uljepšavali, prećutkivali, prefarbavali, igrali prljavu igru. Čitao sam vaše članke, Ivane Kiriloviču, i rekao sam sebi: ako bi car Ferdinand postavio svog agenta u rusku redakciju, on zaista ne bi mogao pisati drugačije nego što ste vi pisali. Jedina razlika je u tome što bi agent primio svoje srebrenjake, a vi ste se ponašali potpuno nezainteresovano. Ko je mogao da predvidi? – kažete vi. No – pustimo sad to. Na samom početku rata, Karl Kaucki je pisao da su dinastički interesi na Balkanu dovoljno jaki da saveznički rat protiv Turske pretvore u rat između saveznika oko dijelova Turske. Nešto se, dakle, moglo predvidjeti. A vi ne samo da niste predvidjeli,

27 Fr. na duge staze, na duže vrijeme. (Prim. prev.)

već ste namjerno zatvorili oči kada su se pred vama otvorile zjapeće praznine u vašoj balkanskoj politici. A one koji nisu htjeli da se poistovjete sa Ferdinandovim postupcima, nazvali ste nepopravljivim doktrinarima, baš kako vas sada nazivaju u skupštini.

– Teško je poreći da tok događaja u sadašnjem trenutku daje privid ispravnosti vašim prigovorima. Ali *a la longue*²⁷ (u suštini) vaše gledište ostaje politički neodgovorno i beživotno. Događaje moramo shvatiti onakvima kakvi se pojavljuju pred nama, a ne onakvima kakvi bi trebalo da budu. Priznajem da bi bilo bolje da se oslobađanje Makedonije odvija drugim putevima, a ne okrutnim ratnim putem. Ali ovaj posljednji put ima prednost što je stvaran, a ne zamišljen. Kakve god ciljeve imali balkanski kraljevi i vladajuće stranke, Makedonija će, kao rezultat rata, biti oslobođena jarma turskih begova, turskih poreza i turske samovolje. Mi liberali smo smatrali da smo dužni da određujemo svoj odnos prema ratu, ne prema tome ko vodi rat, već prema tome šta će on donijeti, *cui prodest* (ko ima koristi od toga). Kao političari koji žive ne u neizvjesnoj budućnosti, već u današnjem i sutrašnjem danu, snažno smo se zalagali za rat koji je doveo do slobode Makedonije i Stare Srbije. Ali mi smo tim odlučnije protiv ovog novog rata, koji nema istorijsko opravdanje. Međutim, ne vidim kakva je njegova neophodna veza sa prvim oslobodilačkim ratom. Ne znam za tu vezu, poričem je. I više od toga. Zaista ne mogu da shvatim kako, zašto i zbog čega su pokrenuli ovu bezumnu borbu, pošto je postojala prilika za arbitražu. Jedino mi je prihvatljivo objašnjenje da su Srbi htjeli da arbitra stave licem u lice sa činjenicom poništenja srpsko-bugarskog ugovora. Ali sada se ispostavlja da inicijativa za rat nije pripala Srbiji, već Bugarskoj. Ništa ne razumijem. Na kraju krajeva, valjda arbitražni sud, ma kakva njegova odluka bila, nije ni jednoj strani mogao nanijeti veću materijalnu i moralnu štetu od ovog rata. U cijeloj spornoj zoni, molim vas lijepo, ima manje stanovništva nego što će zbog ove zone pasti bugarskih, srpskih i grčkih vojnika. Ništa ne razumijem!

Ivan Kirilovič se sada već naljutio i ustao sa stolice.

– Ako ne vidite vezu između današnje sramote i jučerašnje “slave”, to je zato što umišljate da na Balkanu još uvijek postoji neko ko se bavi politikom i odgovoran je za njen smisao. Zapravo, politika se sada brine sama za sebe, poput zemljotresa. Bio je to rat, taj prvi, “oslobodilački” rat, koji je faktore kalkulacije i političke diskrecije sveo na beznačajnu, zanemarljivu vrijednost. Slijepi, nerazumni element je došao na svoje, ne dobar element probuđene masovne solidarnosti, koji je već postigao toliko velikih stvari u istoriji, nego zli element, čije je određenje suprotna strana tupog očaja. Ako je ideja o vojsci kao složenom instrumentu koji se pokreće iz jednog centra generalno neodrživa u ratnom vremenu, onda je to u direktnoj suprotnosti sa balkanskom

realnošću, gdje je vojska rastvorena u naoružanom narodu. Ova vojska, odnosno činjenica da radnik, odsječen od oranice ili radionice, stoji devet mjeseci pod puškom, čija cijev nema vremena da se ohladi od pucanja, upravo ta činjenica je sada glavna pokretačka snaga događaja, njihovo ludilo i njihova sramota. Kada su sakupljali vojsku od golobradih sinova, bradatih očeva i sjedobradih djedova, računali su da će rat trajati tri-četiri mjeseca, kakav god bio njegov tok. “Evropa će to zaustaviti, Evropa neće dozvoliti produžavanje rata.” Ali evo prošlo je već devet beskrajno dugih mjeseci, a sva balkanska vojska je još pod oružjem. Tri četvrtine godine odrasla muška populacija – sva u cjelini – odsječena je od svojih kuća i produktivnog rada. Ovu masu dojučerašnjih seljaka je, naravno, apsolutno nemoguće vezati golom disciplinom na devet mjeseci – tu je neophodna duboka ubijeđenost vojske da drugačije nije moguće, da razoružanje prijete potpunim uništenjem. Prvih mjeseci unutrašnju povezanost vojski je davala energija juriša na Tursku, na vjekovnog neprijatelja. S početkom mirovnih pregovora, ta povezanost je održavana uvjerenjem da će demobilizacija početi već koliko sutra, jednog od ovih dana. Onda se pokazalo da je potrebno završiti rat i zauzeti Adrijanopolj prije razoružavanja i odlaska kući. Jedno je slijedilo drugo, i iako je nestrpljenje vojnika raslo, to nestrpljenje nije razbilo vojsku; naprotiv, postalo je izvor njene “volje za djelovanjem” uz strašno iscrpljivanje njene fizičke snage. Ali postepeno unutrašnje tenzije između saveznika dolaze do izražaja. Adrijanopolj je pao, rat je završen, ali se vojske ne raspuštaju. Najkritičniji period je počeo. Same balkanske vlade ne vjeruju u međusobni rat i ne žele ga, ali se boje jedna druge i ne usuđuju se da krenu u razoružanje. Bojazan za očuvanje ratnog plijena zahtijevala je zadržavanje vojske u punoj borbenoj gotovosti. Sve te radnike je bilo moguće držati pod oružjem samo impregnirajući njihovu svijest mržnjom prema krivcima za novu napetost. I tako se bugarskim vojnicima poručuje da su mogli da odu kućama da nije bilo Srba, koji krše ugovor i žele da pocijepaju Makedoniju, oslobođenu po tako strašnoj cijeni. Srpskoj vojski se poručuje da Bugari žele da oduzmu sve što je osvojeno srpskom krvlju i da potisnu Srbe sa Egeja, kao što ih je Austrija odsjekla od Jadrana. Izmučene vojske dovedene su u ćorsokak: put do ognjišta i porodica vodi preko leševa dojučerašnjih saveznika... Takva je logika zbivanja. Prvo je podignuta vojska za rat, a onda se pokazalo da je rat jedini način da se vojska zadrži u stanju unutrašnje povezanosti: evo kratke formule za pretvaranje “oslobodilačkog” rata u “sramni” rat. Preobražaj nestrpljive čežnje seljaka za domom u mržnju prema jučerašnjem bratu po oružju bila je odgovornost oficira, koji su i sami, sa svojim novim osjećajem blagostanja, proizvod prvog, pobjedničkog rata. Vino pobjeda nad Turskom im je prejako udarilo u glavu. Nanijevši teške poraze vojnom režimu koji je iznutra truo, ljudi su vjerovali u

могућност да се маћем пресијече сваки до посљедњег чвора. А на Балкану има безброј замршених чворова... Каринска унија, федерација, демократија, синдикални сребалкански парламент – како су све то тузне ријечи поред непобитног аргумента бајонета. Ратовали су са Турском да би “ослободили” хришћане, истребљивали мирне Турке и Албанце да би исправили етнографску статистику становништва, а затим су почели да истребљују једни друге да би “довели ствар до краја”. Дипломате, односно, прије свега Сазонов, уз помоћ Миљукова, тражили су формуле за покретање арбитраже, док је балканским министрима све више нестajало тло под ногамa за очување власти старца из државне управе над народом који живи на попришту ратних дејстава под оружјем. И догодило се оно што је морало да се догоди: пушке су почеле пучати прије него што су дипломате пронашле своје формуле. Какву још унутрашњу повезаност имате осим ове? Почео је рат глупе похлепе и кукавне забуне, рат без објаве рата, уз очување дипломатских односа у првим данима. У овом случају потпуно по страни остављам улогу окорјелог авантуриста Савова и осталих колџача и подстрекача патриотизма, јер ово што гледамо пред собом није случајност, није неспоразум, није плод личне интриге, већ природни резултат cjelokupне политике балканских династија, европске дипломатије и – славенофилског руског либерализма, будући да је и он “ораво” по балканској нјиви.

– Нисам ни сумњао да ћете опет свој говор свести на славенофилство. Вана се, уосталом, чини да сва историја постоји само да би се демонструвала илузорност, реакционарност и штетност славенофилства, које – узгред буди рећено – нама Русима може само дати озбиљну идеолошку основу за нашу балканску политику... А мada се оvdje не ради о томе, ви сте ипак из неког разлога потпуно заобишли мој главни и непобитни закључак: и поред свих недавних догађаја, Балкански рат је уродио плодовима које историја више неће изbrisати: Македонија и Стара Србија остаће слободне. И сама ова чињеница је најбољи доказ против вас и – да, поновићу ту ријеч – против ваће доктринарности.

– “Слободне!” А коме ће, дозволите да упитам, Македонци испоставити рачуне за трошкове свог “ослобођења”? И да ли су се ти трошкови заиста исплатили? Како људи олако употребљавају ријечи, а не живе појмове, када се не ради о њима самима! Ево ви, Иване Кирилочићу, кажете да мир није циљ сам по себи и тако даље, а ви сами по влажном времену запушите уши ватом. “Слободне!” Имате ли ви представу о томе у шта су се претворила подручја која су била поприште рата? Уосталом, кроз сва ова мјеста прошао је страшни торнадо, који је рушио, разбио, изобличио, спалио све што је људским радом створено, изобличио и смрвио самог човјека, покосио нову генерацију, све до дојенчади па и даље, до fetusa у мајчиној утроби. Турци су, бјежећи, палили и клали. Локални хришћани, гдје су били у превласти, са приближавањем савезничких војски такође су палили и клали. Војници су докрајчили ранјенике, појели и однијели све што су могли. Четници су ишли за њима

i pljačkali, silovali, palili. I konačno, epidemije tifusa i kolere su se kretale “kroz oslobođenu” zemlju zajedno sa vojskom. Da li ste se zapitali odakle balkanskim vladama sredstva za vođenje rata? Na početku ratnih dejstava bio sam u Beogradu i Sofiji i razgovarao o finansijskoj strani cijele stvari sa tri najkompetentnije osobe: sa ministrom finansija Lazom Pač uom u Beogradu, sa bivšim ministrom finansija Ljapčevom i sa sadašnjim Todorovim u Sofiji. Sva trojica su – što i nije iznenađujuće – izuzetno optimistično govorili o stanju svog trezora, i tvrdili da zasigurno imaju dovoljno novca za vojne troškove za pola godine. Vi shvatate da sigurno nisu umanjivali cifre, nego upravo obrnuto, i ako su govorili o šest mjeseci, onda su, mora se pomisliti, smatrali da su obezbijedeni na tri mjeseca. Ljapčev je procijenio vojnu potrošnju na 5 franaka po vojniku dnevno. Sa vojskom od 500.000 ljudi, to bi iznosilo 2 i po miliona franaka dnevno, ili 75 miliona mjesečno. Prošlo je desetak mjeseci od početka balkanske mobilizacije. Za to vrijeme Bugarska je morala potrošiti preko 700 miliona franaka. Odakle joj takva sredstva? Osnovni krediti? Možda. Ali ne za toliki iznos: ne možete potajno posuditi stotine miliona! Ali činjenica je da ovih pet franaka, koji predstavljaju cifru blisku stvarnom trošku izdržavanja jednog vojnika, ne padaju u potpunosti na bugarsku blagajnu. Značajan dio troškova – u mnogim slučajevima najznačajniji – snosi stanovništvo “oslobođenih” pokrajina. Devet mjeseci je Balkanom upravljao princip koji je široko primjenjivan u 17. vijeku tokom Tridesetogodišnjeg rata: “Rat hrani samog sebe”. Sistemski organizovana pljačka ne igra ništa manju ulogu od intendantske službe. Pri tome, svaka stavka u potrošnji vojske košta stanovništvo dvostruko, trostruko, pa čak i deseterostruko. U organizovanoj pozadinskoj službi, svako kilo isporučenog mesa u prosjeku ima svrhu kakvu i treba da ima. Pod dominacijom principa iz doba njemačkog cara Ferdinanda II, slika se usložnjava: da bi se dobilo kilo mesa, često se ubija bik; da bi se ugrijali, sruše ogradu ili zapale kuću. Naravno, iz bugarskih i srpskih novina ne možete dobiti predstavu kako to izgleda. Ruska slavenofilska štampa će vam isto tako malo reći o ovome. Najbolje je da se upoznate sa istorijom Tridesetogodišnjeg rata: tamo ćete se bolje upoznati sa ovim sistemom i njegovim ekonomskim i kulturnim posljedicama. Neki istoričari smatraju da je stanovništvo Njemačke u periodu 1618 – 1648. spalo sa 16 miliona na 4 miliona duša. Posao međusobnog istrebljenja završile su epidemije. Zemlja se pretvorila u pustinju. Gladni, poluludi ljudi jeli su leševe. Naravno, balkanski rat je do sada trajao manje od godinu dana. Ali s druge strane, ovdje se bore narodi, a ne odredi plaćenika. Ali ima brzometnih pušaka, mitraljeza, nove artiljerije. Rat fabrika mašina za mjesec dana prouzrokuje isto toliko razaranja koliko bi stari, zanatlijski rat, dao za godinu dana... Dopisnik “Rusije” – lista koji nije sentimentalna – pisao je ubrzo poslije pada

Adrijanopolja da najmanje 20 godina mora proći prije nego što stanovništvo Makedonije dođe do one finansijske situacije kakva je bila prije početka rata. A svaki naredni mjesec vojnih napora povećavao je ovaj period za dodatne godine. Sadašnji period je najstrašniji po ekonomskim rezultatima, jer su Turci i Albanci isključeni iz krvave igre, a sami Sloveni i hrišćani koji su trebali da budu nosioci privrednog i kulturnog preporoda regiona, uništavaju i istrebljuju jedni druge. Sve te okrutnosti i zvjerstva koje je pobjednička vojska oborila na glave Turaka i Albanaca, uz nečuvano zataškavanje većine ruske štampe, izazivaju zadocnilo ogorčenje naših slavenofila tek sada, kad Bugari i Srbi koriste iste "metode" jedni protiv drugih, pretvarajući u kužna groblja ta područja za koja se bore. Govoriti o "oslobođenju" Makedonije, opustošene, razorene, temeljno zaražene, znači rugati se stvarnosti ili – samom sebi. Pred našim očima, to divno poluostrvo, prirodno bogato, koje je posljednjih decenija ostvarilo velika kulturna dostignuća, ognjem i gvožđem vraća se nazad u doba mračnog, gladnog i okrutnog varvarstva. Sve kulturne akumulacije propadaju, rad očeva, djedova i pradjedova propada, gradovi se prazne, sela izgaraju, a ovom ludilu razaranja još se ne nazire kraj... Licem u lice s ovakvim recidivima varvarstva, teško je povjerovati da "čovjek" zvuči ponosno. Ali "doktrinarama" ostaje bar jedna, i to ne mala, utjeha, oni mogu mirne savjesti reći: "Mi nismo krivi za ovu krv ni djelom, ni riječju, ni mišlju".

Ivan Kirilovič je požurio kući i izbjegao je da odgovori. S druge strane, obećao je da će "ovo pitanje detaljno obraditi" ili u "Riječi" ili u "Ruskom glasniku".

"Kijevska misao" br. 181., 3. jul 1913. g.

Organizatori katastrofe

Ono što se dogodilo sa Bugarskom izgleda potpuno neshvatljivo. Ne zato što se dogodilo nešto što je prekršilo zakone logike. Naprotiv, dogodilo se, kao i uvijek, upravo ono što je najviše slijedilo iz sveukupnosti okolnosti. Srpska i grčka vojska nadmašile su bugarsku, koja je, osim toga, bila neuporedivo više iscrpljena ratom sa Turskom. Bilo je prirodno očekivati poraz Bugara, a u svakom slučaju nije bilo razloga nadati se, zajedno sa gospodinom Miljukovom, ponavljanju događaja iz 1885. godine. Da se Rumunija spremala da uđe na bugarsku teritoriju; da je burno rivalstvo između austrijske i ruske diplomatije, zbog dobre volje bukureštanskog dvora, odvezalo ruke Rumunima za razbojnički nastup; da su u Bukureštu samo čekali najpovoljniji trenutak da Bugarskoj zabodu nož u leđa – sve je to bilo savršeno jasno. Takođe je bilo jasno da, uključena u borbu sa Srbijom i Grčkom, Bugarska neće moći da

pruži Rumuniji nikakav otpor. Dakle, suština situacije bila je skoro do kraja predstavljena sa četiri aritmetička pravila. A ako se bugarska katastrofa čini neshvatljivom, to je samo iz ugla pitanja: kako to nisu mogli da predvide u Sofiji? Zašto su Srbiju i Grčku do posljednjeg trenutka tretirali kao beznačajne, dok su istovremeno, kao odgovor na rumunsko uznemiravanje, nepristojno okretali leđa političarima iz Bukurešta? Zašto su, konačno, zadirkivali Tursku zadržavajući svoje okupatorske odrede na onim područjima koja su, prema uslovima mira, trebala da se vrate Osmanlijama? Čemu su se nadali Ferdinand, Gešov i Danev?

Da li su svoju vojsku smatrali neuporedivo jačom od srpske i grčke? Da li su vjerovali u svoju razornu pobjedu? Ali šta se u ovom slučaju očekivalo od Rumunije? Da li su se nadali da će ona prećutno prihvatiti pretjerano jačanje Bugarske? Ili su mislili da će je biti “sramota” da napadne izmorenu i okrvavljenu Bugarsku? Najzad, kako se nisu bojali da bi u opštem haosu Turska, sa svojom azijskom rezervom, ponovo mogla da pokaže znake života? Zaista, šta su htjeli, šta su očekivali u Sofiji? Upravo to izgleda neshvatljivo. A to se čini neshvatljivim jer su ljudi navikli da misle kako vlastodršci poznaju neku posebnu vještinu upravljanja – proračuna i predviđanja – a kada se pokaže da na vrhu vladaju bezobzirna neozbiljnost i samouvjerena glupost, uvijek se začude.

Niko ne zna šta je o sutrašnjem danu mislio Danev, najdirektniji organizator katastrofe.

Danev u sebi ima sve crte političkog nadobudnika i u tome, možda, najjasnije oslikava vladajuću Bugarsku. Potiče iz siromašne porodice, iz Šumle, završio je gimnaziju u Pragu o trošku grada, studirao pravo kao državni stipendista u Parizu, zatim u Londonu, zna engleski jezik, bio je funkcioner u finansijskom sektoru, penzionisao se, postao desna ruka “djeda” Cankova, i već je nekoliko puta bio na vlasti, iako ima samo 54 godine.

Partner Daneva, Gešov, koji je bio na čelu ministarstva tokom rata, nije samo šef partije bogatih ljudi (on sam je liferant, bankar, kamatar), već se smatra i najbogatijim čovjekom u Bugarskoj. Istorija njegovog obogaćivanja je jednostavna i vrlo tipična za mladu zemlju, čija je vladajuća klasa, čak i u svojoj sadašnjoj generaciji, sprovodila i još uvijek sprovodi praksu početne akumulacije kapitala. U Brajlovu (Rumunija) sedamdesetih godina prošlog vijeka živio je bogati Bugarin Evlogij Georgijev, koji je uveliko profitirao od vojnih zaliha tokom rusko-turske kampanje i davao značajne sume bugarskim kulturnim preduzećima. Georgijev je Sofiji zavještao 6 miliona franaka za izgradnju univerziteta. Njegov predstavnik u Sofiji bio je Ivan Gešov. Čitava Bugarska zna da je Gešov sklopio posao sa notarom i prepravio testament u svoju korist. Stambolovci koji su bili na vlasti nisu mogli ništa da preduzmu,

28 Njem. trgovina, biznis, poslovna nagodba. (Prim. prev.)

jer je falsifikat napravljen u Rumuniji, sa kojom su imali sporove. Gešov je postao bogat čovjek, šef stranke i premijer. Njegovi partijski poslušnici se kolokvijalno zovu “gešeftari” – koliko zbog Gešova, toliko i zbog *geschäft*-a.²⁸ Njihovom upravljanju prilagođena je poslovice: “Bugarski narod je vreća brašna, koliko god istisneš, uvijek će nešto ostati.”

Sa Gešovim je Ferdinand bio “u svađi”, nije razgovarao sa njim. Pomirio se sa njim tek kada je bila potrebna čvrsta, “jaka” vlada za odgovorne unutrašnje i vanjske poduhvate, ali je Gešovu postavio uslov – stvaranje koalicije sa takozvanim naprednjacima, bivšim cankistima.

Partiju liberalnog oportuniste Cankova činili su profesionalni rusofili, svi njihni vodeći ljudi, kako kažu u Bugarskoj, “jeli su iz ruskog kazana”. Kada je reklamiranje rusofilije, pod udarima političkog iskustva, izgubilo nekadašnji kredit u Bugarskoj, cankistička partija se, pod vođstvom mladog advokata Daneva, prefarbala u progresivno-liberalnu i za sebe izradila prilično širok demokratski program. To je ni najmanje nije spriječilo da se ujedini sa gešeftarima.

Pošto je koaliciona vlada gajila odlučnu rusofilsku pristrasnost, Ferdinand je, vjeran svojoj uobičajenoj politici, da bi izbjegao pretjerano okretanje na jednu stranu, na čelo vojske postavio generala Savova, kome se sudi za pronevjeru, a na čelo generalštaba generala Fičeva, još jednog stambolovca, ljude iz stranke sa velikom antiruskom tradicijom. Da se, pak, stambolovcima ne bi pridavala prevelika uloga u vojsci, Radko Dmitrijev, rusofil blizak cankovistima, koji je učestvovao u svrgavanju Aleksandra Batenberga, stavljen je na drugo mjesto po važnosti u vojsci. Na taj način je čitava ravnoteža bila zasnovana na sistemu žestokih unutrašnjih trenja i intriga. Dmitrijev je ignorisao Savova koliko je to bilo moguće, i po nekoliko dana u nizu nije komunicirao s njim. Zauzvrat, Savov je na nemirne i pune poštovanja upite svog smrtnog neprijatelja Gešova o toku vojne kampanje i planovima telefonom odgovarao vojničkim grubostima: “to se vas ne tiče”, “kad bude moguće, saopštit ćemo” itd. U tom sistemu nestabilne ravnoteže zasnovane na međusobnom neprijateljstvu, Danev je zauzeo posebno mjesto: uvodeći četvoricu svojih “partizana” (uobičajeni izraz u Bugarskoj) u ministarstvo, nije uzeo portfelj za sebe, ostavljajući za svaki slučaj sebi slobodne ruke. Kao predsjednik narodne skupštine, neprimjetno je preuzeo funkcije “kancelara” Bugarske, koncentrisao spoljne odnose u svojim rukama, jurio Evropom od prijestonice do prijestonice i zamišljao da njegov značaj raste u direktnoj proporciji sa kilometrima njegovih putovanja i kilometrima njegovih intervjuja. Danev je pred Evropom djelovao kao izaslanik bugarskih pobjeda i sam sebi je djelovao kao balkanski Bismarck, iako je u stvarnosti bio samo pričljivi advokat, podstaknut uobraženošću.

“Mi ćemo na vlasti ostati još dugo... petnaest godina...”, rekao mi je polušaljivo, poluozbiljno urednik danevskog glasila “Bugarska”, dr Spisarevski. “Pobjeda nad Turskom biće dovoljna za našeg života!”

U novoosvojenim krajevima naprednjaci su već osnivali svoje izborne odbore. Niko nije htio da razmišlja o tome da vlasništvo nad ovim prostorima još uopšte nije osigurano.

Teško je sebi predstaviti koliko je brzo u bugarskom društvu raslo samopouzdanje poslije prvih pograničnih uspjeha, pogotovo poslije pada Kirklarelija. U poređenju sa ovom tvrđavom, Adrijanopolj je proglašen “igračkom”. Kao odgovor na brojke i činjenice dostupne u svakom ozbiljnom priručniku, nestrpljivo su slijekali ramenima. Kada su Grci zauzeli Solun, a Srbi Bitolj, pojavio se prvi oblak razdražljivosti: “Zašto ne mi? “Niko nije sumnjao da će ti gradovi ipak pripasti Bugarima. “Ferdinand nikada neće dati Solun Grcima”, govorili su političari Sofijskih kafana. “A sigurno ćemo se još boriti sa Grcima”, dodao je najotvoreniji, “samo ne sada, već za deset godina, kada se oporavimo”. “Biće previše Grka u Velikoj Bugarskoj”, objasnili su, “biće neophodno da ih natjeramo da žive po bugarskim nacionalnim idealima. A to nećemo postići ako Grčku ne naučimo lekciji.”

“Ako se Grci usude da insistiraju na Solunu, mi ćemo stvar sigurno dovesti do rata”, rekao je šef demokrata Malinov, bivši premijer, i požalio se da cenzori nisu dozvolili da ova njegova misao prođe u telegramima. Cenzura je, međutim, po tom pitanju ubrzo ublažena i ne samo da je dozvoljavala, već i podsticala sve vrste napada na saveznike.

– Rumunija? Nemoćna, trula država, bez obzira na njenu kulturnu pozlatu! Tačka bojarske²⁹ reakcije na mapi Evrope! Druga Turska! Ako se usude da samo manu prstom, razbićemo ih kad se vratimo! Podići ćemo njihovo vlastito seljaštvo na ustanak! Sručićemo im agrarnu revoluciju na glavu!

O Srbiji, o njenoj vojsci, o njenoj politici – bez obzira na to što savez još nije bio pokoleban – govorilo se sa potpunim prezirom.

Ta čudovišna uobraženost hranila se iz dva izvora: s jedne strane, iz pobjeda, a sa druge, iz režima vojne cenzure. Novine su pisale samo ono što je “štabu” prijalo. Sve što je bilo suprotno ugledu, raspoloženju ili hirovima pobjedničkih generala nemilosrdno je precrtavano. A iza leđa kadrovske cenzure, tadašnji ministar pošta Frangja, jedan od najmračnijih gešeftara, dodatno je precrtavao u telegramima sve što se nije sviđalo vladi. Sofijske novine su se pretvorile u povlađivačke odjeke vojne diktature. “Vodeća” evropska štampa se klanjala pred pobjednicima i tražila njihovu naklonost. Ni riječi kritike ili upozorenja! Komandant Bonev je pozvao urednika Sofijskih radničkih novina Hrista Kabakčijeva u svoju komandnu kancelariju i, pokazujući bič (uvijek je ležao na njegovom pisaćem stolu), objasnio:

29 Vlastelin, zemljoposjednik u feudalnim režimima istočne Evrope. (Prim. prev.)

– Ako budeš štampao svoje novine, ja ću ih ovim bičem preštampati na tvojim leđima.

I morali su da obustave štampanje novina.

Gomila ljudi koji su vjerovali da je poraz Turske, pripreman stoljećima, djelo njihove vlastite genijalnosti, njihove snage i odlučnosti, zamišljala je da sada može autoritativno da komanduje ne samo svojim reporterima i stranim novinarima koji su joj odani, već i evropskom javnom mnjenju, a ujedno i javnom mnjenju Srbije, Grčke i Rumunije... Kada su odnosi dostigli posljednji stepen napetosti, Gešov je, oprezniji od drugih u dvojnomoj svojstvu bogataša i starca, odstupio. Njegovo mjesto zauzeo je Danev, čija se politika, kako je ubrzo postalo jasno, potpuno uklapa u formulu: “More nam je do koljena”.

Nekoliko sedmica njegove vladavine bile su sedmice naglog pada sa visina. Bilo bi besmisleno za sve kriviti nesrećnog sofijskog Bizmarka. On je samo dao naj slikovitiji izraz samopouzdanja, bezobzirnog uzbuđenja i neozbiljnosti vladajuće klase Bugarske.

Njega je sada zamijenio Radoslavov, nekadašnji saradnik Stambolova, tada njegov protivkandidat, veoma popularna ličnost na ulicama Sofije, iako, “sa druge strane”, “batinaš”, prema ustaljenoj političkoj definiciji. Batina nije izum Radoslavova, koji nije izmislio baš ništa. Batinu, kao odlučujući politički faktor, u ustavnu upotrebu Bugarske uveli su stambolovci. Ali za Stambolova je batina bila oružje političke ideje. Plašeći se politike ruske diplomatije, koja je oslobođenu Bugarsku preuzimala u svoje ruke kao buduću dunavsku pokrajinu, i ne nalazeći podršku u potpuno rusofilskom stanovništvu, ispunjenom još svježom zahvalnošću “oslobodiocu”, Stambolov je počeo da zabija u bugarske glave uz pomoć batine ideju nezavisne bugarske politike. Radoslavov je batinu naslijedio od Stambolova, ali ju je oslobodio svake političke ideje, osim čiste ideje batine. Dr Radoslavov stoji sa kvrgavom batinom u rukama, spreman za sve vrste zadataka. Čeka trenutak političkog beznađa, kada su potrebne hitne mjere, na koje se niko drugi neće usuditi. Takav trenutak je i došao. Ministarstvo inostranih poslova, dakle ono ministarstvo kroz koje će prolaziti pitanja života i smrti za Bugarsku, Ferdinand nije prepustio Radoslavovu, nego mudrom Genadijevu. Službeni dosje ovog političara takođe nije oslobođen “posebnih napomena”. Genadijev je isprva bio zakleti neprijatelj Stambolova, ali je onda dozvolio da bude ubijeden: Stambulovljev argument u Sofiji je dobro poznat i sve u svemu se može izmjeriti četverocifrenim brojem. Navodno su tajna dokumenta Stambolova, koja su vrlo kompromitujuća za mnoge ljude, uključujući i kneza (napomena: želja da se dođe do tih dokumenata jedan je od razloga za ubistvo Stambolova), prešla preko Petkova do Genadijeva i sada su navodno važno oružje u njegovim rukama. Ovome moramo dodati i da je Genadijev, zajedno

sa Savovim i Pajkovom, koji su poginuli na ulazu u narodni sabor, na dan razmatranja njegovog “slučaja”, činio trijumvirat posljednje stambolističke vlade, najviše kompromitovane pronevjerama.

Takvi su jučerašnji i današnji arbitri bugarskih sudbina. Nakon brzo prolazne slave pobjeda, navalili su na marljiv i energičan bugarski narod takvo brdo nesreća da je teško predvidjeti da li će radna Bugarska uspjeti da ispravi leđa u narednim godinama. A iskreno saučešće zbog velike nesreće naroda, potpuno iscrpljenog i razapetog između četiri neprijateljske vojske, prirodno je spojeno sa ogorčenjem prema vladarima Bugarske i organizatorima njenog poraza.

“Kijevska misao” br. 188., 10. jul 1913. g.

Kriza Bugarske

Kod bugarske smo zemljoposjednice u Dorankolaku, u samom četverouglu sporne teritorije, nekoliko kilometara od stare rumunjsko-bugarske granice. Domaćica je udovica, energična žena od 55 godina. Učila je u prvoj bugarskoj ženskoj gimnaziji u Staroj Zagori, još pod turskim jarmom. Ima dva sina i dva zeta, svi su učestvovali u ratu. Sinovi, agronom i prirodni filozof, odvojeni od naučnih studija u Berlinu, odradili su cijeli pohod kao artiljerci u istoj bateriji. Stariji zet, rezervni oficir, služio je kao komandir čete, ali je tokom mobilizacije obolio od pleuritisa i veći dio pohoda proveo u Mustafa-paši u ambulanti. Mlađi zet, vojni avijatičar, letio je, izgleda, blizu Čerkes-Kije i Čataldže. Sva četvorica su se vratila, srećnim hirom sudbine, nepovrijeđeni: filozof – sa ordenom “za hrabrost”. Oba artiljerca su učestvovala u bici kod Selijolua i Karagača, u sastavu Preslavske divizije, čuvane po svojoj hrabrosti; u drugom srpskom pohodu borili su se kod Sultan Tepea. Majku je svih tih mjeseci mučila neizvjesnost, preselila se iz Dorankolaka u Mangaliju, kod svoje stare majke i brata, pa se ponovo vratila u praznu kuću i čekala. Nakon jedanaest mjeseci pohoda, bitaka, pobjeda, muka i slave, poraza i očaja, vojnici su se vratili kućama. Ispostavilo se da su sinovi, zajedno sa majkom i mlađim zetom, rumunjski podanici. Još uvijek su potpuno prepušteni na milost i nemilost topovskoj paljbi, noćnoj strepnji i neizrecivim nevoljama, a ono što su zatekli kod kuće nije usklađeno ni sa čim do te mjere da u to ne mogu da povjeruju već više od mjesec dana. Ali majka vjeruje, jer su pred njenim očima – u odsustvu njenih sinova – rumunjske trupe prošle kroz ova mjesta, plijenile stoku, hvatale kokoške za gospodu oficire i tako na jasan način izvršile “ispravljanje” granica. Pred njom su rumunjski oficiri došli kod jednog bugarskog trgovca, lukavog i bogatog seljaka koji je unaprijed uklonio sve

bugarske nacionalne portrete sa zidova, i zahtijevali da u svojoj radnji okači portrete rumunjske kraljevske porodice.

– Žestoki podsmjeh! – kaže stroga i uspravna sa sjedinom između crnih vlasi kose. – Žestoki podsmjeh! (surovo izrugivanje).

– Te dvije riječi koje majka ponavlja najtačniji su opis onoga što nam se desilo – kaže filozof, mladić od oko 28 godina, veoma obrazovan i promišljeno pošten, bistre i prodorne glave, stidljiv i istovremeno hrabar u akciji i u mislima. – Žestoki podsmjeh, ne može se drugačije nazvati!

– Čini se da niko u cijeloj Evropi nije u potpunosti svjestan šta se dogodilo ovdje na Balkanu, kakav istorijski zločin! Ima li mnogo ljudi u Evropi koji znaju šta je Balkan? Ima ih još takvih – ali ne mnogo! – koji poznaju Tursku, Srbiju, Grčku, Bugarsku posebno, ali oni koji bi poznavali međusobne odnose balkanskih zemalja, koji bi pratili sve promjene i dežurali u svakom trenutku, za takve ja ne znam. Naša tragedija je što smo ovisni o Evropi, a Evropa nas ipak ne poznaje. Evropska demokratija ne može pravilno da kontroliše ni svoju diplomatiju u istočnom pitanju, jer nije sigurna šta i koga da brani. Rusija i Austrija su od pamtivijeka imale odlučujuću ulogu na Balkanu, a ta uloga, na našu nesreću, još nije okončana. Koliko znaju o nama u Austriji? Ili vi, Rusi, oprostite na iskrenosti, možete li se pohvaliti da ste upoznati sa stanjem na našem poluostrvu?

– Oprostite – oglasio sam se ja – gospodin Miljukov veoma dobro poznaje geografiju Makedonije i već samo na osnovu toga postavlja se kao autoritet u našoj zvaničnoj diplomatiji.

– Moguće je što se tiče geografije. No, koliko sam imao mogućnost da pratim liberalnu rusku štampu, došao sam do zaključka da su u njoj slavenofilske fraze veoma često zamjenjivale analizu stvarnih odnosa.

Urađen je pravi carski rez nad čitavim bugarskim narodom u cjelini. Stanite na trenutak na mjesto običnog Bugarina i sami prosudite. Ostavili smo 125.000 mrtvih i ranjenih, dodali smo 900 miliona novih dugova na 700 miliona franaka starog duga. I kao rezultat? Osim izlaza na Egejsko more – bez luke i, što je najvažnije, bez makedonskog tržišta – onda je rezultat ovaj: dobili smo nekoliko hiljada kvadratnih kilometara neplodnih planina u Makedoniji i Trakiji i izgubili najplodniji dio Bugarske – Dobrudžu. U Bugarskoj sada ima manje Bugara nego prije rata. Bugarska Makedonija pripala je Srbiji i Grčkoj, bugarska Dobrudža Rumuniji. Razmislite, zaboga, može li išta biti tragičnije od sudbine makedonskih Bugara! Zaista, nepravda koja nam je učinjena vapi do neba. Koliko je samo žrtava ova pokrajina dala u ime svoje nacionalne slobode! Uostalom, niko kao Makedonci nije uzdrmao evropsku Tursku. Koliko je života sagorjelo u tome! Jedan Ilindenski ustanak 1903. godine, sa svim njegovim posljedicama, koštao je ne manje od 30 hiljada

ljudi... Srpski filolozi i istoričari, hranjeni iz državne riznice, mogu da iznesu bilo šta o nacionalnosti Makedonaca. Ali sami Makedonci se osjećaju i prepoznaju kao Bugari i to, barem za njih, rješava ovo pitanje. A sada to makedonsko tlo, natopljeno krvlju njegovih boraca, postaje eksperimentalno polje za srpske i grčke asimilacijske eksperimente. Prva podjela je napravljena na Bugarskoj – Bugarska je balkanska Poljska. U zločinačkoj pljački Bugarske, Srbija i Rumunija su, uostalom, igrale samo pasivnu ulogu, glavni krivci su bili drugi. Austrougarska koči Srbiju, Austrougarska i Rusija ometaju Rumuniju da se razvija ka sjeveru duž nacionalne linije i na taj način potiskuju ove dvije države linijom manjeg otpora ka jugu prema Bugarskoj. Ako shvatimo ovu osnovnu činjenicu, onda se svi balkanski događaji u prošloj godini uklapaju u okvire dobro poznatog obrasca. Ipak, ni to nimalo ne olakšava stvar: razumijevanje unutrašnje logike događaja uopšte ne znači mirenje sa njom... Ne Grci, ne Srbi, nego smo mi pobijedili Tursku – u međuvremenu, naša međunarodna situacija je sada neuporedivo gora nego što je bilo prije rata. Ranije je jedino Turska stajala na putu nacionalnom ujedinjenju Bugarske, a sada: Turska, Rumunija, Srbija i Grčka. Bugarska je ovom zavjerom namjerno i zlonamjerno podijeljena između svih balkanskih država, a sve njih veže strah od osвете. Njihov je direktan interes da Bugarsku održe u stanju nemoći, a na najmanji njen pokušaj da se uzdigne, sva njena četiri susjeda će se automatski ujediniti i obrušiti na nju svom težinom. A međutim, poraz Bugarske nije samo naša nacionalna nesreća, već u mnogim aspektima i međunarodna nesreća. Ovo nije pretjerivanje jednog bugarskog patriote! Ogromna uloga Bugarske na Balkanu određena je već samo njenim geografskim položajem. Bugari zauzimaju jezgro poluostrva i ne dolaze u direktan kontakt sa velikim silama – ni sa Austrijom, ni sa Rusijom. To nam daje mnogo veću slobodu u unutrašnjoj i spoljnoj politici od Srbije i Rumunije. Zahvaljujući prednostima svog položaja, Bugarska je uspjela da demokratizuje svoj politički režim (opšte pravo glasa, proporcionalna zastupljenost, opšte obrazovanje). Odieljena s obje strane tamponima od velikih sila, Bugarska nije plesala ni na rusku ni na austrijsku melodiju, ili, ako hoćete, plesala je manje od svih drugih balkanskih država. I ova okolnost je Bugarsku učinila glavnom preprekom imperijalističkim apetitima Evrope, u njenom svojstvu osovine balkanske nezavisnosti. Sada je ova osovina prekinuta na oba kraja: sa sjeveroistoka i sa jugozapada. Neka su Rumunija, Srbija i Grčka poslije rata postale veće i na prvi pogled jače, a zapravo je Balkan u cjelini postao neuporedivo slabiji pred kapitalističkom Evropom. I to naše poluostrvo čini izvorom novih opasnosti za miran razvoj Evrope. Ali ko je kriv za to? – pitate se, želeći time da kažete da su krivi sami Bugari, ili barem bugarska vlada. Neću da krijem krivce, naprotiv, spreman sam da ih pojedinačno imenujem. Ali koliko god zločinački bili arbitri

bugarskih sudbina, da li se pitanje zaista tu završava? Glavna greška, najstrašnija, kobna, bio je naš rat sa Turskom. Znate li knjigu Angela Normana "Velika iluzija"? On dokazuje da rat nikada nije opravdao svoje troškove i da je u tom smislu uvijek bio samo pogrešna računica. Balkanski rat je klasičan primjer zastrašujuće iluzije. O, da smo 900 miliona koje smo straćili iskoristili za razvoj industrije i javnog školstva, kada bismo u naš privredni i kulturni život vratili 125.000 mladih života, među njima i cvijet naše inteligencije, kakve bismo ogromne uspjehe napravili, i koliko bi se Bugarska približila idealu nacionalnog ujedinjenja. Nemam snage da sada o svemu tome razmišljam!... Ali znate, nakon što je počeo rat sa Turskom, sve ostalo je već bilo neizbježno. Samo politički slijepci to ne mogu uvidjeti. Bugarska je izašla kao pobjednik iz prvog rata. Ali šta je to značilo? Da su Bugari porazili glavnu tursku vojsku. Ali koji su dobici završili u rukama Bugara? Trakija je tuđa Bugarskoj, samo zato što su glavne vojne snage Turske bile koncentrisane u Trakiji, a ne u Makedoniji. A bugarska Makedonija, glavni cilj bugarske politike, tokom vojnih operacija mehanički je prešla u ruke Srbije i Grčke. U ovome je fatalna kontradikcija prve, pobjedničke ere. Ferdinand, čisti imperijalista, mogao je pristati na zamjenu Makedonije Trakijom, mogla je da pristane i vladajuća klika, koja je još prije rata pristala da Makedoniju kao kolač podijeli na dijelove, obmanjujući u isto vrijeme narod perspektivom ujedinjenja Bugara. Ali zemlja nije mogla da pristane na ovo. Prije svega, sami Makedonci nisu mogli da se pomire s tim, ali ni bugarski narod, koji je svojom krvlju natapao polja Trakije, nije mogao da se pomiri sa tim – ne radi Trakije, nego radi Makedonije. U međuvremenu, Srbija, izbačena sa Jadrana, nije pustila Makedoniju, jer je samo tako mogla opravdati – barem prvi put – svom narodu žrtve koje je podnio i podržati "veliku iluziju". Arbitraža? Ne želim da ulazim u diplomatske detalje koji će vas vjerovatno zaboljeti, ali ću reći jednu stvar. Rusiji je potrebna jaka Srbija kao barijera protiv Austrougarske, ali ne i jaka Bugarska, jer nacionalno ujedinjena Bugarska koja je dostigla svoje prirodne granice znači istovremeno i Bugarsku potpuno nezavisnu od Rusije. Ne, nismo mogli ništa da uložimo na kartu ruske arbitraže. A to znači da je drugi rat bio neizbježan. A odavde je, zauzvrat, uslijedila lopovska rumunjska kampanja. Nije bilo načina da ih spriječimo ustupcima. Nemoguće je bilo, zapravo, dati Rumunjima bez ikakvog razloga, bez ikakvog povoda, dio bugarske zemlje. "Molim vas dajte nam Silistriju, ona nam se znate svidjela!" – "Izvolite!" "I četverougao uz to, tamo imate dobru zemlju, hljeb će se lijepo praviti"... "Samo izvolite, samo izvolite!"... Kada je naš 31. silistrijski puk, regrutovan od stanovnika baš ovog četverougla zemlje, došao do vijesti da je vlada na konferenciji u Sankt Peterburgu početkom maja pristala da Rumunjima preda Silistriju bez borbe, na stanici u Kabakčeu je došlo do prave

pobune. Čak su pozvali i 15. puk da umiri situaciju, ali ga nisu pustili u akciju – raspoloženje vojnika uopšte nije bilo takvo da bi se mogli podijeliti na umiritelje i one koje treba umiriti. Uvjerili su naš puk da je to samo privremeni ustupak da bismo sebi odvezali ruke; da ćemo Silistriju vratiti čim se obračunamo sa Srbima i Grcima. A šta bi se desilo kada bi vlada Rumunjima dobrovoljno dala četverougao? Neminovna pobuna u vojsci! Našoj vladi bi vjerovatno bilo drago da potkupi Rumuniju Dobrudžom, ali nije smjela. Za ovaj poklon razvezale su joj se ruke tek nakon neuspjeha bugarske vojske na srpsko-grčkoj granici, kada je palo raspoloženje vojnika i naroda i više se nije morala bojati otpora. Ako se sve ovo sabere, dobijamo sljedeći lanac događaja: pobijedili smo tursku vojsku na poljima Trakije, pa je Makedonija morala biti ostavljena za vojne operacije Srbije i Grčke. Da bi se zauzela Makedonija, trebalo je pustiti već osvojenu Trakiju. A kada je naš juriš na Makedoniju odbijen, morali smo da odsječemo Dobrudžu na sjeveru zbog gubitka Trakije i Makedonije, a najbolji njen dio predamo Rumuniji. Imperijalizam se pokazao ne samo kao izdajničko, već i potpuno samoubilačko oružje u službi bugarske nacionalne ideje. To sada dokazivati znači isto što i provaljivati kroz otvorena vrata. Ali složit ćete se, s druge strane, da bugarski imperijalizam nije ni po čemu gori od ostalih imperijalizama na Balkanu: srpskog imperijalizma, lišenog svake nacionalne osnove u Makedoniji, kukavičko-trgovačkog grčkog, koji je ostvario maksimalan profit uz minimalne troškove; turskog, umrljanog vjekovnim zločinima, ali je međutim vratio u sebe Trakiju, gdje su Turci u manjini; i najzad, rumunjskog, za koji nema apsolutno nikakvog opravdanja, osim glupe pohlepe parazitskih klika. Zamislite samo: 7.500 Rumunja na 7.500 kvadratnih kilometara četvorougla – tačno jedan Rumunj po kvadratnom kilometru! Međutim, gle, od svih ovih imperijalizama, mudra i pravedna Evropa odlučila je da kazni samo bugarski. A kad su nas opljačkali sa svih strana, ruke su nam odsječene do lakata, a noge do koljena, a mi ležimo krvareći, Evropa, ona ista koja je uspostavila londonske granice sa bugarskim Adrijanopoljem i, u ime svojih londonskih odluka izvela Crnogorce iz Skadra – ova Evropa nije prstom mrdnula u našu korist. Zašto? Pa zato što, kao što sam već rekao, u Bugarskoj kapitalistička Evropa mrzi glavno uporište balkanske nezavisnosti. Francuska nas mrzi jer nismo postali slabovoljni instrument njene politike osvete. Rusija nas, prvom prilikom koja joj se pruži, hvata bodljikavim rukavicama, jer nismo postali njeno poslušno oruđe protiv Austrije. Konačno, Austrija nam nije dala ništa osim čisto platonske podrške, jer Bugari nisu Albanci, za koje se može nadati da će ih se dočepati za sebe... Kakva je, zapravo, politika Evrope, a posebno Rusije, po pitanju Trakije! Naravno – i to unaprijed priznajem – Bugarska nema ništa više prava na Trakiju od Turske. Ali nije stvar u tome, nego u činjenici da je Rusija pozvala

Bugarsku da potpiše Bukureštanski mir, obećavajući da će joj ostaviti Adrijanopolj. Velike sile su podržale fikciju Londonskog ugovora kako bi nas smirile, a zatim krenule u svoje ne baš čiste poslove. Pitanje Trakije je jednostavno postalo sredstvo za iznuđivanje ustupaka u Maloj Aziji. Vi, političari velikih sila, čak i demokratskih sklonosti, mislite da je sve to po redu stvari, iako, kažu, nije za pohvalu. I ne možemo se uzdići do tog moralnog objektivizma, jer nam ovaj nepohvalni poredak stvari guli kožu s leđa. Ne možemo a da ne proklinjemo kada krv malog i hrabrog naroda – naša bugarska krv – postane moneta na tržištu koncesija... Kako gledam na najbližu budućnost našeg poluostrva? Veoma sumorno. I u ovoj sumornoj perspektivi, sudbina Bugarske mi se čini najtmurnija od svih. Šta će se tačno desiti, teško je predvidjeti, ali kako god se stvari odvijale, uz sve kombinacije, Bugarskoj će biti najgore. Bugarska će postati fond iz kojeg će Austrija i Rusija hraniti svoje balkanske susjede. Već 1879. Rusija je, uzevši za sebe posljednji dio Besarabije, "umirila" Rumuniju uz pomoć parčeta bugarske Dobrudže; Austrija, koja je zauzela Bosnu i Hercegovinu, pod Obrenovićem je sistematski usmjeravala pažnju Srbije prema Makedoniji. To je bio istorijski uvod. Sada je učinjen prvi odlučujući korak na tom putu: Rumunija je dobila ostatak Dobrudže, a Srbija i Grčka Makedoniju. A ko vam je rekao da je ovo posljednja riječ na tu temu? Prva podjela balkanske Poljske lako bi mogla biti praćena drugom i trećom... Gotovo da vidim ovu opasnost svojim fizičkim očima...

Da, veoma sam pesimistički nastrojen, mislim da nije isključeno da će nas Evropa sve opljačkati čim se obračunaju sa azijskom Turskom. Ali ipak ne želim da očajavam. Ispraviti kobne posljedice 1912-1913. uz pomoć novog rata za Bugarsku bi značilo da se strmoglavu u provaliju: njeni susjedi, blisko povezani zločinom nad njom, ključali bi je do smrti pri prvoj opasnosti iz Bugarske. Izlaz je u suprotnom putu. Autonomija Makedonije, Trakije i Dobrudže i njihovo uključivanje u svebalkansku federaciju jedini je vitalni program za nacionalno-državno samoodržanje Bugarske i osiguranje nezavisnosti čitavog Balkanskog poluostrva. Ali ako je iskustvo balkanskog rata pokazalo da je to jedini put koji nam je preostao, istovremeno je rat ostavio za sobom izuzetne psihološke prepreke ostvarenju balkanskog saveza. I teško je reći gdje ima više takvih prepreka: u psihologiji "pobjednika" ili u psihologiji "gubitnika". Mogu li se ove prepreke savladati? Ne znam. Ali, u svakom slučaju, imamo pravo da u ovom poslu zahtijevamo ne samo usmjeravanje pune pažnje napredne Evrope na nas, već i njenu aktivnu pomoć...

Ne namjeravam da negiram ni zločine naših vladara, ni sramna djela naših vojnika, i ogorčeno odbacujem lažno zagovorništvo naših nepozvanih advokata. Ali ta crna djela ipak ne sačinjavaju čitavu našu prošlu istoriju i ne

određuju našu budućnost, kao što samovolja, bespravnost, pogromi ne određuju karakter ruskog naroda i nisu dokaz protiv njegove budućnosti. Dužnost ruskog novinarstva, a posebno onog koje se bori protiv reakcionarne gluposti slavenofilstva, jeste da razjasni ulogu i značaj slobodne, nezavisne i jake Bugarske za sudbinu jugoistoka i za mir cijele Evrope!

–Jedva da sam vas prekidao tokom govora, a vi ste više puta svoje misli formulisali tonom ideološkog protivnika. Ali dozvolite mi da vam kažem da nemate dobar razlog za ovo. Istina, mnogo toga što ste rekli – riječima jednog Bugarina, sina naroda koji je 500 godina čamio pod turskim jarmom i počeo da se oslobađa tek prije trećine jednog vijeka – rekao bih drugim riječima. Neki od detalja vaše rasprave mi se čine rizičnim. Ali u suštini, potpuno se slažem sa vama.

Pružili smo jedan drugom ruku.

“Kijevska misao” br. 313., 2. novembar 1913. g.

“Ogromna pouka”

Gospodin Miljukov je započeo seriju članaka u “Riječi” na temu “ko je kriv” za poraz Bugarske. Objavljivanje ovih članaka, u kojima se g. Miljukov pojavljuje kao objektivni sudija tuđih grešaka, poklopilo se sa bijesnim bugarskofobičnim člancima “Novog vremena”, koje sada zlonamjerno i zlurado piše o dojučerašnjoj “braći Bugarima” kao zasluženom kažnjenim žrtvama sopstvenog šovinizma.

Sama činjenica da ritualisti iz “Novog vremena” bacaju šnjele munje na bugarski šovinizam trebalo bi da navede svakog poštenog čovjeka da se zapita: da li su i sami službenici tvornice novina u Ertelevskoj ulici, zajedno sa svojim gospodarima, krivi za ritualno-diplomatsku upotrebu bugarske krvi?? I da li je moguće pronaći inkriminirajuće mrlje krvi na zidovima u Suvorinovim zabitima i sirotinjskim četvrtima... Što se tiče gospodina Miljukova, koji je tokom ove godine neprekidno djelovao kao garant ruske diplomatije pred Bugarima i vladajućih bugarskih sfera pred ruskim javnim mnjenjem, bilo bi bolje da gospodin Miljukov ne preuzima delikatnu, u njegovom položaju, ulogu objektivnog sudije bugarskih grešaka. Nadalje, smatramo da ako je u doba prvog balkanskog rata bilo nedopustivo reklamirati ga kao “oslobodilački rat”, upravo zbog njegovih neizbježnih posljedica, onda je sada, kada su ove strašne posljedice evidentne, dužnost ruskog političara da krivce traži prvenstveno ne na rijeci Vladaji, već na jednoj drugoj, mnogo sjevernijoj rijeci. Što se pak tiče samih Bugara, onih običnih, ne organizatora katastrofe već njenih žrtava, oni sada manje-više jednoglasno odgovaraju na pitanje, ko je kriv?

Ekonomski život ne trpi pauze. Stotine vagona hljeba svakodnevno dolaze u Mangaliju na prodaju iz četverougla bogatog žitom. Nova bugarsko-rumunjska granica, koja je odsjekla četverougao od Varne, usmjerila je tok trgovačkih odnosa prema Konstanci. Sa ovim četverougaoim tokom, pred mojim očima ponovo oživljava čitava epopeja jedne lude godine. Isti ovi ljudi napustili su svoje domove u septembru prošle godine i u sastavu Silistrijske i Preslavske divizije izvršili prvi pohod preko Kirklarelija i Lule-Burgasa do Čataldže. Odatle su prebačeni na srpsku granicu, kod Sultan-Tepea, a nakon novih borbi vraćeni su u Bugarsku i poslani kući. I tako su došli i saznali da su njihove kuće već unutar rumunjskih granica. Mrzeći i proklinjući svoju novu domovinu, ljudi su prisiljeni da natovare vagone hljebom i tjeraju svoje konje na sjever do Mangalije i Konstance. Ekonomski život ne trpi pauze.

Sjedimo uveče u zadimljenoj kafani u velikom društvu: bivši narodni učitelj; sekretar, po naški rečeno pisar, seoske zajednice, koga sam poznao još u Bugarskoj; stari jednooki Gagauz iz sela Valalije, suv kao motka, sa drhtavim radničkim prstima; mladi Gagauz, mucavac; dobrostojeći mladi bugarski seljak koji je završio četiri razreda gimnazije; mašinista pripadnik "uskih", tj. član socijalističke frakcije iz Balčika, i još dvoje-troje ljudi koji ne pričaju. Gagauzi – potrebno je reći kao objašnjenje – pleme su misterioznog porijekla; njihovih 26 sela u okrugu Varna, pretežno turskih, pripadaju bugarskoj crkvi, ali gravitiraju prema grčkoj. Gotovo simetričan dodatak njima su Pomaci, čisti Bugari koji govore bugarski, ali ispovijedaju Muhamedovu vjeru i naklonjeni su Turskoj.

U rukama imam pismo od 22. jula, upravo primljeno od bugarskog vojnika, koji je putovao zaobilaznim putem preko Beča i Bukurešta. Moj prijatelj Ivan Malkazanov, poslastičar po zanimanju, redov 61. puka, 9. čete, 2. voda, dva puta je ranjen i dva puta se vraćao iz ambulante u aktivnu vojsku, a piše direktno sa srpske borbene linije nakon uspostavljanja primirja: "Naš narod je izmoren, glupi političari su ga bacili u ponor... Ogromna je pouka vremena koje smo preživjeli." I na to odmah dodaje: Mi nismo pobijeđeni; naprotiv, da se Rumunija nije umiješala – pobjeda bi bila naša." I te dvije misli se provlače kroz čitav naš razgovor. A nad njima se uskoro nadnosi nešto treće: ogorčenost prema Rusiji.

– Kokošari! – govori narodni učitelj s mržnjom o Rumunjima. – Međunarodni kokošari, oni su nas ubili. Da li nas je Srbija pobijedila? Kakve gluposti! Grci – bilo ih je četiri puta više od nas – jesu dobili bitku, ali Srbi nisu postigli apsolutno ništa. A ako su oni zajedno sa Grcima opljačkali bugarsku Makedoniju, to je bilo samo zato što su nas Rumunji napali s leđa.

– I stvarno kokošari – govori mladi Gagauz. – Kod nas su u selo Spasovo poslali šest rumunjskih žandara; već su pojeli skoro sve kokoške.

30 Rum. krupna kukuruzna kaša, kačamak. (Prim. prev.)

Mržnja prema Rumunjima je sada preovlađujuća strast u Bugarskoj, posebno u sjeveroistočnoj Bugarskoj. Među ratnim zvjerstvima i glupostima, u borbenom narodu ostaje i neka sopstvena, doduše unakažena mjera pravde: bio je rat sa Turcima, Srbima, Grcima – bilo je gorčine protiv njih; a Rumunija je, huškajući druge na rat, čekala, ispipavala, a onda je, u trenutku potpune iscrpljenosti Bugarske, ispuzala kao debela buba i počela da sisa... To je izazvalo mržnju izmiješanu sa prezirom – i ova osjećanja će i dalje postojati...

– Smračilo nam se pred očima kada smo prošli kroz mjesta gdje je kročila noga rumunjske vojske. Oko 5.000 naših rezervista, nenaoružanih, prošlo je pored Plevne kroz malu stanicu koju su zauzeli Rumunji. Sa krovova prednjih vagona naši vojnici su digli poklič. Rumunjski oficiri su, u svom glupom samozadovoljstvu, ovaj krik mržnje zamijenili za pozdrav i počeli da nam mašu sa perona, vrlo graciozno – Rumunji su majstori u tome – nije to za nas, Bugare, za nas je četa... Šta se tada desilo, da ste mogli da vidite! Ludilo je obuzelo naše vojnike, urlik je prošao kroz sve vagona. “Napolje, napolje, nema tu *mamalige*³⁰ za vas!” – udarali su pesnicama po krovovima vagona, urlali, zviždali, izvikivali rumunjske psovke, ko zna šta sve ne, a onda su počeli da bacaju sa prozora i sa krovova sve što im se našlo pod rukom: krompir, prljave krpe, kore od lubenice. Sva sreća da je voz, bez zaustavljanja, vozio dalje, inače se nevolja ne bi mogla izbjeći...

– Evo vam jedan svjež primjer – nastavlja svoj iskaz mašinista. Jedan vaš je došao u Rušuk, Rus, Rodin koji je došao bojnim brodom “Potemkin”, dobar čovjek, znam ga, sa ženom Rumunjkom i djetetom je protjeran iz Rumunije. I šta mislite? Rulja u Rušuku, čuvši rumunjski govor, jurila ih je motkama i noževima, tako da su morali da potraže pribježište u policiji.

– Ko je kriv za naše nesreće? – govori pisar. – Ko dakle? Jasno je ko je kriv: Danev i Ferdinand, sami su ušli u omču, rumunjski kokošari su samo tu omču zategnuli.

– A kojoj stranci vi pripadate? – pita učitelj pisara.

– Mlado-liberalnoj – odgovara on kao da se izvinjava.

– A, tončevista!... – procijedio je “uski” socijalista i prezrivo odmahnuo rukom.

– Pa šta? – mlado-liberal je malo živnuo. – Pričajte šta hoćete, ali mi, na kraju krajeva, nismo sprovodili rusku politiku, nismo gledali šta govori peterburška diplomatija, i Tončevu se za to ne može zamjeriti. Sad je i malo djeci jasno kako nam je Rusija pomagala. Kada smo tek počinjali rat sa Turskom, Rusija je pokušavala da ubijedi Srbiju da nas izda. Tada Rusija nije htjela da zauzmemo Adrijanopolj, jer bi joj još mogao zatrebati kao paravan za Carigrad. Kada smo ipak zauzeli Jedrene i sa teškom artiljerijom prišli Čataldži, Rusija nam je zaprijetila da stanemo, obećavajući da će nam osigurati

Makedoniju. A istovremeno je ta Rusija na sve moguće načine ohrabivala Rumuniju, Rusija nas je sprečavala da pružimo odgovarajući otpor srpskoj pljački, uz pristanak Rusije, Turci su povratili ono što smo mi nekada od njih osvojili. Naravno, s leđa nas je napala Rumunija, to je tačno, ali Rumunija je na kraju krajeva bila samo oruđe u rukama Rusije.

Svi su začutili na minut, upitno gledajući u mene. Ćutao sam i ja.

– Prošli smo srpski pohod – počeo je učitelj obraćajući se direktno meni – sa njegovim besmislenim žrtvama, sramotom, poniženjem, i svi smo se vratili kući uvjereni da je ruska diplomatija krivac za ova strašna iskušenja. Željela je naše poniženje kao kaznu za našu “neposlušnost”, za to što smo se usudili da slijedimo svoje ciljeve, a ne ciljeve ruske diplomatije. Kada smo zauzeli visove Kitke kod Sultan Tepea – a ovo je veoma važan položaj – uslijedila je neočekivana naredba: “povlačenje!” Kako? Zašto? Šta? Ispostavilo se da je to bilo politički motivisano. Danev je jurio tamo-amo, zbunjujući druge, ali je, na kraju, pokušao da uradi ono što mu je propisano iz Sankt Peterburga, odnosno da izvrši povlačenje. Ali tada vojnici nisu poslušali komandu. Odlučno smo odbili da napustimo Kitku i predložili oficirima da idu gdje god hoće. Ovaj otpor je trajao tri dana. Odjednom, Generalštab javlja da Rumunji marširaju na Sofiju i da im se treba suprotstaviti: zapravo, na vrhu nisu ni pomišljali na otpor Rumunjima, već su samo htjeli da nas natjeraju da poslušamo naređenje. Mi smo zaista napustili svoje položaje. Ali ovdje je opet došlo do promjene na vrhu: shvatili su da nas ruske diplomate ionako neće podržati i dali su naredbu da se ponovo zauzme Kitka. Ne možete zamisliti šta se tada dogodilo u vojsci! Tamo negdje, u diplomatskim kancelarijama u Sankt Peterburgu, neko igra žmurke sa Danevom, Danev se takmiči sa Savovim, a mi preko leševa zauzimamo položaje, i zauzevši ih, napuštamo ih potpuno besmisleno, a onda moramo ponovo da ih zauzimamo... Vojnici su se dogovorili da ne idu naprijed, ali da ne puste Srbe dalje, samo da ostanu gdje su bili. Zaista, pet dana smo uspješno odbijali srpske pokušaje da probiju naš front – usljed toga smo i srpski vojnici i mi bili istog raspoloženja: nema za šta da se borimo, nema potrebe da idemo naprijed, treba završiti. Po čitave čete sa obje strane počele su dobrovoljno da se predaju. Na našoj liniji, Sultan-Tepe – Gjuševo, vojnici su potpuno prestali da se povinuju naredbama. Nije bilo ni traga disciplini. Oficiri su se trudili da se ne pokazuju pred nama. Bugarski i srpski vojnici se približavaju jedni drugima, odlučuju da ne preduzimaju ništa jedni protiv drugih i čak biraju mješovite komisije za utvrđivanje granične linije i rješavanje nesporazuma. Tako smo od 8. jula zapravo uspostavili primirje na ovom frontu, mnogo prije nego što je zvanično primirje objavljeno... Ne znam da li ćemo se uskoro oporaviti nakon svih udara, samo je vjera u Rusiju završena. Šta god bilo s nama. Ogromna pouka!

– A evo sada – zamišljeno je rekao učitelj – ponovo se vraćamo onome uobičajenom: oraćemo zemlju, nositi pšenicu na pijacu, učiti djecu da čitaju i pišu (ako Rumunji dozvole bugarsko pismo), pravićemo čizme... Ali znate, ne bismo imali hrabrosti da se vratimo u svu ovu svakodnevicu da nije pomisli na osvetu pobjednicima. Nema nijednog Bugarina koji bi se pomirio sa ovim što se desilo. Svi, svi mi razmišljamo o osveti...

– Da, svi – prekinuo je vozač učitelja – samo na različit način. Naši nesretni vlastodršci samo žele da skupe snage kako bi se ponovo izravnali krvavi računi sa komšijama, ali smatramo da je potrebno obračunati se sa unutrašnjim krivcima naših katastrofa i zajedničkim snagama uspostaviti nove poretke na Balkanu.

“Kijevska misao” br. 287., 17. oktobar 1913. g.

III

Poslijeratna Rumunija

Prvi utisci

31 Pripadnici ruske hrišćanske mističke sekte, skopci ili škopci ("jagnjad Božija" ili "bijeli golubovi", kako su sami sebe nazivali) smatrali su kastraciju putem duhovnog spasenja. Aktivni su bili uglavnom u južnim ruskim gubernijama i često su protjerivani u Sibir ili preko granice. (Prim. prev.)

Nema ništa teže, a s druge strane, ništa zanimljivije od pronicanja u tuđe društvo, politiku, kulturu.

Jezik je kao vazduh: primijetite ga samo kada ga nije dovoljno, tj. kada vas okolni govor ne povezuje sa ljudima, već vas odvaja od njih. Rumunjski jezik potiče od latinskog korijena, ali sadrži 20-30% slovenskih riječi. Prisustvovao sam jednom radnom sastanku ovdje, jedinom političkom sastanku ove sedmice, i pošto sam imao opštu predstavu o govornikovom toku misli, značenje njegovog govora pojavilo se preda mnom kao obrisi predmeta u sumraku. Ali, slušajući kolokvijalni, a ne govornički jezik, ostajete potpuno bespomoćni. Neočekivan učinak za rusko uho daju jasno slavenske, ponekad poznate ruske riječi koje se izdvajaju iz glavnog latinskog toka govora. "Tovarasi", kaže govornik, "*rasboiul precare oligarhia noastra l'a provocat in numele prestigiului national...*", itd. To znači: "Drugovi, rat koji je naša oligarhija izazvala u ime nacionalnog prestiža" ... *Tovariši* (kako se izgovara) znači drugovi; *razboj* (*rasbouil*) – rat; *ul* u riječi *rasboiul* je opredjeljeni član. Zajedno sa riječi *sever*, surov, imaju i riječ *nemilostiv*. Dok rumunjsko *rasboiul* znači rat (bitka), naša riječ *разбой* prevodi se kao *brigandage* (razbojništvo). Kombinacija romanskog sa slavenskim dodatno je komplikovana turskim i finskim elementima. U rumunjskom ima dosta mađarskih i turskih riječi. Ovaj amalgam romanskog, slavenskog i uralsko-altajskog jezika sa značajnom primjesom protoarijevskog (ciganskog) i semitskog (jevrejskog) čini odliku ne samo rumunjskog jezika, već i cijele rumunjske kulture.

Prilično veliki procenat javnih službenika u Bukureštu (kočijaši, konobari, nosači, kuriri) zna ruski jezik. Među kočijašima dominantnu poziciju zauzimaju ruski evnusi³¹, širokih kukova, golobradi, natečenih lica i adolescentskih glasova. Imaju najbolje konje, najbolje kočije i najbolje kapute sa svilenim trakama. Ti kaftani su ruski, plišani, pravi, kakve nisam vidio već nekoliko godina... Juče sam odnio pismo na stanicu taksi kočijom da stignem na voz. Dugo sam i uzalud pokušavao da pregovaram sa vozačem, nudeći mu da me sačeka na ulazu. Odjednom, nešto, očigledno shvativši, vozač pita:

– Znači naređujete da pričekam, gospodine?

– Znači vi govorite ruski?

– Pa kako da ne, ja sam iz Kurska...

U posljednje vrijeme evnusi prodaju svoje konje i prelaze na automobile. Jedan od njih mi se požalio da im je Ministarstvo rata uzelo hiljade konja prilikom rekvizicije i isplatilo im po 500 franaka. Poslali su izaslanstvo ministru, ponudili da u blagajnu prilože 500 franaka kao taksu, samo da ih ne diraju. Ali ministar je odbio: “Mi novca imamo mnogo, potrebni su nam konji”...

Lipovanski evnusi su među najistaknutijim znamenitostima rumunjske prijestonice. Oni su zabilježeni u Majerovom neizbježnom “Vodiču za Bliski istok”, a Leo Klareti im posvećuje stranicu u svom “*Feuilles de route en Roumanie*” (“Putovanja po Rumuniji”).

Sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka Rumunija je bila jedan od centara ruske političke emigracije. Ali većina se odavde razišla – mala zemlja ih nije mogla obuzdati – nešto malo ih je ostalo, uglavnom starosjedilaca Besarabije. Postoji nekoliko krupnih ugostitelja iz redova ruskih emigranata. Jedan od emigranata je i rektor univerziteta u Jašiju. Drugi je rumunjskom prestolonasljedniku davao lekcije ruskog – bez nekog većeg uspjeha – a sada je zadužen za gradsku statistiku Bukurešta...

Novo razdoblje emigracije ovdje je obilježeno iskrcavanjem “Potemkina”. Teško je zamisliti užas kojim su rumunjske vlasti bile obuzete zbog pojave pobunjeničkog ruskog bojnog broda kod obale Konstancu u junu 1905. godine. Bojali su se da prime nepozvane goste, još više su se bojali da će, u slučaju odbijanja, oni početi da bombarduju grad; nisu znali šta da rade sa ruskom vladom ako su pobunjenici na rumunjskoj teritoriji. Na kraju je sve ispalo na opšte zadovoljstvo. Ruske vlasti su ponudile da prihvate bojni brod i obećale da neće tražiti izručenje mornara, samo ako brod (cijena je bila oko 30 miliona) bude bezbjedno vraćen. Odnosi između različitih grupa mornara do tada su se zaoštrili do krajnje mjere i svakog trenutka mogla je izbiti krvava bitka. Dr. Rakovski otišao je na bojni brod i rekao mornarima da će biti bezbjedni na rumunjskoj teritoriji. Sedam stotina ljudi iskrcalo se u Konstancu. Sa sobom su donijeli mnogo tuge – u stranoj zemlji, bez poznavanja jezika! Radili su na zemljoposjedničkim imanjima, na naftnim poljima, u fabrikama. Matjušenko je pokušao da uredi život svojih drugova na komunističkim osnovama. Ali to je ubrzo propalo, posebno kada su porodični ljudi počeli da dovode žene i djecu iz Rusije. Rumunjske vlasti u početku zaista nisu dirali mornare. Ali poslije burnog seljačkog ustanka koji je 1907. zahvatio cijelu Rumuniju, počeo je besmislen policijski progon mornara, koji nisu mogli imati nikakve veze sa seljačkim nemirima, jer niko od njih tada nije govorio rumunjski. Većina

mornara se zaputilo u Ameriku, neki su se rasuli po Evropi, sto pedeset njih je ostalo u Rumuniji. Svi su ovdje visoko cijenjeni kao vješti i energični radnici. Mnogi su se oženili Rumunjka i stekli svoje domove. U Ploeštiju je jedan od mornara otvorio krčmu i nazvao je “Knez Potemkin”. Drugi je služio u staničnom restoranu. Veoma se “porumunio”, elegantno se oblači, nosi žute cipele, koristi mnogo tuđinskih riječi u razgovoru (“ova naftna kompanija ‘Vega’”, objasnio mi je, “najbogatija je od svih”), ali je u isto vrijeme za svog gazdu koristio zamjenicu “on sam” i nakon svake tri riječi ponavljao: “ovo je nemoguće”.

– Da li te privlači da se vratiš u Rusiju, Kirile?

– Ma taman posla! – govori on, ne želeći da otkriva “malodušnost” – Meni je i ovdje dobro.

– No ako bude proglašena puna amnestija – hoćete li otići?

– Kako ne bih otišao! Ali na kraju krajeva, to je nemoguće... Da li je to moguće porediti?... Prošle godine mi je došao brat u posjetu; svuda sam ga vodio, išli smo na njihov Sinaj, recimo, platili smo 4 leja i 80, gledali ljetnji *palato-regal* (kraljevsku palatu), lijepo, nemam riječi – ali da li može da se poredi sa Moskvom? Pa to je nemoguće. Sada novine pišu da će njihov prijestolonasljednik da uzme našu princezu za ženu, a narod kaže da će Besarabija otići kao miraz. Dobićemo, kažu, Besarabiju od Rusije, a od Austrije, kažu, Transilvaniju i Bukovinu, od Bugarske smo već komadić dobili, Rumunija će biti najbogatija zemlja. Samo mislim da o Besarabiji pričaju gluposti. Pa to je nemoguće...

Već sam pomenuo radnički miting kojem sam prisustvovao u subotu. Bilo je svega tristotinjak ljudi, a većina radnika su nosili transparente. Radnici su nastupali kao govornici i izvanredno su govorili: Rumunji vrlo lako savladavaju tajnu govorništva, a to pokazuje njihovu romansku rasu. Govornici su govorili o ratu, o nadolazećoj koleri, osuđivali otimanje strane zemlje, govorili o njihovoj solidarnosti sa bugarskim radnicima. Rečeno je da su na makedonskim poljima pronađeni mrtvi radnici, koji nisu istrošili nijedan metak, iako su nekoliko dana bili u borbi... Na početku i na kraju skupa pjevali su pjesme solidarnosti i borbe. I nakon svega što sam vidio, čuo i pročitao na Balkanu i o Balkanu za ovih deset mjeseci, mali sastanak radničkog “klubula” bio je svijetla, puna nade i ohrabrujuća tačka na strašnoj pozadini opšteg divljaštva. Ovdje vjeruju u kulturu i tvrdoglavo je grade, kulturu čovječanstva koja ne gori u vatri rata i ne tone u vodama šovinističke poplave. Čast i savjest još žive na Balkanu, još nije sve utopljeno u krvi. Ovih ljudi je malo. Ali sutra će ih biti više. Biće ih više čim se prevareni i izmučeni narodi opamete i počnu da sumiraju sve što su uradili.

32 Rum. Kale viktorei, Ulica pobjede. (Prim. prev.)

U Bugarskoj su svi ekonomični do krajnje mjere, tačnije škrti – zemlja je čisto seljačka, buržoazija prolazi samo kroz škrtu fazu primitivne akumulacije, nema tradicije luksuza i ekstravagancije. U Rumuniji je obrnuto: iako je seljaštvo ovdje neuporedivo siromašnije nego u Bugarskoj, a industrija, kao u Bugarskoj, tek u povojima, ipak gradski život na centralnim ulicama odaje utisak luksuza, pompe i ekstravagancije. . Ove tradicije su čvrsto uspostavljene od strane bojarske, plemićke “kulture”, koja se oslanjala na mogućnost rasipanja očevine. Bojari, čokoji (tj. novi, neplemeniti zemljoposjednici), činovnici, novinari – svi oni žive iznad svojih mogućnosti, svi su dužni, ali svi izgledaju na ulici kao besprijeikorna, pametna i bezbrižna gospoda koja u takvom maniru ljube ruke svojim damama na ulici kao da se u zemlji ništa nije dogodilo i sav život se sastoji samo od najgracioznijih gestova. Sinoć, sjedeći u kafeu na otvorenom na *Calea Victoriei*³², gledao sam dvije mlade Ciganke kako se probijaju kroz uličnu gomilu. Ta gomila je bila vrlo slobodnog ponašanja, bučna, u šetnji i razigranoj potrazi. A Ciganke su bile vrlo mlade i plašljive, od 17-19 godina, ali već majke, obje sa bebama, sasvim malim, čvrsto umotanim u krpe, kao zavežljaji. Ciganke su bile bose, obje su na sebi imale po komad platna, jedva sašiven u obliku kratke suknje, i dopola zakopčan džemper, i bile su prilično djevojačke građe, ali su na licu obje imale koncentrisani izraz majke koja čuva bebu. Vojna vozila su trubila (ovdje se signalima vojnih vozila daje glas razdražene svinje, očito radi upečatljivosti), evnusi širokih ramena tjerali su crne konje, elegantne kokete su njihale bokovima, rodoljubivi starci su šetali, oficiri zveckali mamuzama, muzika je svirala u otvorenim kafanama, bilo je bučno, zanimljivo i zabavno – ali su dvije plašljive bosonoge majke sa torbama u rukama odmah raspršile ovo raspoloženje dokonog zadovoljstva, tačno kao da su mi zabile trn u dušu. Koliko mladih majki na ovom od neba prokletom poluostrvu, sa vrećama u rukama ili ispod srca, uzalud čekaju svoje muževe! Koliko starih majki uzalud čeka da im se sinovi vrate! Rumunjska vojska nije morala da se bori, ali kolera je prodrila u nju i radi svoj posao. Ali na *Calea Victoriei* se ništa ne primjećuje, a kada pogledate šaroliku gomilu, zapitate se: “Gdje će smjestiti svoje ratnike kad se vrate, budući da im je i na trotoaru tijesno?”

Rumunji, koji sebe vide kao predstavnike latinske kulture, oštro poriču svoju pripadnost Balkanskom poluostrvu. Istina, uz izvjesno kršenje protokola, oni su se bezočno miješali u unutrašnje stvari poluostrva i dodali dobar dio orijenta blagodetima “latinske kulture”; ali kada je u pitanju polaganje prava na nasljedstvo, ljudi se često prisjete takvog srodstva, kog su se ranije uvijek stidili...

Nesumnjivo postoje ozbiljne objektivne osnove za izdvajanje Rumunja od balkanskog istoka; samo ti temelji ne počivaju na više nego sumnjivim “romaničkim” svojstvima lokalne kulture, nego na prirodi društvenih odnosa. Dok su Bugarska i Srbija izašle iz turske dominacije kao primitivne seljačke demokratije, bez ikakvih ostataka kmetstva i imanja, Rumunija i dan-danas, uprkos decenijama ustavnog političkog života, drži svoje selo u zagrljaju čisto feudalnih odnosa. U tom smislu, Rumunija je najbliža Mađarskoj, zemlji plemićkih latifundija i porobljenih seljaka.

Ipak, mora se priznati da se na centralnim ulicama Bukurešta može uhvatiti, ako ne duh galskog genija, onda uticaj pariskih bulevara. Rumunjski bojari, možda u većoj mjeri nego aristokrate drugih zemalja, od pamtivijeka su bili navikli da Pariz, uglavnom noću, smatraju svojom drugom domovinom. Bilo je vremena kada su i mladi rumunjski zemljoposjednici dijelili revolucionarne ideje Pariza, a zatim ih prevodili na bespomoćni jezik svog zaostalog društva. Osamdesetih i devedesetih godina prošlog vijeka socijalizam je imao mnogo pristalica među mladim rumunjskim plemstvom. Neki od njih su aktivno učestvovali u unutrašnjem životu francuskog i belgijskog socijalizma, podržavajući njegovo lijevo, marksističko krilo. Ali ova bolest mladosti je sada potpuno i nepovratno prošla. Postoji samo ukus za pariski jezik, pariske haljine i pariske gestove. Bukurešt ima tri dnevne novine na francuskom jeziku. U političkom resoru, one daju elegantan izraz oligarhijskim idejama tri ovdašnje vladajuće stranke, a u moralnoj i svakodnevnoj sferi održavaju neprekidnu vezu između prosvijećenog Bukurešta i najnovijih tekovina velikih pariskih bulevara i Monmartra. Prva stvar koja mi je upala u oči u “*L’Independance Roumaine*” su moralistički poučni stihovi o aktuelnoj ženskoj modi.

Grace a la mode,
On n’a plus d’corset... itd.
 (Zahvaljujući modi,
 korset se više ne nosi...)

Na bukureštanskom Korzu imao sam mnogo prilike da vidim da ova propaganda ostaje glas koji vapije u divljini. Ženske figure klize po uskom pločniku, ispružene u visinu – *grace a la mode* – do krajnjeg stepena, sa stilskim izgledom zadavljenih žena koje još nisu izvučene iz omče. U skladu sa tim, linija pantalona bukureštanske gospode je besprekorna, kao razdjeljak u kosi diplomate. Jedan pogled na ove pantalone je dovoljan da se osjećate kao muškarac inferiorne rase. Oficiri su toliko veličanstveni u dotjerivanju svih pojedinosti na sebi da se teško može zamisliti da tako otmjeni ljudi mogu biti podvrgnuti grubim i prljavim iskušenjima vojnog pohoda. Međutim, mora se

pretpostaviti da su u Bukureštu uspjeli da ostanu oni koji su se znali bolje obući od drugih. Čišćenje cipela je ovdje kompleksan i visoki kult. Oglasne table su po uzoru na pariske – isto kao i kokete. O opštini Bukurešt se govori dosta toga lošeg, ali moram ovdje da kažem da je ona na nekim raskrscima postavila limene putokaze potpuno iste kao u Parizu. Ali ispod svega toga, istok vas ovdje gleda iz svih uglova. S jedne strane, bukureštanske dame su previše dotjerane za ulicu, a ritualno čišćenje čizama je očigledno orijentalni običaj. S druge strane, više od polovine stanovništva hoda bosonogo; mršava, odrpana, prljava seljačka djeca sa svježim orašastim plodovima i šljivama, ili polugoli, ušljivi Cigani raširenih ruku, jure između veličanstvenih dotjeranih oficira i otmjenih dama. Smrknuti seljaci u do peta dugim bijelim košuljama gaze bosu po asfaltu noseći kupus ili patke, a kada na pragu hotela naidete na ove figure u bijelom, one ponizno skidaju kape pred vama. Ovaj tihi naklon govori o vijekovima gladi, poniženja, beznadežnog ropstva.

Bukurešt, 7-17. jul 1913. g.

Bukureštanski mir

Sada, dok pišem ove redove, ovdje iz sata u sat čekaju na potpisivanje ugovora koji će ući u istoriju Balkana pod imenom Bukureštanski mir iz 1913. godine. U odnosu na Srbe, a posebno na Rumunje, Bugari su ishitreno popuštali, očigledno se nadajući da će na taj način izolovati Grke. Žurba bugarskih delegata bila je tolika da su, garantujući nacionalno-kulturnu autonomiju (po pitanju jezika, škole i crkve) Kucovlasima koji su bili u sastavu Bugarske, potpuno zaboravili da u odgovarajućem trenutku zatraže iste nacionalne garancije za Bugare koji su ostali u Rumuniji. Kavala, najvažnija luka na Egejskom moru poslije Soluna, izvozni centar proizvodnje duvana, uvijek je bila u centru njihove pažnje: već sada kroz Kavalu godišnje prođe duvan u vrijednosti od 10 miliona rubalja. Suprotstavljena pitanjima plantaža duvana i njegovog izvoza, pitanja kulture i obrazovanja 200.000 Bugara u južnoj Rumuniji povukla su se daleko u drugi plan. Ali svejedno, Bugarska nije dobila Kavalu, a sada ima samo vrlo neodređene nade u pomoć Austro-Ugarske pri ratifikaciji ugovora od strane velikih sila. Ovdje se, međutim, učvršćuje mišljenje da do ove ratifikacije uopšte neće doći.

U to da će mir biti potpisan niko ne sumnja. Novinari i političari već procjenjuju bliski mir u raspravama za kafanskim stolom. Trećeg dana Rumunjska novinarska asocijacija priredila je banket stranim novinarima, na kome se elokventno govorilo o pravima kulture na mir i prednostima mira za kulturu. Međutim, nakon iskustva posljednjih mjeseci, niko čvrsto ne vjeruje

da će Bukureštanski ugovor zaista osigurati mir na Balkanu. Ta nova "ravnoteža zasnovana na međusobnom odnosu snaga" koja je narodima obećana nakon drugog balkanskog masakra u stvari bi bila mnogo manje stabilna od *statusa quo* koji je tri i po decenije štitila evropska diplomatija. O tome bolje od svega drugog svjedoči sudbina londonskog "mira". Konferencija u Bukureštu formalno polazi od definicija Londonskog ugovora, koji je povukao novu granicu između Turske i bivših saveznika. Ali šta je ostalo od Londonskog ugovora do Bukureštanske konferencije? Turci sjede u Adrijanopolju, a Bugari narednih dana čekaju formalnu objavu rata od Turske, nakon čega slijedi momentalna okupacija nezaštićenog Filipopolja. Prema londonskoj "ravnoteži snaga", Trakija pripada Bugarskoj, ali joj u stvarnosti prijeti gubitak Istočne Rumelije. Bugari sada traže saveznike protiv polumjeseca među svojom braćom u krstu, a ne nalaze ga. Bukureštanska konferencija ne brine o bugarsko-turskim odnosima, jer ovdje uopšte nema turskih delegata. Ovim pitanjem očito će se morati pozabaviti nova konferencija, koja, opet, neće biti posljednja faza u košmarnoj istoriji evropskog jugoistoka. Kako će Bugari, koji moraju da nastupaju u dvostrukoj ulozi tužioca i izvršitelja, sprovesti odluku iz londonskog sporazuma, to sada niko ne zna. Ali čak i kad bi im u pomoć pritekla jaka ruka (od koje bi, međutim, Bugari stradali ništa manje od Turaka), čak i da je Turska, kao država, potpuno uništena, u Evropi kao i u Aziji, Turci bi ionako opstali. A ovi Turci lišeni državnog zaklona, sa tradicijama petovjekovne vladavine u Evropi, u svakom slučaju ne bi bili ništa manji element nemira i preokreta na Balkanu od Makedonaca u Staroj Turskoj. Ako Londonska konferencija balkanskih opunomoćenika, koja je radila pod nadzorom konferencije izaslanika velikih sila, nije spriječila rat između saveznika, onda je formalno povlačenje još uvijek moguće: zadatak Londona nije bio raspodjela turske baštine među saveznicima, nego utvrđivanje njene ukupne veličine. Ali upravo je u okviru ovog posljednjeg zadatka Londonska konferencija uspjela, kako vidimo, da utvrdi samo jedno: razmjere nemoći kolektivnog diplomatskog "uma" Evrope. Konferencija u Bukureštu se pretvara da nije svjesna da od Londonskog ugovora nije ostalo ništa. Sa svoje strane, Bukureštanska konferencija, kojom je uspostavljena (na koliko dugo?) granica između Bugarske, sa jedne, i Srbije i Grčke sa druge strane, uopšte se nije doticala srpsko-grčke granice. Istina, uvjeravaju nas da su Srbi i Grci sve isplanirali. Ali zar i Bugari nisu "sve isplanirali"?

Ako postoji ikakva garancija protiv neposrednog srpsko-grčkog rata, to nije ugovor, već potpuno iscrpljivanje obje države.

Sa rumunjsko-bugarskim odnosima stvari ne stoje ništa bolje. Nova teritorija, sa pretežno bugarskim stanovništvom, zariva se kao užasan trn u

tijelo Rumunije. Dobrudža će se pretvoriti u rumunjski Alzas-Lorenu – i to dodatno zakomplikovanu temom metoda borbe koje su korišćene u Makedoniji. A Bugari nikada neće zaboraviti Rumunjima da su upravo oni svojim nastupom dali odlučujući podsticaj drugom balkanskom ratu!

Još manje stabilni biće bugarsko-grčki odnosi, koji se razvijaju na osnovu Bukureštanskog mira. U Južnoj Makedoniji, oko 200.000 Bugara se povlači u Grčku. U Trakiji, naprotiv, oko 200-250 hiljada Grka postaju državljani Bugarske, tačnije, uvršteni su u ovu kategoriju prema Londonskom ugovoru. I ovdje se ispostavlja da je nacionalni princip nespojiv s imperijalističkim pretenzijama: uopšte nije riječ o zajedničkoj kulturi na homogenoj etničkoj osnovi, već o broju poreskih obveznika i kapacitetu unutrašnjeg tržišta. Naravno, čak i unutar ovih granica, mirna koegzistencija između Bugarske i Grčke bila bi moguća, pod uslovom da se osigura nacionalna autonomija “strancima” u svakoj od ovih zemalja. Ali jasno je da su ljudi koji su jedni drugima još nedavno razdirali stomake, odnosno oni koji su vodili ovo cijepanje, apsolutno nesposobni da uspostave stabilne uslove za suživot naroda s obadvije strane granice koja siječe kroz Makedoniju.

Sudbina ovog trostruko nesretnog regiona sa jasnoćom koja je ubitačna za nacionalne romantičare otkriva da čak i na zaostalom Balkanskom poluostrvu za nacionalnu politiku ima mjesta samo u onoj mjeri u kojoj se ona poklapa sa imperijalističkom politikom.

Grčki imperijalizam je najstarijeg porijekla. Grčka crkveno-aristokratska oligarhija (Fanar) dijelila je dominaciju nad hrišćanskim narodima na poluostrvu sa vojnom kastom Osmanlija. Grčka buržoazija, koja se širila duž obala Egejskog, Mramornog, Crnog i Sredozemnog mora, podredila je zemljoradnike i pastire svom trgovačkom i lihvarskom kapitalu. Grčki sveštenici i trgovci utrli su put grčkom imperijalizmu, koji se odmah našao u smrtnom neprijateljstvu sa buđenjem balkanskih naroda: za ove druge je ekonomsko i nacionalno buđenje značilo borbu na život i smrt ne samo sa turskom vojno-birokratskom kastom, nego i sa crkvenom i trgovačkom prevlašću Grka. Grčki imperijalizam sukobio se sa bugarskim imperijalizmom na tlu Makedonije.

Bugarski imperijalizam je novijeg porijekla, ali to ga čini ratobornijim i bezobzirnijim. Bugarska buržoazija je kasno nastala i odmah je počela da se lakta da prokrči sebi put. Bugarski ministri primaju platu od hiljadu franaka mjesečno. A u kapitalističkoj Evropi postoje poslovi koji se plaćaju hiljadu franaka dnevno. Sofijski dopisnik “Tajmsa”, gospodin Baučer, raspolagao je tolikim sumama koje sofijski vladari nisu mogli ni da sanjaju. Proširiti granice države, povećati broj oporezivih jedinica, umnožiti izvore bogaćenja – to su bila načela imperijalističke mudrosti, koja su vodila politiku svih vladajućih klika u Sofiji.

Isti principi – imperijalistički, a ne nacionalni – odredili su cjelokupnu makedonsku politiku Bugarske. Cilj je uvijek bio isti: aneksija Makedonije. Sofijska vlada podržavala je Makedonce samo u onoj mjeri u kojoj je mogla da pridobije za sebe, i obrnuto: izdala je bez grižnje savjesti one njihove interese koji bi ih mogli otuđiti od Bugarske. Poznati balkanski političar i pisac, dr H. Rakovski, koga sam sada sreo u Bukureštu poslije dvogodišnje pauze, rekao mi je, pored mnogih drugih informacija, i sljedeću izuzetno značajnu činjenicu. Od 1903 do 1904. godine bugarski egzarh bio je zauzet u Sofiji osnivanjem seljačke banke u Makedoniji. To je bilo nakon “Ilindenskog” ustanka, kada je u Makedoniji zavladao kaos i turski zemljoposjednici su bili spremni da u besćenje prodaju svoja imanja seljacima. Bugarska vlada je odlučno odbacila egzarhov projekat i navela da će makedonski seljaci, koji su dostigli određeni prosperitet, postati nedostupni bugarskoj propagandi. Isto gledište zauzela je i revolucionarna makedonska organizacija, koja se, posebno nakon poraza ustanka, konačno pretvorila iz nacionalno-seljačke organizacije u oruđe imperijalističkih planova sofijske vlade.

Ova nevjerovatna borba, u kojoj je brutalnost spojena sa herojstvom, završila se – čime? Izdajničkim ugovorom za podjelu Makedonije. Drugi balkanski rat i Bukureštanski mir, koji ga sada kruniše, zaokružili su ovaj ugovor – a sada Štip i Kočani – one dvije tačke na kojima su bugarsko-makedonski revolucionari svojom provokativnom taktikom izazvali turski masakr, koji je poslužio kao uvod u prvi “oslobodilački” rat – upravo ovi Štip i Kočani sada postaju Srbija!

Srpski imperijalizam se pokazao potpuno nemoćnim da nastavi “normalnu” ofanzivu, odnosno ofanzivu po nacionalnoj liniji: na putu je stajala Austro-Ugarska, koja je u svojim granicama obuhvatala više od polovine srpstva. Otuda i stremljenje Srbije ka kretanju linijom manjeg otpora – ka Makedoniji. Nacionalni dobici srpske propagande na tom putu ispostavili su se sasvim beznačajnim, ali se teritorijalni dobici srpskog imperijalizma čine tim presudnijim. Srbija sada u svojim granicama uključuje oko pola miliona Makedonaca, kao što je već uključila oko pola miliona Albanaca. Zapanjujući uspjeh! Zapravo, ovaj neprijateljski milion stanovnika može se pokazati kobnim za istorijsku egzistenciju Srbije...

Činilo se da je Bugarima najlakše da se ujedine u jednu nacionalnu i državnu cjelinu, budući da su Bugari – oni izvan “kraljevine” – bili samo pod vlašću nadživjele turske kaste, a ne pod vlašću Austro-Ugarske, kao Srbi, ili vlašću Austro-Ugarske i Rusije kao Rumunji. Ali ispostavilo se da nije tako: upravo Srbi i Rumunji, izbačeni iz kolotečine svog prirodnog razvoja od strane velikih sjevernih sila, digli su ruku na Bugarsku. H. Rakovski, ne bez razloga, Bukureštanski ugovor naziva prvom podjelom “balkanske Poljske”.

Što se tiče novih graničnih linija na Balkanskom poluostrvu – koliko god one trajale – mora se, dakle, utvrditi da su sve one prošle kroz živo tijelo iznemoglih, beskrvnih, rastrganih naroda. Nijedan od ovih balkanskih naroda nije sakupio svoje rasute dijelove. I obrnuto: svaka od balkanskih država, uključujući Rumuniju, sada uključuje unutar svojih granica kompaktnu manjinu koja je prema njoj neprijateljski nastrojena.

Takvi su plodovi rata koji je progutao najmanje pola miliona ljudi: ubijenih, osakaćenih i umrlih od bolesti. Nijedno od fundamentalnih pitanja razvoja Balkana nije riješeno.

Ekonomski razvoj zahtijeva carinsku uniju kao prvi korak ka svebalkanskoj federaciji. Umjesto toga, vidimo neprijateljstvo svih prema svima i svih protiv svakoga. Balkanske države odišu međusobnim neprijateljstvom, a djelići naroda unutar pojedinih država zasićeni su ništa manje akutnim neprijateljstvom. Materijalni resursi poluostrva su odavno iscrpljeni, a nacionalno-politički odnosi su neuporedivo zbrkaniji nego prije rata. Ali to nije dovoljno: čak i sa spoljne, čisto diplomatske strane, balkanski odnosi ostaju neformirani. Pitanje srpsko-grčke granice još nije do kraja razjašnjeno, međusobni odnosi Srbije i Crne Gore ostaju alarmantno pitanje, a sudbina Trakije visi nad poluostrvom kao prijeteća nepoznanica.

Bukureštanski mir se sastoji od propusta i laži. On adekvatno kruniše rat pohlepe i lakomislenosti. Iako ga kruniše, ne završava ga. Pošto je prestao zbog potpunog iscrpljivanja snaga, ovaj rat će se ponovo nastaviti čim se svježa krv pojavi u arterijama država.

Na banketu koji će se održati u nedjelju u čast komesara u kraljevskoj palati biće izrečeno mnogo svečanih riječi o velikom značaju Bukureštanske konferencije. Kako će ove riječi odvratno ismijavati sudbine naroda! Zaista, krv palih vapi do neba, jer je uzalud prolivena. Ništa nije postignuto, ništa nije riješeno... Istočno pitanje je strašni čir koji peče i gnoji se na tijelu kapitalističke Evrope!

“Kijevska misao” br. 206., 8. jul 1913. g.

Rumunjsko-bugarski odnosi

Dakle, Rumunija je povećala svoju teritoriju za 7.500 kvadratnih kilometara. Kakve koristi joj ovo uvećanje donosi?

Na ovo pitanje je dat iscrpan odgovor u rumunjskoj političkoj literaturi, još prije početka otvorene mobilizacije, u pamfletu najistaknutijeg rumunjskog pisca K. Dobrodžanu-Gerea: “*Conflictul Romino-Bulgari*”. Ne vidim bolji način da uvedem ruskog čitaoca u samu suštinu stvari nego da predstavim sadržaj

ovog malog pamfleta, čiji je bugarski prijevod uspio da se pojavi u Silistriji neposredno prije okupacije ovog grada od strane rumunjskih trupa.

U tonu smirene "sokratovske" studije, samo povremeno prekidane izlivima ljute ironije, autor jedan po jedan analizira sve argumente "patriotskih" stranaka i njihove štampe u korist nasilnog zauzimanja dijela bugarske teritorije. Prvo iznosi ideju kompenzacije za neutralnost Rumunije tokom bugarsko-turskog rata, tj. ideju orijentalnog "bakšiša" izraženu evropskim diplomatskim terminima. Pošto je, međutim, cijela Evropa ostala "neutralna", i budući da se Rumunija dugo dičila ulogom nezainteresovanog evropskog čuvara na vratima Balkanskog poluostrva, potražnja za "napojnicom" povodom rumunjske neutralnosti postala je previše primamljiva. I sama vlada u Bukureštu je to shvatila i preko svojih zvaničnika dala do znanja novinarima da je potrebno tražiti druge argumente. Tada je u opticaj puštena nova parola, koja se najtačnije može nazvati sentimentalnom i grabljivom. Bugarskoj je dodijeljena pomalo šnjela obaveza da izrazi svoju teritorijalnu zahvalnost za materijalne i moralne usluge koje joj je Rumunija pružila u doba formiranja Bugarske u nezavisnu državu. Uvažavanje je, doduše, odličan kvalitet, ali nevolja je što bi suveniri u vidu naseljenih teritorija značili obnovu kmetstva u međunarodnim odnosima. U šta bi se zapravo mapa Evrope pretvorila kada bi vlastodršci počeli da izražavaju zahvalnost jedni drugima živim dijelovima nacionalne i državne cjeline? Zvaničnici su se ponovo umiješali i objasnili da se mora smisliti nešto pametnije.

Argumenti nacionalnih interesa, koji su imali tako veliku i donekle legitimnu ulogu u Prvom balkanskom ratu, ostali su potpuno nedostupni Rumuniji: štaviše, okrenuli su se potpuno protiv nje; u četvorouglu koji je zauzela, na više od tri stotine hiljada stanovnika ima sto i pedeset hiljada Bugara i samo osam hiljada Rumunja. Tako su rumunjski političari postepeno, primjenjujući metodu isključenja, došli do argumenata čisto strateške prirode. Ispostavilo se da je tok njihovog rasuđivanja bio otprilike sljedeći: Bugarska je prije rata govorila samo o oslobođenju svoje braće od turskog jarma, a na kraju je povećala svoju teritoriju i stanovništvo za 50%. Samo po sebi, ovo proširenje Bugarske nas ne bi ni najmanje uvrijedilo da se između nas nije ispriječilo pitanje Dobrudže. Bugarski političari su na Dobrudžu gledali i gledaju kao na imovinu koja im je nezakonito oduzeta, koju moraju sebi vratiti čim za to budu dovoljno jaki. Međutim, za nas (za Rumuniju) Dobrudža nije samo pokrajina, već naš jedini slobodan pristup moru, našim trgovačkim i industrijskim plućima, bez kojih čitavom ekonomskom organizmu zemlje prijeti neminovna smrt. Da bismo osigurali Dobrudžu od proširene i ojačane Bugarske, moramo po svaku cijenu urediti našu južnu granicu.

Apsolutno je nesporno – kaže Gerea o ovom argumentu – da je Dobrudža od vitalnog značaja za Rumuniju. Ali isto tako je neosporno da Bugarska neće htjeti i neće moći da upadne u Dobrudžu. Istina, Bugarska je povećala svoju teritoriju za 50% (pamflet je napisan prije poraza Bugarske). Ali ovo povećanje kupljeno je po cijenu neviđenog iscrpljivanja i krvarenja zemlje. Mora proći najmanje dvadeset godina prije nego što se Bugarska dovoljno oporavi da ponovo krene putem aktivne vanjske politike. U ovom slučaju potpuno je besmisleno kvariti odnose sa Bugarskom, izazivati u njoj žeđ za osvetom i stvarati stvarne opasnosti u ime otklanjanja eventualne opasnosti koja bi mogla nastati tek decenijama kasnije.

Ali čak i ova eventualna opasnost je čisti privid. Ni za dvadeset, ni za trideset godina, Bugarska neće pružiti ruke prema Dobrudži. U ovoj pokrajini ima 400.000 stanovnika, od kojih su samo 50.000 Bugari. Za dvadeset godina Bugari će predstavljati potpuno neznatan udio u stanovništvu Dobrudže. Istovremeno, Bugarska će se iz nacionalno homogene države pretvoriti u heterogenu državu: uključit će Turke, Albance, Grke, Rumune i Jevreje u svoje nove granice. Kao poljoprivredna zemlja sa slabo razvijenom urbanom kulturom, Bugarska ima neznatnu moć asimilacije. Kompaktna inostrana populacija, nasilno uključena u granice nove Bugarske, prirodno će gravitirati prema odgovarajućim susjednim silama: Grci prema Grčkoj, Turci prema Turskoj, itd. Balkanski rat će u naslijeđe ostaviti ekstremno intenziviranje nacionalnog neprijateljstva u međudržavnim balkanskim odnosima, pa i unutar same Bugarske. Teritorijalno proširenje Bugarske će tako postati uzrok slabljenja njene državnosti. U ovim uslovima rat sa Rumunijom oko pokrajine sa čijim gubitkom Rumunija ne može da se pomiri, ugrozio bi samo postojanje Bugarske kao nezavisne države. I to nije sve. Pridruživši Dobrudžu svom državnom tijelu, kao teret na leđima, Bugarska bi se našla u neposrednoj blizini Rusije. Ali sve bugarske stranke, pa i one najrusofilске, plaše se ovog komšiluka kao vatre, jer se slovenska bratska osjećanja, kao što bar pokazuje istorijska sudbina Poljske i Ukrajine, najbolje održavaju na daljinu. Uspjesi koje je Bugarska ostvarila tokom decenija svog državnog postojanja u velikoj mjeri su posljedica činjenice da ju je od Rusije odvojila Rumunija, a od Austrije Srbija. Uništavanje ove njene međunarodne pozicije značilo bi za Bugarsku korak ka državnom samoubistvu. Opasnost bi bila utoliko veća što bi se Bugarska približila Rusiji sa svojom nasilno osvojenom pokrajinom, čije bi stanovništvo sastavljeno od 4/5 Rumunja još više gravitiralo prema susjednoj Besarabiji nego prema Bugarskoj, koja joj je strana. Novine su svojevremeno objavile da je Danev rumunjskim ministrima rekao: "Ne želimo Dobrudžu, čak i ako bi nam je ponudili džaba!" Ako je Danev zaista izgovorio ove riječi, onda je on – kao izuzetak – u ovom slučaju sasvim ispravno formulisao stvarne

interese svoje zemlje. Bugarska opasnost u pitanju Dobrudže je apsurdan mit. Ali pretpostavimo na trenutak da takva opasnost postoji. Očigledno je u ovom slučaju da sudbina Dobrudže zavisi od odnosa snaga između Rumunije i Bugarske. Koje su prednosti Bugarske? U njenom demokratskijem sistemu i, što je najvažnije, u njenom slobodnom seljaštvu. Jaka Rumunija joj se može suprotstaviti ne tako što će zauzeti, na kraju krajeva, beznačajan komad bugarske teritorije, već podizanjem proizvodnih snaga zemlje svojom političkom demokratizacijom, emancipacijom seljaštva i, posebno, razumnom politikom naseljavanja u Dobrudži, na granici sa Bugarskom. Prisilna kupovina dobudžanskih latifundija i njihovo prenošenje u malim parcelama na izgladnjele rumunjske seljake učinilo bi Rumuniju potpuno neosvojivom duž ove granice. Apsurdno je misliti da se ove mjere u bilo kojoj mjeri mogu zamijeniti nesretnim “ispravljanjem” granice. Jer kakve tako velike strateške prednosti četvorougao koji je pripojila u povoljnom trenutku daje Rumuniji? Na ovo pitanje do sada ni najekstremniji entuzijasti politike zauzimanja zemlje nisu dali odgovor. Naprotiv, izuzetni rumunjski vojni autoritet, general Ilijesku, otvoreno je izjavio da iako se strateški značaj “ispravljanja” ne može u potpunosti poreći, isto tako je potpuno smiješno preuveličavati njegov značaj. A iz vodećih krugova čujemo da posjedovanje Silistrije ima za Rumuniju, u njenim odnosima sa Bugarskom, ne toliko strateški koliko... simbolički značaj. Gereea se svojim sarkazmom obrušava na diletante iz vlade koji, vođeni u najvažnijim pitanjima postojanja države jeftinim pozajmicama iz oblasti književnih strujanja, politiku čine klasičnom, romantičnom, simboličkom ili dekadentnom, ali ne znaju kako da naprave razumnu politiku.

Rumunija do sada – svejedno je iz kojih razloga – nije vodila politiku zauzimanja zemlje. Suprotno tome, i sama je bila žrtva takve politike.

U martirologiji nasilno podijeljenih naroda, Rumunija je na trećem mjestu, poslije Poljske i Srbije. U Besarabiji, s jedne strane, i Transilvaniji i Bukovini, s druge, živi skoro polovina rumunjskog naroda.

Stisnuta između dva kolosa: Rusije i Austro-Ugarske, Rumunija, naravno, ne može ni da pomisli na ekspanzivnu, ofanzivnu nacionalnu politiku. U pokornosti kategoričkom imperativu svog međunarodnog položaja, ona je, uprkos apetitima svojih vladajućih klika, do sada vodila jedinu za nju zdravu državno-odbrambenu politiku. Balkanski rat, koji nije toliko poremetio državnu ravnotežu na poluostrvu koliko ravnotežu u nekim od “vodećih” krugova, izbacio je rumunjsku vladu iz stare kolotečine. Ali je ona svoju agresivnu energiju usmjerila ne po nacionalnoj liniji – protiv Rusije ili Austrougarske, što bi bilo suludo donkijhotstvo, nego po... “simboličnim” linijama – protiv iscrpljene Bugarske, što naravno nije donkijhotski, ali jeste kriminalno glupo. Ovaj za nju novi put ona počinje uključivanjem stranog

tijela u svoj sastav: provincije sa pretežno bugarskim stanovništvom. Bugari iz Dobrudže prešli su u Rumuniju direktno ispod turskog jarma. Ova tranzicija za njih je bila oslobođenje. Bugari iz zauzetog četvorougla su sasvim druga stvar: živjeli su 35 godina u svojoj nacionalnoj državi i aktivno učestvovali u njenoj sudbini putem opšteg prava glasa. Podnijeli su ogromne žrtve za oslobođenje Makedonije, onakvo kakvim su ga oni shvatali. A rezultat toga je da i oni sami, baš kao ovce, bivaju tjerani iz jednog obora u drugi, do novog vlasnika kojem su potrebni za nekakvo “ispravljanje”. Oni će u domovinu koja im je nametnuta donijeti samo osjećaje zlobe i mržnje, a istovremeno će nesumnjivo preuzeti političko vođstvo nad bugarskim stanovništvom Dobrudže. Nesrećno “ispravljanje” ne samo da će do krajnosti zaoštriti rumunsko-bugarske odnose, već će u samoj Rumuniji stvoriti buntovnu pograničnu pokrajinu, uvijek spremnu da podrži Bugarsku u slučaju novog rata.

Gerea, zajedno sa svojom vladom, krivi rusku diplomatiju za pogoršanje rumunjsko-bugarskog neprijateljstva. “Rusija nam je rekla da imamo neosporno pravo da sa svom odlučnošću insistiramo na obeštećenju i da možemo računati na njenu principijelnu pomoć. Istovremeno, Bugarskoj je došapnula da može računati na njenu rođačku pomoć i da ni u kom slučaju ne smije ustupiti Silistriju, jer su s njom povezana ruska historijska sjećanja”... Samo u bliskom savezu, Rumunija i Bugarska bi mogle da brane nezavisnost njihovog ekonomskog i kulturnog razvoja od imperijalističkih pretenzija velikih sila. Neprijateljski odnosi između ove dvije države, povezane zajedničkim opasnostima, neminovno će ih gurnuti u suprotne tabore velikih sila – i jedna će biti stavljena pod tutorstvo Rusije, a druga će biti pretvorena u vazala Austrije. Svemu tome treba dodati neminovnost pojačanog utvrđivanja čitave rumunjsko-bugarske granice, dalji rast militarizma, a time i poreza. Vladajuća klasa Rumunije se nije obazirala na Gereina upozorenja (koja su gore navedena – iz nužnosti situacije u sažetom obliku). Okupacija četvorougla ne samo da je izvršena, nego je već i upisana u dokument koji otvara novu eru u rumunjsko-bugarskim odnosima. Rumunija do sada ubire plodove svoje “simboličke” politike u vidu potpune ekonomske stagnacije i kolere u vojsci. U dogledno vrijeme u obzir dolaze i ostali rezultati. Ko vjeruje u svrsishodnost svega što se dešava na zemlji, ostaje mu da misli da istorija balkanske vladajuće političare tretira kao pijane helote³³ koji su izvedeni na trg kao upozorenje maloljetnim narodima.

“Kijevska misao” brojevi 209., 211., 31. jul i 2. avgust 1913. g.

33 Grčki robovi, uglavnom sa Peloponeza, pod vlašću spartanske militarističke elite. (Prim. prev.)

Između izazova

U Ploeštiju, na gradskom trgu, Atlas od livenog gvožđa podupire zdjelu fontane. Sa obje strane trga, pod uglom, nalaze se klubovi konzervativne i liberalne stranke. Atlas je postavljen tako da se okreće oko svoje ose i, u zavisnosti od toga ko je na vlasti, konzervativac ili liberal, Atlas je okrenut ili prema konzervativnom ili prema liberalnom klubu... Čak i fontana od livenog gvožđa ovdje je prinuđena da se prilagođava promjenama partijskog režima!

Teško je zamisliti ogorčeniju stranačku borbu od one u Rumuniji. Ali ova gorčina, koja se širi čak i na kipove postavljene ispred javnosti u gradovima, u obrnutoj je proporciji sa značajem programskih nesuglasica. Dvije glavne ili "istorijske" stranke Rumunije su, kao što je gore pomenuto, upravo konzervativna i liberalna. U Engleskoj je liberalizam bio program industrijskog razvoja, a konzervativizam zaštitni princip privilegovanog zemljoposjedništva. Bilo bi, međutim, uzaludno otkrivati isti društveni sadržaj u programima sukcesivno vladajućih rumunjskih partija, i to ne zato što ti programi zapravo ne postoje (uostalom, mogli bi se odvijati na djelu i bez formulisanja na papiru), nego zbog toga što dvije vladajuće stranke, sa svim svojim frakcijama, imaju svoje korijene u zemlji – u toj zemlji koja pripada privatnim vlasnicima. To je osnovna činjenica političkog života Rumunije: njena sudbina je vođena interesima privilegovanih zemljoposjednika.

Bugarska i Srbija su takođe poljoprivredne zemlje. Ali poljoprivredom se tamo bave seljaci, mali i srednji vlasnici koji ne poznaju krupnog zemljoposjednika ni iznad sebe ni blizu sebe. Ovu fundamentalnu razliku u strukturi agrarnih odnosa stvara razlika u geografskom položaju. Sadašnja Rumunija nikada nije bila u sferi direktne turske vlasti. U 16. vijeku, nacionalne knezove Moldavije i Vlaške zamijenili su fanarioti – plemićki Grci, poslušnici Porte. Podunavske kneževine postale su vazali Turske, ali pobjednici nisu prodrli u granice tih kneževina i nisu zauzeli ovdašnju zemlju. Feudalni odnosi počeli su se formirati među balkanskim Slavenima, kao i među Rumunjima, još prije turske invazije. Ali dok su na Balkanskom poluostrvu osvajači prigrabili zemlju u svoje ruke i, uništavajući elemente novonastalog nacionalnog feudalizma, potčinili slovenske seljake vlasti begova, muslimanskih zemljoposjednika, u Rumuniji je, nasuprot tome, osvajač doprinjeo formiranju bojara, nacionalne feudalne kaste, koja je djelovala kao posrednik između Carigrada i obveznika koji plaća danak – rumunjskog seljaka. Položaj tog seljaka bio je čak i gori od položaja njegovog bugarskog ili srpskog sabrata, jer begovi, koji su se osjećali kao pridošlice-osvajači u zemlji, nikada nisu mogli da dovedu eksploataciju seljaštva do iste napetosti kao "nacionalna" moldavsko-valaška kasta bojara. Što je turska vlast više bila

razbijena, to je balkanski seljak osvajao veći stepen ekonomske nezavisnosti od Turaka zemljoposjednika, a rast njegovog ekonomskog blagostanja postao je, zauzvrat, glavni faktor uništenja turske vlasti. U ovim istorijskim uslovima, uništenje turskog jarma imalo je potpuno različita značenja u Bugarskoj i u Rumuniji. Istovremeno sa utvrđivanjem nezavisne Bugarske, turska zemlja je prešla u ruke seljaka, naravno uglavnom onih bolje stojećih, takozvanih “čorbadžija”. Seljaci su oslobođeni potrebe da proizvode svog rada dijele sa zemljoposjedničkom kastom, feudalizam je automatski uništen, a Bugarska se i ekonomski i politički pretvorila u agrarnu demokratiju. Nacionalno oslobođenje Rumunije imalo je sasvim drugačije društvene posljedice. Ukidanje vazalnih odnosa sa Turskom nije ni najmanje uticalo na nacionalni rumunjski feudalizam. Proglašenje državne nezavisnosti Rumunije nije oslobodilo seljaka od ropskog odnosa prema veleposjedniku, već je samo veleposjednika oslobodilo potrebe da višak proizvoda seljačkog rada dijeli sa turskom blagajnom. Istina, 1864. godine, prema ruskom modelu, izvršeno je “oslobođenje” seljaka. Ali time nisu bile pogođene privilegije velikih zemljoposjednika, a nakon reforme seljaci su se našli u najtežoj zavisnosti od zemljoposjednika. Formalno ukinuto, kmetstvo je zapravo opstalo do današnjih dana. Dovoljno je reći da je već 1889. godine morao biti donesen zakon koji je garantovao (na papiru) seljacima minimalno dva dana rada na sopstvenoj zemlji!

Stari bojari su, uglavnom, ušli u dugove, i pojeli i propili svoju djedovinu. Istupile su nove gazde – čokoji, zemljoposjednici početnici – a zajedno sa njima i zakupci koji su stajali između zemljoposjednika i seljaka. Obnovljen je samo vlasnički kadar, oblici privrede i načini eksploatacije seljaštva ostali su isti.

Prestali su da plaćaju danak Turcima, ali je danak koji narod plaća birokratskoj i militarističkoj državi sve strašniji. Ukupan godišnji prihod nacije ovdje se procjenjuje na 1,25 milijardi franaka, a država uzima najmanje jednu trećinu ovog iznosa! U zemlji u kojoj seljaštvo, vezano čisto kmetovskim “agrarnim ugovorima”, jede samo kačamak i sir, umire od pelagre, jednim svojim dobrim dijelom živi u zemunicama, proživljava gladovanje tri ili četiri puta u deceniji, a jednom u deceniji organizuje nasilne pobune, u ovoj zemlji čudovišni državni budžet sipa sredstva iz nepresušnog izvora – za bojare, čokoje, partijske šefove koji kreiraju politiku, njihove partijske poslušnike i njihovo potomstvo, za sve one koji su ovdje grupisani u združene političke bande, takozvane stranke.

Sve te stranke imaju agrarno-feudalnu osnovu. Istina, u zemlji se, iako sporo, kapitalizam i dalje razvija. Najveći značaj ima naftna industrija, koja je značajno napredovala u protekloj deceniji. U Kimpini sam vidio stotine

tornjeva i obišao jednu od najvećih rafinerija nafte u Evropi, "Steana Romina", koja po riječima izaslanika Skobeljeva (zajedno smo napravili obilazak), nije kao ona kod nas u Bakuu. Ova industrija, koja zapošljava oko 40.000 radnika, uživa posebnu zaštitu države, tako da se uobičajena kapitalistička eksploatacija povlači daleko pred budžetskim potrebama. Rumunjski kapitalisti su isti oni zemljoposjednici, bojari i čokoji, čije je političko razmišljanje u potpunosti određeno njihovim temeljnim, to jest poljoprivrednim interesima. Značajan dio finansijskih i industrijskih kapitalista, koji su ujedno i najbogatiji zemljoposjednici, članovi su tzv. liberalne stranke, koja je svoj liberalizam do sada pokazivala brutalnim represalijama nad seljaštvom, održavajući ropske agrarne odnose, konsolidovanje feudalistički uslovljenog nedostatka prava i progon radničkih organizacija. Lijevo krilo liberalne stranke čine takozvani *poporanisti*, narodnjaci. Većina njih je 1880-ih prošla kroz fazu "socijalizma", koji je u Rumuniji, kao i u svim mladim ili, bolje rečeno, zaostalim zemljama uopšte, igrao ulogu pripremljene političke klase za široke krugove inteligencije. Ali poporanisti nisu zadržali ništa od svoje radikalne prošlosti. Glavno pitanje rumunjskog društvenog razvoja – agrarno – ne može se, naravno, riješiti unutar partije u kojoj su ton davali feudalni zemljoposjednici u evropskoj liberalnoj odori. Pod njima su poporanisti osuđeni na ulogu nemoćnog prirepka. Na njihovom čelu je politički emigrant iz Rusije, koji je izvjesno vrijeme proveo u Sibiru, besarabac Sterea, sada rektor univerziteta u Jašiju. Trenutno je liberalna partija, kao čiji se šef navodi g. Bratijanu, nalazi u stanju neprijateljski nastrojene opozicije.

Na vlasti su konzervativci, koje predstavljaju njihove dvije grupe: junimisti (Tit Majoresku) i konzervativne demokrate (Take Jonesku). Šta rumunjski konzervativci "štite"? Krupno vlasništvo nad zemljom, političko obespravljeno masa, huškačke zakone protiv Jevreja. Ali u svemu tome liberali ne zaostaju mnogo za njima. Kada su oni na vlasti, povećavaju troškove vojske, grade željeznice, povećavaju poreze, daju nove kredite (državni dug Rumunije bio je preko 1,2 milijarde franaka – prije rumunjske "kampanje" u Bugarskoj). Ali to rade i liberali! Nema razlika u političkim programima. Postoje nijanse u taktici klika, u metodama korupcije, u porodičnim tradicijama šefova. Ako ovu misao prevedemo na besarabski jezik, onda možemo reći da neslaganje varira između Puriškeviča i Krupenskog. U ovome bi se Puriškevič nesumnjivo pridružio liberalnoj stranci, jer njen antisemitizam ima cinično militantniji karakter, a njen metod političke agitacije karakteriše ružna neobuzdanost. Nasuprot tome, Krupenski bi se nesumnjivo pridružio rumunjskim konzervativcima – s obzirom na njegovu naklonost prema političarima koji znaju kako da besprekorno rukuju maramicom. Konačno, pokojni Kruševan bi vjerovatno igrao istaknutu ulogu u Demokratskoj konzervativnoj stranci,

kolokvijalno nazvanoj “takisti” po njihovom vođi, advokatu Takeu Joneskuu. Ova politička grupacija je u svojim redovima ujedinila sve deklasirane elemente, kojih je ovdje izuzetno mnogo: rastrošne bojarske sinove, protjerane činovnike, bankrotirane trgovce, kompromitovane preduzetnike, novinare bez novina, novinare koji još nisu našli šansu da izgube svoju “nezavisnost”, pijane učitelje itd. itd. Takisti su konzervativni, jer im je zadatak da štite sve vrste budžetskog parazitizma; svoj konzervativizam nazivaju demokratskim, jer je njihova politika počela jurišom na stare političke klike – pod sloganom: “Idemo na budžetske jasle!”

Agrarna demokratija, kakva se Bugarska pokazala nakon svrgavanja turske vlasti, našla je svoj prirodni politički izraz u parlamentarnom režimu zasnovanom na opštem pravu glasa; nakon protjerivanja Turaka. Trebalo je da svi Bugari postanu jednaki u pravima, kao što su pod Turcima bili jednako obespravljani. Rumunija je druga stvar: feudalna oligarhija, koja se najviše plašila da će seljaštvo shvatiti njen značaj u životu zemlje, osigurala je svoju političku dominaciju uz pomoć kurijalnog sistema, koji potpuno isključuje mogućnost samostalnog seljaka-kandidata. U okviru tri kurije decenijama se odvija borba između konzervativnih i liberalnih klika za posjedovanje vlasti.

Ogromnu ulogu u ovoj borbi imaju činovnici. Oni se smjenjuju zajedno sa promjenom vladajuće klike; i stoga je stranačka politika za njih pitanje borbe za samoodržanje. U Rumuniji sada ima oko 100.000 činovnika, a u posljednjoj deceniji njihov broj se povećao za još 20.000. U zemlji u kojoj neupućeno, ekonomski i politički porobljeno seosko stanovništvo čini 86%, u kojoj gotovo da i nema nezavisne buržoaske klase, u kojoj se radnički pokret tek počinje razvijati, i u kojoj se malobrojni kapitalistički elementi rastvaraju u agrarnom kmetstvu – u takvoj zemlji je centralizovana birokratska vojska od 100.000 pripadnika politički faktor od ogromnog značaja. U poznatim memoarima “*Aus dem Leben Konig Karls von Rumanien*”, (“Iz života kralja Karla od Rumunije”), u čijem je sastavljanju i sam kralj uzeo glavnu ulogu, sljedeće iskrene riječi karakterišu ulogu birokratija na izborima: “Nijedna vlada (u Rumuniji) nije naišla na nedostatak većine stvorene uz pomoć novih izbora, jer je do dan-danas uticaj centralizovane administracije na birače zavisne od državnog aparata još uvijek prevelik”.

Što su vladajuće stranke neprincipijelnije, to su stvarne razlike u njihovim praktičnim programima neuhvatljivije, to je njihova međusobna borba žešća, jer je to ogoljena borba za plijen, za posjedovanje državnih jasal. Najelementarnije državne potrebe biće približno podjednako zadovoljene, bez obzira koja će grupa sada biti na vlasti. Za narod, dakle, nije bitno hoće li se kao premijer pojaviti Bratijanu, Majoresku ili Jonesku. Ali to nije nimalo

svejedno njima i njihovim *partizanima*. Svaka klika želi da jede i uskraćuje to pravo ostalima. Potrebna je neutralna osoba unutar oligarhije u ovim međusobnim sukobima, koja bi vodila računa o redu i dovodila apetite u granice uspostavljene njihovim međusobnim ograničenjima. Ova misija prirodno pada na kralja. Bez obzira na ustav, on je zapravo najvažniji element političke mehanike zemlje.

Tokom posljednjih mesec dana, evropska štampa je bila veoma zauzeta ličnošću rumunjskog kralja. U njemu je ovom prilikom otkrila sve one divne lične kvalitete koje je ne tako davno pripisivala bugarskom caru Ferdinandu. Svako ko je pomno pratio balkanske informacije evropske štampe neminovno je stekao utisak da je, zajedno sa “četverougлом”, kralj Karlo preuzeo od Ferdinanda čitav njegov moralni arsenal: “sjajnu pronicljivost”, “izvanrednu izdržljivost”, “izuzetnu istrajnost”, itd itd. Sve ovo je u najmanju ruku... preuveličano. Ali nema sumnje da je Karl Hohencolern tokom skoro četiri decenije svoje vladavine bio u stanju da svojim zdravim razumom, tačnije pasivnim lukavstvom, što mu ni neprijatelji ne poriču, učvrsti svoj položaj u zemlji u veoma velikom obimu. U pogovoru gore pomenutim memoarima – za ovaj pogovor se kaže da ga je napisala kraljica u saradnji sa dvorskom damom Mitom Kremnic – uloga i ličnost kralja okarakterisani su na sljedeći način: “Između ova dva ekstremna (?) pravca (govorimo o liberalima i konzervativcima) kralj je morao stalno da vodi računa o održavanju postojanosti kursa, jer je on sam bio jedini stabilan element u ovoj kolebljivoj zemlji. I on je u ovom zadatku uspio iznad očekivanja. Iz godine u godinu raslo je to divljenje (*Bewunderung*) koje je svaki političar osjećao prema zreloj kraljevoj ličnosti i koje je, naravno – bez ikakve prisile, naravno – dovelo do trijumfa kraljevih mišljenja. Istina, uopšte nije u naravi kralja da svoju volju izražava nametljivo, pa čak ni da precizno formuliše svoju misao – spolja gledano, on nikada ne izlazi iz ustavnih okvira i voli da ističe svoju ustavnu neodgovornost... I samo je jedna takva ličnost, u kojoj je povezano toliko očiglednih kontradikcija, mogla Rumuniju odvesti do blagostanja i prosperiteta. Tvrdoглава volja, koja se uglavnom manifestuje negativno: neumorna snaga koja uvijek teži novim oblicima aktivnosti; poznavanje ljudi koje nikada ne shematizuje, ali svuda zna kako da shvati istinski individualne osobine; duhovna svježina, koja omogućava da se svako pitanje po stoti put preispita sa toliko strpljenja, kao da je potpuno novo i neočekivano; ljubaznost i velikodušnost, pomoću kojih svakoga razumije i svima oprašta – takva je priroda ovog monarha, i upravo je ona uspjela izvući zemlju iz svih kriza partijskog života.” Ne treba zaboraviti da je ovu karakterizaciju rumunjskog kralja napisala rumunjska kraljica: stoga nije iznenađujuće ako kralj izgleda mnogo viši od svoje stvarne visine. Ali čak i u ovoj predano entuzijastičkoj

karakterizaciji sasvim su jasno imenovane one, nikako herojske, lične osobine, koje su samo omogućile Karlu Hohencolernu, strancu, da postane najvažnija poluga u rumunjskoj političkoj mašini: negativna energija usmjerena na prevladavanje “ekstremnosti”, strpljiva upornost, bez kreativnosti i inicijative, i sposobnost da se četiri decenije izmiče od “tačne formulacije svojih misli”. Prije nekoliko mjeseci morao sam da istim ovakvim crtama opišem arbitra srpskih sudbina Nikolu Pašića, a na kraju krajeva, lik Ferdinanda Bugarskog se takođe uspješno uklapa u gornji opis.

Relativna nepokretnost društvenih odnosa i siromaštvo ekonomske osnove osudili su vladajuće stranke da se vrte u uskom krugu istih elementarnih zadataka. Oni su se brzo istrošili, često mijenjali jedni druge, a nakon iskustava dinastičkog ili ličnog suprotstavljanja, potpuno kompromitovani vlastitom grabljivošću, počeli su se okretati oko monarha sličnog rimskom diktatoru Kuntatoru, kao oko svoje ose. U Srbiji, gdje su se dinastije smjenjivale skoro jednako često kao i stranke u Bugarskoj i Rumuniji, stožer političkog života bio je Nikola Pašić, poznat po svom opreznom čekanju i nesklonosti prema “preciznom formulisanju misli”. U istom pravcu djelovala je – samo možda još većom snagom – i vanjska politika, koja je uvijek tekla pored grebena, pličaka i podvodnih stijena i zahtijevala jednu posebnu vještinu – manevrisanje. U Bugarskoj je pao Aleksandar Batenberg, pao je diktator Stambulov, ali je Ferdinand izdržao 27 godina. U Rumuniji je pao knez Kuza, koji je pokušao ozbiljnije da shvati seljačko pitanje – Kuzu su zbacili bojari 1866. godine – a Hoencolern, bogat “negativnom” energijom, jednom za svagda odbija da “precizno formuliše svoje misli” o tome problemu. Vođa poporanista (populista) Sterea, koji je pokušavao da ideje ruskog populizma prilagodi čokojskom “liberalizmu” svoje druge otadžbine, uvjerio je kralja Karla, tokom jedne audijencije, da je jačanje rumunjske monarhije moguće samo na putu. poporističke politike koja voli narod. Prvi “knez Rumunije”, formirane 1859. godine iz saveza kneževina Moldavije i Vlaške, Aleksandar Kuza je šnjeli odjek ere “prosvijećenog despotizma”. U noći između 22. i 23. februara 1866. grupa vojnih zavjerenika upala je u kneževu spavaću sobu i natjerala ga da potpiše abdikaciju.

– Valjda će monarh da bude s narodom...

– Pa da li je Kuza bio s narodom? – prekinuo je kralj profesora.

Sterea se zbunio.

– Da, gospodine profesore, knez Kuza je bio s narodom...

Čini se da je kralj Karl ovu lekciju vrlo dobro naučio i iz nje izvukao sve potrebne zaključke za svoju unutrašnju politiku. Hohencolern-Zigmaringen je postao najbogatiji zemljoposjednik u Rumuniji. Njegova imanja zauzimaju 129 hiljada kvadratnih kilometara. Neki dan sam prošao pored kraljevskih

posjeda, koje svom vlasniku godišnje donose 3 do 5 miliona franaka neto prihoda. Svuda vlada odličan red, u selima postoji 80 zgrada uprave, električna centrala, pilana za potrebe sopstvenog domaćinstva. Istovremeno, kralj je dioničar svih najprofitabilnijih industrijskih preduzeća. Sama ta okolnost mora mu jako otežati sagledavanje narodnjačkih ideja...

U vanjskoj politici, kralj Karlo je vodio Rumuniju putem trojnog saveza. Smješten između Rusije, koja je odsjekla dio Besarabije, i Austrougarske, koja drži Transilvaniju i Bukovinu, kralj Karlo je odabrao put "manje opasnosti", na koji su ga privlačile i porodične veze i nacionalne simpatije. Rumunija se nije miješala u balkanska pitanja, smatrajući sebe za vanbalkansku državu i videći koliko se i velike sile plaše da zavuku ruku u ovo stršljenovo gnijezdo. Defanzivna politika iščekivanja u stalnom kontaktu s berlinskim Hohencolernom i bečkim Habsburgovcima – takva je bila ideja vodilja kralja Karla na području gdje je u suštini bio neograničeni arbitar sudbina. Pohod na Bugarsku je jednim udarcem izbacio Rumuniju iz ravnoteže: uplela se u balkanska pitanja i zapala u oštar antagonizam sa Austro-Ugarskom, kojoj je bila potrebna jaka Bugarska kao protivteža prejakoj Srbiji. Kažu da je kralj bio odlučni protivnik mobilizacije i pohoda, čak kažu da je "kralj plakao"... Ali ovoga puta su se okolnosti pokazale jačim od njega. Učinjen je energičan gest, Rumunija je odsjekla 7.500 kvadratnih kilometara, a istovremeno se odvojila od Austrougarske i pala u sferu ruskog uticaja. Međunarodni odnosi Rumunije, koji su izgledali tako čvrsto uspostavljeni, bili su u potpunom rasulu.

Ali ne samo međunarodni odnosi. Rumunjski pohod, koji se završio tako "briljantno" – povećanjem teritorije bez krvoprolića – napravio je ogroman potres u zemlji: 400.000 obespravljenih gladnih seljaka preseljeno je – kao "nacionalna vojska" – na teritoriju Bugarske, gdje seljaštvo, oslobođeno feudalnih okova, uživa pravo opšteg prava glasa. Progonjeni i skrajnuti rumunjski Jevreji pozvani su pod nacionalne zastave. A u isto vrijeme, mobilizacija, koju je evropska štampa tako lažno slavila, otkrila je – prije svega pred vojnicima – ono što nije mogla da ne otkrije: potpunu dezorganizaciju državne ekonomije u rukama monopolskih političkih klika. Kao kruna svega, Bugarska se osvetila Rumuniji onim čime se Turska svojevremeno osvetila Bugarskoj: kolerom. Polako ali sigurno, kolera se, zajedno sa demobilisanom vojskom, širi po cijeloj zemlji.

Radikalno narušivši međunarodni položaj Rumunije, vojni potres uvodi unutrašnji život zemlje u eru duboke krize. Agrarno pitanje, pitanje biračkog prava i jevrejsko pitanje uzdižu se u svojoj punoj visini. U Dobrudži se bugarsko pitanje pojavljuje kao uznemirujući fantom. A istovremeno, tok i ishod vojne avanture, koja je razotkrila sve čireve oligarhijskog upravljanja, daju energičan podsticaj socijalističkom pokretu.

"Kijevska misao" broj 218. 9. avgust 1913. g.

Pred reformama

Mobilisanim vojnicima su pričali o zemljištu. Novine, seoske starješine, oficiri tokom kampanje podsticali su gladnu maštu rumunjskih seljaka zemljom. I zaista, u četvorouglu, zemlja je odlična, samo – avaj! – sve je već zauzeto. Apsolutno nema državne bugarske zemlje koja bi u četvorouglu mogla postati fond za kolonizaciju u rukama bukureštanske vlade – sve je odavno prešlo u vlasništvo seljaka. Kažu da su se rumunjski oficiri, prešavši granicu, raspitivali po selima gdje se nalazi vlastelinska kuća i čudili se što je nema. U Bugarskoj nema velikih “zemljoposjednika”, ali zato u tom jednom četvorouglu ima nekoliko desetina seljaka milionera. Ukupno bogatstvo nove pokrajine procjenjuje se na oko dvije milijarde franaka. Za malu Rumuniju, ta brojka je impresivna, ali šta je s tim moldavskim ili vlaškim seljacima? Svaki put kada bi se turski zemljoposjednik mogao lako protjerati iz zemalja koje je Turska osvojila, jer se “beg”, turski posjednik, osjećao kao u neprijateljskom logoru, ali bugarski seljak koji živi u zbijenim masama je sasvim druga stvar. Pokušati njega otrgnuti od zemlje značilo bi odmah izazvati očajno četništvo, ako ne i potpuni ustanak. Rumunjska oligarhija se neće usuditi na takav korak.

No međutim, rumunjsko seljaštvo je uznemireno: vojni pohod, s jedne strane, podigao je njegovu samosvijest kao glavne sile u državi, a s druge ga je očvrsnuo protiv glupe, nemarne i okrutne vlasti. Izrečena je riječ “zemlja”, agrarno pitanje – prvi put još od seljačkog ustanka 1907. – pojavilo se pred državom u svojoj punoj veličini. A misao vladajućih stranaka sada je zaokupljena razmišljanjima i poređenjima oko ova dva datuma: ustanka 1907. i kampanje 1913. Evo, na primjer, šta liberalna vlast piše o ovoj temi: “Dojučerašnji svirepi buntovnik postao je branilac reda i zakona, on se ćutke klanja pred gvozdenom disciplinom. Događaji iz 1907. godine, kao i oni iz 1913. godine, svjedoče da je rumunjsko seljaštvo odlično tijesto, samo ga treba znati mijesiti.” Ova iskrenost u cinizmu pronalazi svoje objašnjenje u činjenici da se zvanične publikacije sve tri rumunjske vladine stranke objavljuju na francuskom jeziku. Vladajuće klike jedva da imaju posla sa narodom, jer su običnim ljudima uskraćena politička prava. Partijski zvaničnici služe za pregovore između klika, sa sudom, sa evropskom berzom i evropskom diplomatijom. Ništa tako jasno ne izražava pravi karakter rumunjskih političkih odnosa kao sitna činjenica da vodeća izdanja vladajućih političkih grupa u zemlji izlaze na stranom jeziku – na jeziku “gornjih deset hiljada”. Međutim, malo je vjerovatno da njih u Rumuniji ima više od polovine ovog broja.

Žestoki buntovnik postao je zaštitnik reda, ali branilac reda, koji se nakon pohoda vrati svom razbijenom i prevrnutom koritu, lako se može ponovo

pretvoriti u buntovnika. Neosporno blizak kontakt između seljaka i gradskih radnika odigrao je veliku ulogu u tom pogledu. Rumunjski radnički pokret je mlad, većina organizovanih radnika je u svojim dvadesetim i tridesetim godinama, tako da su skoro svi bili u vojsci. A ovi radnici su u pohodu nastavili posao na koji su bili navikli u mirnodopsko vrijeme: kritikovali su, raskrinkavali, raspravljali i agitovali. Politika vladajuće klase u Rumuniji oduvijek je bila da izoluje selo od grada. Rumunjsko selo je ostajalo i ostaje ne samo izvan novih modela života i novih ideja, već, u suštini, izvan zakonskih garancija ustava. Zadatak rumunjskog ustava je da pojednostavi odnos između različitih elemenata vladajuće kaste, ali ostavlja gotovo netaknutim odnos između ove kaste u cjelini i seljaštva. U pitanju odvajanja neprosvijećenog sela od "pogubnih" uticaja vremena, sve vladajuće stranke su ovdje vezane zajedničkom odgovornošću. Pohod je nesumnjivo napravio impresivan proboj u ovom sistemu, ojačao je seljaka u njegovom pravu na nezadovoljstvo i formalizovao ovo nezadovoljstvo samom činjenicom da je čežnju seljaka za zemljom učinio predmetom razgovora između seljaka i radnika.

Vlasti smatraju da su potrebne hitne mjere, a istovremeno shvataju da ozbiljne mjere ne mogu da ne budu u suprotnosti sa njihovim osnovnim interesima. Otuda potraga za magičnim rješenjima koja bi, ne mijenjajući ništa, eliminisala opasnost.

Ministar agrara Arion govori o potrebi da se na seljake prenese 250 hiljada epoleta (epoleta – 1/2 hektara) državne zemlje; shvatajući da to apsolutno nije dovoljno, Arion skreće u pravcu novostečenog četvorougla: država mora otkupiti zemlju od onih Bugara koji ne žele da se pomire sa novom otadžbinom i prenijeti tu zemlju na rumunjske seljake. Za ovu namjenu do sada je izdvojeno 2 1/2 miliona franaka. Ali, ne nadajući se spremnosti Bugara da se rastanu sa zemljom, vlada će pribjeći opštoj reviziji zemljišnog vlasništva u Dobrudži: pošto mnogi Bugari imaju pravno neuknjižene zemljišne posjede iz vremena turske dominacije, dok drugi imaju bez posebnih formalnosti oduzetu tursku zemlju u vrijeme kada se Dobrudža odvojila od Turske, rumunjska vlada se nada da će sastaviti neki zemljišni fond proglašavanjem takvih zemalja državnim. Ovo pitanje, kao što sam imao prilike da vidim tokom svog četvorodnevno boravka u Dobrudži, sada najviše zaokuplja Bugare iz četvorougla. A nema sumnje da ako bi perfidna konfiskacija, koja uopšte ne može da ozbiljno ublaži glad rumunjskih seljaka za zemljom, bila izvršena, ona bi podigla na noge energično i odvažno stanovništvo četvorougla, koje umije da brani svoja prava, kao što je dokazalo ustankom iz 1900. godine protiv reakcionarnih fiskalnih mjera Radoslavova.

Liberali su nezadovoljni planiranim agrarnim mjerama vlade, kao nedovoljno "radikalnim". Oni zahtijevaju – u onim regionima Rumunije gdje

ni država ni seljačka banka nemaju zemljišne fondove – da se izvrši ništa više i ništa manje od “prinudnog oduzimanja”, međutim, uz plaćanje vlasnicima zemlje 20% iznad tržišne cijene. Ova lihvarska premija za velikodušnost morala bi, naravno, punom težinom pasti na seljaštvo, već veoma opterećeno porezima. U samoj suštini stvari, liberali su podjednako malo sposobni kao i konzervativci da ispolje agrarni “radikalizam” uprkos svim svojim novinskim gromkim izjavama protiv vlasnika latifundija. Kao stranka pretežno novih zemljoposjednika, čokoja, liberali su uz pomoć velikog zemljišnog kredita koji su sami organizovali o trošku budžeta uspjeli da se učvrste među najvećim zemljoposjednicima. Raspoložujući 28 godina (poslije 1866.) državnom vlašću i novcem, oni su istovremeno, uz pomoć malog zemljišnog zajma, sebi podredili sve elemente sela koji su bili istaknuti po položaju ili energiji: kulake, učitelje, sveštenike. Na taj način su se seljačke mase, politički potpuno iscrpljene, predale ropstvu seoske oligarhije, koja služi kao najvažniji temelj za vlast bojarsko-čokojskih klika; jasno je da liberalna stranka, potpuno impregnirana elementima agrarnog parazitizma, ne može, baš kao ni konzervativna, da teži da Rumuniju pretvori u agrarnu demokratiju, po uzoru na Bugarsku. U međuvremenu, nervozna halabuka vladajućih klasa oko agrarnog pitanja, novinske polemike, međusobne optužbe i osude – sve to, prodire u selo uzburkano vojnim pohodom, i trebalo bi da ga drži u napetom stanju.

Reforma biračkog prava stoji naporedo sa agrarnim pitanjem. Od 183 poslanika rumunjske skupštine, 70 biraju zemljoposjednici i krupni kapitalisti, 75 je nametnuto srednjim i malograđanskim gradskim masama od strane zemljoposjedničke vlade, a 38 je izabrano iz “seljačkog kolegijuma”. Ovaj kolegijum je, pak, podijeljen na dva dijela, sa 30.000 seoskih kulaka (vlasnika kafana, zakupaca, kamataru, sveštenika i seoskih učitelja) koji imaju odlučujuću prednost u odnosu na 1.300.000 drugih očeva porodica. Kao rezultat toga, rumunjski parlament sam po sebi predstavlja nasljednu političku vlast 5.000 zemljoposjednika.

U Bugarskoj, gdje je kmetstvo ukinuto u isto vrijeme kada i turski jaram, opšte pravo glasa, kao politički instrument seljačke demokratije, je konzervativni faktor – i tako će ostati sve dok kapitalistički razvoj ne pretvori bugarski proletarijat u impozantnu političku snagu. U Rumuniji, gdje feudalizam još nije ukinut, opšte pravo glasa je direktno revolucionarna parola, jer znači davanje mogućnosti seljaštvu da likvidira agrarno ropstvo na svoj seljački način.

Ako bi bilo uzaludno čekati da se vladajuća kasta ukine eksproprijacijom velikih posjeda, onda bi isto tako naivno bilo nadati se da će pristati da pribjegne samoubistvu na zaobilazni način: putem opšteg prava glasa. Liberali obećavaju ukidanje kurija i stvaranje jedinstvenog izbornog kolegijuma. Ali

ova reforma zadržava čisto tehnički karakter sve dok se ne riješi pitanje cenzusa. Da postoji značajna srednja klasa u Rumuniji, uključujući je u okvire izbornog prava, čak i na osnovu cenzusa, promijenilo bi političku fizionomiju zemlje. Ali Rumunija je zemlja agrarno-finansijske aristokratije i sirotinjeseljaka. U takvim uslovima svaki cenzus znači očuvanje vladavine stare oligarhije. A nasuprot tome: opšte pravo glasa znači radikalna raskid s institucijama i tradicijama bojarskog varvarstva.

Treće pitanje je ono jevrejsko. Kao što su mobilisanim seljacima govorili o zemlji, tako su mobilisanim Jevrejima govorili o ravnopravnosti. I kao što su oficiri odmah promijenili naklonost u ljutnju kada je postalo jasno da rata neće biti, i počeli da podvrgavaju vojnike svakojakim kažnjavanjima, tako je i vlada, uvjerivši se da ne postoji neposredna opasnost, odlučno promijenila ton u odnosu na Jevreje, tačnije, vratila se svom uobičajenom tonu zapovjedničkog i arogantnog antisemitizma. Ovdašnji jevrejski "savez" pozivao je Jevreje na što glasnije ispoljavanje patriotizma, naravno, glumljenog. Jedna od posljedica ovog poziva bila je pojava nekoliko stotina jevrejskih dobrovoljaca, uglavnom mladih studenata, koji su se nadali da će na ovaj način ostvariti građanska prava. Dobrovoljci su držani u kasarni mjesec dana, a onda im je rečeno da su greškom uvršteni na spiskove i da se brišu iz redova vojske. Tokom kampanje, jevrejski vojnici su bili izloženi raznim poniženjima od strane vojnih vlasti. I ako se na početku mobilizacije podrazumijevalo da će svi Jevreji koji učestvuju u pohodu – a ima ih petnaest hiljada – biti naturalizovani, sada i ova više nego skromna mjera koja se proteže na jednu dvadesetinu jevrejskog stanovništva Rumunije, ima vrlo male šanse da bude sprovedena.

Štampa svih vladajućih stranaka izjavljuje da Jevreji, zapravo, nemaju na šta da se žale, jer su ih odnedavno "masovno" naturalizovali. I zaista, u protekloj godini, izuzetno povoljnoj za Jevreje, naturalizovana je... 61 osoba. Ako stvari krenu dalje ovako ubrzanim tempom, onda će svi mobilisani Jevreji dobiti građanska prava u roku od najviše 250 godina!

Lucatijev govor sa pismom u kojem predlaže da se organizuje međunarodni komitet za pomoć rumunjskim Jevrejima u ostvarivanju građanskih i političkih prava izazvao je paroksizam bijesa u lokalnoj štampi. Proglašavajući Jevreje strancima, rumunjska vladajuća kasta istovremeno vjeruje da ostatak svijeta nije briga kako oni zloupotrebljavaju sopstvene "strane" podanike. "Opovrgnuti, opovrgnuti, Jevreji moraju odmah opovrgnuti Lucatija!" – ovaj zahtjev je obišao sve konzervativne i liberalne novine. Pa čak je i vođa lijevog populističkog krila liberalne stranke, ruski politički emigrant Sterea, koji je uspio da stekne neprobojnu kožu u političkoj atmosferi Moldavije, u štampi izrazio svoje čuđenje što Jevreji još nisu "opovrgnuti" Lucatija. Šta bi tačno trebalo da opovrgnu, niko nije mogao da istakne. Ali računica o ropskoj

psihologiji vođa jevrejskog “saveza” pokazala se ipak tačnom. U zvaničnom glasilu “saveza”, umjesto da prihvate izazov i utisnu nekoliko dodatnih ožiljaka na neprobojnu kožu, počeli su da se uvijaju kao zmijsa. “Nemoguće je opovrgnuti činjenice koje je naveo Lucati, jer su te činjenice nepobitne. Ali oni koji nas optužuju da informišemo evropsku štampu, klevetaju nas (!). Mi smatramo da je miješanje jevrejskih političara suvišno, pa čak i štetno – u tome smo potpuno solidarni sa našim vodećim političarima” (tj. sa rumunjskim Puriškevićima), takav je sadržaj odgovora jevrejskih novina. Ovaj odgovor, kao i mnogi drugi koraci koje je savez preduzeo, ima sretnu osobinu da jednim potezom ostvaruje dva cilja: svojom безусловnom poslušnošću iritira oligarhiju, a nedostojnim podaništvom oduzima savezu poštovanje iskrenih i odlučnih pristalica jevrejske jednakosti.

Samo radnička partija Rumunije postavlja jevrejsko pitanje u njegovoj punoj važnosti, dakle kao pitanje demokratske borbe, neraskidivo povezano sa eliminacijom ekonomske i političke dominacije polufeudalne oligarhije. Osim radničke partije, u Rumuniji nema formirane demokratske snage koja je svjesna svojih zadataka. Ali to nikako nije jednako izolaciji socijalističke partije. Naprotiv, ovo stranku stavlja pred objektivnu neophodnost da preuzme na sebe vođenje svih onih političkih neformisanih elemenata čije postojanje i razvoj nije u skladu sa sadašnjim režimom: prije svega, rumunjskog seljaštva, do srži uzdrmanog ratom; radničkih jevrejskih masa koje “savez” pokušava da namami na put politike apstraktnih privida i poniženja; i konačno, demokratskog bugarskog stanovništva Dobrudže, koje će već sutra ili prekosutra morati da se uhvati ukoštac sa definicijom svog odnosa prema političkom poretku Rumunije.

Šanse za reforme odozgo, kao što smo već vidjeli gore u tekstu, izuzetno su male. Ali to ne otklanja objektivnu neizbježnost reformi, već samo daje političkoj situaciji revolucionarni karakter. Uprkos svom poluvjekovnom ustavu, a ponajviše zahvaljujući njemu, Rumunija još nije napravila svoju buržoasku revoluciju. Pod turskom dominacijom u njoj se formirala nacionalna feudalna kasta, koju je, međutim, okrunila ne nacionalna, već turska fanariotska monarhija. Nakon svrgavanja stranog jarma, nije bilo osnove za monarhijski apsolutizam, a jedina politička snaga u zemlji bila je bojarska kasta. Mogla je uspostaviti svoju vlast samo u obliku oligarhijskog apsolutizma; ustav iz 1866. bio je politički aparat ovog apsolutizma. U nedostatku neosporne nacionalne dinastije, njemački princ je dobio dužnost službenika oligarhije. Ali što je duže feudalno-oligarhijski apsolutizam razvlačio svoje postojanje, to je više kontradikcija gomilao. Čitava politička istorija Rumunije se na kraju svela na to da je “Evropa” tražila unutrašnje reforme, ali vladajuća kasta nije dopuštala te reforme. I tako je rat – ne prvi put u istoriji – predstavio oligarhiji

izvještaj o njenim grijesima i zločinima. Pitanje se sada svodi na to da li će se tužilac – narod – pokazati dovoljno jakim da zatraži račun.

“Kijevska misao” broj 257. 31. 17. septembar 1913. g.

Na putu unutrašnje katastrofe

Skandalozno ushićenje evropske štampe mudrošću, umjerenošću i energijom rumunjske politike odavno je splasnulo. Zaista, i bilo je vrijeme! Šta je, zapravo, izazivalo ovo oduševljenje?

Vojna intervencija Rumunije je navodno stavila tačku na Balkanski rat. Ali ko je uopšte izazvao drugi rat ako ne Rumunija? Politika Bugarske se u potpunosti sastojala od kriminalne neozbiljnosti. Rumunjska politika bila je model pohlepnog kukavičluka. Sačekavši trenutak krajnje iscrpljenosti u Bugarskoj i zaoštavanje odnosa između saveznika, Rumunija je namjerno gurnula Bugarsku na put ludila i očaja. Čak i kada ne bi bilo preliminarnog sporazuma između Srbije i Grčke, s jedne strane, i Rumunije, s druge strane, onda bi Srbija i Grčka mogle da idu dalje, uz uvjerenje da Rumunija ni u kom slučaju neće dozvoliti da ih Bugarska porazi. Ali nema nikakve sumnje da je sklopljen preliminarni sporazum, a u taj sporazum je, direktno ili indirektno, bila uključena i Turska. Prijeteća nota koju je Rumunija poslala Sofiji nedjelju dana prije početka drugog balkanskog okršaja odigrala je ulogu direktnog signala za rat iz Bukurešta. Da nije bilo namjerne i zlonamjerne provokacije od strane Rumunije, Srbija i Grčka ne bi na taj način razuzdale svoje apetite, a ni diplomatski sporazum sa Bugarskom ne bi bio isključen. Sada je to jasno kao dan. Od svih licemjerja – “nacionalnog”, “oslobodilačkog” i drugih – koji su okruživali rad noža na Balkanu, propovijedanje o mirovnoj ulozi Rumunije je nesumnjivo najodbojnije.

Međutim, ono što ostaje jeste “mudrost” rumunjskih državnih lidera. Nisu žurili, nisu se zalijetali, ostali su umjereni u svojim zahtjevima, čekali najpovoljniji trenutak i bez ikakvih žrtava dobili ono što su tražili. A šta to tačno? Ogorčeni neprijatelj u liku Bugarske, buntovna pokrajina na bugarskoj granici, čudovišni teret vojnih izdataka, opšti ekonomski poremećaj zemlje i – kolera. Ali ostavimo sve ovo po strani; vladari Bukurešta su dobili šta su željeli. To je za sada nepobitno. Međutim, ono što se izvana čini kao mudrost njihove umjerenosti zapravo je proizvod njihove neumjerenosti i njihove nesigurnosti. Vlada u Bukureštu se plašila rata. Nije moglo ne znati ogromne moralne prednosti bugarske vojske – vojske slobodnih pismenih seljaka sa pravom glasa, nad rumunjskom vojskom kmetovskih robova. Konačno je posumnjala da li će moći da prikupi svoje rezerve; hoće li gladni seljak, mračni buntovnik

iz 1907. ići pod državnu zastavu? Goreći od zavisti zbog gledanja tuđih uspjeha, bukureštanska vlada nije se usudila na aktivan korak, pregovarala je, tražila blagoslov velikih sila i čekala. Kada su Rusija i Austrija pred balkanskim saveznicima naslikale strašnu avet nepovredivosti turskog *statusa quo*, to nikoga nije uplašilo niti zaustavilo. Kada je Rusija pod prijetnjom pozvala Bugarsku i Srbiju da se podvrgnu arbitraži, to ih nije ni najmanje spriječilo da svoj spor riješe oružjem. Uprkos činjenici da je “Evropa” u Londonu odlučila da Bugarima ustupi Adrijanopolj, Turci su zauzeli tvrđavu i držali je. Jedino se Rumunija s poštovanjem povinovala u svojim planovima i namjerama “Evropi” (u stvari, Rusiji i Francuskoj), ne iz formalne lojalnosti, naravno, već zato što se ovdje vladajuća oligarhija osjeća krajnje nesigurno u sedlu. Otuda oklijevanje, neizvjesnost, čekanje. Istina, čekali su do trenutka kada su konačno mogli napraviti svoj “energični” gest – apsolutno ne rizikujući ništa. Ali u nastupu takvog trenutka nema njihovih zasluga, već samo krivice zbog okolnosti. U kojoj mjeri se u Bukureštu loše osjećaju kvaliteti poput široke dalekovidnosti i upornosti u sprovođenju političkog plana može se vidjeti već i samo iz činjenice da je šef konzervativaca Karp, pristalica odlučne politike prema Bugarskoj, bio primoran da podnese ostavku; na čelu vlade su bili Majoresku i Jonesku, koji su smatrani, ili su se bar tako izjašnjavali, protivnicima rata. Ipak, upravo su oni morali da vode taj “rat” a Take Jonesku – Balalajkin u politici – odjednom je počeo da zauzima pred ogledalom vojnički stav, koji bi trebalo da pokaže čitavoj Evropi njegove čelične mišiće.

Ali ako su stvari bile krajnje nepovoljne u pogledu mudre umjerenosti plana i energije izvršenja, onda ostaje čisto vojni uspjeh mobilizacije i cijele kampanje. O tome je pisala i evropska štampa, a domaća se mjesec i po dana neprekidno gušila od oduševljenja. Mobilizacija je tekla izuzetno brzo i glatko, pojavili su se svi rezervisti, prelazak Dunava je završen za 7 sati, dalje kretanje vojske preko bugarske teritorije odvijalo se brzinom kretanja automobila itd, itd. Devet desetina onoga što je ovdje napisano o ovoj temi je jednostavno *blague*³⁴, jeftino brbljanje, novinske fanfare. Pretjerano veselje zbog do kraja sprovedene mobilizacije vrlo rječito svjedoči o tome koliko su se malo tome nadali, koliko su nesigurno osjećali tlo pod nogama. Zaista, pokazalo se da je čak i razuzdana i demoralisana oligarhijska država, zahvaljujući svojoj centralizaciji, još uvijek dovoljno jaka mašina da prijetnjom represije seljaka iz najudaljenijeg sela do određenog vremena natjera pod državne zastave. Kada su se oni gore uvjerali u to prebrojavanjem redova, odmah je utvrđeno postojanje herojskog nadahnuća kod naroda. Ispostavilo se da moldavski seljaci već dugo gore od patriotske želje da “poprave” južnu granicu u skladu sa strateškim promišljanjima Generalštaba. Odmah su stigli i svi ostali rekviziti inspiracije: vojnici postrojani u redove pjevali su pjesme, dok su drugi, gurajući

dva prljava prsta u usta, hrabro zviždali, oficiri zveckali koricama mačeva po pločniku ili tjerali konje da se propinju pod njima, ulični posmatrači su vikali “Ura”, žene su bacale cvijeće sa balkona budućim herojima, a novinari su obećavali da će čuvati žene i djecu. I, na kraju, izvjesna čitavom gradu poznata ljubavnica glavnokomandujućeg je navukla oficirske pantalone, izgarajući od želje da i na bojnopolju ispuni svoje državničke dužnosti. Nije ona kriva, naravno, ako nije bilo sukoba na bojnopolju – a nije ga bilo, i to ne treba zanemariti.

Sa stanovišta ratnih uslova, sedmočasovni prelazak Dunava, kao i dalje kretanje preko “neprijateljske” teritorije, možda bi bilo za svaku pohvalu. Ali nije bilo uslova za rat, jer nije bilo rata. Na desnoj obali Dunava nije bilo bugarske artiljerije, niko nije ometao prelaz, a istureni konjički odredi nigdje nisu nailazili na otpor. Rumunjske trupe kretale su se bugarskom teritorijom na potpuno isti način kao što bi se kretale na svom tlu. Po svim uslovima, to su bili manevri, a sa tačke gledišta manevara, rumunjska vojska ne samo da nije uradila ništa značajno, već je, naprotiv, uspjela da otkrije ogromnu aljkavost, glupost i nasumičnost u svim dijelovima vojne uprave.

Kao što je to uvijek slučaj sa zemljama nekontrolisanog oligarhijskog poretka, komesarijat je ispao najgori od svih. U odjeljenjima gdje se trećina kredita, recimo, ukrade, preostale dvije trećine, kao što znate, takođe se ne ulažu u budućnost, već se troše uglavnom da se prikriju tragovi. Kako mobilizacijske pjesme i proza postepeno nestaju iz novina, stupci opozicione i takozvane “nezavisne” štampe sve se više pune razobličavanjem vojnog resora. Vojna rekvizicija je obavljena uz gotovo potpuno zanemarivanje interesa vojske i stanovništva, ali se uz svu pažnju vodilo računa o partijskim promišljanjima i interesima samih vlasnika imovine. Politička neprijateljstva su se zaoštravala na sve moguće načine, pripadnici partija su dobijali nezakonite popuste, bogati su se lako provlačili kroz iglene uši, a najsiromašnijim seljacima često su oduzimali posljednjeg vola. U drugim slučajevima, zloupotrebe su otišle i dalje – na primjer, opštinske vlasti Bakaua, zajedno sa nekim oficirima, jednostavno su krivotvorile potvrde o rekviziciji. Novine su objavile da je od 2 miliona franaka predviđenih za troškove vojnih vozača više od polovine ukradeno, a neki oficiri su prosto plivali u benzinu, ulju i kaučuku. Kao rezultat toga, vojska je u svemu trpjela oskudicu i gladovala. U prosjeku, po vojniku se nije davalo više od 1/4 kilograma (5/8 funte) hljeba dnevno. Nerijetko su joj isporučivali pljesniv hljeb, potpuno nepodesan za upotrebu. Tako je u četvrtom korpusu, po nalogu doktora, trebalo otpisati i baciti 40 hiljada hljebova, od kojih su se čak i konji razboljeli i uginuli. Često su vojnici ostajali bez hljeba po 3-4 dana zaredom. Tada su hranjeni slabo skuvanom pšenicom, što je izazvalo masovne stomačne bolesti. Svi ostali aspekti intendantske službe bili su na istom nivou.

Prirodni rezultat bilo je potpuno iscrpljivanje vojske u roku od četiri sedmice od početka pohoda. Dopisnik Rojtersa koji je izbliza posmatrao bugarsku i rumunjsku vojsku tvrdi da bugarski vojnici, nakon deset mjeseci kampanje i borbi, nisu izgledali iscrpljeno kao rumunjski vojnici na kraju svoje jednomjesečne “šetnje”. Međutim, ni među Bugarima, intendantska služba nije bila uzorna. U kakvom bi stanju došla rumunjska vojska da je zaista došlo do rata? Sanitetski dio vojske bio je, ako je moguće, čak i gori od prehrambenog. Uprkos činjenici da je stotine hiljada rumunjskih vojnika ušlo na teritoriju za koju se zna da je zaražena kolerom, najnužnije mjere opreza uopšte nisu preduzete. U Vraci su, uprkos upozorenjima lokalnih bugarskih vlasti, rumunjske vojne vlasti dozvolile vojnicima da pljačkaju odjeću iz vojnog skladišta koje je služilo kao karantin za oboljele od kolere iz bugarske artiljerije. U Orhanji, sami komandanti su vojnicima dijelili stvari bugarskih vojnika bolesnih od kolere. U ovom strašnom žarištu kolere, rumunjske trupe su ostale 10 dana, a nisu imale ni mikroskop za laboratorijska istraživanja. Mikroskop je naručen iz Vraca, a dok je bio isporučen, vojnici sa dizenterijom su poslali pravo u kasarnu za koleru. Kolera se odmah epidemijski raširila u vojsci. Medicinsko osoblje, njega, hrana, lijekovi – sve je to bilo ispod najminimalnijih zahtjeva. Broj žrtava se skriva ili se smiješno umanjuje. U svakom slučaju, mnogo hiljada vojnika je već umrlo, hiljade bolesnika preplavljaju ambulante ili šire koleru po zemlji.

Moralno propadanje ubrzo se pridružilo fizičkom iscrpljivanju vojske. Odnosi između oficira i vojnika u Rumuniji, kao i u svim zemljama sa plemićko-kmetskim stilom života, uvijek su neprijateljski: to je odnos između gospodara i roba. Na početku pohoda, kada su oficiri još očekivali vojne okršaje, ako ne i bitke, marljivo su se prilagođavali svojim vojnicima, trudeći se da ne nagomilaju zapaljivi materijal. Ali kada se ispostavilo da su Bugari odlučili da ne pružaju otpor, kako ne bi dali bukureštanskoj vladi izgovor za podizanje svojih zahtjeva, došlo je do nagle promjene u ponašanju oficira. Što su gladni, ogorčeni vojnici više otkazivali poslušnosti, preduzimane su sve drastičnije mjere za održavanje discipline. Kampanju u Bugarskoj obilježila je službena obnova tjelesnog kažnjavanja u vojsci. Za najmanje prekršaje vojnike su tukli motkama. Često je prestupnik bio vezan za drvo i ostavljen u tom položaju nekoliko sati okrenut prema suncu. Vojnici koji se vraćaju sa neopisivim ogorčenjem sada pričaju o ovim strahotama i pišu na desetine pisama o njima uredniku lokalnih radničkih novina.

Rumunjski kralj je u svom dnevniku 9. maja 1868. zapisao: “Knez ukida tjelesno kažnjavanje u vojsci i to proglašava dekretom upućenim ministru rata. Što se strane zemlje nametljivije miješaju u unutrašnje stvari Rumunije, to revnosnije knez radi na svom neposrednom zadatku – unapređenju vojske,

a taj zadatak, prije svega, imperativno zahtijeva povećanje osjećaja časti kod vojnika i ukidanje varvarskih tjelesnih kazni." Poslije toga je prošlo 45 godina, jedan i po ljudski naraštaj. A kada je kralj Karlo, na kraju svoje skoro pola vijeka duge vladavine, morao da pokrene svoju vojsku na neprijatelja kome su bile vezane i ruke i noge, u ovoj vojsci se pokazalo nemogućim – u roku od samo mjesec dana! – održavati disciplinu drugačije nego obnavljanjem te "varvarske tjelesne kazne", koja se zasniva na povredi "vojnikovog osjećaja časti". Ova jednostavna i neodoljiva činjenica sa smrtonosnom jasnoćom otkriva unutrašnju laž svih pohvala rumunjskog napretka. Nemoguće je vojniku usaditi "osjećaj časti" ako taj osjećaj ne postoji među radnim masama stanovništva. Porobljenog, neukog seljaka, prikovanog za zemlju, još neko vrijeme može zavesti privid sticanja zemlje s druge strane granice, ali ga ne može pretvoriti u svjesnog i nezavisnog vojnika. U Rumuniji, zemlji periodičnih štrajkova glađu, neobuzdane i pokvarene administracije i političkog nedostatka prava masa, vojska ne može a da ne podbaci u odlučujućem trenutku. A obnova primjene batine je najbolji dokaz za to.

Da je takva vojska kao što je rumunjska, zauzevši tuđu bespomoćnu zemlju, bila manje sposobna od bilo koje druge vojske u svom ponašanju da daje primjere velikodušnosti i plemenitosti, to je samo po sebi razumljivo. Naravno, nije bilo potoka krvi, masakra, istrebljenja sela i gradova, jer ludnica neophodna za to nije imala vremena i nije mogla da se razvije. Ali pljačke, premlaćivanja, nasilje odvijali su se kao i obično. Instinkt ličnog sticanja, zarobljavanja i pljačke igra mnogo veću ulogu u modernim ratovima nego što bi se moglo misliti. Čovjek odsječen od porodice i okruženja, bačen na neprijateljsku teritoriju, pada u vlast istih osjećanja koja su u 13. vijeku nekog skitnicu gurnuli u pohod na "Sveti grob"... Primjer su dali rumunjski oficiri koji su iz bugarskih vojnih magacina plijenili sedla, a šivaće mašine i ogledala iz privatnih kuća. Naravno, vojnici su išli istim putem, grabeći šta su mogli. U Vraci su uništili barutanu, misleći da su Bugari tu sakrili neke dragocjenosti. Uslijedila je eksplozija u kojoj je poginulo nekoliko rumunjskih vojnika.

Sada su se ti jadni "pobjednički" pukovi vratili – iznemogli, iscrpljeni i ogorčeni. Uslijedila je kolera. Ministarstvo zdravlja pokušava da preduzme neke mjere predostrožnosti; njihov karakter najbolje dolazi do izražaja u simboličnom posipanju ulice krečom, koje se izvodi u predgrađu Bukurešta. Ali vojne vlasti ne žele da znaju sanitarne propise. Svima se žuri da što prije pobjegnu iz zaraženih krajeva i sklone se u vlastiti stan. Uprkos svim zabranama, službenici iz vagona odlaze u stanične bifee i, prijeteći revolverom, traže hranu od uplašениh slugu. Iscrpljeni vojnici ne žele da se podvrgnu karantinskom testu. Medicinske vlasti se žale i prijete ostavkom. Ministar unutrašnjih poslova Take Jonesku napustio je zemlju, s pravom zaključivši da

je mnogo sigurnije provesti period kolere u Francuskoj. Potpuna anarhija vlada u cijelom administrativnom aparatu. A kolera, koja se ne boji evropsko-ustavne fasade Rumunije, odlično se osjeća u azijskim uslovima, stvorenim siromaštvom i neprosvijecenošću vladajućih struktura i zločinačkom nepažnjom vladara. Ne samo da se kao lepeza širila selima, ne samo da je opkolila predgrađa, nego je svoje djelovanje prenijela i u najudobniji centar prijestonice: bilo je, kao što je poznato, smrtnih slučajeva i u glavnoj gradskoj arteriji, Kalea viktorei...

Iz nove pokrajine takođe stižu loše vijesti. Bugari ne žele da vjeruju da postaju državljani Rumunije. Objašnjava im se da se zbog "ispravljanja granica" od sada moraju moliti Bogu u crkvama ne za cara Ferdinanda, već za kralja Karla. Ali oni ne vjeruju. Prolili su krv za oslobođenje braće Makedonaca (u to su iskreno vjerovali), mnogi su poginuli, ostali se sada vraćaju u svoja mjesta. A sada im se kaže da su "oslobođeni" Makedonci otišli u Srbiju i Grčku, a njima samima, oslobodiocima, od sada, kao rumunjskim građanima, oduzimaju se sva politička i nacionalno-kulturna prava. Kao što vidite, u ovo nije lako povjerovati. I može se predvidjeti da će rumunjska vlada uskoro početi pribjegavati takvim mjerama uvjeravanja kojima se ne može ne vjerovati.

Koaliciona konzervativna vlada, koja je zemlju obogatila novom provincijom i kolerom, ne miriše na ruže. U njenoj sredini vodi se ogorčena svađa između konzervativaca i konzervativnih demokrata. Ova tvrdnja postaje sve oštrija, jer u novoj provinciji – u najbogatijim oblastima, čija se godišnja proizvodnja procjenjuje na 163 miliona franaka – na redu je na hiljade administrativnih imenovanja, a svaka od klika nastoji da osigura nova mjesta svojim političkim klijentima. Iznutra podijeljena, vlast je istovremeno do posljednjeg stepena kompromitovana izvana i lišena bilo kakve vlasti u državi.

Liberali su najjača stranka u državi i oni su najodgovorniji za poredak stvari koji u njoj postoji. Tokom 47 godina postojanja nove Rumunije – 28 godina su na vlasti bili liberali. Oni snose i najveći teret odgovornosti za zauzimanje četvorougla: to je uglavnom bio njihov program, a konzervativce su gurali ka njegovoj implementaciji. Sada, iz sve snage se probijajući ka vlasti, liberali se obavezuju na "rješavanje" agrarnog pitanja, reformu izbornog zakona i, zajedno sa konzervativcima, daju nejasna, ali primamljiva obećanja Jevrejima. Međutim, ni po svom sastavu ni po svojoj tradiciji, rumunjski liberalizam nije u stanju da razveže ili prekine feudalne veze koje sputavaju razvoj zemlje.

U Makedoniji su feudalni agrarni odnosi uništeni vanjskom katastrofom: protjeravši turske "begove" (NB³⁵: i istrebiivši polovinu seljaka!), balkanski rat je likvidirao makedonski feudalizam. Što se tiče Rumunije, balkanska

katastrofa je samo pogoršala njene unutrašnje probleme, ali ih nije mogla riješiti. Rumunijom ne vlada turska, već njena sopstvena, nacionalna kasta. Vanjska katastrofa nju ne može uništiti. Ali, s druge strane, sa sigurnošću se može reći da cjelokupna politika vladajuće kaste, u svojim konzervativnim i liberalnim varijantama, energičnim tempom vodi državu na put unutrašnje katastrofe.

“Kijevska misao” br. 261., 21. septembar 1913. g.

Radnička stranka

U borbi protiv radničkog pokreta, rumunjska liberalna oligarhija pribjegava sredstvu koje ju nikada nije izdalo: korupciji. Gotovo da nema druge zemlje na svijetu u kojoj politička korupcija, u svim svojim vidovima i formama, igra takvu ulogu kao u životu Rumunije. Glavni instrument korupcije je nesrazmjerno veliki državni budžet.

Ovdje nema politički i moralno nezavisne inteligencije. U zemlji sa siromašnim seljaštvom i slabom industrijom, inteligencija se prirodno drži državnog aparata. A vladajuća oligarhija savršeno izvlači sve koristi iz takve situacije, sasijecajući u korijenu svaki nezavisni pokret misli ili savjesti među inteligencijom. Nema kraja davanjima, stipendijama, platama i penzijama. Budući pravnik, doktor, nastavnik ili pisac već iz škole navikava se da na sebe gleda kao na državnog stipendistu. Rumunjski liječnik može da nema ni prakse, ni znanja, ni sposobnosti – svejedno će mu dati posao; ako nema slobodnog mjesta, za njega će se izmisliti posebna pozicija mlađeg pomoćnika nadzornika opštinskih muha. Prilično veliki broj studenata su agenti unutrašnje bezbjednosti, a ova služba, u kojoj javno mnjenje vidi samo jedno od sredstava državnog osiguranja od besparice, ne smatra se sramotnom. Oligarhija je brzo obuzdala narodne učitelje, među kojima su se osjetila demokratska opoziciona osjećanja, stavljajući ih na čelo seljačkih kreditnih udruženja zavisnih od državne poljoprivredne banke. Uvijek čuvajući svoju društvenu vlast, vladajuća kasta truje sve institucije i organizacije, sve organe javnog mnjenja i sve “slobodne” profesije duhom svodništva. Naoružana istom nepogrešivom metodom, pristupila je i radničkom pitanju.

Liberalna vlada je 1900. godine donijela zakon o prisilnim cehovskim organizacijama majstora i radnika. Svrha zakona je bila stvaranje plaćenih mjesta za radnu inteligenciju u odborima radioničkih organizacija, demoralisanje naprednih radnika na taj način i slabljenje masa. Ali rumunjske oštre metode u primjeni na radnike su propale, kao što su propale i na drugim mjestima. Već u prvim godinama postojanja cehovskih organizacija osjetio se

neodoljivi antagonizam između poslodavaca i radnika, koji je doveo do razvoja sindikalnog pokreta unutar prisilnih organizacija mješovitog sastava. Energični podsticaj koji je rumunjski radnički pokret odmah poveo na širi put dali su događaji iz ruske revolucije.

Pod neposrednim uticajem tragedije od 9. januara grupa bukureštanskih radnika, povezanih sa prvom erom rumunjskog socijalizma, sazvala je masovni skup saosjećanja sa ruskim narodom. Policija je pokušala da to spriječi, ali je sastanak održan i doživio je veliki uspjeh. Raspoloženje radnika je jako poraslo. Izašao je jedan broj socijalističkih novina. U to vrijeme H. Rakovski ulazi u radnički pokret i odmah postaje njegov vođa.

Rakovski nije Rumunj, nego Bugarin, iz onog dijela Dobrudže koji je po Berlinskom ugovoru pripao Rumuniji. Školovao se u bugarskoj gimnaziji, izbačen je iz nje zbog socijalističke propagande, studirao je u južnoj Francuskoj i francuskoj Švicarskoj. U Ženevi je Rakovski upao u ruski socijaldemokratski krug, koji su predvodili Plehanov i Zasulič. Od tada je usko povezan sa marksističkom ruskom inteligencijom i nekoliko godina kasnije aktivno radi na bazi ruske političke literature pod pseudonimom H. Insarov. Zbog veze sa Rusima, Rakovski je 1894. protjeran iz Berlina. Nakon završenog fakulteta dolazi u Rumuniju, u svoju zvaničnu otadžbinu, sa kojom ga do tada ništa nije povezivalo, i služi vojni rok kao vojni liječnik. Tada počinje period njegovog direktnog upoznavanja sa Rusijom, koje odmah ide toliko daleko da je Rakovski 1900. godine nakon mjesec dana boravka u glavnom gradu protjeran iz Sankt Peterburga. Bilo je to vrijeme djelovanja ozloglašenog provokatora Guroviča u peterburškom književnom okruženju. Gurovič je inače tada, i to vrlo uspješno, bio zauzet obavljanjem poslova za prognane i zatvorene pisce, od kojih je prethodno dobijao određenu svotu za podmazivanje nečijeg visokopozicioniranog rođaka, možda čak i izmišljenog. Od Rakovskog je Gurovič takođe dobio novac za troškove za "rođaka", a kao rezultat ove transakcije, Rakovski se 1901. slobodno vratio u Sankt Peterburg i ostao tamo više od godinu dana. Nakon novog dvogodišnjeg boravka u Francuskoj, unutar čijih je socijalističkih krugova još ranije uspio da postane svoj čovjek, Rakovski 1903. ponovo dolazi na tlo Rumunije.

Godine 1905., poslije skupa saosjećanja sa ruskim narodom, Rakovski, zajedno sa naprednim radnicima i uz stalnu pomoć Geree, osniva nedjeljnik "*Rominia Moncitoare*". U ovom trenutku štrajkački pokret u zemlji, pod uticajem ruskog pritiska, poprima masovni karakter i sa zanatstva se prenosi na državna preduzeća: štrajkuju radnici državnih fabrika duvana i šibica; štrajkuju poštari, čak se i policajci obraćaju "*Rominia Moncitoare*" sa zahtjevom da se za njih organizuje štrajk. Unutar trgovačkih organizacija borba poprima izuzetno oštar karakter. Deklasirani i korumpirani radnici, koji su se uz pomoć

gazda i vlasti etablirali kao radnička birokratija, pokreću kampanju protiv nezavisnog radničkog pokreta. Kulminacija kampanje bio je napad šefova cehova, uz podršku policije, na radnički sastanak koji je sazvaо Rakovski u Konstanci. Došlo je do prvog pokolja, nakon čega je policija krvavog govornika odvela u stanicu. Ovaj masakr izazvao je urlik ogorčenja radnika cijele zemlje. Ali tada je izbio strašni seljački ustanak (mart 1907.) i još neuporedivo strašnije gušenje ustanka – ovi događaji povukli su crtu pod prvim periodom radničkog pokreta.

Duboki uzroci periodičnih seljačkih ustanaka u Rumuniji leže u njenim feudalnim agrarnim odnosima. U bijesu 1907. lako se može otkriti uticaj seljačkog pokreta u Rusiji. Ali ustanak je direktno izazvan antisemitskom demagogijom rumunjskih liberala, koji su seljake okrenuli protiv brojnih jevrejskih stanovnika u Moldaviji. Pokret, u koji se vlast u prvom periodu, kada je imao spoljašnji antisemitski karakter, nije miješala, vrlo se brzo okrenuo i usmjerio se sa jevrejskog stanovništva na hrišćanske zakupce, koji su pripadali uglavnom liberalnoj stranci, a potom i na zemljoposjednike. Seljaci su opljačkali imanja, zaplijenili ili uništili imanja posjednika i tukli činovnike; izvršeno je nekoliko ubistava.

Liberali su se, naravno, uplašili duha koji su sami stvorili svojim oligarhijsko-feudalnim režimom i pozvali na akciju svojim antisemitskim prizivanjima. Oni su, naravno, kao vladajuća stranka, otkriće “huškača” smatrali svojim prvim i osnovnim poslom. Njih su bez poteškoća pronašli u novonastaloj radničkoj partiji. U to vrijeme “*Rominia Monciatore*” je već bio u centru radničkih krugova, koji su započeli političku agitaciju i posvetili veliku pažnju agrarnom pitanju. Ali, pored svega ostalog, radnički krugovi još nisu imali ni snage ni vremena da “pripreme” ustanak seljaka, koji je zahvatio i Moldaviju i Vlašku. To, međutim, ni najmanje nije zaustavilo liberalnu vladu, koja je izvršila žestoki udar na radničku partiju. Nekoliko stotina “stranaca” je zauvijek protjerano izvan granica Rumunije, a uz prave strance, poput ovdje brojnih Rumunja iz Transilvanije, protjerani su svi Jevreji koji su učestvovali u pokretu, kao i uopšte svi oni čiji papiri nisu bili u savršenom redu. Tako su, na primjer, protjerani: braća Gope, Česi rođeni u Rumuniji koji su u njoj služili vojni rok; jevrejski pjesnik Barbu Lazarianu; braća Gebar, Nijemci porijeklom, ali druga generacija rumunjskih državljana; Leonardo Paukerov, rođen u Rusiji; Vasilije Anagnoste, Grk po ocu, itd., itd. no najdrskiji čin oligarhije bilo je protjerivanje dr Rakovskog, poručnika rumunjske vojske, poslanika u gradskom vijeću Konstancie, čiji je otac više puta biran za gradskog odbornika Mangalije. Protjerivanje Rakovskog pripremala je vladina medijska kampanja, koja je tvrdila da je Rakovski, kao Bugarin po porijeklu, samo “greškom” uvršten u redove rumunjske vojske, a istovremeno ga je optužila za niz zločina:

primio je potemkinovce, borio se za politička prava Dobrudžanaca, organizovao štrajkove rumunjskih radnika u interesu bugarske industrije(!), pripremao seljački ustanak i, konačno, bio je... agent ruskog generalštaba! Posljednja optužba samo dobija na uvjerljivosti ako se uzme u obzir da je Rakovski autor poznatog djela "Rusija na istoku" (na bugarskom jeziku), u kojem se pokazuje kao nepomirljivi protivnik politike Rusije na Bliskom istoku.

Slučaj nije bio ograničen na jedno protjerivanje. Na brzinu su doneseni specijalni zakoni protiv pokreta u cjelini. U tu svrhu liberalna vlada je iskoristila atentat na premijera Bratijanua, koji je 1909. izveo radnik Železa – naravno, bez ikakve veze s radničkom partijom, ali, po svemu sudeći, ne bez saučesništva političke policije. Godine 1910. donesen je zakon kojim je radnicima željeznice u potpunosti oduzeto pravo na osnivanje sindikata. Drugim zakonom svi prekršaji protiv tzv. "slobode rada" kažnjeni su teškom zatvorskom kaznom (do dvije godine). Praksa administracije je, naravno, bila u potpunosti u skladu sa opštim duhom liberalnog režima. Konzervativci, koji su došli na vlast 1911. godine, usvojili su pomirljiviju politiku prema radnicima. Oni su čak krenuli putem socijalnog zakonodavstva i donijeli zakone o osiguranju, koji su ipak sve upravljanje ustanovama osiguranja koncentrisali u rukama države.

U međuvremenu, radnički pokret se razvijao svojim tokom. Povratak Rakovskog u Rumuniju postao je za rumunjske radnike ne samo pitanje političkog interesa – u Rakovskom su gubili lidera sa izuzetnom energijom, širokim pogledom i međunarodnim iskustvom – već i pitanje časti. Otvara se petogodišnji period neumorne borbe za povratak Rakovskog u zemlju, a u toj borbi, čiji je neumorni inspirator bio Dobrodžanu-Gerea, nije nedostajalo dramatičnih epizoda, pa čak i krvavih sukoba. Rakovski je svoje izgnanstvo započeo objavljivanjem na francuskom jeziku pamfleta "*La Roumanie des boyards*" ("Bojarska Rumunija"), u kojem razvija sliku društvenih i političkih prilika u Rumuniji i, na jeziku dokumenata reprodukovanih u faksimil knjigu, priča strašnu priču o svom izgnanstvu. Po dogovoru sa svojim rumunjskim prijateljima, odlučuje da se ilegalno vrati u Rumuniju kako bi natjerao sud da razmotri njegov slučaj. Uhapšen je u Kajneniju, a pošto je hapšenje bilo okruženo velikom tajnovitošću, proširila se glasina da je Rakovski ubijen. U vezi sa ovim glasinama, u Bukureštu je održan buran radnički skup koji se završio krvavim sukobom sa policijom na glavnoj ulici, na stotinu koraka od kraljevske palate; bilo je na desetine ranjenih sa obje strane. Bez obzira na to, liberalna vlada je jednostavno poslala Rakovskog u inostranstvo po drugi put, a da nije iznijela slučaj pred sud.

Godine 1911. Rakovski je ponovo krenuo u Rumuniju i ovoga puta bezbjedno ušao u Bukurešt. U to vrijeme na vlasti je već bila konzervativna

Karpova vlada. No, ni Karp nije želio “skandal”: izjavio je da prilikom prva dva protjerivanja Rakovskog nisu ispoštovane potrebne formalnosti, te da prije nego što Rakovski dobije pravo žalbe sudu, treba da bude izgnan po treći put – u punoj formi. Rakovski se nastanjuje u Sofiji i počinje da izdaje dnevne novine “Naprijed”, u kojima vodi briljantnu kampanju protiv bugarskog imperijalizma koji je ponovo počeo da podiže glavu – za sporazum sa Turskom. Borba za povratak Rakovskog u Rumuniju se, u međuvremenu, odvija kao i obično. Otpor konzervativaca ovom zahtjevu jenjava. Plaše se povratka na vlast liberala, neuporedivo jače i bolje organizovane stranke, pa počinju da se pitaju da li bi im bilo od koristi da suprotstave socijaliste liberalima. U ovo vrijeme, u centar opšte pažnje dolazi skandalozna – čak i za rumunjske političke običaje! – tramvajaska afera. Dok su bili na vlasti, liberali su stvorili preduzeće za gradske tramvaje: grad je dao 60 miliona franaka, privatna liberalna grupa 5 miliona, dobit je podijeljena na pola, a cijeli odbor je bio u rukama stranačke klike. Ogorčenje je bilo opšte, konzervativci su to pokušavali da iskoriste, koketirali sa demokratskim elementima – i to je riješilo sudbinu Rakovskog. Dozvoljen mu je ulazak u Rumuniju da brani svoje interese pred sudom, a ovaj sud mu je vratio prava rumunjskog državljanina.

Čitav život radničke partije pet godina vrtio se oko afere Rakovski. Nije bilo falsifikata koji liberalne institucije (ministarstva, prefekti, opštine) ne bi iskoristile da slome čovjeka koga su s pravom smatrale opasnim neprijateljem. Tim više je pobjeda podigla samosvijest radnika.

Značajnu ulogu u cijeloj ovoj kampanji imao je “Adeverul”, najistaknutije novine u Bukureštu, koje su izlazile svakodnevno u nekoliko izdanja. Izdavač “Adeverula” je g. Mile, koji je jedno vrijeme pripadao socijalističkoj partiji iz prvog saziva. Većina zaposlenih u “Adeverulu” imaju istu političku pozadinu kao i izdavač. Ova grupa, za razliku od ostatka socijalističke inteligencije, nije pristupila liberalnoj stranci, već je nastojala da zauzme samostalan položaj, kao nezavisno demokratsko tijelo, sa vezama u socijalističkoj partiji. Ali u ovoj zemlji nekontrolisanih klika i zavisnih klijenata, postojanje “nezavisnog” demokratskog glasila je manje moguće nego bilo gdje drugo. Opozicija liberalima ubrzo se pretvorila u političku zajednicu sa konzervativcima, uglavnom sa “takistima” (pristalicama Take Joneskua), tj. sa najmanje urednim dijelom konzervativaca. Sve dok su liberali bili na vlasti, nejasnoća Adeverulove političke uloge bila je maskirana njegovim opštim opozicionim tonom. Ali kada su konzervativci došli na vlast, a posebno kada su se – uglavnom pod pritiskom liberala – upleli u besmisleni vojnu avanturu koja je trebalo da posije smrtno neprijateljstvo između Rumunije i Bugarske i učini Rumuniju igračkom u rukama njenih velikih i moćnih susjeda – “Adeverul” je morao nedvosmisleno i jasno odgovoriti na pitanje: “u šta vjerujete.” Umjesto

da se suprotstavi militantnim nacrtima društvene reakcije u ime najelemen-tarnijih principa demokratije, “Adeverul” se naoružao velikodržavnom bakrenom trubom i cijelu godinu iz nje izvlačio “demokratske” varijacije na temu militantnog šovinizma. Glavni zadatak novina bio je da zbuni javno mnjenje sa njemu potpuno stranom idejom zauzimanja četvorougla. U svom nestrpljivom žaru, “Adeverul” je otišao toliko daleko da je noćnu otmicu bespomoćne provincije prikazao kao služenje velikoj misiji sveopšteg umirenja, pa čak i kao ispunjavanje odluka... Bazelskog socijalističkog kongresa! To je dovelo do burnog raskida između radničke demokratije i beskrupuloznih novina, koju su evropske telegrafske agencije više puta navodile i citirale kao glasilo demokratije i socijalizma.

Od 250-300 hiljada industrijskih radnika u Rumuniji, računajući zanatske radionice, krupnu industriju, rudarstvo i državna preduzeća do kraja 1912. oko 14.000 ljudi organizovano je u sindikate. Partija se i organizaciono oslanja na ove sindikate. Bilo bi, međutim, suštinski pogrešno bazirati ocjenu političkog značaja radničke partije samo na ovim golim ciframa. On je neuporedivo veći. U Rumuniji ne postoji buržoaska demokratija dostojna tog imena. Radnička partija se direktno suprotstavlja vladajućoj oligarhiji. Obje imaju jednu te istu osnovu: porobljeno selo s nestabilnim agrarnim odnosima koji neprestano prijetu da eksplodiraju. Ovo minirano društveno tlo u velikoj mjeri slabi kvalifikovanu oligarhiju i, obrnuto, stvara povoljan politički odjek za agitaciju radničke partije. U istom pravcu utiču jevrejsko i, novorođeno, bugarsko pitanje. Sve ovo navodi na pomisao da u unutrašnjoj krizi koja je zahvatila Rumuniju posljednju riječ neće imati mlada radnička partija.

“Kijevska misao” br. 252., 12. septembar 1913. g.

Dobrodžanu-Gerea

Period socijalizma predvođenog intelektualcima ovdje je, kao što smo vidjeli, već ostavljen za sobom. Ali još uvijek postoji pupčana vrpca koja povezuje radničku partiju sa određenim nepartijskim elementima koji su nekada bili dio stare socijalističke partije. Ova veza se kida pred mojim očima u izuzetno vatrenoj polemici između radničkog lista “*Rominia Moncitoare*” i službenog organa demokrata “Adeverul” o pitanju ponašanja rumunjske vlade i vladajućih partija u nedavnim događajima na Balkanu.

Šef sadašnje rumunjske vlade, Tit Majoresku, kao i niz drugih istaknutih konzervativnih ličnosti (Karp, T. Roseti i drugi), napustio je književno društvo “*Junimea*” (“Mladost”), koje je ovdje obavljalo posao koji je kod nas pao na najveće stvaraoce epohe, počev od Lomonosova, i sa Puškinom, Gogoljem i

Bjelinskim kao krunom – rad na formiranju književnog jezika, uspostavljanju osnovnih nacionalno-kulturnih i estetskih pojmova, razvijanju oblika i metoda književnog stvaralaštva. Proces koji se na Zapadu razvlačio vijekovima, koji je u Rusiji ispunio čitav vijek, ovdje se odvijao krajnje skraćeno – unutar jedne generacije.

Na osnovu djela velikih nacionalnih pjesnika, Aleksandrija i Emineskua, “Junimea” se uspješno borila za prava nacionalnog jezika protiv francuskog uticaja koji je dolazio od Rasina i Cornela, a ne iz kolokvijalnog govora vlašskog seljaka, i protiv karikature “rimskog” pravca, koji je istoriju Rumunja u pravoj liniji povukao od vučice koja je došla Romula i Rema. “Junimea”, koja je svoj rad obavljala u konzervativno-nacionalnom duhu, naišla je na snažno protivljenje radikalno-obrazovnog pravca, koji je po svojoj kulturno-istorijskoj ulozi odgovarao evropskom “XVIII vijeku” ili ruskim “šezdesetim godinama”. Ali pošto se prosvjetiteljstvo u Rumuniji pojavilo kasno, od samog početka je bilo zasnovano na teorijskim principima marksizma. I tada su rumunjski prosvjetni radnici, koji su žurili tako daleko ispred, morali da stvaraju nove pojmove, grade nove riječi, jednom riječju, da učestvuju u razvoju književnog rumunjskog jezika za nove ideje koje su uvodili u javni život. Vodeću ulogu u rumunjskom prosvjetiteljstvu imao je Dobrodžanu-Gerea. Ovdje bi bilo prikladno upoznati ruskog čitaoca sa biografijom ovog izuzetnog čovjeka, barem u kratkim crtama.

Konstantin Dobrodžanu-Gerea rođen je 1855. godine u Slavjanki, Jekaterinoslavska gubernija, u jevrejskoj porodici Kac. Primoran da napusti gimnaziju u Jekaterinoslavu, priprema se u Harkovu za maturu, upisuje prirodni fakultet i istovremeno, sa sedamnaest godina, ulazi u revolucionarni krug Kovalika, Bogoljubova i Govoruhe. Kada je nastao pokret u narodu, Gerea, zajedno sa svojim prijateljima, Aptekmanom i Kuljaškom, koji su kasnije umrli u Ploestiju, kreću u Slavjanku, gdje otvaraju kovačnicu. Kasnije im se pridružuje još nekoliko propagandista. Organizacija, koja još nije uspjela da prodre u seosku sredinu, privlači pažnju policije. “Kovači” se privremeno vraćaju u Harkov. Krijući se od policije, Gerea odlazi u Tavričesku guberniju, gdje je u to vrijeme već u jednoj od njemačkih kolonija radio učitelj Brandner, koji je kasnije obješen zajedno s Osinskim u Kijevu.

Ali već nakon tri mjeseca Gerea je morao pobjeći. U martu 1875. prelazi rumunjsku granicu sa krijumčarima, uopšte ni ne pomišljajući da će mu ova zemlja postati druga domovina. Bez novca, provodi nekoliko dana sa skitnicama. U Jašiju pronalazi svog prijatelja Kuljaška i uz njegovu pomoć dobiva posao u obučarskoj radnji. Dobivši pomoć iz Rusije, Gerea odlazi u Švicarsku, kratko radi u Bernu u kovačkoj radionici, seli se u Ženevu i tamo ulazi u krug ruskih socijalista. U maju 1875. vraća se u Rumuniju, u Jaši, da

organizuje transport emigrantske ruske književnosti u Rusiju. U tom cilju po prvi put uspostavlja veze sa rumunjskom radikalnom omladinom. U jesen se u Jašiju pojavljuju novi emigranti: Čubarov, kasnije obješen u Odesi pod imenom “Kapetan”, i braća Arkadatski. Potreba za ovom grupom bila je velika. Emigranti su svojevremeno kopali zemlju na gradilištima. Gereea se ponovo zaposlio u radionici. U to vrijeme se ženi Rumunjskom. Nakon nekog vremena, Gereea se sprema da kao propagandista ode u Malu Aziju, kod njekrasovaca; međutim, do ovog putovanja nikada nije došlo, a Gereea se, po savjetu svojih prijatelja iz Bukurešta, preselio u glavni grad Rumunije. Ovdje Gereea, zajedno s ruskim emigrantom Žebunjevom, otvara bravarsku radionicu. Bukurešt je u to vrijeme bio centar bugarskih revolucionara: ovdje su živjeli čuveni makedonski vođa i bugarski pjesnik Botev i budući diktator Bugarske Stambolov. Zahvaljujući Gerei i Ruselu, u Bukureštu je nastao rumunjski socijalistički krug, odakle su dolazile istaknute ličnosti, poput Staučeanua, Istratija (kasnije ministar) i drugih. Radionica nije dobro poslovala, Gereea se preselio u Ploešti i prionuo na posao kao bravar. Ovdje se ubrzo okupio novi krug ruskih emigranata.

Ali tada počinje rusko-rumunjsko-turski rat. U iščekivanju dolaska ruske vojske, emigranti se razilaze iz Ploeštija – neki u inostranstvo, neki u Bukurešt ili druge gradove, udaljene od puta kojim bi trupe trebalo da prođu. Ali Gereea ne može da napusti Ploešti: njegova žena čeka dijete. Sa američkim pasošem na ime Robert Džinks, Gereea ostaje tu gdje je bio, odlučujući: neka bude šta će da bude! Dolazi vojska, i ruski intendantski oficir se nastani u kući u kojoj je Gereea živio. Vidjevši siromaštvo u kojem živi jedna intelektualna porodica, oficir je predložio gospođi Gereea da se bavi pranjem rublja za vojne bolnice. Gereea improvizuje specijalnu sušilicu i ubrzo preuzima posao pranja rublja za ruske ambulante u Bucau, Ploeštiju i Braijovu, gdje se seli sa svojom porodicom. Tamo se sele i doktor Aleksandrov (Vasilij Ivanovski), Kodrijanu, Rusel, Arbore (Rali) i drugi. Istovremeno sa pranjem i sušenjem veša, vode se vatrene rasprave o sudbini Rusije. U ovim raspravama, vođenim, naravno, na ruskom jeziku, glavnu ulogu ima građanin zemlje sa druge strane Atlantika Robert Džinks. Ruski oficir koji živi u neposrednoj blizini skreće pažnju pukovnika žandarmerije Merklina, šefa vojne policije, na sumnjivi identitet “izvođača nekih poslova za vojsku”. Posao je obustavljen. Merklin se raspituje, ulazi u direktnu komunikaciju sa Džinksom i lako otkriva ko se krije pod ovim imenom. Merklin poziva Džinksa u Konstancu lažnim telegramom u ime Crvenog krsta, hapsi ga u Konstanci i šalje ga parobrodom u Rusiju (1878. godine). Samo nekoliko nedjelja kasnije, njegova supruga i prijatelji uspijevaju da otkriju gdje je nestao Gereea, koji je otišao na poslovne pregovore sa predstavnikom Crvenog krsta. Rumunjska vlada je pitala ruske vlasti o ovom

36 Rijeka i gradić na dalekom sjeveru Rusije, u Arhangelskoj oblasti. (Prim. prev.)

podmuklom hapšenju na rumunjskoj teritoriji, ali je kao odgovor dobila: “Znamo za taj slučaj”, što je značilo direktnu poruku da se ne miješa. Gereea je zatvoren u Petropavlovskoj tvrđavi, utvrđeno je da su on i Kac, koji je učestvovao u “velikom procesu” (“slučaj 193. x“), ista osoba, i osuđen je na trajno izgnanstvo u jedno naselje u okolini Mezenja.³⁶ Proces je ubrzan intervencijom barona Benkendorfa, koji je bio na čelu Crvenog krsta (kasnije londonski izaslanik): baron je ukazao na velike usluge koje je Džinks pružao bolesnim i ranjenim vojnicima i insistirao da mu se prebaci 600 franaka sa računa Crvenog krsta. Ovaj novac omogućio je Gereei da sa još jednim izgnanikom, Preferanskim, pobjegne iz Mezenja na ribarskom brodu u Norvešku. U septembru 1879. Gereea se vratio u Rumuniju, ovog puta zauvijek. Postaje ... stanični restorater u Ploestiju; rumunjska vlada mu je dala restoran u zakup, u vidu “materijalne pomoći emigrantima iz Besarabije” – zapravo, dok je Gereea bio živ, prihod od restorana je većim dijelom išao za pomoć ruskom revolucionarnom pokretu i rumunjskoj socijalističkoj partiji. A u isto vrijeme počinje njegova socijalistička, a potom i književno-kritička djelatnost na rumunjskom jeziku. Neke od najboljih članaka, koji su ga učinili izuzetno popularnim u zemlji, Gereea je napisao za šankom restorana, u pauzama posla, u haosu restoranskih računa, stanične signalizacije, zveckanju noževa i viljuški.

Godine 1880., pojavljuje se “Otvoreno pismo I. Bratijanuu, gospodinu predsjedniku vlade”, koje je potpisao kao Gaj Grahus, što je prvo predstavljanje ideja socijalizma na rumunjskom jeziku. Autor ovog pamfleta bio je Gereea. Ubrzo nakon pisma, Gereea objavljuje knjigu “Šta žele rumunjski socijalisti?” – sistematsko izlaganje socijaldemokratskog programa (već u manje-više marksističkom duhu). Od tada, u nekoliko publikacija koje izlaze uz njegovo učešće ili pod njegovim vođstvom, Gereea objavljuje niz članaka o političkoj ekonomiji i teoriji socijalizma. Godina 1882-1884. krug rumunjskih intelektualaca grupisanih oko Gereea izdaje naučopopularni časopis, koji je, u čast “Savremenika” Černiševskog, nazvan “*Contemporanul*”. U ovom časopisu Gereea objavljuje svoju književnu kritiku, kojim je stvorio sebi ime daleko izvan granica socijalističkih krugova. Čuvenu u istoriji ideološkog razvoja Rumunije, polemiku između Gereea i Majoreskua (sadašnjeg – 1913. – predsjednika vlade) o društvenom značaju umjetnosti Gereea vodi sa stranica “*Contemporanul-a*” energično i briljantno. Rumunjski historičar Jorga, koji se prema Gereei odnosi s trostrukim neprijateljstvom – “populistički” reakcionar, nacionalista i gotovo patološki antisemit – koji tvrdi da pitanje koje je Gereea postavio o društvenom značaju umjetnosti “imalo vrlo malo veze sa razvojem rumunjskog naroda”, ipak je odmah prinuđen, u potpunoj suprotnosti sa samim sobom, da prizna da je “mlađa generacija skoro u potpunosti stala na

stranu Geree i okrenula se od časnoga Majoreskua, koji za nju više nije bio slavljени vođa rumunjske kulture, nego je u njenim očima postao okorjeli metafizičar.” Pokušavajući na ovaj način da isključi Gereu iz istorije razvoja rumunjskog naroda, Iorga istovremeno već isključuje čitavu eru rumunjskog “prosvjetiteljstva” i čitavu mladu generaciju iz osamdesetih, koja nije ništa gora od prethodne u smjeni generacija rumunjske inteligencije.

Pokret se toliko proširio da je mogao da podržava dnevne socijalističke novine, pa čak i osvoji poslanička mjesta za pojedine socijaliste. Na međunarodnom socijalističkom kongresu u Cirihi (1893.) rumunjsku socijalističku partiju predstavljala je veoma impresivna delegacija. Pa ipak, nije moglo biti sumnje – a Gereu već tada nije pogriješio u vezi s tim – da je rumunjski socijalizam 80-ih bio lišen svoje prave društvene osnove: bilo je malo radnika, a i oni su uglavnom bili stranci. ali nije bilo proletarijata kao klase. Upravo je to omogućilo masovno širenje marksizma među inteligencijom – marksizma kao teorijske konstrukcije, a ne kao instrumenta klasne borbe. Unutrašnja kontradikcija takve pozicije morala je prije ili kasnije izaći na vidjelo. Ipak, prije nego što je likvidirala svoju vezu sa marksizmom, inteligencija je pokušala, bez raskida sa doktrinom, da pronade upotrebu svojih snaga u porobljenom rumunjskom selu. Uspjeh se pokazao, naizgled, izvanrednim, ali je upravo iz tog razloga bio koban za cijeli pokret.

U roku od nekoliko mjeseci 1898-1899. godine u selima je nastalo 600-700 socijalističkih klubova. Naravno, nije marksistička doktrina privukla seljake i nije ih potpalio socijalistički ideal, već pitanje zemlje. Ali utoliko je strašniji bio seljački pokret za vladajuću vlastelinsku oligarhiju. Ona je opušteno posmatrala dok se inteligencija u zemlji upuštala u socijalističke rasprave na neutralnom tlu gradova. Ali se razbjesnila ugledavši nagli rast seljačkog pokreta. Jedan od urednika socijalističkog lista “Novi svijet”, Fikšinesku, i radnik Bangerjanu, vođa pokreta, uhapšeni su i podvrgnuti najnevjerovatnijem policijskom zlostavljanju. Povrh svega, osuđeni su ... “zbog prevare” (na osnovu toga što su se u seljačkim klubovima plaćali honorari u političke svrhe!) i lišeni su građanskih i političkih prava. Upoznao sam Fikšineskua u Ploestiju, u Gereinoj kući; nakon udarca koji mu je zadat (ovaj udarac je pogoršan nedoličnim ponašanjem dojučerašnjih prijatelja), otišao je u Belgiju, tamo završio višu tehničku školu i trenutno je jedan od najcjenjenijih inženjera u rumunjskoj naftnoj industriji... Ova dramatična epizoda je jednim udarcem odredila političke odnose: pokazala je inteligenciji da bojarsko-čokojska oligarhija nipošto nije sklona šali kada su u pitanju temelji njene vladavine, te da, shodno tome, krenuvši na put agitacije po selima, inteligencija mora biti spremna za borbu na život i smrt. Time je pitanje riješeno: inteligencija, lišena ikakvih političkih tradicija i borbenog duha, povukla se u drugi plan.

Fikšinesku i Bangerjanu su još bili u zatvoru, kada je egzodus inteligencije iz socijalističkog u liberalni tabor, prikriven “revizionističkim” teorijama, već počeo...

Sve ove godine bile su vrijeme Gereine intenzivne književne aktivnosti. Godine 1892. objavljuje dva toma svojih književno-kritičkih i naučnih članaka (kasnije im dodaje i treći tom) i počinje izdavati časopis oko kojeg se grupišu najistaknutije umjetničke i naučne snage Rumunije. Pamflet koji je objavio u isto doba o materijalističkom shvatanju istorije preveden je na francuski, bugarski i srpski jezik. Pored članaka potpisanih sa “Stari Socijalista” – ti članci su kasnije objavljeni kao pamflet – Gereea se obračunava sa svojim bivšim drugovima koji su otišli u neprijateljski tabor. Njegove studije o Tarasu Ševčenku i Maksu Štirneru prevode se na francuski i bugarski jezik. Rad o Štirneru, kao i pamflet “Socijalizam i anarhizam”, pojavio se i na ruskom jeziku.

Idealističko poglavlje u istoriji rumunjske inteligencije je završeno. Ispitivan u parlamentu o opasnosti infiltracije socijalista u liberalnu partiju, stari liberalni vođa Sturdza je odgovorio da nema opasnosti, jer je u pitanju “velikodušna omladina” (*tenerimea generoasa*), koja će, oslobođena socijalističkih strasti, raditi za dobrobit naroda. Pod nazivom “velikodušni” socijalistički prebjezi su i ušli u političku istoriju Rumunije. Iz njihovog kruga iznikli su novinari, poslanici, prefekti i ministri, ali oni nisu imali uticaja na reakcionarnu zemljoposjedničku politiku “liberalne” stranke. Mnogi od Pavla su se pretvorili u ozloglašene Savle, na primjer, Nadežde, koji je bio najbliži Gerein saradnik, autor brojnih socijalističkih djela, urednik “*Contemporanul-a*”, sada je profesionalni progonitelj socijalista i militantni antisemita. “Velikodušni” su ostali na odgovornim pozicijama i u vremenu kada je liberalna stranka, koja je bila na vlasti, 1907. godine, izvršila strašnu odmazdu nad ogorčenim seljacima i razbila mlade radničke organizacije.

Sve ustavne garancije kojima su se hvalili rumunjski bojari pale su u vođu čim su mase počele da se komešaju. Ciničnu filozofiju rumunjskog državnog prava najbolje je artikulisao 1907. službeni organ konzervativnih demokrata (partija sadašnjeg ministra unutrašnjih poslova Take Joneskua), “*La Roumanie*”. “Već nekoliko godina,” piše taj list, “u našim političkim strankama uočavamo materijalnu nemogućnost da se u našoj borbi pridržavamo stare taktike, sada kada masa počinje čitati, komeša se i umišlja da nešto razumije. Prije samo dvadesetak godina bilo je nekolicina ljudi zainteresiranih za politiku, a mi smo tada mogli sebi priuštiti luksuz – koji je, međutim, svjedočio o lošem ukusu – da našim novinama damo anarhistički duh i ponašamo se kao ludi revolucionari. Naše kritičare i naše proteste niko nije shvatao ozbiljno, a svi su dobro shvatili da je to neka vrsta ‘jakobinizma u kućnom ogrtaču’. Ali sa

pojavom novog faktora, tj. mase, sve se promijenilo u našem političkom životu. Naš anarhistički ustav bi se srušio ako bi se doslovno primjenjivao. Nijedan konzervativac ne može uskratiti svoje odobravanje mjerama uvođenja reda koje liberalna vlada mora preduzeti kako bi što prije spriječila djelovanje dezorganizacije koja prijete zemlji.” Mjere uvođenja reda sastojale su se iz istrebljenja petnaest hiljada seljaka – uz prećutno ili gromoglasno odobravanje “velikodušnih”.

Era socijalističke inteligencije završila se žalosno. Ali s druge strane, kao što već znamo, masa je, dobivši podsticaj, počela “čitati, komešati se i zamišljati da nešto razumije”. Na bazi radničkog pokreta nastaje nova socijalistička partija, koja već u svojim prvim koracima u Gereinoj ličnosti pronalazi neizostavnog teorijskog savjetnika i pouzdanu finansijsku potporu. Direktno političko vođstvo nove stranke prelazi na Hrista Rakovskog.

U ovom drugom periodu svog djelovanja, Gereea, pored niza članaka u novinama radničke partije i u njenom teorijskom mjesečniku, objavljuje svoje glavno djelo “*Neoiobagia*” (“Novo kmetstvo”). U njoj je iznijeta analiza polufeudalnih agrarnih odnosa Rumunije kao ekonomske osnove njenih društvenih grupa, njene državne ekonomije i njenih političkih partija. Uprkos razumljivoj zavjeri ćutanja u svoj ostaloj štampi, kako konzervativnoj tako i liberalnoj, izdanje od 5.000 primjeraka prodato je u cijelosti, što, s obzirom na strogo naučnu prirodu knjige i beznačajan kapacitet rumunjskog tržišta knjiga, svjedoči o potpuno izuzetnom uspjehu. Politički uticaj ove knjige trebalo bi da se u potpunosti osjeti tek sada, kada je agrarno pitanje ponovo u središtu političkog života zemlje.

“Kijevska misao” br. 236., 238; 27., 29., avgust 1913. g.

Jevrejsko pitanje

Ni u čemu se Rumunija ne prikazuje tako potpuno i autentično kao u jevrejskom pitanju. Koje u njoj postoji. Kralj Karl se ponosi time što nikada ne pravi otklone od “strogo ustavnih” metoda. Rumunjska štampa uživa veliku slobodu i s vremena na vrijeme koristi potpuno nevjerovatne “izraze” što se tiče kralja, bez ikakvih posljedica po nju samu. Ministre ovdje ne nazivaju “ekselencijama”. Političke émigrante ne protjeruju. Ali pod ovom pozlatom političkih sloboda krije se ona prava, autentična Rumunija – i ako se ona najdublje izražava u položaju seljaka, onda se najjasnije manifestuje u jevrejskom pitanju.

Tri stotine hiljada rumunjskih Jevreja ne smatraju se rumunjskim državljanima. Oni sami, kao i njihovi očevi i djedovi, rođeni su na rumunjskom

tlu. Nisu bili i ni sada nisu pod patronatom nijedne druge države. Pa ipak, na rumunjskoj teritoriji se smatraju strancima. Rumunjski Jevrej uopšte ne uživa zaštitu ustava. Svaki Jevrejin u svakom trenutku može biti protjeran iz zemlje, kao skitnica. Porodice koje su generacijama srasle s Rumunijom nikada ne gube svijest o tome da su tu samo prolaznici, podstanari. Ali ni ovo nije dovoljno. Isključujući Jevreje iz reda građana, država, ipak, na njih stavljuje sav teret građanskih dužnosti. Jevreji ne samo da plaćaju sve poreze, nego služe i vojni rok. Deklarisani kao stranci, ipak služe u rumunjskoj vojsci. Država koja jevrejskim radnicima, zanatlijama, trgovcima uskraćuje pravo na zvanje rumunjskog državljanina – elementarno pravo koje uživa svaki džeparoš rumunjskog porijekla – upravo ta država je, prilikom posljednje mobilizacije, pod svoje zastave pozvala 30.000 obespravljenih Jevreja.

Cijela Rumunija se otkriva u svom jevrejskom pitanju. Feudalno ropstvo seljaštva, budžetski parazitizam, politička dominacija bojarsko-čkojskih klika – sve to nalazi svoj vrhunac u institucionalizovanom nedostatku prava rumunjskog jevrejstva.

Rumunijom vlada Puriškevič. On upravlja rumunjskom zemljom, zabio je ruku do lakta u državnu blagajnu, ovdašnja društvena i politička atmosfera puna je njegovih mentalnih i moralnih isparenja. Puriškevič “mrzi” Jevreje. Ali ova mržnja je posebna: Puriškevič ne može bez Jevreja. I on to veoma dobro zna. Treba mu Jevrej, ali kakav? – obespravljen, i obezličen zbog svoje obespravljenosti. Ovaj Jevrej mora da služi kao posrednik između Puriškeviča zemljoposjednika i između seljaštva, između Puriškeviča političara i njegove klijentele – kao zakupac, kamatar, posrednik, najamni novinar. On mora izvršavati Puriškevičeve najprljavije zadatke – a Puriškevič drugačijih zadataka i nema – a da istovremeno ne ispravlja leđa. Ali ni ovo nije dovoljno. Dok služi feudalnoj eksploataciji, obespravljeni Jevrej mora istovremeno da služi i kao gromobran protiv ogorčenja eksploatisanih. Opljačkavši seljaka do kostiju, opustošivši trezor koji je dopunio isti taj seljak, rumunjski Puriškevič ispunjava svoju najvišu sudbinu, kada iz govorništa ili sa stupaca svoje štampe ljutito prokaže na jevrejskog zakupca, jevrejskog kamataru. Takva je feudalna osnova rumunjskog antisemitizma. Ali time se stvar ne završava. U stagnirajućem društvu u kojem ekonomski razvoj, upetljan ograničenjima, sporo napreduje, mnoštvo nezadovoljenih potreba gura različite grupe na liniju manjeg otpora – put antisemitizma. Čokoji, novi zemljoposjednici koji kupuju ili uzimaju u zakup bojarske zemlje, prirodno nastoje da skoncentrišu lihvarstvo zemlje u svojim nacionalnim, hrišćanskim, istinski rumunjskim rukama. Protjerani iz sela, Jevreji čine skoro trećinu stanovništva rumunjskih gradova. Zanatlija, trgovac, ugostitelj, a uz njih i doktor i novinar, ogorčeni su zbog jevrejske konkurencije. Advokat, službenik, oficir, svi se plaše da će

Jevrej koji je dobio prava preoteti klijente ili poslove od njih. Učitelj i pop, seoski zastupnici seljačko-nacionalne državne ideje, govore da njegov ropski položaj i siromaštvo potiču od Jevreja. Novine, kada uopšte dopru do seljaka, kažu mu to isto. Antisemitizam postaje državna religija, posljednji psihološki cement feudalnog društva koje je naskroz istrunulo, prekriveno odozgo blistavom pozlatom – arhaičnim ustavom.

Na Berlinskom kongresu 1878. godine, kada su evropske diplomate noktima iscrtavale kartu evropskog jugoistoka, jedna od njihovih najvažnijih briga bila je da evropskom kapitalu daju neometan pristup novoformiranim državama. U tijesnoj vezi s tim je bio i zahtjev za građanskom jednakošću, bez obzira na nacionalnost i vjeroispovijest, a 44. stav Berlinskog ugovora uslovio je ispunjenjem ovog zahtjeva i samo priznanje nezavisnosti balkanskih država. To je dovelo Rumuniju pred nužnost da uključi 300.000 svojih Jevreja među punopravne građane, inače bi se našla izvan međunarodnog prava ustanovljenog Berlinskim sporazumom i lišena čak i onih minimalnih garancija koje daju diplomatski ugovori. Ali vladajuće političke klike u Rumuniji nisu htjele ni da čuju za davanje građanskih prava Jevrejima. Nezavisnost države, jačanje njenog međunarodnog položaja – kada i gdje je feudalna kasta dobrovoljno žrtvovala čak i dio svojih privilegija u ime tako apstraktnih stvari! I tako je između “Evrope” i rumunjske vlade počela zamorna parnica oko sudbine rumunjskih Jevreja.

Ovo je jedna od najzanimljivijih stranica u diplomatskoj istoriji Evrope. Ni po svojoj porodičnoj tradiciji, ni po položaju u Rumuniji, kralj (tada još “knez”) Karlo nije mogao biti svrstan među judofile. Iskreno je bio ogorčen činjenicom da je njegovo priznanje kao nezavisnog kneza Rumunije stavljeno u zavisnost od sudbine nekih tamošnjih Jevreja, koji su do sada živjeli bez prava, a mogli bi tako da žive i dalje – ali iz komunikacije sa evropskom diplomatijom shvatio je da se tu ništa ne može, i da je potrebno napraviti ustupke. Kraljev otac Karl-Anton Hohencolern-Zigmaringen, koji nije ostavio sina bez svojih savjeta i povezao ga je sa njegovim moćnim berlinskim rođakom, pisao je rumunjskom kralju još 1868. godine, deset godina prije Berlinskog kongresa, kada se pitanje rumunjskih Jevreja postavilo pred evropsku diplomatiju na osnovu 46. paragrafa Pariskog ugovora. “Već sam se ranije izrazio u smislu da su svi jevrejski poslovi *noli me tangere* (‘ne diraj me’). Ova činjenica je dječja bolest Evrope, ali se mora računati sa tom činjenicom; u tome se ništa ne može promijeniti, jer finansijska moć jevrejstva dominira cijelom evropskom štampom. Jednom rječju, monetarno jevrejstvo je velika sila, čija blagonaklonost može biti veoma korisna, a čije je neprijateljstvo veoma opasno...”

Stari feudalac se sa mističnim užasom poziva na moć finansijskog kapitala, koji se za njega spaja sa judaizmom; Jevrejsko pitanje za oba Hohencolerna, oca i sina, nije pitanje o sudbini najnesretnijih parijski koji nastanjuju prljava predgrađa gradova Moldavije, već samo pitanje o dogovoru sa Rotšildima i Blajhrederima, “kojim na raspolaganju stoji sva evropska štampa”.

Pogromi Jevreja ili sudsko-administrativni zločini nad Jevrejima u Rumuniji iznova i iznova stavljaju ovo pitanje u centar evropske pažnje. Upiti u parlamentima, agitacije u štampi, diplomatske note... Godine 1872. njemački car Vilhelm I poslao je rukom pisano pismo svom bukureštanskom rođaku, čije se značenje svodi na to da se “svemu ovome” mora učiniti kraj. Evropsko javno mnjenje, koje tada još nije bilo toliko naviklo na prizor progona Jevreja, nagnalo je svoju diplomatiju da aktivno interveniše. Tim povodom, kralj Karlo piše u junu 1872. svom ocu: “Prije nekoliko mjeseci, ovdašnji Izraelićani su još uvijek uživali simpatije u nekim ovdašnjim krugovima, ali nakon što su podigli takvu galamu u Evropi, i od kada je jevrejska štampa svih država počela da napada zemlju (Rumuniju) na nedostojan način i želi da u njoj nametne jednakost Jevreja, ovi se ovdje još nemaju čemu nadati.” Naravno, finansijsko jevrejstvo je velika sila – kralj Karlo to zna. Ali uspio je da nauči i nešto drugo: kao što rumunjski bojari nisu ni najmanje skloni da se odreknu svojih privilegija u ime međunarodnih interesa otadžbine, tako ni berzansko jevrejstvo ne pristaje da se odrekne dobrog profita u ime svojih moldavskih istovjeraca. “Jevrejska *haute finance* (visoke finansije, finansijska elita), piše kralj svom ocu, “najavila je da ne samo da neće ulaziti ni u kakve finansijske transakcije sa antisemitskom Rumunijom, već da će se suprotstaviti svim pokušajima ove vrste. Ipak, sklopili smo ugovor o monopolu na duvan sa velikom mađarsko-jevrejskom firmom i dobili, mimo svih očekivanja, ponudu od 8 miliona godišnje – briljantan posao za obje strane!”

Tek nakon Berlinskog kongresa činilo se da su stvari počele da se rješavaju na odlučniji način. Međunarodni položaj Rumunije stavljen je, kao što već znamo, u direktnu zavisnost od rješenja jevrejskog pitanja, i – što se čini najupečatljivijim – Njemačka je najžešće napala Rumuniju. Bizmark, u neku ruku izvršitelj odluka Berlinskog kongresa, odbijao je direktne diplomatske odnose sa Bukureštom sve dok Jevreji ne budu izjednačeni u pravima sa drugim građanima. “U potpunosti shvatam”, piše Karl-Anton svom sinu u martu 1879. godine, “gotovo nepremostive poteškoće i prepreke koje stoje na putu rješavanja jevrejskog pitanja, ali nema svrhe boriti se protiv volje Evrope... doslovno sprovođenje odluka Berlinskog kongresa je *conditio sine qua non* (neophodan uslov), jer u zadnji čas ni Engleska, ni Francuska, ni Njemačka, ni Italija neće napraviti nikakve ustupke...”

Rumunjske političke klike takođe ne čine ustupke, pitanje se ne pokreće u njihovim komorama. Bizmark postaje sve nestrpljiviji. Nevjerovatno je koliko gvozdeni kancelar prima k srcu interese moldavskog jevrejstva: interesi Hohencolerna na istočnom tronu za njega nisu ništa u poređenju sa sudbinom nekih obespravljenih parijski! Ovu sliku nepristrasnosti, međutim, pomalo zamagljuje pitanje rumunjskih željeznica: njihova kupovina od strane bukureštanske vlade od berlinskih bankara se takođe iznosi u Berlinu kao neophodan uslov za priznavanje nezavisnosti Rumunije u okviru njenih novih granica. Rumunjska vlada se i sama zalaže za otkup željeznica, ali ne želi da pristane na šajlokovske uslove berlinskih bankara, na čijem je čelu Jevrejin Blajhreder. Cijelo pitanje kreće se u neočekivanom smjeru. Ispostavilo se da će Italija biti zadovoljna čisto formalnim aktom isključivanja 7. paragrafa rumunjskog ustava, koji je pravni izvor jevrejskog obespravljanja; Engleska zahtijeva demonstrativnu naturalizaciju barem nekoliko Jevreja; Njemačka je najnepopustljivija: ona zahtijeva... otkup željeznica pod Blajhrederovim uslovima. Postepeno postaje jasno da je to Bizmarkov glavni uslov. Mršave apstrakcije jevrejske jednakosti proždiru debele akcije Blajhrederovih banaka. Počinje tvrdoglavo, intenzivno cjenkanje s obje strane, pri čemu se cijena dionica u tolikoj mjeri isprepliće s cijenom jevrejske krvi, da ni same ugovorne strane ne razlikuju uvijek jasno o čemu se, zapravo, trenutno razgovara.

U međuvremenu, u parlamentarnoj sferi jedna kriza slijedi za drugom. Poslanici i senatori ne prave nikakve ustupke. “Krupno zemljoposjedništvo je jako zaduženo”, piše kralj svom ocu, “Rumunija ne poznaje nasljedno pravo, i imanja prelaze iz ruke u ruku; od dana kada Jevreji dobiju pravo na kupovinu zemlje, sva imanja će po pravu preći na njih, pošto su sve hipoteke u njihovim rukama”. Postepeno se, ipak, bogataške palate smiruju: koaliciona vlada im objašnjava da se ipak radi o čisto formalnom priznavanju definicija Berlinskog ugovora i demonstriranju “dobre volje” naturalizacijom određenog broja Jevreja... A glavna stvar je kupiti puteve. Sa izuzetnom iskrenošću, Bizmark objašnjava rumunjskom predstavniku Sturdzi gdje je korijen berlinske brige o Jevrejima. Rumunjske puteve gradio je Jevrejin Strusberg, koji je privukao velike šlezjske magnate u ovaj posao. Oni su, zauzvrat, privukli svu njihovu rodbinu, tazbinu, prijatelje i podređene. Ispostavilo se da su nosioci vrijednosti rumunjskih željeznica: vlastodršci, dostojanstvenici, dvorske dame, njihove tetke, lakeji, njihovi kočijaši, jednom riječju, “čitav Berlin”. Kada su Strusbergovi poslovi posustali, kralj Vilhelm je morao da interveniše kako bi spasio magnate iz Šlezije. Kralj je privremeno pokrio neke gubitke iz svoje kase, a zatim je u slučaj uključio bankara Blajhredera. Ovaj drugi se uključio “iz osjećaja časti”, ali nije htio da trpi gubitke. On je preuzeo posao, ali je tražio da Rumunija otkupi akcije od njega pod uslovima koje je on naveo.

Uslovi su bili razorni i ponižavajući. Ali Bizmark je pritekao u pomoć Blajhrederu i izjavio da je cijena akcija cijena rumunjske nezavisnosti. Kako je mogao drugačije postupiti, budući da su u pitanju bili interesi šlezijskih magnata, dvorskih dama, njihovih lakeja, pa čak i kraljeve privatne lože! Ali kakve veze s tim imaju prava rumunjskih Jevreja? Kako kakve? Bizmark je zaprijetio da će ozbiljno zahtijevati ispunjenje Berlinskog ugovora o ravnopravnosti Jevreja ako rumunjska vlada ne prihvati uslove berzanskog Jevrejina Blajhredera. Stvar se tako svela na kolosalnu finansijsku i političku ucjenu, u kojoj je u pitanju 100 miliona maraka, koje je prusko plemstvo uložilo u Strusbergov poduhvat, a prava rumunjskog jevrejstva poslužila su kao sredstvo iznude.

U avgustu 1879. oprezni Karl-Anton pisao je svom sinu: "Mislim da je pitanje željeznice uvijek bilo najvažnije za Njemačku, a da je jevrejsko pitanje više izgovor nego cilj". Kada se stvar pojavila pred bukureštanskom vladom u svoj svojoj berzanskoj ogoljenosti, zadatak je odmah pojednostavljen do krajnje mjere. Opljačkati državu za nekoliko desetina miliona u korist Blajhredera, poniziti "dragu otadžbinu" pred jevrejskim bankarom koji je tražio da uprava rumunjskih puteva ostane u Berlinu – oh, jesu li se vladajuće kaste ikada zaustavile pred takvom teškoćom! Prihvaćeni su berlinski uslovi, nakon čega je "rješavanje" jevrejskog pitanja svedeno na praznu formalnost i na demonstrativnu naturalizaciju 900 Jevreja koji su prošli turski pohod 1876-1878. Preostalih 299.100 Jevreja ostalo je u istom položaju kao i prije Berlinskog kongresa.

Ko je igrao časniju ulogu u ovoj priči: Bizmark, koji je gromko propovijedao liberalizam, čuvajući kraljevu i Blajhrederovu kasu? Da li je to sam Blajhreder, koji je namakao nekoliko procenata – povodom nepravde prema svojim rumunjskim istovjercima? Ili vladajuća rumunjska oligarhija, spremna da otadžbinu prodaje na veliko i na malo, samo da bi sačuvala netaknut feudalni nedostatak prava i kastinsku samovolju? Na ova pitanja nije lako odgovoriti. Samo se jedno može reći sa potpunom sigurnošću: kada pročitate diplomatske akte o ovom slučaju i privatnu prepisku zainteresovanih strana, ni na trenutak ne možete da se oslobodite osjećaja dubokog gađenja...

Statistički podaci o stanovništvu u Rumuniji su u jadnom stanju, tako da raznorazna brojčana grupisanja po zanimanju mogu biti samo približna. G. S. Labin, sekretar "Saveza rumunjskih Jevreja", koji nam je dao potrebna objašnjenja, sugeriše da u Rumuniji ima oko 30 hiljada porodica radnika i malih zanatlija, što je 150 hiljada duša, dakle više od polovine cjelokupne jevrejske populacije. Slijede trgovci, vlasnici radnji, industrijalci, zakupci, 400-500 liječnika, 30-40 advokata, isto toliko novinara, nekoliko inženjera,

dva profesora. Od sve ove mase stanovništva, oko 900 učesnika rumunjsko-turskog rata naturalizovano je 1879. godine, a malo je vjerovatno da je polovina od toga živa do danas; njih 400 je naturalizovano "individualnim" zakonima nakon 1879. U istom periodu, u Rumuniji je donijeto 300-350 posebnih zakona protiv stranaca, odnosno prije svega protiv rumunjskih Jevreja. Ovi restriktivni zakoni ne samo da ništa ne daju seljaštvu, a nisu ni osmišljeni za njega, nego su u potpunosti prilagođeni zaštiti interesa vladajuće i eksploatatorske kaste. Jevrejima je zabranjeno da žive u selima, ali jevrejskom zakupcu, tj. Jevreju koji je potreban zemljoposjedniku, ovo pravo se daje. Nakon seljačkog ustanka 1907. godine donijet je zakon kojim se "strancu" zabranjuje davanje u zakup više od 4.000 hektara, ograničenje koje nema efekta na seljake, ali povećava zavisnost zakupca od posjednika. Brojni zakoni uklanjaju Jevreje iz svih vrsta državnih, opštinskih i komunalnih službi. Jevrej ne može biti advokat, vlasnik apoteke, trgovac, berzanski mešetar. Već u tekućoj godini, uoči mobilizacije, seoske tržnice su posebnim zakonom izjednačene sa berzama kako bi se Jevreji izbacili iz trgovine. Jevreji ne mogu biti članovi odbora esnafskih organizacija. A budući da oni imaju državno-prinudni karakter, cehovi, u kojima uopšte nema hrišćanskih zanatlija, moraju da ulaze u najneprirodnije saveze s drugim cehovima kako bi stekli prava za sebe. Jevrejska djeca se ne primaju u državne škole. U srednje obrazovne ustanove primaju se samo na "slobodna" mjesta, to jest skoro nikada. Jevreji su osnovali svoje škole, privatnim sredstvima. Tako se podiže zid između jevrejske i rumunjske djece, a istovremeno su gospodari situacije postavili uslov za "davanje" građanskih prava Jevrejima – rastvaranje jevrejstva u rumunjskoj sredini. U posljednje vrijeme se vrši agitacija protiv privatnih jevrejskih škola, samo zato što te škole podižu kulturni nivo jevrejskih masa, a sasvim je jasno da je jevrejstvo, zapetljano u klupko obespravljenosti, opasnije za trulu rumunjsku državnost što je viši njegov kulturni nivo. Jevrejske radnike koji učestvuju u ekonomskoj ili političkoj borbi svoje klase sljedeća vlada istiskuje u desetinama i stotinama kao "štetne strance". Čak i u bolnicama, Jevreji se tretiraju kao pacijenti druge kategorije. I tako dalje – u beskonačnost...

Uslovi feudalne nepokretnosti društva, systemska obespravljenost, kao i politička i birokratska izopačenost, ne samo da ekonomski potiskuju jevrejsku masu na dno, nego je i duhovno kvare. Može se raspravljati koliko god hoćete na temu da Jevreji predstavljaju nezavisnu naciju, ali činjenica je da Jevreji u potpunosti odražavaju ekonomske i moralne uslove zemlje u kojoj žive, pa čak i kada su vještački izolovani od većine stanovništva, ostaju njen sastavni dio.

Protestovati protiv ponižavajućeg nedostatka prava, boriti se za bolju budućnost, tražiti podršku u naprednim elementima rumunjskog naroda –

lokalni Jevreji to nikada nisu mogli. Pod bojarskim jarmom su samo zavlačili glavu dublje u ramena i između dva udara postajali sve uvjereniji da su, zapravo, skoro potpuno zadovoljni. Godine 1879, nakon što je Rumunija tako briljantno “prevarila” Evropu (samo, naravno, zato što je Evropa dozvolila da bude prevarena), kralj Karlo je pisao svom ocu: “... Već smo ranije vidjeli šta je Jevrejima donijelo ovo ‘razumno’ ponašanje: 300 novih specijalnih zakona”.

Istina, u posljednjih tri-četiri godine u rumunjskom jevrejstvu pokazalo se određeno kretanje političke misli, koje je dovelo do stvaranja “Saveza rumunjskih Jevreja”. Svrha organizacije je politički i edukativni rad među jevrejskim masama, buđenje u njima interesa za vlastiti nedostatak prava. “Savez” ima svoj sedmični službeni organ “Jedinstvo” – udruživanje Jevreja sa Rumunjima – jer ta organizacija na sve moguće načine naglašava da ne gaji nikakve nacionalno-separatističke ciljeve. Čak ni za dnevne novine, koje bi mogle imati veliki politički značaj, škrt jevrejska buržoazija ne daje novac. “Šta će meni prava?” govorio je izvršni rumunjski satiričar Karadžali o ovdašnjim jevrejskim bogatašima, “Meni treba kapital”.

Nema potrebe govoriti da cjelokupna prošlost rumunjskog jevrejstva – prošlost satkana od nedostatka prava, poniženja, dodvoravanja i “patriotskog” licemjerja – teško opterećuje taktiku “Saveza”. Savez se ne odriče samo energične agitacije među masama, bratimljenja sa demokratskim elementima rumunjskog naroda i otvorenog pozivanja na javno mnjenje radne Evrope – ne, ovo odbijanje, koje bi se još moglo tumačiti kao privremeno i iznuđeno, Savez pretvara u svoje glavno oružje; on oglašava svoje odbijanje; hvali se svojom pasivnošću u čekanju; isključuje se od evropskih glasova u odbrani rumunjskog jevrejstva; on otvoreno izjavljuje da ne vjeruje u borbu, da je ne smatra mogućom, a sve svoje kalkulacije i očekivanja zasniva na prosvijećenoj obzirnosti vladajuće oligarhije. Ova politika se najodbojnije manifestovala tokom posljednje balkanske krize. “Savez” – sindikat siromašnih, obespravljenih, poniženih i proganjanih Jevreja! – požurio je da zauzme svoje mjesto u borbenim redovima rumunjskog šovinizma. Preko svojih novina je izjavio da neće popustiti ni najpatentiranijim rumunjskim antisemitima u “patriotizmu”, tj. u apetitu za komadom strane zemlje. Savez je udarao u ratne bubnjeve, pozivajući Jevreje da daju svoj doprinos za flotu i kao dobrovoljci pristupe aktivnoj vojsci.

Može se prevariti ili umiriti pojedini ministar, ali se ne može podmititi, umiriti ili prevariti čitava vladajuća klasa, u kojoj su svi instinkti vladavine savršeno istančani. Međutim, postoji još neko koga “Savez” obmanjuje svojom politikom: to je njegov sopstveni auditorijum.

“Kijevska misao” br. 226., 229., 230; 17., 20., 21. avgust 1913. g.

Put u Dobrudžu

37 Fr. Bukureštanski mir.
(Prim. prev.)

I Na putu

U putničkom vozu od Bukurešta do Konstancie i dalje je velika gužva, jer ljudi i stvari još nisu upjeli da se propisno rasporede po zemlji, nakon paralize željezničkog saobraćaja uzrokovane mobilizacijom.

Voz polazi u pola pet popodne. Vozimo se vrlo plodnom ali, sve u svemu, jednoličnom ravnicom. Vrućina je stepska, iscrpljujuća, od koje grlo ostaje suho i vrelo. Baršun na sjedištima blijedi, platnena presvlaka omekšava i lijepi se za odjeću, a oznojeni saputnici, desno i lijevo, izgledaju kao čudovišta dostojna vješala. Nakon polusatnog boravka u kupeu, nestaje i ta mržnja prema saputnicima: dođete do tog stanja potpune fiziološke demoralizacije, kada čovjek više ne osjeća ljepljivo, ne uzdiše, ne briše se, ne pije, ne žali se, nego nećujno i glupo čami. Pola sata kasnije, kada je "Zmaj" Fjodora Kuzmiča Sologuba (zaista, prvi put sam prepoznao zmaja u suncu) počeo da se umara kasnovečernjim umorom, pospani i tupi putnici počeli su da se komešaju, postepeno dolazeći sebi: dame su prale ruke kolonjskom vodom i ovlaš se puderisale, muškarci su namještali kravate, uslijedili su razgovori. Ljubazni saputnik nudi nove cigarete – "*La paix de Bucharest*"³⁷. Pušimo ih i gledamo melanholično kako se bukureštanski mir pretvara u pepeo i dim. Zar ovo nije proročanski?

U središtu svih unakrsnih razgovora je kolera, koja, usred buke demobilizacije, ministarskih intervjuja, stranačkih intriga i novinskih polemika, samouvjerenom radi svoj posao. Sa nama u kupeu je francuski fotograf koji se obogatio u Konstanci i tamo zasnovao rumunjsku porodicu, njegova supruga, ćerka, ćerkin vjerenik i još jedna djevojka, strogog i energičnog izgleda, kako se ispostavilo doktorka, koja je pošla iz ambulante za koleru na nekoliko dana u posjetu svojim rođacima iz Korabije.

– Pišu i govore o neredu – priča ona – ali, na kraju krajeva, ovo je jedan drugačiji nered. U Korabiji sam naišla na jedan užas – to je naš lučki grad na Dunavu, ima 30 hiljada stanovnika, uglavnom Bugara i Grka – i potpuno je neshvatljivo šta sam tamo zatekla. Vojni liječnici nisu htjeli ništa da preduzmu, plašili su se, znate, plašili su se da priđu pacijentu, drugi liječnici su dvogledima gledali one za koje sumnjaju da imaju koleru. U tome se ogledao onaj bojarski prezir prema životu običnog čovjeka, seljaka, vojnika, koji je tako svojstven našoj Rumuniji. Vojnici koji su se vraćali donijeli su bolest u Korabiju, a potom su je seljaci- kočijaši prenijeli u najbližih pet oblasti iz kojih su vojsci donosili hranu. Prošlo je 5 hiljada kola, a niko nije razmišljao o opasnosti. Tek kada su vozači počeli da padaju od kolere, vlasti su shvatile i odlučile da

ustpostave karantin u najbližem bugarskom selu Bešlikvoj. Tamo su zatvorili još novih 2.000 vozača, opkolili ih na otvorenom obručom vojnika, ali nisu davali hranu ni seljacima ni stoci, jer nije bilo ničega. Obećano im je da će za pet dana obaviti potrebne preglede i pustiti ih. Ali nisu imali čime da vrše preglede i istraživanja, čak ni mikroskop. Seljaci su rekli da više ne mogu izdržati i htjeli su da se probiju. Pozvano je još 40 vojnika i zaprijetili su im da će pucati u njih. Seljaci kažu: “Radite šta hoćete, nemamo više snage da trpimo glad, na kiši, pored gladne stoke.” Prijetili su da će se iz očaja baciti u Dunav. Među njima se, naravno, širila kolera – a zamislite: nema medicinske pomoći, nema hrane, na kiši, mrtvi leže naporedo sa zdravim. Mi doktori, zadržavši seljake dvije nedjelje, odlučili smo da ih pustimo bez ikakvih pregleda... U samoj Korabiji, gdje smo veliku prigradsku kuću pretvorili u ambulantu, stvari stoje isto: nema seruma, nema opreme, nema dovoljno hrane. Sa sobom sam ponijela primus i šerpicu za čaj, i u toj šerpici sam morala da sterilišem špriceve i kuvam sebi čaj. Zbog nedostatka sredstava za dezinfekciju niže sanitarno osoblje počelo je umirati od kolere, preživjeli su pobjegli, a mi doktori smo morali više puta sami nositi mrtve, stavljati ih u kovčege, pa čak i sahranjivati. U takvim uslovima, stopa smrtnosti je ogromna, više od 75%. U bolnici su bile majke sa bebama, očevi sa većom djecom, a onda su za svojim roditeljima, koji su umirali od kolere, umirala i djeca, u nedostatku mlijeka, znate, umirala su od gladi pred našim očima. A u zaraženim selima je još gore. Vlasti su potpuno izgubile glavu. Pokušavali su da blokiraju sela zaražena kolerom: okružili su ih lancem i nikoga i ništa nisu puštali ni unutra ni van. Seljaci, osuđeni na smrt, prijetili su otporom, pa je blokada morala biti ukinuta. Stanovništvo za sve krivi vojne vlasti, koje nisu preduzele nikakve mjere, kao da nikada nisu čule da je u Bugarskoj kolera. U Vraci su, na primjer, držali jedan puk tik do izbijanja kolere. Doktor mi je sam rekao da je zahtijevao od komandanta da izmjesti puk. “Ne može!” – “Zašto?” – “Strateška razmatranja ne dozvoljavaju.” A kakva je to strategija kada su kod Bugara ostala samo djeca i starci? Nadmenost i razmetljiva neozbiljnost – to je sve što postoji kod naših vojnih vlasti. Znate, u Korabiji su ih otvoreno grdili, uvijek i svuda: na ulici, u restoranima, u kafanama – a oficiri koji su tu spuste pogled, čute, osjećaju se kao u neprijateljskom logoru... Loše, veoma loše. Jesmo li u ovoj novoj Dobrudži dobili onoliko ljudi koliko će umrijeti od kolere!...

U vagon-restoranu (juče je upravo u ovom vagonu registrovan slučaj kolere) sjedi pametno i veselo društvo, u kome se posebno ističu gospoda oficiri – u lakiranim čizmama, izuzetno uskog struka (dame sada nemaju takav struk) i sa francuskim naglaskom. Sjedajući za stolove, lijenim pokretima, ne gledajući, otpasuju mačeve, izgledajući kao ljudi koji su, osvojivši pokrajinu za svoju otadžbinu, stekli sebi skromno pravo da se opuste

uz flašu vina. U središtu jedne od grupa sjedi dobro odjevena dama, za koju se ispostavilo da je popularna ljubavnica ne baš popularnog senatora. Njeno francusko putno odijelo, prstenje, dijamantski sat i zlatni lanac od tri metra veoma su rječit dokaz impresivnog kapaciteta rumunjskog državnog budžeta.

Približavamo se Dunavu. Napolju postaje savim mračno. Komarci iz rijeke i močvare, čitavi oblaci, bezbroj komaraca, nadiru u jarko osvijetljeni vagon kroz otvorene prozore. Kad su se tek pojavili gosti restorana nemarno odmahuju i šale se, ali ubrzo stvar dobija ozbiljan ton. Komarci se neprekidno vrte u rojevima oko glava ljudi, uvlače im se u kragnu, u rukave, prekrivaju stolnjak, tanjire, čaše i postepeno sve dovode do očaja. Ruke, salвете, novine trepere u vazduhu, svi odmahuju glavom, brzo pomjeraju noge ispod stola, trzaju ramenima, drugi zamotaju cijelu glavu u list novina. Vagon se pretvara u ludnicu. Prozore je nemoguće zatvoriti zbog zagušljivosti. Konačno, poslužitelj u vagonu gasi struju. Vagon uranja u polumrak, komarci se stišavaju, gosti dolaze sebi, a oko popularne dame – “šapat, stidljivi uzdasi”, i u sjenkama se vide složeni manevri u kojim se koriste sve vrste oružja.

Iza doline Dunava počinje Dobrudža, odnosno već autentično i neosporno Balkansko poluostrvo. Voz 16 kilometara prolazi dolinom Dunava – preko dva mosta i kamene brane. Sada je mrak, ali u povratku sam savjesno razgledao, u skladu sa Mejerovim uputstvima, glavni dunavski most, kolosalan i lagan, građen od 1890. do 1895. po nacrtima italijanskog inženjera Salinjija. Džinovske bronzane statue rumunskih pješadinaca sa obje strane mosta podsjećaju putnika da zemlja i voda podjednako na Balkanu nose obilježja militarizma.

Prelazimo 230 kilometara od Bukurešta do Konstance za 5 sati, tako da u Konstancu stižemo u pola deset uveče. Na stanici nas čeka Kozlenko, “Potemkinovac” – on radi kao kočijaš na imanju majke mog prijatelja, bugarskog liječnika, sa kojim zajedno putujemo.

– Pa, Kozlenko, je li sve u redu kod nas?

– Pa, ništa, gospodine doktore, posijali su svu repicu, već je počela da izbija iz zemlje... Samo što nam se parni plug pokvario, ne radi, evo već četiri dana. Opet je siva kobilica šepala...

– Stara ili mlada?

– Ma ne, kakva mlada.

Ovaj dijalog meni zvuči kao muzika. Gdje sam ja: u Dobrudži ili u Jelisavetgradskom okrugu, u nikada zaboravljenoj Gromoklejevskoj oblasti?...

Idemo do pristaništa da udahnemo miris Crnog mora. Nisam osjetio ovaj miris već deceniju i po, a za to vrijeme koliko se istorijskih događaja odigralo, ali miris je i dalje isti: ne baš prijatan, ali strašno uvjerljiv.

38 Hohol, pogrdni naziv za Malorusa, Ukrajinca među šovinistima u Velikoj Rusiji; takođe *malakan* i sl. (Prim. prev.)

Sa lijeve strane je ogroman, jarko osvijetljen, kitnjast oficirski kasino. Pristup tamo još nije slobodan: svaki put morate da uzmete posebnu dozvolu od štaba.

Nedaleko čujem rusko-bugarski dijalekt: drugi Potemkinovac, bravar, sa jednim džinovskim Bugarinom čeka prijatelja koji dolazi parobrodom iz Balčika, iz nove rumunjske luke.

Konstanca se svojim rtom pruža u daljinu, a sa obje strane Crno more na nju izdiše svoj trulo-slani dah.

Lutamo glavnom ulicom, jarko obasjanom visokim električnim svjetiljkama. Na trgu, gdje svira vojni orkestar i po pločniku klize otmjene dame, nalazi se spomenik Ovidiju, a podsjećam se da je ovdje, kod Konstance, u Tomi, rimski pjesnik boravio u izgnanstvu. U klimatskom smislu, ova mjesta imaju, u svakom slučaju, značajne prednosti u odnosu na Kirenski okrug Irkutske gubernije.

Konstanca ima, po posljednjem popisu, oko 25 hiljada stanovnika, među kojima jedva da ima manje od 25 nacionalnosti. Kao i u cijeloj Dobrudži. Ovdje bi se esperantisti trebali okušati!

II U okolini Mangalije

Nakon gužve po gradu, razgovora sa direktorom lokalne banke i predsjedavajućim gradske uprave Konstance o perspektivama "četvorougla", kupanja u moru i kupovine voća za put od dvojice Albanaca, uveče napuštamo Konstancu u malim čezama, koje ovdje zovu "tresuljke" i koje se zaista tresu preko svake mjere. Put je pravi ruski – prašnjav, naš hersonski put, a kokoške nekako po ruski bježe ispod konjskih kopita, i kratkim konjima oko vrata su vezani ruski konopci, i Kozlenkova leđa su ruska... O, kako ruska leđa ima: običi ćeš cijelu zemlju i nećeš naći takva leđa, osim u Orlovskoj guberniji. "Gle! Pasman, lijena kučko!"... Tamo, u Orlovskoj guberniji, Kozlenko ima porodicu sa kojom se rastavio kada je otišao u mornare, ne sluteći da će se pretvoriti u doživotnog prognanika – "Potemkinovca" – kog njegova žena i sin deset godina nisu vidjeli, i nikad ga više neće ni vidjeti. Posljednje pismo je u njegovo selo dostavljeno prije četiri godine. Sada je Kozlenko sam na svijetu. On mrzovoljno gleda čovjeka ne u oči, već pored njih, ali je potpuno lišen takozvane "hoholske"³⁸ lukavosti, naprotiv, previše je jednostavan. "Sad već znam rumunjski", kaže mi, "znam pomalo bugarski, pomalo turski, nigdje neću umrijeti od gladi, moći ću da tražim hljeba"...

Polu sata od Konstance zaustavljamo se u selu u kojem ima pet kuća ruskih evnuha: sa doktorom idem da vidimo evnuhove konje, pitamo za cijenu; vojna

rekvizicija oduzela je najbolje konje sa imanja, a sada je Kozlenko našao samo jednog u Konstanci, slabog, a šta je bilo sa ostalima, ne zna se. Kažu da su oficiri prilikom demobilizacije ostavljali loše konje i od onih rekviriranih birali bolje. Na periferiji nas susreće najstariji od tri brata evnuha, koji vode zajedničko domaćinstvo; ima 35 godina, krupan je i mlohav, ali sa licem dječaka. On uskače u čeze sa nama.

– Svi su, gospodine doktore, bili u gradu, razbijali stvari – kaže aludirajući na doktorovo političko djelovanje. – Kome to treba! Ja to ne želim, on to ne želi, svi mi to ne želimo, pa pretpostavljam da nikome ne treba. Jesam li u pravu ili nisam?

Odmah odlazim u obor da pogledam konje. Kozlenko ih gleda sa strašću, on je odani prijatelj konjima.

– Ovi peršeroni³⁹ su se juče vratili iz rekvizicije, ali ništa, dlaka im je glatka i čista. Odsjekli su im repove samo zbog nečega, izrodi, potpuno su osramotili konje.

Evnuh navodi fantastične cijene za konje i istovremeno nudi da od njega otkupimo čeze. Idemo u njegovu sjenicu da popijemo čaj. Tamo sjede dva mlađa brata, neodređenih godina, od 18 do 30, a kasnije dolazi i ujka, bojažljiv starac, očigledno, siromašniji. Muškarci sami stavljaju sve na sto; blijede, otrcane žene ne proviruju preko praga. Razgovor je neobavezan, ljubazan, uz čaj.

– Vanja, hej Vanja – dovikuje stari domaćin Kozlenku – dođi i ti da piješ čaj sa nama!

– Neću, hvala...

– Ma nema na čemu!...

– Neću, pio sam jutros u Konstanci, i večeras sam pio. Neću više.

– Vanja je zlatan čovjek, gospodine doktore – nježno kaže "ujka". – Ovdje nema takvih radnika. Kada je vaš konj pao – on je plakao. Zašto, kažem, plačeš – nije tvoj? Ali kako mi je, kaže, žao... Kada neki konj vuče u stranu, on mu uvijek prilazi polako. Tako je blag prema konjima, tako blag, drugog takvog nećete naći. A onda naš komšija unajmi Ciganina za radnika, i muka, svađaju se po dvadeset puta na dan... On se već plaši: da ne bi, kaže, do nekog zlodjela sa njima došlo...

– Zar ne tugujete u tuđoj zemlji? – pitam domaćine.

– A zbog čega bi gospodine tugovali – navikli smo se. Vršimo svoju dužnost, to je sve. I ako tuguješ, ništa nemaš od toga. Da imam kapital, otišao bih, možda zimi iz dosade preko granice (u inostranstvo). A bez prihoda ne možemo ni da se dosađujemo.

– Ali vi niste bez novca: svako ima sačuvano po nekoliko hiljada...

39 Rasa vučnih konja iz zapadne Francuske, iz provincije Perš. (Prim. prev.)

40 Kupljen na Rastorgujevu, željezničkoj stanici na trasi između Moskve i Petrograda. (Prim. prev.)

– A ko ih je meni dao, gospodine doktore, tako da kažemo – sa osjetnom razdražljivošću u glasu izjavljuje domaćin i zatim nastavlja da odgovara na moje pitanje. – Zimi takođe razgovaramo o politici. Ovdje kod nas u selu ima i Moldavaca, i Grka, i Turaka, i Bugara, a bio je, na primjer, i jedan Jermen – umro je proljetos – ima i Cigana, jednom riječju, raznog naroda. Sastanemo se i govorimo: svi su kod nas ambasadori – turski, grčki, ruski, jermenski – hajde da razgovaramo o politici. Tako se zabavljamo.

–A kako je sada, gospodine, u *Rasiji*? – pita “ujka”.

–Ja sam davno doputovao iz Rusije...

– Znači i vi davno, kao i mi... Nedavno su ovuda nailazili naši, iz Sibira, tamo su ranije bili u izgnanstvu.

– E da, e da, ja sam viđao mnogo vaših u Sibiru.

Malo su živnuli.

– Vidali ste ih?

– Godine 1900. plovio sam deset dana zaredom sa njima na deregliji po rijeci Leni.

– Dakle, tako... A kada su dobili pravo da se vrate iz Sibira, prodali su bašte, došli su u *Rasiju*, nisu se tamo snašli, vratili su se, a tamo nije bilo ničega, potpuno su ostali bez para, naišli su ovdje kod nas...

Oko sjenice su stabla jabuka, krušaka, sve je u savršenom redu. I nekako dosadno, bezlično, zamorno. Nešto nedostaje. Život nije dovoljan, djeca nisu dovoljna, majke nisu dovoljne. Lica natečena i, uprkos ljubaznosti, neprijatna.

– Pa probajte, molim vas, probajte čaj! Kod nas je čaj rastorgujevski⁴⁰, tri rublje funta. Budite ljubazni, pijte još!

Idemo dalje. Konji žustro trče, poskakuju u stranu; odgajio ih je Kozlenko – poslije 1905. uspio je na tlu Rumunije da odgaji već dvije generacije konja.

– Neprijatni ljudi – govori doktor – ne sviđaju mi se. Oni nisu samo dosadni, već su i mrzovoljni, zavidni, pohlepni. Ne znaju za saosjećanje i ne opraštaju nikakvu uvredu. Poznajem ih dobro: u blizini Mangalije imamo čitavo evnuško selo Dumaj (to znači “Drugi maj”; ovo je rumunjski 19. februar). Tako da ću vam ispričati jedan zanimljiv slučaj za procjenu njihovog karaktera. Prije osam godina kod nas je kao kočijaš služio stari evnuh Vasilij, čovjek sa zanimljivom prošlošću. Za vrijeme rusko-turskog rata, bio je kočijaš (taksista) u Ploeštiju i za ruskom vojskom se preselio u Sofiju. Bugarski knez Aleksandar Batenberg još nije imao svoju kočiju, i Vasilij je došao kod kneza sa svojim vozilom; čak je vozio kneza u Srbiju u posjetu – pruga između Sofije i Beograda tada nije postojala. Konačno, 1886. godine, kada je Batenberg zbačen, Vasilij ga je posljednji put odveo u dunavsku luku Lom. Batenberg mu je tada dao 50 zlatnih napoleona za njegovu vjernu službu, rukovao se sa njim i plakao – tako je pričao Vasilij... Isti taj Vasilij je uštedio 40 hiljada franaka i dao ih ruskom

oficiru, čijeg sina je krstio, za gradnju kuća u Sofiji. Stvari sa oficirom nisu išle kako treba, pa ga je 1885. godine ruska vlada opozvala, zajedno sa ostalim oficirima iz Bugarske, i tako je sav Vasilijev novac nestao. Ponovo se vratio u Rumuniju, bez sredstava, i počeo da se angažuje kod zemljoposjednika kao kočijaš, i kod njih je ostajao po tri, četiri godine. Kod nas je došao 1905. godine, imao je već preko 60 godina. Odličan kočijaš! Međutim, nije dugo služio: nakon dva-tri mjeseca dobio je paralizu. Odveo sam ga u Mangaliju u bolnicu, ležao je mjesec i po dana, oporavio se, otpušten je, ali je ostao potpuni invalid. Vlasti su odlučile da ga predaju na brigu dumajskim evnusima. Opirali su se na sve moguće načine: Vasilij, kažu, nije bio naš, jeo je mesnu čorbu, odstupio od vjere itd. Ali vlast ih je ipak prisilila da ga prihvate. Ipak, starac nije dugo poživio sa njima. Posle nekog vremena saznajem da je jedan od šefova skopaca, Kravčenko, jednog lijepog dana odveo Vasilija, navodno u Konstancu, a zapravo ko zna gdje – Vasiliju se gubi trag. A proširila se glasina da je Kravčenko udavio starca uz znanje drugih evnuha kako bi skinuo taj teret sa njih. I to je sasvim moguće, ja lično ne sumnjam. Ovaj Kravčenko je bio ozloglašeni prevarant: pravio je mnogo problema u gradu, naučio je rumunjske zakone, i što je najvažnije – sve vrste podvala i prljavih trikova, i, vrativši se u selo, počeo je tamo da zapovijeda. Evnusi su imali običaj da posluju u dobroj vjeri, a Kravčenko ih je naučio da prestanu sa takvim poslovima i ponovo prodaju ono što je već prodato. Samo je i on loše završio: i njega su ubili. Kupio je već jednom prodatu vjetrenjaču, u blizini ovog mlina, i našli su ga slomljene glave... Gledajući život evnuha, uvjeravate se, znate, obrnutim metodom, da je pol društveni princip, izvor altruizma i svih vrsta ljudske plemenitosti uopšte...

Kozlenko sluša sa svog mjesta i, kako vidimo, saosjeća.

– I ne treba od njih kupovati konje, gospodine doktore: previše su skupi. Naći ćemo druge. A njihove karuce uopšte i nisu naročite, nemaju završnu doradu, kod njih su pristojni samo sanduci za kočije.

Idemo na jug, cijelo vrijeme uz more, a njegov miris nas nemilosrdno prati. Prolazimo pored ljekovitog blata i sanatorijuma u koji dolaze pacijenti iz cijele Rumunije. Zaustavljamo se da se odmorimo u velikom bugarskom selu Tuzla, na pola puta između Konstanc i Mangalije, kuda smo se uputili. Gostioničar, stari Bugarin, poslužuje nas parčetom pečenog kačkavalja i turskom kafom. Desno od nas su tri Bugarina iz četvorougla, koji idu poslom u Konstancu. Lijevo se čuje ruski govor: ruski sedlar, živi ovdje 20 godina, i sa njim dva ruska Nijemca – ovo su kolonisti koji su se doselili u Rumuniju iz Rusije. Vavilonski žamor Dobrudže dopire do nas iz svakog ugla. Dogovaramo se sa ljudima iz četvorougla da se sastanemo u Mangaliji i ponovo sjedamo u karuce.

Spušta se mrak. Miris trave i prašine na putu, tamna Kozlenkova leđa i tišina svuda okolo. Naslonjeni jedan na drugog, drijemamo. “Trrrr...” Kozlenko zaustavlja konje na putu, strpljivo čeka i zamišljeno im zviždi. Tiho je, krv struji u nogama, a čini se kao da sa stanice Novi Bug idete na odmor u selo Janovka. Pokret, kočijašu!

Došli smo u Mangaliju. Stara seoska kuća, niska vrata, niski stropovi. Porodica vlasnika rodom je iz Kotela, u srcu Balkana. Otac i djed su bili stočari i zauzeli su slobodne prostore sjevernije od Balkana. Ovaj proces pastoralne kolonizacije južne Dobrudže završio se pedesetih godina. Starica koja čuva kuću, njegov red i običaje, ima 75 godina. Veći dio života provela je pod turskim jarmom. Njen muž, koji je umro prije nekoliko godina, bio je čorbadžija, tj. bogataš, i predstavljao je njihovu zajednicu pred turskim vlastima. Ova porodica je poznata u Bugarskoj, istorijska. Sava Rakovski, čuvena ličnost bugarskog nacionalnog preporoda, “ludi sanjar”, po riječima Vazova, koji je sjedio sa ocem u carigradskom zatvoru kada mu je potvrđena presuda za smrtnu kaznu – taj patrijarh bugarske revolucije, koji je umro god. 1867. u Bukureštu, bio je rođeni ujak stare domaćice kuće. Kuća sadrži jedinstvenu arhivu o istoriji bugarske borbe za nacionalnu nezavisnost.

Ormari s knjigama, stara ulja na platnu slikara naivaca, peći složene izrade, bezbrojni ćilimi iz domaće radinosti, zavjese gdje god ih je moguće okačiti, jorgani, a kroz prozore dopire miris mora koje je tu blizu, na pedesetak koraka.

Sljedećeg jutra posjećujemo Mangaliju. Grad je, uprkos svoj hiljadugodišnjoj tradiciji i tituli “druge luke” Rumunije, vrlo provincijalan, ima manje od dvije hiljade stanovnika. Pod turskim režimom, Mangalija je doživjela bolje dane. Nakon rusko-turskog rata, kada je sjeverna Dobrudža odsječena od južne, tj. iz sadašnjeg “četvorougla”, i pripojena Rumuniji, Mangalija je izgubila trgovački značaj i propala. Sada, sa dodatkom nove provincije, grad mora ponovo da se podigne... Danas je Bajram. Tatari se voze u kolima, pucaju iz revolvera. “Bajram bumbareki olsun!” – “Evala, evala!”... Iz džamije mujezin na sve četiri strane pjeva neke nerazgovjetne riječi.

Sunčano je, svijetlo, more zasljepljujuće blista, škune su u luci, Cigančići bronzane kože prskaju se na obali. Turski Cigani sa šarenim turbanima, vrlo širokim crvenim, zelenim ili žutim pojasevima, pantalonama ukrašenim kićankama, sa prorezima na listovima, slave Bajram. Jedna žena iz zajednice evnuha, ne osvrćući se okolo i ne odgovarajući na naš pozdrav, nosi nešto sa pijace u svoje selo. Kozlenko se vraća kući s kilom kačkavalja, i tada primjećujem da ima istetovirano sidro na lijevoj ruci.

– Pa ispada da ste vi bili opasno ranjeni, Kozlenko? Doktor mi je ispričao.

– Kako da ne. U Feodosiji su vojnici sa obale pucali dok smo se vozili u čamcu. Metak mi je ušao sa bočne strane, a izašao pozadi, ali ispalo je da je nanio malo štete. Dok je doktor prvi put došao na naš brod, ležao sam skoro bez svijesti. A poslije sam se uspravio, ništa, samo me boli bok kao da umirem. Kovaljev je takođe ranjen, poslije čega je umro u Tulči...

Vruće je, 32 stepena u hladu. Duž pijačne ulice u blizini kafana, gradski ljudi i oni koji su ovdje u prolazu, poslovni i besposleni, sjede za stolovima, a ulica izgleda kao etnografska izložba. Za jednim stolom grupa mirnih bradatih Turaka. Polako piju crnu kafu, srčuci, uvlačeći je u sebe u malim gutljajima. Pored njih je sto evnuha iz susjednog sela; piju čaj sa limunom, mezete i pričaju o zaradi visokim glasovima. Grupa lokalnih uglednika, Rumunja, za dva stola bacaju kockice. Tri Bugarina iz četvorougla koja su nam već poznata iz Tuzle – ispostavlja se da jedan od njih nije Bugarin, nego Gagauz – piju pivo. Sjedamo i maljavi Grk nam donosi ratluk s vodom. Lipovanski starovjerci se okupljaju oko trgovine; ovi ribari, visoki, čupavi, nikada ne šišaju bradu, ponašaju se dostojanstveno; lipovanci služe vojni rok uglavnom u mornarici. Tataři prolaze u kolima duž ulice praznično obučeni. Turski Cigani (muhamedanci) i Rumunjski Cigani (hrišćani), veoma različiti jedni od drugih, lutaju na sve strane. Moj prijatelj i ja hodamo sa vodičem cijelom ulicom i sa gotovo mističnim iznenađenjem gledam kako se on snalazi u ovom etničkom i jezičkom haosu. Okreće glavu udesno, ulijevo, klanja se, razmjenjuje poneku riječ s ljudima za jednim, pa za drugim stolom, zaviruje u radnje, raspituje se, usput se bavi političkom agitacijom, prikuplja informacije za novinske članke, i sve to na pola tuceta jezika. U roku od sat vremena, bez poteškoća, prelazi na desetine puta sa rumunjskog na bugarski, na ruski, turski, njemački – sa pristiglim kolonistima – i francuski – sa uglednicima.

– Doktor zna sve jezike – govori mi Kozlenko, kao o nečemu nespornom i odavno poznatom.

– Vi Kozlenko poznajete lipovance?

– Kako da ih sve znaš? Znam samo poneke...

– A kako se skopci slažu sa lipovancima?

– Nikako se ne slažu. Pomalo se svađaju...

Prije nego što se upustimo u kvadrilateralne⁴¹ razgovore sa novim rumunjskim građanima, odlučujemo da još jednom odemo u Gelendžik, veliko rumunjsko-tatarsko selo. Kozlenko je u slobodno vrijeme privezao vrpce konjima, ali je ostavio užad kojom ih je privezao. Ponovo sjedimo u karucama. Doktoru oprezno prilazi mlad momak, Rus "lipovanac", rumunjski državljanin, vojni dezertar – raspituje se šta će biti sa njim i hoće li se izvući u slučaju usvajanja amnestije... Vozimo se uskim poljskim putem, sve žito je već požnjeveno, samo kukuruz još sazrijeva. Zaustavljamo se kod jednog bostana

41 Aluzija na pripojeni četvorougao (kvadrilateralu) nove rumunjske teritorije. (Prim. prev.)

(bašte). Tatarska domaćica u šalvarama, djeca golih trbuha, ljuti psi, kore od lubenice i bezbroj mušica nad njima. Vlasnik je otišao u Mangaliju. Tatarski radnik, dezertar iz Bugarske, kopa u bašti. Nas trojica pojedemo tri lubenice, pričajući o opasnostima vremena kolere, stavimo desetak lubenica u karuce i krećemo. Svuda okolo su humke, baš kao kod nas u Novorusiji.

– I šta, Kozlenko, u tim humkama nema zlata?

– A ko bi ga tamo zakopao? – sjetno odgovara Kozlenko.

Približavamo se farmi.

– Šišti, gospodine doktore, šišti, mora da su ga popravili.

I stvarno, parni plug šišti; pored njega stoji mehaničar Poljak, doveden iz bioskopa iz Konstance. Mehaničar mnogo priča, uglavnom autobiografski, ali o mašini ne zna mnogo. Doktor iskače iz karuca, i kako priliči pravom domaćinu, pola sata bez riječi trči za plugom. A meni Kozlenko sada priča o Gelendžiku.

– To je naš upravnik, što stoji pored drljače, takođe Rumunj, dobar čovjek, brat mu je oficir. Ranije je kod nas vladao Bugarin, pa čak i krao, doktor je trpio, trpio i na kraju završio s tim. A naše selo je pola tursko, pola rumunjsko, nije previše siromašno. Ranije se i prilično bogato živjelo. Samo su Turci lijeni, neće da se snalaze: prodaće pet hektara, proćerdati pa opet prodati. Tako su Turci ostali bez zemlje. Rumunj radi, ali žestoko i pije. Tako je selo osiromašilo...

Doktor daje po lubenicu upravniku i inženjeru iz bioskopa, i odlazimo u Gelendžik.

– Gledajte: lijevo – to je kukuruz seljaka, nizak, kržljiv, a desno – naš, izrastao kao šuma. Kod seljaka je jedna glavica kupusa na stabljici, a kod nas dvije ili tri. Isto je bilo i sa pšenicom i repicom. Eto vam prednosti malog poljoprivrednog imanja!...

U Gelendžiku su kuće pokrivene gvožđem i ćerpičom, nisam vidio slamnate krovove ni zemunice, Zbog Bajrama je na ulici živahno. U pivnici je mnogo ljudi.

– Žetva je obavljena, ljetina prodana, i sada su počeli da piju – objašnjava Kozlenko.

Moisi, vlasnik kafane, ogroman Rumunj iz Transilvanije, trgovac, zakupac i kamatar, prosijava repicu kroz sito na platno. Ovi Transilvanci u gradovima su konobari, berberi, kamatari, a na selu kapitalistički farmeri i kulaci; zimi su strastveni kockari, uopšte energičan narod, koji u mnogo čemu igra istu ulogu u Rumuniji kao što su Makedonci igrali u Bugarskoj. Mojsi je nezadovoljan politikom Rumunije: nastupili su kasno, zauzeli malo. Trebalo je od samog početka rata pitati Tursku i Bugarsku šta će svaka od njih dati za podršku, i otići sa onom koja je bila spremna dati više.

Evo i farme. U kući u kojoj je smješten upravnik ima samo jedna soba na spratu, i ona je gazdina. Zidovi sa mrljama od vlage obloženi su knjigama na svim jezicima. Značajna ruska biblioteka, obimna zbirka strane literature i izdanja iz 1905. godine...

U potrazi za hranom odlazimo u narodnu kuhinju, gdje je kuvar Grk koji je dezertirao iz turske vojske. Prošle jeseni doktor ga je zatekao na putu bez šešira, bez čizama, u suzama... Ovo je, dakle, treći dezertter kojeg danas srećem: ruski dezertter iz rumunjske vojske, Tatarin iz Bugarske i Grk iz Turske. Bos, ali sa pažljivo dotjeranom frizurom, očigledno srcelomac, kuvar pomalo govori francuski. Naručujemo piletinu i pirinač, i dok on juri kokošku po dvorištu, odlazimo do sanduka maslina od dva puda⁴² (masline su ovdje osnovna namirnica) i poslužimo se pravo iz sanduka.

Nakon toga slijedi poslovni dio programa: novčana poravnanja. Dolazi rumunjski sirar, koji sa farme preuzima ovčije mlijeko, sa štapom za brojanje na kojem su linijama i krstićima označene stotine i hiljade litara mlijeka. Dolaze: kovač, ruski Moldavac; nekoliko Bugara koji oru repicu; dvije ovdašnje Ciganke, jedna zbog obračuna, a druga, njena snaha, zbog provjere računa. Visok i zgodan turski Ciganin nudi ljude iz svog logora za posao: da sijeku vrhove kukuruza da brže sazrije.

Ovdašnji, rumunjski Cigani, loše rade i krađu, ali ih mnoge gazde rado zapošljavaju, jer mogu biti prevareni na najbeskrupulozniji način. Koliko puta se desi da čitav logor radi dva mjeseca, a plate im, na primjer, za 27 dana: Cigani ne znaju da provjere računicu. Turski Cigani su kulturniji i bolje rade.

Proračuni su završeni, kokoška, koja je bezbrižno trčala po dvorištu, sada je poslužena na stolu, prekrivena pirinčem. Kozlenko donosi vino od Mojsa, i večeramo na trijemu. A u to Kozlenko već priprema drugu kočiju, veću, navlači gumene omotače na točkove i upreže trećeg konja.

– Sada ćemo ići brže...

– Nego šta!

Već je veće. Kočija se lagano njiše, i u stanju polusna vraćamo se u Mangaliju i ponovo udišemo trulo-slani miris Crnog mora.

III "Le president du conseil general"

– Simeone, Simeone! – doziva moj saputnik preko trga, u pravcu Ovidijevog spomenika – dođi ovamo... Sada ću da vas upoznam sa ovdašnjim političkim djelatnikom, veoma zanimljivom ličnosti, pravim političarem rumunjskog kova, a vi ga samo pažljivo pogledajte...

42 Stara ruska mjera za težinu, 16,3 kg. (Prim. prev.)

43 Fr. doslovno očaran sam.
(Prim. prev.)

“Simeone” prilazi našem stolu. Uprkos svom niskom rastu, izgleda veoma impresivno. Dok se upoznajemo, imam vremena da razaznam čvrstu figuru u elegantnom ljetnom odijelu, crne brkove sa sijedom kosom, lukave i vesele oči južnjaka iznad mesnatog nosa, predebeo zlatni lančić koji pada na stomak, predimenzionirani dijamant na prstu lijeve ruke. Simeon podiže šešir i vidim kovrdžavu crnu kosu sa prosijedim vlasima. Izvanredan uzorak južnjaka! Izgleda kao da ima nekih četrdeset pet godina.

– *Mr. Simeon N., president du conseil general.* (Gospodin Simeon N., predsjednik glavnog savjeta.)

– *Mr. N. N., journaliste russe.* (Gospodin N. N., ruski novinar.)

– *Enchante!* (Veoma mi je drago!)⁴³ – kaže Simeone, i rukom izvodi pokret dobronamjernog velikog gospodina.

Le president du conseil general – to je, po naški, nešto kao predsjednik gubernijske oblasne uprave. Po političkom opredjeljenju je Simeone “takista”, tj. konzervativni demokrata, pristalica sadašnjeg (1913. godine) ministra unutrašnjih poslova Takea Joneskua.

– Kako idu poslovi, Simeone?

Poslovi? Simeone je nezadovoljan poslovima. On je uopšte nezadovoljan politikom. Sve ide nakrivo i naopačke. Na nedavno održanim gradskim izborima u Konstanci liberali su teško porazili konzervativce, oni imaju energiju i disciplinu. Na kraju krajeva, jedina partija koja trenutno postoji u Konstanci, kao i u cijeloj zemlji, to su, *entre nous* (među nama govoreći), liberali...

– Ja sam takista, ali ja vam kažem, mi ne postojimo.

– O, pa ti si postao sasvim pesimističan, ne mogu da te prepoznam, Simeone!... Reci nam, *a propos* (kad smo već kod toga), kupuje li plemstvo tvoje fenjere?

Simeone ne obraća pažnju na ovo meni nerazumljivo pitanje.

– Ne, ne, poslovi idu loše. Liberali u svojim rukama imaju banke, sveštenstvo, učitelje, oni sve drže, oni nekažnjeno rade šta hoće. A mi, takisti, moramo da zatvorimo radnju. I to ti je to!

– Zar ne možete vi, gospodine predsjedniče, da mi objasnite zašto se tačno vaša stranka naziva konzervativno-demokratskom?

– Pa to je vrlo jednostavno. Mi smo protiv svih starih klika, koje nikome nisu dopuštale da se približi vlasti, protiv monopolističkih političkih dinastija, liberalne i staro-konzervativne. Mi zahtijevamo da u politici budu nagrađene dvije stvari: zasluge i talenat. Eto zašto smo mi demokrate.

– Ali u kom smislu ste konzervativci? Šta želite da očuvate?

– Da očuvamo? Mi hoćemo... pa i to je sasvim jednostavno: mi hoćemo da očuvamo našu zemlju... naš narod... našu nacionalnost.

– I budžet, Simeone, ha?

– Budžet? Naravno! *Que diable!* (Neka ga đavo nosi!) Zbog čega bi budžetom mogle da se koriste samo stare klike? Ne, i budžet mora da prizna dva nova principa: talenat i zasluge.

– No svejedno, kako ti ide sa lampama, Simeone?

– Pa ti si, izgleda, opsjednut mojim lampama? Ostavi se njih, molim te, sada pričamo o politici...

– Hm... hm...

– *Mais a propos* (nego uzgred), kako vam se dopadaju naše žene? – iznenada me upitao gospodin “predsjednik”.

– Simeone, Simeone, pa valjda pričamo o politici.

– Da, da! No čini se da ti umišljaš da naše žene nemaju veze sa politikom, sa rumunjskom politikom. *Tais-toi, Mon vieux!* (Ma učuti, družel!) Ne, ne, kažite vi meni, kako vam se dopadaju naše žene, a? – Uz to pitanje je predsjednik glavnog savjeta namignuo lijevim okom i nabrao čelo, mrdajući brkovima i usnama.

– *Mes meilleurs compliments pour vos femmes, monsieur le president* (Moje iskrene pohvale vašim ženama, gospodine predsjedniče) – odgovaram ja vrlo učtivo, i odmah se sjetim da su mi skoro svi Rumunji postavili ovo pitanje poslije tri razmijenjene riječi.

– Eto ko će uništiti Rumuniju! Da, zapišite to, pošto proučavate našu zemlju: ne latifundije, ne budžet, ne militarizam, nego žene! Pitam ja vas: kako može biti reda u zemlji u kojoj ima toliko lijepih žena, u stvari prelijepih u pravom smislu te riječi, *monsieur!* Pogledajte samo, ha?... ha? – I na to je predsjednik oblasne uprave dao nekoliko pojašnjenja, koja u potpunosti izražavaju njegovu južnjačku maštu.

– Ali Simeone, Simeone, tebi su već 62 godine!

– Šezdeset dvije godine? – uzvikujem ja sa iskrenom zbunjenošću. – Pa to je nemoguće?

– Da, da, *monsieur*. Ali, Bogu hvala, još se ne žalim, još mogu da se brinem za sebe... Naša žena – zapamtite ovo – ona je i uzrok i predznak naše predstojeće propasti. Zašto? Veoma jednostavno. Moram vam reći – ovo je vrlo važna tačka u cijelom pitanju – naše žene se nikako ne mogu nazvati nepristupačnima. Ne, ne... I svaki političar, advokat, funkcioner nastoji da ima najbolju ženu u našoj zemlji. I eto gdje je korijen propasti: svako troši dva ili tri puta više nego što zarađuje. A posljedica je potpuni kaos u državi. Eto šta vam je ključ rumunjske politike: žene vode našu zemlju u katastrofu.

– A zar nema nikakvog spasa, gospodine predsjedniče?

Simeone širi ruke.

– Ja ga ne vidim. Budućnost mi izgleda mračno. A onda se prostor otvara za liberale. Oni znaju tajnu uspjeha, ti nitkovi! Evo vam poučnog poređenja: 1878. godine liberali su predali Rusiji ostatak Besarabije, kao rezultat pobjedonosnog rata rumunjske vojske protiv Turske! – i zauzvrat dobili dio Dobrudže, koja je tada bila poludivlja zemlja, u kojoj su, štaviše, živjeli ne Rumunji, nego Bugari. I vi, naravno, mislite da su liberali poslije toga sletjeli s vlasti? Ni blizu tome. Na vlasti su ostali deset godina. A sada smo dobili novu pokrajinu bez ikakvih gubitaka, i šta? Mislite li da smo postali jači? Ništa se nije dogodilo! Ove jeseni – kažem vam *entre nous* (u povjerenju) – konzervativna vlada će završiti u starom gvožđu. Zašto? Zašto? *C'est la fatalite*. (To je neizbježno.) Mi nemamo disciplinu. Kod nas svaki nadobudnik hoće da bude šef stranke, ministar, prefekt. Naš ovdašnji šef je slabić. Naš prefekt je nesposobni spletkaroš. Kod nas ignorišu ljude koji su proputovali pola svijeta i proširili svoje vidike...

– Aha! Ispričaj nam, Simeone, gdje si ti sve bio?

– Bože mili, gdje sam sve bio! Bio sam u svim evropskim prijestonicama, bio sam u Sjevernoj Americi, u Njujorku, Čikagu, Bostonu, bio sam u Rusiji, u Varšavi i Viljnusu. Da, da, zapalo me je da vidim ponešto u životu. *Quand je quittais mon professorat...* (Kada sam napustio posao profesora...)

Ja sam postao oprezan: znači on je bio profesor, kako se ispostavilo – plemić među profesorima...

– A šta si predavao, Simeone?

Simeone podiže pogled u nebo, jednim okom pogleduje u sagovornika, pa ponovo skreće pogled na mene.

– *Moi, je suis artiste...* (Ja sam umjetnik...) Na početku sam bio profesor u Konstanci, a zatim kao umjetnik...

– Pa zašto nam najzad ne kažeš kakav si ti bio umjetnik? – nije odustajao ispitivač. – A? Ti si izgleda osam stolica vrtio na nosu, prije nego što si postao političar? Ili tuce? A?

Na to Simeone nije izdržao. Okrenuo je glavu, sav pocrvenio u obrazima, prema svom isljedniku i dao mu gromoglasan odgovor, sada više ne na francuskom, nego na rumunjskom, na njegovo veoma lično pitanje. Iako sam ovaj odgovor razumio samo u opštim naznakama, i meni je na trenutak zastao dah.

Ali tada se Simeone sjetio da je prisutan i strani novinar, popio je malo vina sa soda-vodom, lice mu je ponovo dobilo smiren izraz i, kao da se ništa nije dogodilo, nastavio je da me upoznaje sa svojom burnom i poučnom prošlošću. Da, on je u Konstanci bio profesor, tj. instruktor gimnastike u gimnaziji; na svjetskoj izložbi u Parizu, učestvovao je u trupi angažovanoj da demonstrira nacionalne igre; uporedio je svoje sposobnosti sa sposobnostima

drugih umjetnika – i njegova je sudbina bila odlučena. Pod imenom Simeone Universul je kao cirkusant proputovao pola svijeta, svuda, baš svuda je imao velikog uspjeha, primao i do hiljadu dolara za nastup. Evo ovaj prsten...

– Obratite, molim vas, pažnju na prsten – to je najvažnija dragocjenost našeg prijatelja, košta šest hiljada franaka...

– *Sacre nom de nom!* (Neka ga đavo nosi!) – uzvikuje bivši profesor, ovog puta ipak ostajući dobroćudan – on i u ovome nastoji da me ponizi; prsten košta ne šest, nego petnaest hiljada franaka, da, petnaest! To je poklon poslovnog kluba iz Čikaga...

U četrdesetoj godini napustio je svoju umjetničku karijeru, nastanio se u Dobrudži, ušao u lokalni život, izabran za gradonačelnika u Mangaliji, zatim je sebi postavio veće političke ciljeve i pridružio se stranci koja je zastupala talenat i zasluge...

– *Eh, bien!* – neočekivano zaključuje Simeone – *est-ce que nous ferons la noce?* (Hoćemo li se zabaviti?)

– A ti si neumoran Simeone u svojoj 62. godini...

– Znete – i tada Simeone formuliše kratku životnu filozofiju: umjesto da živi 200 – 300 godina uz kojekakve bijedne mjere predostrožnosti, on bi radije živio svojih 100 godina, ali po svom ukusu.

Simeone nas bez ikakvih rezultata vodi od jedne kafane do druge: ispostavlja se da je već sve zatvoreno po naredbi prefekta – zbog situacije sa kolerom.

– Evo vam politike našeg prefekta! – ljutito govori Simeone. – S tim čovjekom nikada nisam mogao da saradujem.

Ne ostaje nam ništa drugo nego da se rastanemo. Vozimo gospodina “predsjednika” sve do same njegove kuće.

Nema veze što je Simeone gutao mačeve i nosio stoličice na nosu. Simeone je politički djelatnik, Simeone je noseći stub. Simeone je organizovao takistima u Konstanci novine. Simeone je publicista. On okreće pero isto tako nesputano kao što je svojevremeno vrtio tucetom stolica. – “Zdrav razum i malo oštroumnosti” – objašnjava on sa skromnim dostojanstvom.

Godine 1908., kada su se takisti, nakon seljačkog ustanka, odvojili od čistih konzervativaca, sazvan je osnivački sastanak nove stranke ovdje u Konstanci, na kojem je govorio sam “Take”. Sastanak je predstavljao veliki uspjeh sam po sebi. I tako je, o govoru Takea Joneskua u Konstanci Simeone napisao uvodnik u svojim novinama, koji je počinjao ovako: “Bio sam u Parizu, Londonu, Kopenhagenu, Čikagu, Njujorku, Rimu i drugim svjetskim centrima. Slušao sam Mazinija, Patija, Gledstona, vidio sam Franca Jozefa, Humberta i Feliksa Fora; stajao sam ispred njujorškog Kipa slobode i ispred Ajfelovog

tornja – ali niko i ništa nisu ostavili takav utisak na mene kao Take Jonesku.”

Ali Simeone je takođe i vatren govornik. Na posljednjim parlamentarnim izborima, u novembru 1912. godine, Simeone je, u prisustvu uglednog gosta, jednog od takističkih vođa, novoimenovanog ministra Badareua, održao dugačak izborni govor u kome je, između ostalog, rekao: “Konzervativne demokrate odavno imaju glavu: to je Take Jonesku. Ali sad imamo i tijelo, i ono je sada među nama, to je Badareu... Kad se ovaj orao Moldavije vinuo na vlast” – nastavio je Simeone, pokazujući prstom sa dijamantskim prstenom na gosta – “svi su zabrinuto govorili: biće nevolje, pojaviće se nova rupa u državnoj blagajni. Ali ja nisam vjerovao u to. Nisam vjerovao, gospodo! S ponosom mogu reći da sam nisam vjerovao. I šta? Prošle su tri sedmice od ovog istorijskog naimenovanja. Neka sada neko ustane i kaže da sam pogriješio!” Simeone je sjajan i po mirnom vremenu i po oluji. I što je najvažnije, on je vrlo nacionalan, ovaj predsjednik glavnog savjeta, koji želi da postane prefekt.

Izvanredni rumunjski satiričar Karadžali, koji je prošle godine preminuo, učinio je sa svojom klasičnom komedijom “*Oscrisoare pierduta*” (“Izgubljeno pismo”) za politički moral Rumunije ono što je Gogolj, sa svojim “Revizorom”, učinio za moral ruske birokratije. Opšta i sveprisutna beskrupuloznost, blagorječiva bezidejnost, lakoumna potkupljivost i prevara koja nije lišena svojih draži – to su sastavni dijelovi moralne i političke atmosfere u vladajućoj klasi Rumunije, kakva se pred nama pojavljuje u “Izgubljenom pismu”. Nae Kacavenku, advokat, urednik i izdavač novina “Poklič Karpata”, osnivač enciklopedijske zadruge “Rumunjska ekonomska zora”, i Take Furfuridi, advokat, član stalnog komiteta, izborne komisije, školske komisije, poljoprivrednog odbora i drugih odbora i komisija – ova dva lopova, jedan veći, drugi manji, Krečinski i Raspljujev rumunjskog parlamentarizma, uspjeli su da postanu poznata imena u političkoj svakodnevicu. Sve tri vladajuće rumunjske stranke zasjenjene su duhom Kacavenkua i Furfuridija. Ali ovi političari su svoj najpotpuniji trijumf ostvarili u stranci takista, ljudi bez prošlosti i budućnosti, ali sa svježim apetitima koji traže državno priznanje. I šta sad? Sam Karadžali, nemilosrdni satiričar moralističkog “takizma”, neočekivano se pridružio takistima kada mu je to bilo potrebno iz životnih razloga. Takvo je okruženje! Stari šef konzervativaca Karp, ozloglašeni romantičarski reakcionar, ali na svoj način pošten čovjek, ubrzo nakon toga se susreo s Karadžalijem, s kojim se svojevremeno zajedno borio za prava nacionalnog rumunjskog jezika u društvu “Junimea”.

– I došlo je do toga – uzviknuo je Karp – da doživim da vidim tebe, Karadžali, u ulozi Kacavenkua!

– Ma šta to govoriš, šta govoriš – odgovorio je Karadžali, ni ne trepnuvši – zar sam ja Kacavenku? Ma daj, ti se šališ! Kacavenku – to je moj uvaženi šef – Take Jonesku. A ja sam samo Furfuridi...

Karadžali je poslije toga više puta neoprezno prepričavao ovaj dijalog koji se vodio na peronu željezničke stanice u Ploeštiju. A pisac je svaki put pri tome dodavao: “Do sada sam mislio da u Rumuniji postoji samo jedan pametan čovjek – Karp. Ali ispostavilo se da i on politiku shvata ozbiljno...”

Simeone je nacionalno opredijeljen. Ali ako ovo sa jezika Kacavenkua i Furfuridija prevedemo na internacionalni jezik, onda se može reći da Simeone na svoj način predstavlja sretnu i skladnu kombinaciju Figara, Falstafa i Tartarena Taraskonca – a prije svega Tartarena. On nije glup, veseljak je, površan je, ali je i premazan svim bojama, zna svoj interes. On, uostalom, ne bez sopstvenog interesa, otkriva superiornost Takea Joneskua nad Ajfelovim tornjem i američkim Kipom slobode: Simeone ima prodavnicu uređaja za rasvjetu, i sa svojim plemstvom radi nekakav posao sa rasvjetom, zbog čega ne voli da ga pitaju za lampe. Policijska uprava je smještena u njegovoj kući, i mada je Simeone u svađi sa prefektom, od policije prima trostruku kiriju za stan. O, njega ne možete prevesti žednog preko vode, gospodina predsjednika glavnog savjeta!

U okruženju političkih gutača mačeva i verbalnih ekvilibrista, bivši cirkuski gimnastičar Simeone Universul, kao vodeći provincijski političar, pojavljuje se sa svojim čikaškim dijamantom na prstenu ne više kao slučajna, već kao simbolična figura. Poslije tako prijatno provedene večeri u društvu “predsjednika”, rumunjski politički običaji i njihov umjetnik Karadžali postali su mi odmah jasniji i bliži. “*Quand je quittais mon professorat*”, rekao sam u sebi i počnem čitati uvodnik koji je napisao Furfuridi. A u srcu nosim zahvalnu uspomenu na Simeonea, koji me je naoružao ključem rumunjske politike.

“Kijevska misao” br. 243., 245., 246., 253; 3., 5., 6. i 13. septembar 1913. g.

P. S. Simeone Universul je u međuvremenu umro. Pokoj mu duši. Ali kolektivni Simeone – zvanični rumunjski političari – je živ. Istina, umro je i šef partije, čiji je jedan od stubova bio Simeone – veliki Take Jonesku, propovjednik civilizacijskih i demokratskih principa, mrzitelj sovjetskog varvarstva, francuski lakej treće kategorije. Ali osnovni tip vladajuće Rumunije ostaje nepromijenjen: različite rumunjske vladajuće stranke su samo varijacije osnovnog tipa. Trenutno Rumunijom ne vlada konzervativno-demokratski, nego liberalni Simeone Universul. A to uopšte ne mijenja stvari.

12. jul 1922. g.

Komentari i napomene

1. Autor to nagovještava kada kaže da “svinje igraju značajnu ulogu u međunarodnim komplikacijama”. Vidjeti “Na putu,” strane 59. i 60. a takođe i str. X i XI uredničkog predgovora, “Od redakcije”.
2. Pogledajte mape priložene uz ovaj tom.
3. O ovom kontroverznom pitanju postoji ogromna literatura, koja na temelju etnografskih, lingvističkih, pa i geoloških (?) podataka pokušava utvrditi odnos makedonskih Slavena sa Srbima ili Bugarima. Detaljna analiza svih argumenata može se naći u sažetom djelu N. S. Deržavina “Bugarsko-srpski odnosi i makedonsko pitanje”, Petrograd 1914. Autor je bugarofil.
4. Pogledati kod Matvejeva, “Bugarska posle Berlinskog kongresa,” 1887. g.
5. Pogledati njegovu knjigu “Balkanski savez”. Sjećanja i dokumenti, Petrograd 1915. g.
6. Svaki misleći radnik mora pažljivo pratiti tok revolucionarne borbe širom svijeta. Da biste to činili, prije svega se morate upoznati s lokacijom država i zemalja koristeći geografske karte. Organizacije bi trebale priskočiti u pomoć u ovom pogledu uz odgovarajuće smjernice. L. T.
7. O aneksiji Bosne i Hercegovine pogledati u tom tomu članak, “Balkan, kapitalistička Evropa i carizam”. – Redakcija.
8. Palata u kojoj živi sultan. – Redakcija.
9. Kajmakami i mutesefiri – načelnici rejona i oblasti, ekvivalentni našim predrevolucionarnim podjelama na gubernije i okruge. – Redakcija.
10. Doktor Vladan Đorđević, “Die Turkische Revolution”. 1908. str. 4 -5.
11. Pisano 1910. g. L. T.

12. Na ovom skupu bile su zastupljene socijal-demokratske stranke Srbije, Bugarske, Rumunije, Makedonije i Turske, južnoslavenske socijal-demokratske stranke Austro-Ugarske i, konačno, malobrojni socijal-demokrati Crne Gore. L. T.
13. Godine 1910. L. T.
14. Tačnije, jedna od dvije bugarske socijal-demokratske stranke, "uski". Pogledati o tome prethodni članak. – Redakcija.
15. Pogledati prethodni članak. – Redakcija.
16. Grčki socijal-demokrati su poslali pozdravni telegram. L. T.
17. Godine 1885. Blagojev je bio uhapšen u Sankt Peterburgu zbog organizovanja radničkih kružoka i učestvovanje u izdavanju lista "Radnik". L. T.
18. Ovaj izvještaj je uključen u drugi dio drugog toma sabranih djela L. D. Trockog. – Redakcija.
19. Godine 1909. L. T.
20. Veliki seoski zemljoposjednici. – Redakcija.
21. Konak – dvorac srpskog kralja. Skupština – srpski parlament. – Redakcija.
22. Pogledati u tom tomu članak "Nikola Pašić," str. 89. – Redakcija.
23. O usmjerenju ovih novina pogledati čl. "Srpska štampa," str. 97. – Redakcija.
24. Pogledati čl. "Stojan Novaković," str. 82. – Redakcija.
25. Pogledati u tom tomu članak pod istim naslovom, str. 79. – Redakcija.
26. Dinar – monetarna jedinica u Srbiji; 1 franak – oko 37 kopjejk po predratnom kursu. – Redakcija.

27. Pogledati u tom tomu str. 46. – Redakcija.
28. Pogledajte o tom članku u djelu “Zagonetka bugarske demokratije”. – Redakcija.
29. Pogledati u tom tomu članke, “Štampa i cenzura,” “Bugarska vojna cenzura”. – Redakcija.
30. Pseudonim L. D. Trockog. – Redakcija.
31. Pogledati napomenu 81. – Redakcija.
32. Petko Todorov – poznati bugarski pjesnik, jedan od osnivača radikalne partije. U to vrijeme je služio kao vojni cenzor.
33. Pogledati prethodni članak. – Redakcija.
34. Egocentrizam – to je kada ljudi umišljaju da su oni centar svijeta. Bolest naročito svojstvena prosvijećenim liberalima. L. T.
35. Najsurovijem zakonu.
36. Šovinizam je militantni razmetljivi “patriotizam“ koji uvijek prijete šakom vanjskim i unutrašnjim neprijateljima, posebno strancima. Šovinizam može da bude pogromski i ubilački, poput naših crnih stotina; ali rame uz rame s njim postoji “liberalni“ šovinizam: takva je agitacija naših kadeta protiv Nijemaca. L. T.
37. Imperijalizam – politika usmjerena na ovladavanje stranim tržištima oružanom silom. Sve ruske partije su prožete duhom imperijalizma, sa izuzetkom socijaldemokratije, a možda i partije radnika. L. T.
38. Tako se zove bugarski parlament.
39. Na bugarskom: velika pouka.
40. Zato oni nisu zaboravili ni na nešto drugo. Predstavljajući se tokom konferencije kralju Karlu, obratili su mu se sa jednim jedinim zahtjevom: da nova rumunjsko-bugarska granica ne zauzme lične posjede cara Ferdinanda. Njihov zahtjev je odobren. L. T.

41. Pogledati napomenu 86. – Redakcija.
42. “Rumunji u Rusiji“ – odnosno besarabijski Moldavci. Čitaocu iz 1926. trebalo bi da bude jasno da je grabljiva eksploatacija ovih seljaka od strane puriškevičevsko-carske Rusije ili “srodne“ oligarhije bojarske Rumunije jedno, a pitanje njihovog pristupanja (na radničku inicijativu) radničkoj republici – SSSR-u – nešto sasvim druga stvar. – Redakcija.
43. Pisano 1913. godine. – L. T.
44. Nakon imperijalističkog rata usvojen je agrarni zakon, čija je suština da samo 8% zemljišne imovine ostaje u rukama veleposjednika, a preostalih 92% ide seljacima na otkup. Ali 1) reforma se odnosi samo na staru Rumuniju, 2) norma zakupa je prosjački mala, 3) zakup je veoma skup – dvadesetogodišnja renta. Međutim, ima razloga da se vjeruje da se kasni čak i sa implementacijom ove reforme. L. T.
45. U dijelu IV str. 412.
46. “Aus dem Leben Konig Karls von Rumanien.“ U dijelu IV str. 412.
47. Nakon što je maja 1864. raspustio predstavničku skupštinu i privremeno ukinuo slobodu štampe, knez je proglasio izborni zakon kojim je uvedeno opšte pravo glasa i dodatni ustavni akt kojim se uvodi dvodomni sistem. Rezultat referenduma je bio 713.285 “da“ naspram 57 “ne,“ uz 70.000 uzdržanih.
48. Nakon toga, Kuza je počeo da sprovodi agrarnu reformu. Uz pomoć dekreta, seljaci su prvo oslobođeni feudalnih nameta, a potom je država izvršila prinudno otuđenje oko 2/3 posjedovne zemlje (radi otkupa) i podijelila tu zemlju za 400.000 seljačkih porodica. Ovu reformu pratio je niz drugih – upravnih, sudskih itd. Nakon sedam mjeseci snažnog dekretnog zakonodavstva, okupilo se vijeće koje je odobrilo sve reforme i nastavilo savjesno da glasa za sve što se od njega tražilo. Bojari su stavili tačku na ovo.
49. Nedugo prije toga nastali “Savez rumunjskih Jevreja“ bio je prvi i žalostan pokušaj jevrejske buržoazije da u rumunjskom jevrejstvu probudi barem interes za vlastiti nedostatak prava. O “Savezu“ pogledajte u nastavku – u poglavlju “Jevrejsko pitanje”. L. T.

50. Lucati – italijanski naučnik i političar. Početkom devedesetih godina 19. vijeka bio je ministar finansija – prvi jevrejski ministar u Italiji. L. T.
51. U štampanom izdanju svog dnevnika kralj uvijek govori o sebi u trećem licu. L. T.
52. O Gerei pogledati članak u ovom tomu “Dobrudžanu-Gerea”. – Redakcija.
53. Mornari revolucionarnog ruskog broda “Potemkin“ (1905. godina).
54. Valerijan Andrejevič Osinski – jedan od prvih ruskih narodnjaka-terorista. Pogubljen je u maju 1879. Pod optužbom za oružani otpor i pripadnost terorističkoj stranci. L. T.
55. Dimitrij Sturdza – rumunjski pisac i državnik. Učestvovao je u svrgavanju kneza Kuze. Od 70-ih godina XIX vijeka. u više navrata obavljao ministarske funkcije – uključujući i premijersku. Istaknuti vođa nacionalno-liberalne stranke. L. T.
56. Selo Janovka u Zinovjevskom okrugu Ukrajinske SSR – rodni kraj L. D. Trockog. – Redakcija.
57. U indeksu, za koji ne tvrdimo da je iscrpan, dati su samo glavni radovi o pitanjima koja se postavljaju u tekstu. Iz stranih knjiga navedene su one koje su ili “standardne“ ili sadrže potrebne podatke koji nisu dostupni u ruskim izvorima. Zvezdica označava marksistička djela. – Redakcija.

Napomene

1. Revolucija u Persiji. – Opozicioni pokret u Persiji počeo je da raste već krajem prošlog stoljeća, kada su Engleska i Rusija počele tražiti od persijske vlade sve više beneficija i privilegija koje su uništile i porobile zemlju. U potrazi za novcem da zadovolji svoje hirove, “šah-in-šah“ (“kralj kraljeva“) nije prestajao da daje stranim kapitalistima čak i one ustupke koji su uticali na najbitnije interese Persije, kao što je npr. koncesija koja je kasnije otkazana engleskom kapitalisti Baronu Rojteru (1872.), što je, prema samim Britancima, bio “potpuno neobičan, potpuni prenos u ruke stranca svih industrijskih resursa države”. Godine 1890., šah Naser el-Din je jednoj engleskoj kompaniji dao monopol na preradu i prodaju duvana u čitavoj Persiji, što je izazvalo oštru ogorčenost među svim dijelovima persijskog naroda, koji je u ovom šahovom “pokoravanju“ vidio početak prodaje zemlje strancima. Kao rezultat niza demonstracija i svojevrsnog štrajka pušača i prodavaca duvana, energično sprovedenih tokom dva mjeseca, šah je morao da odustane od koncesije, plativši Britancima 5 miliona rubalja odštete. Rusija je takođe dobila niz koncesija (ribolov u Kaspijskom moru, telegraf u sjevernoj Persiji, šumarstvo u Mazanderanu, rudnici tirkiza), i do početka ovog vijeka stekla isključivi uticaj na šaha i postala *de facto* vlasnik sjeverne Persije. Osim dobijenih ustupaka, carska Rusija je porobila Persiju i na direktnije načine: Šahovim dekretom iz 1879. godine organizovana je persijska kozačka brigada koju su činili Persijanci, ali pod komandom ruskih oficira. Ova brigada je u svojim rukama držala sve tri sjeverne prijestonice: vjersku (Mešhad), šahovu (Teheran) i kneževsku (Tabriz); štaviše, u Tabrizu je ruski general imenovan za savjetnika “valijagdua“ (prijestolonasljednika). Engleska je, s druge strane, svoju pažnju usmjerila na južne regije, zahvativši bogate izvore nafte duž rijeke Karuna i podredivši svojoj kontroli cijelu obalu Persijskog zaliva.

Ova neskrivena pljačka persijske nacionalne imovine, koja nije naišla na nikakav otpor šaha, izuzetno je umanjila njegov prestiž. U opoziciju je prešla ne samo mlada persijska buržoazija, koja je u datim okolnostima bila lišena svake mogućnosti da se normalno razvija, već i svi viši slojevi društva, feudanci i sveštenstvo. Ovi posljednji su imali svoje razloge: sveštenstvo se bojalo pravosudnih reformi koje će šah uvesti na zahtjev Britanaca i koje bi sveštenstvo lišile pravosudne funkcije, a time i

značajnog dijela prihoda; feudalno-birokratski krugovi su bili ogorčeni što šah s njima nije dijelio nikakve “zajmove“ koje je dala Rusija, i uopšte se okružio ruskim i stranim savjetnicima, potiskujući Persijance u drugi plan.

Ali pokret je poprimio zaista masovni, popularni karakter tek 1905-1906. godine. Poraz carske Rusije u ratu s Japanom uništio je oreol nepobjedivosti “bijelog cara” u očima Persijanaca i oslabio strah koji su osjećali pred svemoćnim ruskim generalima. Revolucija u Rusiji 1905. godine već je dala obličje persijskom nacionalnom pokretu i odigrala ogromnu agitacijsku ulogu u borbi protiv šahovog apsolutizma. Hiljade persijskih radnika zadobilo je revolucionarnu narav u Bakuu; tamo su persijski emigranti-revolucionari bili prožeti revolucionarnom ideologijom, štampali svoje proglase, kupovali oružje. A kasnije, nakon što je Ljahov rasturio prvi Medžlis (vidi dolje), redove persijskih boraca popunili su revolucionari koji su stigli iz Zakavkazja, i koji su se borili pod komandom Satar Kana (vidi napomenu 33.) i drugih vođa pokreta konstitucionalista.

Prve varnice revolucije izbile su u Teheranu i imale su samosvojan, čisto persijski karakter. U decembru 1905. godine veliki broj građana i sveštenstva, protestujući protiv nepravednih poreza, “sklanja se u pribježišta”, odnosno odlazi na neko mjesto nepristupačno za vladu (džamije, strane ambasade), izjavljujući da neće izaći dok se ne ispune postavljeni zahtjevi. Nemiri i sklanjanje u “pribježišta” nižu se jedan za drugim i dostižu najvišu tačku u avgustu 1906. godine, kada je najuticajniji dio klera (mudžtehidi), u pratnji mnoštva sastavljenog od hiljada ljudi, svečano napustio glavni grad i povukao se u gradić Kum; u isto vrijeme u engleskoj ambasadi (Englezi su tada rado podržavali ustavotvorni pokret, želeći da stvaraju poteškoće svojim suparnicima – Rusima), oko 10 hiljada teheranskih trgovaca i zanatlija se “sklonilo u pribježište“ i grad je potpuno utihnuo i zamro. Šah Mozafer Edin, koji je neposredno prije toga doživio neuspjeh u pokušaju da dobije zajam u Rusiji, jer je i ona sama u vezi s revolucionarnim događajima imala finansijske poteškoće, morao je da napravi ustupke i najavio je sazivanje Medžlisa (parlamenta).

Medžlis je otvoren u oktobru 1906. godine. Njegove aktivnosti su bile vrlo progresivne prirode: prodaja postova je otkazana; “enjumen“ (izborni odbori u gradovima, koji se sastoje od mase trgovaca i zanatlija) dobili su pravo da biraju sudije; prikupljanje desetine je povučeno od zemljoposjednika i prebačeno na upravu; šahov spisak ovlašćenja je značajno smanjen; ukinuti su “tijuli“ (feudalne nagrade) itd. u septembru

1907. Mozafer Edinov nasljednik, šah Memed (Mohamed) - Ali, potpisao je “dodatak osnovnim zakonima”, tj. u suštini ustav.

Ali šah je ubrzo prešao u napad. Mnogo mu je pomogao tada moćni Abdul-Hamid, koji je prebacio turske trupe u persijski Azerbejdžan. Carske vlasti su takođe stale na njegovu stranu, suzbijajući revolucionarni pokret u vlastitoj zemlji i odlučujući da suzbiju persijsku “slamu”. Engleska, koja je prethodno koketirala sa konstitucionalistima, sada se, sporazumom iz 1907. godine, složila s Rusijom o podjeli Persije na “zone uticaja” i takođe je počela, barem zvanično, podržavati šaha. Oslanjajući se na “zaštitna ovlaštenja” i, prije svega, na snage kozačke brigade, Memed-Ali izvodi reakcionarni državni udar. Dana 23. juna 1908. godine komandant kozačke brigade pukovnik Ljahov, u punoj saglasnosti sa carskim izaslanikom Hartvigom, bombardovao je Medžlis, rastjerao mudžtehide i poslanike, a one najopasnije objesio. Nakon toga, Ljahov je imenovan za vojnog guvernera Teherana s diktatorskim ovlaštenjima.

Persija ulazi u građanski rat. Revolucija izbija u Tabrizu, gdje se “fidai” (“oni koji se žrtvuju” za revoluciju) herojski brane 9 mjeseci od šahovih bandi (vidi napomenu 33). Uzdiže se Rašt, pretvarajući se u “slobodni grad”. U odbranu ustava izašli su gorštaci-Bahtijari, koje su potajno podržavali Britanci, jer su se bojali pretjeranog jačanja Rusije. U junu 1909. počeo je pohod na Teheran; Reštijci su se pokrenuli sa sjevera, a Bahtijari sa juga. U avgustu su trupe konstitucionalista ušle u Teheran. Šah je pobjegao u rusku ambasadu (16. avgusta) i zatim prešao u Rusiju. Medžlis proglašava Memed-Alija svrgnutim i postavlja na prijesto njegovog jedanaestogodišnjeg sina Ahmed-Mirzu.

Poslije pobjede nad šahom pokret konstitucionalista počinje brzo da opada. Prije svega, pojavljuju se ozbiljne nesuglasice u taboru samih ustavotvoraca. Feudalci i sveštenstvo smatrali su revoluciju završenom, nastojeći da ustavom osiguraju svoja prava i privilegije. Istinski revolucionarna klasa – gradska trgovačka i zanatska buržoazija – bila je prepuštena sama sebi u borbi protiv reakcije. Napad na konstitucionaliste predvodile su “sile zaštitnice”, Rusija i Engleska. Finansijskom blokadom i otvorenim organizovanjem kontrarevolucije postigli su potpunu podređenost teheranske vlade njihovom uticaju. Kada je pokušaj Rusije da povрати Memed-Alija na prijesto (ljetu 1911.) završen neuspjehom – zbog energičnog djelovanja finansijskog savjetnika Šustera koji je pronašao sredstva za naoružavanje vojske – ruska vlada je u dogovoru sa Londonom odlučila da potpuno eliminiše ostatke persijske nezavisnosti. U decembru 1911. Rusija je ultimativno zahtijevala smjenu Šustera i buduća imenovanja stranih savjetnika samo uz dogovor sa Rusijom i

Engleskom. Medžlis je prvobitno odbio ove zahtjeve; tada je Rusija poslala svoje trupe u Persiju, zauzela Tabriz, Rašt, Kazvin i Mašhad, i približila se Teheranu. Pod ovim uslovima, Medžlis je morao da se preda. Svi zahtjevi Rusije su prihvaćeni, Medžlis je raspušten na dvije godine, sastanci su zabranjeni u zemlji i većina novina je zatvorena. Persija je ostala u rusko-engleskom ropstvu do 1917.

Oktobarska revolucija, koja je prvo onеспособила jednog partnera – carsku Rusiju, ujedno je dala snažan podsticaj razvoju novog nacionalnog pokreta u Persiji (1920-1921. godine), koji je oslobodio zemlju od engleske diktature.

2. Sultan Abdul-Hamid II rođen je 1842. a na prijesto je sjeo 1876. godine. Pred kraj carevanja njegovog prethodnika, sultana Abdul-Aziza, kriza unutrašnjeg i međunarodnog položaja Turske dostigla je stanje krajnje prenapregnutosti. Strane sile su otvoreno pokušavale da se miješaju u unutrašnje stvari Osmanskog carstva. Naročito se Rusija intenzivno pripremala za rat, koncentrišući svoje trupe u Besarabiji i istovremeno sebi, pregovorima, osiguravajući neutralnost Austrije. U samoj Turskoj, samovolja sultanovih službenika i korumpiranost dvorske kamarile učinili su zemlju potpuno nemoćnom da se bori protiv agresivnih težnji evropskih sila. U takvim uslovima, grupa državnika, na čelu sa Midhatom, došla je do zaključka da je jedini izlaz trenutačno donošenje ustava (o ustavu Midhata vidjeti napomenu 11). Pošto je sultan Abdul-Aziz bio žestoki protivnik ustava, prvi korak konstitucionalista bio je državni udar, kako bi se stari sultan zamijenio drugim.

Tridesetog maja 1876. godine šeik-ul-islam (duhovni poglavar muslimana) Hajrula u odgovor na zahtjev ministra izdao je ovu “fatvu”: “Ako poglavar vjernika pokazuje znakove mentalnog poremećaja, ako pokazuje neznanje u javnim poslovima, ako ima svoje lične potrebe u većoj mjeri nego što nacija može podnijeti, ako unese pometnju u političke i duhovne poslove, ako očuvanje vlasti u njegovim rukama prijete da naškodi narodu, on može da bude svrgnut”. U noći istog tog dana Abdul-Aziz je svrgnut, a 5. juna ubijen. Ustoličen je Murat V, u koga su konstitucionalisti polagali velike nade. Ali ubrzo je počeo pokazivati znake ludila i 1. septembra iste godine je smijenjen uz dozvolu šeika-ul-islama, a sultan Abdul-Hamid II stupio je na prijesto. Iako je svoj dolazak na tron dugovao konstitucionalistima i čak obećao uvođenje ustava, pokazao se kao ekstremni reakcionar i apsolutista. Nakon što je 23. decembra 1876. usvojio Midhatov ustav, Abdul-Hamid je samo iz nužde godinu dana tolerisao postojanje obespravljenog i gotovo potpuno

ućutkanog parlamenta, da bi ga konačno raspustio u februaru 1878. godine (vidi napomenu 11). Cijela kasnija vladavina Abdul-Hamida prošla je u znaku najoštrije reakcije, poznate u Turskoj kao doba "zuluma" (doba pljačke). Trideset godina je zemlja bila preplavljena sultanovim špijunima koji su terorizali stanovništvo. Državni prihodi rasipani su na sultanove hirove i na poklone njegovim miljenicima. Činovnici i vojnici su prestali da primaju plate. Najbolje državno zemljište zauzeo je sultan. Riznica je bila potpuno ispražnjena. Zatvori su bili napunjeni "sumnjivcima", čiji su najveći broj činili građanska inteligencija i, prije svega, oficiri vojske.

Revolucija 1908. obnovila je ustav Midhata, ali je Abdul-Hamida još uvijek ostavila na prijestolju. On je iskoristio svoj položaj i pripremio kontrarevolucionarni puč, a izveli su ga isti oni vojnici koje je prevario 13. aprila 1909. godine. Međutim, sultanov trijumf je trajao samo dvije sedmice. Dana 26. aprila, makedonska mladoturska vojska (vidi napomenu 3) ušla je u Carigrad, a 27. aprila, prema "fatvi" šeika ulislama Mehmeda Zija Edina, sultan Abdul-Hamid II je svrgnut i zatvoren u svojoj palati, u kojoj je i umro 1918. godine.

3. Mladoturci – pojam "Mladoturci" (na turskom – "Ijeni Osmanlar") nastao je još krajem 19. stoljeća i odnosio se na sve društvene činioce nezadovoljne režimom Abdul-Hamida koji su stremili njegovom svrgavanju. Jezgro Mladoturaka činili su mladi turski oficiri koji su se školovali u carigradskoj vojnoj školi, gdje je sultan, iz nužde, morao da dozvoli nastavu po evropskom uzoru, ali gdje je istovremeno uspostavio, preko brojnih špijuna, najstroži nadzor, podvrgavajući "nepouzdanu" protjerivanju, pa čak i pogubljenjima. Naravno, preživjeli, zasićeni s jedne strane liberalnim evropskim idejama, a s druge strane, dubokom mržnjom prema sultanu, smatrali su da im je suđeno da oslobode Tursku od despotizma Abdul-Hamida.

Klasni oslonac Mladotorcima bila je novonastala domaća buržoazija, koja se već tada počela formirati u "klasu za sebe" i koja je svakim danom jačala. Interesi ove buržoazije imperativno su zahtijevali transformaciju Turske u snažnu i, što je najvažnije, centraliziranu državu, koja bi mogla spriječiti porobljavanje zemlje stranim kapitalom, izvršeno uz direktnu pomoć feudalno-klerikalne sultanove klike.

Među raznim revolucionarnim turskim organizacijama, "Komitet jedinstva i napretka" ("Itihad ve Tereki"), osnovan 1894. godine, koji je sebi postavio zadatak da zbací režim Abdul-Hamida i stvori centralizovanu buržoasku državu, odmah je počeo igrati vodeću ulogu. Na pleća

Itihadista (koji se obično nazivaju Mladoturcima) pao je teret revolucionarne borbe protiv stare Turske, protiv sultana i feudalaca koji su ga podržavali, kao i reakcionarnog klera i svih vrsta “liberalne“ opozicije (liga princa Sabah-edina, “Saglasnost i sloboda,“ vidjeti o njima napomene 17 i 98), koja je prihvatila za sebe kao parolu decentralizaciju i lokalnu autonomiju.

Mladoturski revolucionarni pokret ušao je u period posebnog uspona nakon 1903. godine, kada je, kao rezultat sporazuma iz Mircštega između Rusije i Austrije, u Makedoniji uvedena strana uprava i strana žandarmerija. Ruska revolucija 1905. godine dodatno je inspirisala Mladoturke, koji su se počeli praktično pripremati za ustanak.

Godine 1906. “Jedinstvo i progres“ premješta svoje sjedište u Tursku, u Solun, i namjerava da uskladi svoje revolucionarno istupanje da se poklopi sa tridesetom godišnjicom krunisanja Abdul-Hamida (prvi septembar 1906. godine), ali je zbog niza nepovoljnih okolnosti puč morao da bude odgođen. Sastanak cara Nikolaja II sa engleskim kraljem u maju 1908. u Talinu (vidi napomenu 87), sastanak na kome su se Rusija i Engleska zapravo dogovorile o podjeli Osmanskog carstva, natjerao je Mladoturke da požure. Dana 23. jula 1908. godine u Makedoniji (u Bitolju) ustanička turska vojska, predvođena Enverom i Nijazom, članovima odbora “Jedinstva i progressa,“ proglasila je obnovu turskog ustava iz 1876. godine, a sutradan je ustav priznao i sultan.

Djelovanje Mladoturaka poslije revolucije 1908. godine može sa podijeliti na četiri perioda. U prvom periodu (23. jula 1908. – 27. aprila 1909.) Mladoturci, koji su postali pravi gospodari situacije, nisu se, međutim, usudili da otvoreno uđu u vladu zemlje i preferirali su ulogu tajnih kontrolora državne vlasti. Ostavili su Abdul-Hamida na prijestolju i ograničili se na protjerivanje najomraženijih ličnosti starog režima i unapređenje vlastitih kadrova na drugorazredne položaje. U tom periodu, Mladoturci su morali da izdrže, prije svega, niz spoljašnjih poteškoća. Petog oktobra 1908. knez Ferdinand je proglasio u Velikom Trnovu nezavisnost Bugarske a istovremeno je objavljena odluka austrijskog cara Franca Josifa o aneksiji Bosne i Hercegovine. Ali čak i unutar zemlje, Mladoturci su, već nekoliko mjeseci nakon julskog puča, naišli na snažno protivljenje otvorenih i prikrivenih pristalica starog režima. Itihadu se suprotstavila bivša sultanova klika, sveštenstvo, a oglasili su se i takozvani “liberali“ (“ahrari“) – pristalice decentralizacije. Niti koje su se pružale iz ovih raznolikih elemenata spojile su se u rukama starog Abdul-Hamida, koji nije gubio nadu da će povratiti svoju bivšu moć. Odlučan pokušaj u tom pravcu učinio je 13. aprila 1909.

godine, izvodeći kontrarevolucionarni puč, ali prevrat je trajao samo dvije nedjelje: 26. aprila mladoturske trupe, pod komandom Mahmud Šefket-paše, zauzele su Carigrad, a 27. aprila turski parlament je svrgnuo Abdul-Hamida i proglasio sultanom njegovog brata Mehmed-Rešada (za detalje o kontrarevolucionarnom prevratu od 13. do 27. aprila 1909. godine vidjeti napomene 90-91).

U drugom periodu (27. aprila 1909. – 22. jula 1912.) Mladoturci otvoreno ulaze u vlast. Istina, na čelu tri vlade iz ovog perioda bili su stari Abdul-Hamidovi činovnici – Hilmi, Haki i Said, ali to objašnjavaju same turske tradicije, zbog kojih se imenovanje premladih vezira smatra nepriličnim; najistaknutiji itihadisti Talat, Džavid, Halil i drugi počeli su da igraju vodeću ulogu u vladi. Spoljne i unutrašnje poteškoće Mladoturaka nisu se smanjivale. Italija je zauzela Tripoli, Rusija je tražila otvaranje moreuza za rusku mornaricu, balkanske države su se ujedinile i samo čekale priliku da napadnu Tursku. Istovremeno, borba protiv itihadista i opozicije se nastavljala. Ahrariste je zamijenio pokret “Itilaf ve Hurijet” (“Saglasnost i sloboda”), koji je postao centar privlačenja za sve reakcionarne elemente u zemlji. Kriza je dostigla vrhunac u aprilu 1911. godine, kada je došlo do raskola u parlamentarnoj frakciji itihadista i formirana je posebna opoziciona grupa, na čelu sa hodžom Medždijem.

Mladoturci su, stupivši u sukob sa parlamentom, postigli njegovo raspuštanje (18. januara 1911.). Novi skupštinski saziv, koji se okupio 18. aprila 1912. godine, sastojao se velikom većinom od pristalica vlade. Ali opozicija je nastavila svoj rad na vanparlamentarni način, razvijajući energičnu aktivnost u vojsci. Formiran je vojni savez “spasilaca otadžbine” (“Halaskjarani Milet”), koji je 19. jula podnio sultanu zahtjev za promjenu vlasti. Mladoturci se nisu usudili na otvoreno suprotstavljanje, što bi neminovno dovelo do građanskog rata, pa je 22. jula Gazi-Ahmed-Muhtar-paša formirao novu vladu u koju su ušle najistaknutije opozicione ličnosti.

Treći period (od 22. jula 1912. – do 23. januara 1913. g.) je period vlasti protivnika Mladoturaka. Petog avgusta 1912. godine “liberalna” vlada Muhtar-paše zatvorila je Mladoturski sabor i ubrzo uvela opsadno stanje i vojne sudove u zemlji. U isto vrijeme, Abdul-Hamidove pristalice su amnestirane, a mnogi lideri “Jedinstva i progresa” su uhapšeni. Neuspjesi turske vojske u Balkanskom ratu, objašnjavani nesposobnošću u vođenju vojske protivnika Mladoturaka Nazim-paše, doveli su do popularnosti Itihadista u vojsci. Ubrzo su Mladoturci imali priliku da se vrate na vlast. Predstavnici šest “velikih” sila su 19. januara 1913. predali

01 Zaliv i istoimeno mjesto na grčkom ostrvu Lemnos u Egejskom moru. (Prim. prev.)

Porti zajedničku diplomatsku notu, uporno “savjetujući“ Turskoj da Bugarskoj preda Adrijanopolj. Dana 22. januara na sastanku najviših turskih velikodostojnika, koji je sazvaio veliki vezir Kamil-paša, tražen je mir. Čim se ta odluka pročula, u vojsci je nastalo snažno ogorčenje, a već sutradan, 23. januara, vođe Mladoturaka Enver i Talat upali su u Portu, ubili Nazim-pašu, ministra rata, i prisilili Kamil-pašu da podnese ostavku. Iste večeri Mahmud-Šefket-paša je postavljen za velikog vezira, a vlast je ponovo bila u rukama Mladoturaka.

Konačno, četvrti period (23. januar 1913. – 30. oktobar 1918. godine) karakteriše postepena koncentracija sve državne vlasti u rukama trijumvirata Talat-Džemal-Enver. Unutrašnja borba stranaka se još više zaoštava. Dana 15. juna 1913. godine, u znak odmazde za atentat na Nazima, Mahmud Šefket-paša je ubijen, što je izazvalo žestoku represiju vlade. Po pitanju vanjske politike, Mladoturci potpadaju pod puni uticaj njemačkog imperijalizma, posebno nakon dolaska u novembru 1913. godine njemačke vojne misije na čelu sa Limanom fon Sandersom u Carigrad, i uvlače Tursku u svjetski imperijalistički rat. Mudrosko primirje,⁰¹ zaključeno 30. oktobra 1918. godine, kao rezultat vojnog poraza Turske, označava kraj Osmanskog carstva, a istovremeno i kraj Mladoturaka, koji su smijenjeni pod pritiskom Antante, opet od strane “liberala”. (Više o Mladoturcima vidjeti u napomeni 12.)

4. Pukovnik Ljahov i persijski Medžlis. – Godine 1906., pod uticajem rastućeg revolucionarnog pokreta u Persiji, šah Memed (Mohamed) - Ali bio je primoran da sazove Medžlis (parlament). Medžlis je brzo otkrio oštro opoziciono raspoloženje i pokrenuo borbu protiv politike šaha, koji je slijedio vođstvo anglo-ruskog imperijalizma, sistematski pljačkajući Persiju. Carska vlada je odmah pritekla u pomoć persijskoj reakciji u njenoj borbi protiv nacionalnog revolucionarnog pokreta. Ona je ovlasila pukovnika Ljahova, koji je bio na čelu Persijske kozačke brigade, da raspusti i rastjera opozicioni Medžlis, što je Ljahov i učinio 23. juna 1908. (vidi napomenu 1).
5. Ahmed-Riza – jedan od najistaknutijih mladoturskih emigranata. Od 1896. izdavao je u Parizu, u ime komiteta stranke “Jedinstvo i napredak”, list “Mešveret” (“Savjet”), koji je bio veoma popularan u Turskoj. Nakon revolucije 1908. godine izabran je za predsjednika predstavničkog doma.
6. Van Kol – prvi holandski socijalista, jedan od predvodnika holandske socijal-demokratske stranke. Učesnik Međunarodnog socijalističkog kongresa u Štutgartu 1907. godine.

7. Bilov – njemački kancelar 1900 – 1908. godine, jedna od istaknutih ličnosti njemačkog imperijalizma. Učinio je mnogo na stvaranju koalicije Centralnih sila. Doprinio je najvećem zbližavanju Njemačke i Austro-Ugarske. Budući da je i sam bio junkerski zemljoposjednik, Bilov je, takoreći, oličavao hegemoniju zemljoposjednika iz Pruske nad industrijskom Njemačkom.
8. “Riječ” – centralno glasilo kadetske partije. Miljukov je bio njen glavni urednik. Tokom julskih i poslijejulskih dana 1917. “Riječ” je vodila žestoku kampanju protiv boljševika. Nasljednik “Riječi” sada su “Najnovije vijesti”, koje izdaje Miljukov u Parizu, i “Kormilo”, koje izdaje Heslen, drugi urednik “Riječi”, u Berlinu.
9. “Novo vrijeme” – petrogradske dnevne novine koje izlaze od 1876. godine. Njegov urednik-izdavač bio je Suvorin. Novine su od samog početka svog postojanja zauzele izuzetno konzervativan stav. Budući da je u suštini bilo zvanični list vlasti, “Novo vrijeme” je na svojim stranicama uvijek vodilo žestoku kampanju protiv revolucionarne demokratije, radničke klase i radikalne inteligencije. Progon “stranaca”, posebno Jevreja, provlači se kao crvena nit kroz sve vodeće članke tih novina. Službeno glasilo vrha birokrata, “Novo vrijeme” nije bilo naročito stabilno u svom političkom kursu i obično je mijenjalo pravac u vezi sa ličnim promjenama u ministarstvu. Tokom revolucije 1905. godine zauzelo je krajnje reakcionaran stav, zahtijevajući odlučne mjere protiv revolucionara i radnika u štrajku .
10. Nijaz-beg – heroj mladoturskog prevrata 1908. godine. Rodio se i mladost proveo u Makedoniji (u mjestu Resen), gdje je služio kao oficir turske vojske. Godine 1906. Nijaz se pridružio komitetu pokreta “Jedinstvo i napredak” i obavio praktičan rad na pripremi revolucionarnog govora. U junu 1908., bježeći od sultanovih špijuna, sa Enverom se skriva u makedonskim planinama, gdje formira odred “fidaisa” (“onih koji se žrtvuju”) od 200 ljudi, sa kojima obilazi turska i bugarska sela i privlači nove revolucionarne kadrove na svoju stranu. Dvadeset drugog jula Nijaz ulazi u Bitolj i u Resen kao zarobljenika odvodi generala Osman-pašu, specijalnog sultanovog izaslanika za gušenje revolucije, čime i obezbjeđuje pobjedu “komiteta”.

Enver-beg (kasnije paša), najistaknutiji vođa Mladoturaka, talentovan i preduzimljiv avanturista, rođen je 7. decembra 1883. godine u porodici skromnog turskog preduzimača. Godine 1903. završio je carigradsku

vojni školu i stupio u vojsku sa činom poručnika. Tri godine kasnije, Enver dobiva čin kapetana i biva raspoređen u Solun, gdje se blisko povezuje sa Džemalom, Talatom i Nijazom i pridružuje se “Jedinstvu i napretku”. U državnom udaru 1908. Enver je odigrao izuzetnu ulogu, organizujući naoružane odrede u planinama zajedno sa Nijazom. Tokom rata sa Italijom (1911–1912. godine), Enver se istakao u Tripoliju i vratio se u Tursku kao proslavljeni heroj. Dvadeset trećeg januara 1913. izveo je državni udar (vidi napomenu 3) i ubrzo je imenovan za ministra rata i, zapravo, vojnog diktatora. Enver je igrao vodeću ulogu u uvođenju Turske u svjetski rat na strani austro-njemačke koalicije. Nakon pobjede Antante pobjegao je u inostranstvo. Enver je posljednji period svog života proveo u Buhari, gdje je postao čelnik kontrarevolucionarnog ustanka Basmačija i poginuo (1922. godine) tokom gušenja ustanka od strane Crvene armije.

11. Ustav 1876. godine – Kriza u kojoj se Turska našla sredinom sedamdesetih godina prošlog vijeka (rat sa Srbima, pojačane pripreme za rat sa Rusijom; i konačno, direktna prijetnja stranom intervencijom) izazvala je državni udar i smjenu vlasti (30. maj 1876.) sultana Abdul-Aziza. Na prijesto je postavljen Murat V, ali je ubrzo svrgnut i zamijenjen 1. septembra 1876. Abdul-Hamidom II. Novi sultan, koji je svoje stupanje na vlast dogovao stranci konstitucionalista, uzeo je u obzir potrebu da se sprovedu, barem prividno, neke reforme. Još prije stupanja na tron, Abdul-Hamid je obećao šefu ustavotvoraca Midhatu (koji je, inače, bio pod jakim uticajem Britanaca) da će uvesti ustav i djelovati u državnim poslovima isključivo preko ministara odgovornih pred izabranim predstavnicima naroda. Ali, postavši sultan, Abdul-Hamid nije žurio da ispuni svoje obećanje, i tek kada su se predstavnici evropskih sila već okupljali na konferenciji za razradu reformi u Turskoj, sultan je (19. decembra 1876.) imenovao Midhata za velikog vezira i na dan otvaranja Evropske konferencije (23. decembra iste godine) proglasio je ustav.

Midhatov ustav se sastojao od 118 članova sastavljenih u opšte liberalnom duhu i podijeljenih na stavove:

1) o javnom pravu Osmanlija (sloboda govora, štampe; nepovredivost ličnosti i doma; jednakost pred zakonom, bez obzira na nacionalnost i religiju); 2) o ministrima (odgovornost skupštini); 3) o službenim licima; 4) o skupštini (koju čine senat i narodna skupština); 5) o senatu (senatore doživotno postavlja sultan); 6) o narodnoj skupštini (kvalifikovanoj i biranoj tajnim glasanjem u razmjeru 1 poslanik na 50.000 muških osmanskih podanika); 7) o pravosuđu (nesmjernjivost sudija, osnivanje tužilaštva) i dr.

Dok se na konferenciji ambasadora u Carigradu raspravljalo o nacrtu reformi, Abdul-Hamid je u prvi plan stavio ustav i Midhata. Ali čim se stvar završila pauzom i odlaskom ambasadora, u sultanovim "krugovima" počela je energična kampanja protiv Midhata. Njegov pokušaj da sprovede neke od reformi koje su željeli Britanci završio se neuspjehom, pa je 2. februara 1877. uhapšen i protjeran. (Malo kasnije, Midhata su ubili atentatori koje je poslao sultan.)

Svejedno, međunarodne poteškoće su nastavljene i sultan je odlučio da sazove parlament. U stvari, nisu održani nikakvi izbori, već je jednostavno naređeno da se u skupštinu pošalju članovi lokalnih administrativnih vijeća, jer ih je "ionako biralo stanovništvo". Međutim, tamo gdje nije bilo takvih "izabranih", postavljana su lica po ukusu vlasti, pod prijetnjom strijeljanja u slučaju protivljenja takvim odlukama. Sljedbenici Midhata bili su strogo isključeni. Okupljen je parlament toliko bezličan i poslušan sultanu da je dobio nadimak "Ezvet, efendim" ("Da, gospodine"). Ali i takav parlament je nakon početka rata sa Rusijom odlučio da kritikuje i traži istragu o raznim zloupotrebama zvaničnika. Kao rezultat toga, u julu 1877. sultan je raspustio skupštinu i raspisao nove izbore.

Trinaestog decembra 1877. godine otvoren je novi parlament, izabran u atmosferi rata i poraza, te se stoga pokazao mnogo opozicionijim od prethodnog. Predstavnički dom se odmah usprotivio vladi, zahtijevajući smjenu jednog broja ministara i suđenje bivšem velikom veziru Mahmud-Nazimu. Sukob je poprimio oštre forme, a 14. februara 1878. Abdul-Hamid je raspustio parlament ne navodeći datum za sazivanje novog.

Midhatov ustav je uspostavljen tek pobjedom mladoturske revolucije 23. jula 1908. godine.

12. "Komitet jedinstva i napretka" ("Itihad ve Tereki") prvobitno su 1894. godine osnovala četvorica pitomaca vojne akademije: Ušak-Sukuti, Abdulah-Dževdet, Ibrahim-Temo i Nazim. Komitet je objavio svoj program i statut. Program je bio opšte-liberalan: ustav, građanska ravnopravnost, sloboda savjesti, nepovredivost ličnosti, odgovornost ministara pred zakonom itd. Statut je predviđao strogu tajnu organizaciju, koja je po mnogo čemu podsjećala na organizaciju masonske lože. Uskoro su u svim dijelovima Carigrada organizovani odbori, ali oni nisu dopirali dalje od prijestonice. Društvo je uključivalo niz istaknutih ljudi, kao što su, na primjer, književnik Murat, Ahmed-Riza i drugi. Murat je izdavao novine "Mizan" ("Vaga"), ali pod cenzurom Abdul-Hamida, naravno, nije se moglo ni sanjati o promovisanju liberalnih ideja u

štampi. Tada je komitet poslao Murata u inostranstvo, a ovaj je počeo da objavljuje svoje novine u Egiptu, a zatim u Ženevi. U Parizu je Ahmed-Riza objavljivao "Mešveret" "(Savjet)". Zahvaljujući pričljivosti jednog od članova komiteta, sultan je postao svjestan da je komitet sastavio zavjeru da ga svrgne i ustoliči Murata V. Uslijedili su poraz komiteta, hapšenja i deportacije. Preživjeli su pobjegli u inostranstvo i počeli da nastavljaju rad tamošnjeg odbora. Ali mnogi od njih su se postepeno povinovali nagovorima i obećanjima sultanovih agenata i vratili se u Tursku. Tako su se Murat i osnivači komiteta, Sukuti i Dževdet, vratili. Do 1898. godine, sve aktivnosti prvog Komiteta jedinstva i napretka, s izuzetkom izdavanja lista "Mešveret," izgledale su kao da su likvidirane, a tokom narednih godina rad komiteta se sveo na agitaciju i propagandu preko štampe u inostranstvu. /* Postoji greška u tekstu: "Jedinstvo i napredak" na turskom je "Itihad ve Tereki", a "Šuran-umet" ("Narodna skupština") je naziv mladoturskog lista koji je izdavan u Parizu, a nakon revolucije 1908. u Carigradu.

No, uspon revolucionarnog talasa u Turskoj nakon 1903. i posebno nakon ruske revolucije 1905. godine, oživio je djelovanje komiteta "Jedinstva i progresa", a jedan od osnivača starog komiteta, dr Nazim, odigrao je izuzetnu ulogu u ovoj obnovu *Itihada*. Nije prekinuo veze sa glavnim jezgrom komiteta – učenicima carigradskih vojnih škola – i, više puta se seleći iz Evrope u Tursku, dijelio je rizik lične propagande sa lokalnim aktivistima.

Godine 1906. komitet "Jedinstva i progresa" premješta svoje sjedište u Tursku i počinje da priprema svoje revolucionarno istupanje.

Poslije revolucije 1908. godine, "Jedinstvo i progres" postaje prava stranka, sa centralnim komitetom u Solunu i lokalnim odjeljenjima ili klubovima, čija je mreža ubrzo pokrila cijelu pokrajinu. Organizacija komiteta ostala je, međutim, još uvijek konspirativna i polumasonska. Ali imena članova centralnog komiteta ubrzo su postala poznata javnosti kroz njihove javne nastupe. Najpoznatiji u ovom periodu bili su Talat, Enver, Džavid, Halil i drugi.

U septembru 1908. godine centralni komitet "Jedinstva i progresa" objavio je svoj politički program. Itihadisti su izjavili da nastoje da transformišu despotsku tursku muslimansku teokratiju u slobodnu osmansku vladavinu prava koja je vladala na temelju parlamentarizma. Program je zahtijevao promjenu ustava iz 1876. godine u liberalnijem duhu: tako su postavljeni zahtjevi za odgovornost ministara, da skupštine imaju zakonodavnu inicijativu, za izbor 2/3 senata od strane naroda, za opšte pravo glasa; proglašena je potpuna jednakost svih građana pred

02 Ustanici protiv sovjetske vlasti, uglavnom turkofoni muslimani iz Srednje Azije. (Prim. prev.)

zakonom bez obzira na rasu i vjeru; priznata je sloboda udruživanja, sloboda nastave; opšta regrutacija proširena je i na nemuslimane; ukazano je i na potrebu jačanja seljačkog zemljoposjedništva i unapređenja odnosa između poslodavaca i radnika.

Za vrijeme svog učešća u vlasti (vidjeti gore, napomena 3) komitet "Jedinstva i progresa" ipak nije uspio da se pretvori u masovnu političku stranku i postepeno se izrodio u zavjereničku organizaciju, u kojoj je vodeću ulogu u početku imao krajnje ograničen, a na kraju sasvim neznatan broj ljudi. Nakon svjetskog rata, "Jedinstvo i napredak" je potisnula nova "liberalna" vlast, koja je bila potpuno podređena Antanti. Niz najistaknutijih članova Komiteta je emigrirao. Džemala i Talata ubili su u inostranstvu, prvog u Tiflisu, a drugog u Berlinu, agenti jermenskih nacionalista; Enver-paša je neslavno završio svoje dane u redovima basmačija⁰² iz Buhare. Ostali su se dijelom pridružili kemalistima, dijelom – i, štaviše, u liku najistaknutijih predstavnika Itihada (Nazim, Džavid, Kara-Kemal, i dr.) – vodili su prikrivenu borbu protiv nacionalno-oslobodilačkog pokreta, otišavši tako daleko da su učestvovali u pokušaju atentata na Mustafu Kemala u Smirni (Izmir). Proces ove posljednje grupe, koja se pojavila u avgustu 1926. godine pred angorskim "Nezavisnim sudom", konačno lišava "Jedinstvo i napredak" nekadašnjeg značaja.

13. Tradicije 1789. – 1848. g. – Godina 1789. je prva godina velike Francuske revolucije. Teška finansijska i ekonomska situacija u zemlji prisiljava kralja Luja XVI da sazove Skupštinu staleža (*États Généraux*), koja nije sazivana već 175 godina. Petog maja 1789. otvara se Skupština staleža u Versaju. Treći stalež predlaže održavanje zajedničkih sastanaka sa privilegovanim staležima. Sporovi oko toga traju nekoliko dana, ali ne dovode do rezultata. Sedamnaestog juna delegati trećeg staleža, smatrajući sebe predstavnicima 96% francuskog naroda, proglašavaju sebe Nacionalnom skupštinom. Kralj 23. juna naređuje da se vrati stari poredak i da se glasanje vrši odvojeno po staležima. Narodna skupština odbija da se povinuje. U julu počinje ustanak pariske sirotinje. Dana 14. jula, pobunjenici jurišaju i uništavaju kraljevsku tvrđavu Bastilju. Zauzimanje Bastilje revolucioniše Narodnu skupštinu. Narodna skupština na noćnom zasjedanju 4. avgusta usvaja uredbe o ukidanju staleških privilegija i kmetstva i proglašava jednakost svih pred zakonom. Pariska sirotinja, uznemirena kraljevim odnosima sa kontra-revolucionarnom emigracijom, 5. i 6. oktobra traži da se kralj iz Versaja preseli u Pariz. Iste godine u Parizu je organizovan niz revolucionarnih klubova koji su imali veliki uticaj na dalji tok revolucije.

Godina 1848. – ovu godinu obilježava niz buržoaskih revolucija koje su zahvatile gotovo cijelu centralnu Evropu: Francusku, Njemačku, Austriju, Italiju. Revolucija je stvorila preduslove za buduće ujedinjenje Njemačke i Italije u jedinstvene nacionalne države. U Francuskoj je poražena revolucija 1848. godine, u kojoj se francuska radnička klasa prvi put pojavila kao nezavisna politička snaga.

Tradicije 1789. – 1848. g. – tradicije revolucionarne odlučnosti i heroizma.

14. Pandorina kutija. – Pandora je u grčkoj mitologiji prva žena koju je stvorio bog vatre – Hefest. Bog Zevs joj poklonio kutiju u kojoj su bile zaključane sve ljudske nesreće. Pandora je iz radoznalosti otvorila kutiju, a sva zla i nedaće su izletjele iz nje i raširile se po zemlji. Na dnu kutije je ostala samo nada. Stoga je Pandorina kutija izvor ljudskih nevolja.
15. Bugarska grupa Sandanskog. – Grupa makedonskih revolucionarnih terorista koji su djelovali u regionu Seres. Sandanski je postavio zahtjev “Makedonija za Makedonce”, insistirajući na formiranju posebne države ili autonomne pokrajine od Makedonije. Sandanski je u prvom redu zahtijevao radikalnu agrarnu reformu – dodjelu zemlje seljacima bezemljašima. Grupa Sandanskog bila je dio takozvane “Unutrašnje organizacije” Makedonaca, ali je nakon atentata na vođu organizacije Sarafova (1907.) Sandanski, osumnjičen za saučesništvo u ubistvu, izbačen iz organizacije.

Do Mladoturske revolucije (1908. g.), Sandanski je ostao na čelu svoje “čete” (partizanskog odreda) i nije pristao da ga raspusti čak ni na zahtjev kongresa “Unutrašnje organizacije” (mart 1908. g.), koji je prepoznao potrebu da zaustavi partizansku borbu. Nakon Mladoturske revolucije, Sandanski je položio oružje, najavljujući da se neće boriti protiv revolucionarne Turske.

Dašnakacakani (dašnaci) – pripadnici jermenske revolucionarne stranke “Dašnakcutjun” (“Federacija”) koju je 1890. na Kavkazu osnovala grupa jermenskih revolucionara na čeu sa Hristoforom Mikaelanom. Prvi partijski kongres održan je 1892. godine na Kavkazu uz učešće delegata iz Turske i Persije. Program koji je odobrio ovaj kongres postavio je zadatak oružanog ustanka za oslobođenje Jermena. U agrarnom pitanju, program je tražio da se bezemljašima da zemlja. Dakle, u smislu svoje ideologije, programa i taktike, partija “Dašnakcutjun” je prvobitno bila partija jermenske nacionalne revolucionarne buržoazije. U isto vrijeme, u Ženevi se pojavljuje

službeno glasilo stranke "Drošak" ("Zastava"), zabranjeno u Rusiji, Turskoj i Persiji. Prema povelji koju je usvojio Drugi kongres stranke 1898. godine, teror je formalno priznat kao jedno od najvažnijih oružja borbe. Nakon toga, od Dašnakacakana, koji su na početku ujedinili napredne slojeve jermenske nacionalnosti na liniji borbe za nacionalno oslobođenje i za jermensku državnost, odvojili su se mlado-dašnaci, koji su se uglavnom priključili programu ruskih socijalista-revolucionara. Odvojeni radnički elementi prešli su ili u RSDLP, ili u Jermensku socijaldemokratsku partiju, ili su se pridružili ginčakistima. Na IV kongresu 1907. (u Beču), "Dašnakcutjun" je usvojio novi program koji je zahtijevao socijalizaciju zemlje, stvaranje na Kavkazu sindikalne demokratske republike sa saveznim vezama s Rusijom, opšte pravo glasa, osmosatni radni dan, itd. "Dašnakcutjun" je odigrao veliku ulogu u revolucionarnim događajima u Rusiji (vidi napomenu 101), Persiji (vidi napomenu 1) i Turskoj (vidi napomenu 94). Poslije Mladoturske revolucije, "Dašnakcutjun" je izjavio da je spreman da radi zajedno sa novom vladom, ali je borba sa turskom vladom ubrzo nastavljena: tokom balkanskih ratova, dašnakacakani su pozivali turske vojnike da dezertiraju, a tokom imperijalističkog rata organizovali su jedan broj partizanskih odreda za borbu protiv Turaka. A nakon ruske revolucije 1917., "Dašnakcutjun" se izrodio u otvorenu kontrarevolucionarnu stranku, pa preuzeo vlast u bivšoj Ruskoj Jermeniji, ali je u jesen 1920. godine, kao rezultat radničko-seljačkog ustanka, bio primoran da konačno napusti političku scenu. Inače, nakon Oktobarske revolucije, u vezi s raspravom o pitanju odnosa prema boljševicima i sovjetskoj vlasti, od dašnanakaca se odvojilo neznatno lijevo krilo, sačinjeno uglavnom od siromašnih seljaka i radnika, koji su se kasnije dijelom pridružili VKP, djelimično priznali sovjetsku vlast, a djelimično se vratili kontrarevolucionarnom dijelu dašnanakaca.

Ginčakisti – članovi "Jermenske socijaldemokratske partije Ginčak" ("Zvono"), koju su 1886. godine u Ženevi osnovali kavkaski Jermen Nazarbekjan i njegova supruga Maro. Od 1887. počinje da izlazi partijsko glasilo "Ginčak". Program partije zahtijevao je formiranje autonomne Jermenije kroz revolucionarni ustanak, zatim dodjelu zemlje bezemljašima, itd. Sve u svemu, "Ginčak" se malo razlikovao od "Dašnakcutjuna". U svim jermenskim ustancima u Turskoj ginčakisti su uzeli veliko učešće. Predvodili su ustanke 1894. i 1904. (vidi napomene 94-95). Nakon revolucije 1908. godine, oni su, kao i dašnakanci, u početku pristali da rade zajedno sa Mladoturcima, ali su ubrzo ponovo otišli u ilegalu. Tokom Balkanskog rata, vođa jermenskih pobunjenika

Andranik je organizovao “osvetnički odred“ pod vođstvom ginčakista i vodio gerilski rat u pozadini turske vojske, a sa izbijanjem svjetskog rata “Ginčak “ je formirao odrede za borbu protiv Turaka na Kavkazu. Nakon Oktobarske revolucije, ginčakisti su zauzeli vrlo dvosmislen stav: dok verbalno proglašavaju priznanje sovjetske vlasti, oni istovremeno vode kampanju protiv sovjetske Jermenije u svojoj emigrantskoj štampi; u Turskoj, ginčakisti se bore protiv Kemalove nacionalne revolucionarne vlade.

16. Bojkot austrijske robe. – U oktobru 1908. godine, nakon proglašenja aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, Mladoturci su u znak protesta organizovali bojkot austrijske robe. Bojkot je sproveden u cijeloj Turskoj s velikim uspjehom, uz podršku kako turskog društva, krajnje ogorčenog austrijskim napadom na revolucionarnu Tursku, tako i vlade na čijem je čelu u to vrijeme bio anglofil Kamil-paša.
17. Princ Sabah-edin (Sabahudin) – sin Damad-Mahmuda, sultanovog zeta (“damad“ na turskom – zet), koji je 1900. godine emigrirao u Evropu, tobože iz patriotizma i protesta protiv starog režima, a zapravo zbog propasti jedne velike komercijalne operacije za koju je bio zainteresovan. Princ Sabah-edin je svoj prvi politički nastup imao 1902. godine, kada je predsjedavao kongresom osmanskih liberala u Parizu. Na ovom skupu, sastavljenom od 47 učesnika različitih nacionalnosti – Turaka, Kurda, Arapa, Grka, Jermena, Jevreja, Čerkeza, Albanaca – otkrivena je i politička platforma Sabaha-edina. Kao dirigent centrifugalnih težnji brojnih nacionalnosti koje su naseljavale Osmansko carstvo, a samim tim i protivnik mladoturskog koncepta centralizovane buržoaske države, Sabah-edin je promovisao slogan “političke decentralizacije“ (*ademi-merkeziet*). Pošto je ova ideja bila nespojiva sa nacionalističkim stavovima Mladoturaka i čak je izazvala oštar protest jednog od lidera “Jedinstva i napretka“, Ahmed-Rize, Sabah-edin je stvorio vlastitu organizaciju – tzv. “Ligu za decentralizaciju i privatnu inicijativu“. Od 1906. godine Sabah-edin izdaje svoje vlastito štampano glasilo, “Progres“, u Parizu. U inostranstvu, među emigrantima, Sabah-edin je svojevremeno uživao određenu popularnost i čak je pobjeđivao na kongresima (1902. i 1907.). Ali kada je nakon revolucije 1908. došao u Tursku i tamo pokušao da vodi svoju politiku, nije dobio gotovo nikakvu podršku turskog društva. Do tada je definitivno postalo jasno da se svi nezadovoljni novim režimom, uključujući i tajne pristalice sultana, grupišu oko Sabah-edina, te da je Sabah-edin uglavnom orijentisan na feudalno-klerikalne slojeve

Turske, na predstavnike krupne jermensko-grčke buržoazije i prema stranim državama zapadne Evrope. Princ Sabah-edin konačno gubi svoju popularnost nakon što se na jednom od svojih predavanja, na direktno pitanje Mladoturaka, nije usudio da precizno definiše svoj stav i najavio da se uključuje u program “Jedinstvo i napredak”, budući da je njegova “decentralizacija” obuhvaćena ustavom predviđenim pojmom “proširenja nadležnosti” lokalnih vlasti. U novembru 1908. godine, Sabah-edinova liga se raspala. Ideološki nasljednici Sabah-edina kasnije su bili takozvani “ahrari” (liberali) i partija “Saglasnost i sloboda” (vidi napomenu 98).

18. Ferdinand Koburg – sin princeze Klementine Burbonske, ćerke francuskog kralja Luja-Filipa. Bugarska skupština je 15. avgusta 1887. izabrala Ferdinanda (u to vrijeme oficira austrijske vojske) za bugarskog kneza. Ovi izbori, napravljeni protivno uputstvima bugarskog “pokrovitelja” Rusije, koja je iznijela kandidaturu kneza Mingrelskog, naišla je na ogorčenje ruske vlade, a ni Rusija ni druge sile nisu priznale Ferdinanda. Tek nakon što je Ferdinand, distanciravši se od rusofoba Stambolova 1894. godine (vidi napomenu 47), promijenio svoju politiku skrenuvši prema eksplicitnom i naglašenom rusofilstvu, pa čak i “žrtvovao” svog sina politici, krstivši ga u februaru 1896. godine po pravoslavnom obredu i pozvavši za kuma ruskog cara, Rusija je obnovila diplomatske odnose sa Bugarskom i priznala Ferdinanda za bugarskog kneza. Međutim, onoliko koliko se može govoriti o Ferdinandovoj ličnoj ulozi u bugarskoj politici, on je najmanje bio rusofil i tokom čitavog perioda svoje vladavine bio je dirigent austro-njemačkog imperijalizma na Balkanu. Godine 1908. (5. oktobra), pod očiglednim uticajem Austro-Ugarske, koja je tada pripojila Bosnu i Hercegovinu, Ferdinand je Bugarsku proglasio nezavisnom, a sebe “carem Bugara”. Uбудуće, iako Ferdinand ispoljava svoja osjećanja prema Rusiji “oslobodiocu”, on se u svojoj politici suštinski rukovodi uputstvima iz Beča. Istina, on je 1912. godine, protivno želji Austrije, pristao da zaključi defanzivno-ofanzivni savez sa Srbijom, što je odgovaralo militarističkim interesima nacionalističke bugarsko-srpske buržoazije, ali su za to postojali sasvim opipljivi razlozi u vidu tromilionskog mita od ruske vlade. U ljeto 1913. Ferdinand i njemu bliska vojna klika daju, preko šefa savjeta ministara, naređenje vrhovnoj komandi da napadne srpske i grčke trupe; tako je započeo Drugi balkanski rat, koji se završio za Bugarsku sramnim Bukureštanskim mirom. Konačno, od početka svjetskog rata, centralne sile su uglavnom djelovale preko Ferdinanda, uvlačeći Bugarsku u rat na

svojoj strani. Godine 1918. nakon poraza Bugarske, Ferdinand je abdicirao.

19. “Wiener Arbeiter Zeitung“ – glasilo austrijske socijal-demokratske partije. Te novine je pokrenuo Viktor Adler.
20. Berlinski kongres – trajao je od 13. juna do 13. jula 1878. i predstavlja veliku etapu u razvoju istočnog pitanja. On je zaokružio i sazeo krizu koja je počela još 1875. godine i bila svojevrсна прекретница u cjelokupnoj evropskoj politici na Bliskom istoku.

Nakon Krimskog pohoda i Pariskog mira 1856. godine, Rusija, koja je poražena i na vojnom i na diplomatskom frontu, počela je intenzivno da se priprema za osvetu. Djelimično je uspjela da dođe do željene nagrade već 1871. godine, kada je, kao rezultat francusko-pruskog rata, Evropa, uglavnom na insistiranje Njemačke zahvalne na ruskoj neutralnosti, pristala na ukidanje onih članova Pariskog ugovora koji su zabranjivali Rusiji da zadrži mornaricu na Crnom moru. Ali carska vlada nije se zadovoljila time. Unutrašnja situacija Rusije zahtijevala je opipljivije uspjehe kako bi se “umirilo javno mnjenje”. Evropska situacija je izgledala povoljno: Francuska je bila poražena i uništena; Engleska, bez jake kopnene vojske, nije bila opasna. Njemačka je, s druge strane, bila vezana u odnosu na Rusiju sporazumom potpisanim 1872. godine (tzv. “Unija tri cara“ – austrijskog, njemačkog i ruskog); konačno, Austrija nije bila protiv toga da “za odgovarajuću naknadu” Rusiji dopusti slobodu djelovanja na Balkanu.

Kriza koja se pripremala direktno se razvijala u vezi sa događajima koji su se odigrali u ljeto 1875. godine u Bosni i Hercegovini. Bosanskohercegovački seljaci, koji su patili od nepodnošljivo teškog tlačenja zemljoposjednika, pobunili su se i tražili oslobođenje od feudalnih dažbina i ukidanje sistema “otkupnine” koji je tada praktikovan u Turskoj. A budući da su zemljoposjednici u Bosni i Hercegovini bili muslimani (iako u mnogim slučajevima slovenskog porijekla), a seljaci hrišćani, evropskoj diplomatiji nije bilo teško da pripiše nacionalno-vjerski karakter pokretu i dopuni zahtjeve pobunjenika “osnovnim” klauzulama o slobodi vjeroispovijesti za hrišćane i o fiskalno-administrativnoj autonomiji pobunjenih regija.

Ove zahtjeve su predstavnici “sila” postavili turskoj vladi, koja je, pred “jedinstvenim frontom” Evrope, bila prisiljena na niz ustupaka: neprijateljstva protiv pobunjenika su obustavljena, a Sultan je objavio “irade” (dekret) o amnestiji i slobodi vjeroispovijesti.

Tumačeći ovu popustljivost Porte kao znak krajnje slabosti Turske, Rusija je odlučila da pokuša da stane na kraj Turcima samo sa snagama balkanskih država i pokrenula je Srbe protiv Turske 1876. godine. Istovremeno, Srbima je obećana hitna oružana podrška Rusije, a na Balkan je čak poslat dobrovoljački ruski odred pod komandom generala Černjajeva. Ali Srbi nisu mogli sami da se izbore sa Turskom i pretrpjeli su niz poraza. Dvadeset devetog oktobra 1876. srpska vojska i Černjajev su potpuno poraženi kod Đunisa, a put za Beograd je otvoren pred Turcima. Situacija je postala kritična. Ruska vlada, još nespremna za rat, tražila je od Turaka da sklope primirje sa Srbima na 6 sedmica, na šta je Porta, koja još nije prikupila snage, pristala.

Poslije ovoga se događaji razvijaju velikom brzinom. Pošto je sporazumom u Rajhštatu obezbijedila podršku Austrije (vidi napomenu 23) i dobila saglasnost Rumunije da propusti ruske trupe preko svoje teritorije, Rusija je počela da koncentriše snage u Besarabiji. Istovremeno, želeći da kupi još malo vremena, iznijela je unaprijed na neuspjeh osuđenu ideju o konferenciji predstavnika evropskih sila na kojoj bi se raspravljalo o "balkanskom pitanju". Konferencija se sastala u Carigradu 23. decembra 1876. i razvila program reformi koje je Turska trebala sprovesti u hrišćanskim krajevima Balkanskog poluostrva: administrativna autonomija, postavljanje guvernera uz saglasnost velikih sila itd. Uprkos činjenici da se otvaranje konferencije poklopilo sa proglašenjem turskog ustava (vidi napomenu 11), koji je, kako su izjavili turski delegati, dao najšira moguća prava svim osmanskim podanicima bez izuzetka, "Evropa" je insistirala na svojim zamislima a svoje nezadovoljstvo politikom Porte pokazala je povlačenjem, nakon zatvaranja konferencije (20. januara 1877.), evropskih poslanika iz Carigrada. Rusija je još jednom pokušala da kupi vrijeme. Dana 31. marta 1877. u Londonu su predstavnici "velikih sila" potpisali protokol u kojem se navodi da "sile primaju na znanje obećanja reformi koje je dao sultan, obavezuju se da će nadgledati njihovo sprovođenje i zadržati slobodu djelovanja ako Turska ne drži svoju riječ". Štaviše, sile su pozvale Tursku da se razoruža. Rusija je, s druge strane, izjavila da će se razoružati tek nakon završetka tursko-crnogorskog rata koji je u toku. Osmanski parlament je 11. aprila izglasao nastavak rata sa Crnom Gorom, a potom je odbacio Londonski protokol. "Carska vlada", pisalo je u Portinoj noti predatoj silama, "ne vidi za šta je bila kriva pred pravdom i civilizacijom da bi sebe vidjela stavlenu u tako ponižavajući položaj, bez premca u svijetu".

Ali Rusija je svoje ciljeve postigla: proljeće je već počelo, trupe su bile koncentrisane, a 24. aprila 1877. uslijedio je carski manifest kojim se objavljuje rat Turskoj. Pokušaj Turske, pozivajući se na čl. 8. Pariskog ugovora, uz postizanje posredovanja Evrope, nije vodio ničemu. Rusi su prešli Dunav i ušli na Balkan, istovremeno započevši neprijateljstva u Maloj Aziji. Ishod rata bio je predodređen odnosom snaga: Turci su, uz krajnje napore, do početka kampanje uspjeli da mobilišu ne više od 494 hiljade ljudi, dok je Rusija imala vojsku od milion i 474 hiljada ljudi. Za Rusiju je rat mogao da predstavlja samo prijetnju od finansijskog kolapsa, a za Tursku je djelimični bankrot već bio svršen čin: od 1876. godine plaćala je samo dio kamate na državne dugove, a ostatak dodavala glavnici. Ipak, pobjeda Rusiji nije prepuštena nimalo lako. Nesposobna komanda, loše naoružanje, zloupotrebe u vojnom resoru itd., donijeli su Rusiji niz poraza, od kojih su tri poraza kod Plevne (20. i 30. jula i 7-13. septembra) bila veoma teška. Ali herojska odbrana Plevne od strane Osman-paše nije mogla spasiti Tursku. Ruske trupe opkolile su tvrđavu sa svih strana i spriječile neprijatelju pristup hrani. Osman-paša se predao 10. decembra. Nakon pada Plevne, Turci, dodatno oslabljeni ofanzivom Srba koji su nastavili rat, gotovo da nisu pružali otpor. Rusi su zauzeli Filipopolj (Plovdiv) 17. januara, a Adrijanopolj 20. januara. Ovdje je potpisano primirje.

Mir je bio neophodan ne samo Turskoj. Ruska vojska je već bila iscrpljena, a nastavak rata joj je prijetio potpunim porazom. O napadu na Carigrad, kojem su se Rusi približili, nije se moglo ni razmišljati, jer se engleska flota već usidrila kod Prinčevskih ostrva, a Rusima bi, naravno, bilo veoma teško da ratuju protiv Engleske. Trećeg marta 1878. godine u San Stefanu je potpisan preliminarni mirovni ugovor (vidi napomenu 79), koji je značio potpunu predaju Turske.

Turci su bez mnogo primjedbi potpisali Sanstefanski mir, jer su unaprijed znali da će ga ipak revidirati "Evropa", koja nije mogla da dozvoli takvo jačanje Rusije. Za to je znala i Rusija, ali joj je bilo važno da "smiri" javno mnjenje kako bi barem na papiru dobila dokaz o trijumfu ruskog oružja.

Protiv Sanstefanskog sporazuma se pobunila ne samo Engleska, koja je u to vrijeme podržavala princip "neprikosновенosti Osmanskog carstva", već i Austrija, koja nije dobila svoj dio plijena, i nedvosmisleno je prijetila Rusiji ratom.

Carska vlada je morala da pristane na sazivanje evropske konferencije, a prije toga da pokuša pregovarati s glavnim protivnicima. Obnovljen je sporazum sa Austrijom o prelasku Bosne i Hercegovine u njen sastav. U

odnosu na Englesku, za koju je najneprihvatljivija tačka bilo formiranje “velike” Sanstefanske Bugarske, koja je trebalo da bude vjerni vazal Rusije, carska vlada je napravila ustupke i 30. maja 1878. potpisala memorandum u Londonu, prema kojem je odbila stvaranje “velike Bugarske”.

Trinaestog juna 1878. godine, uz pomoć “poštenog mešetara” Bizmarka, u Berlinu je otvoren kongres velikih evropskih sila i Turske. Na kongresu su bili zastupljeni: Austrija – baron Gajmerle, grof Karoli i grof Andraši; Njemačka – knez Bizmark, knez Hohenloe, von Holštajn, grof Herbert Bizmark i fon Bülov; Engleska – lord Bikonsfild, lord Odo Rasel i lord Solsberi; Francuska – Vadington, grof od Sen Valea i Deprea; Italija – grof Korti i grof Lone; Rusija – knez Gorčakov, baron Ubri i grof Šuvalov; Turska – beg Sadula, paša Karateodori i Mehmed Ali-paša.

Zasjedanje kongresa je nastavljeno mjesec dana, a 13. jula potpisan je završni akt Berlinskog ugovora. Glavne odredbe rasprave su sljedeće:

Sanstefanska Bugarska je podijeljena na tri dijela: makedonski dio vraćen je Turskoj; na sjeveru Balkana stvorena je vazalna kneževina Bugarska, koja je plaćala danak sultanu i kojom je vladao knez koji ne može pripadati nijednoj od vladajućih dinastija u drugim državama; a na južnom Balkanu stvorena je autonomna oblast – “Istočna Rumelija”, zavisna od sultana, ali koju kontroliše hrišćanski guverner koga postavlja Porta i uz saglasnost evropskih sila; a Bugarska je bila pod okupacijom Rusije na dvije godine (čl. 1-22).

Bosna i Hercegovina je priznata kao sastavni dio Turskog carstva, ali je predata “na zauzimanje i upravu” Austro-Ugarskoj, koja je uz to dobila pravo da pošalje svoje trupe u Novopazarski sandžak (okrug) koji razdvaja Srbiju od Crne Gore (str. 25).

Crna Gora, Srbija i Rumunija su priznate za nezavisne države.

Crna Gora je stekla Bar i njemu pripadajući dio obale, ali je policijska vlast nad lukom i obalom prenijeta na Austriju, a Crnoj Gori je zabranjeno da ima mornaricu (čl. 26-29).

Srbija je dobile okruge Pirot, Mali Zvornik, Loznicu, Vranje, ali se odrekla Novog Pazara i Mitrovice (čl. 34-35).

Rumunija je u zamjenu za Dobrudžu ustupila Rusiji dio Besarabije (čl. 45.).

Po 44. članu teksta sporazuma Rumunija je bila u obavezi da Jevrejima da ravnopravnost (vidjeti napomenu 121).

Grčkoj je obećano posredovanje stranih sila u pitanju prepravke granica u Tesaliji i Epiru (čl. 24).

Rusija je, osim Besarabije u Evropi, u Aziji dobila Kars, Ardagan i Batum, pri čemu je ovaj posljednji morao da postane slobodna luka (čl. 58-59).

Najveći značaj imali su članovi 23. i 61. koji su propisivali sprovođenje reformi u Makedoniji, na Kritu i u Jermeniji (o ovome detaljnije pogledati napomene 55 i 99).

To su bili rezultati Berlinskog kongresa. Engleska je dobila Kipar, Austrija Bosnu i Hercegovinu, a balkanski narodi su još jednom ostali prevareni. Bugarska je "turski jaram" zamijenila nimalo prijatnijim "starateljstvom" ruskog izaslanika, a Srbija je na dugo vrijeme pala u potpunu ekonomsku i političku zavisnost od Austrije.

Među evropskim državama, Berlinski ugovor takođe nikoga nije u potpunosti zadovoljio. On je samo poslužio kao polazna tačka za dalji razvoj borbe za tursko naslijeđe.

21. Vidjeti prethodnu fusnotu.

22. Ustanak 1885. – Dekretom Berlinskog kongresa iz 1878. Istočna Rumelija je ostavljena pod suverenitetom Turske, ali je dobila autonomno uređenje, hrišćanskog generalnog guvernera i Predstavnički dom sa zakonodavnim funkcijama. Ovako dvosmislen položaj ove pokrajine nije mogao zadovoljiti ni Tursku ni Bugarsku; istovremeno je povećanje birokratskog aparata na seljake Istočne Rumelije stavilo još teži teret od onoga što su nosili prije "oslobodilačkog" rata. Poslije niza lokalnih ustanaka, stanovništvo sela u okolini Filipopolja, podstaknuto od strane posebno poslatih izaslanika iz bugarske kneževine, pobunilo se protiv generalnog guvernera i zatražilo povezivanje sa Bugarskom (18. septembra 1885.). Mnoštvo seljaka je krenulo na grad, gdje im se pridružio dio rumelijske milicije. Palata generala-gubernatora (Krestoviča) je opkoljena, sam general-gubernator je uhapšen, a pobunjenici su, uz dozvolu bugarskog kneza Aleksandra Batenberga, objavili pripajanje Istočne Rumelije Bugarskoj. Ovaj čin izazvao je veliko nezadovoljstvo bugarskog "pokrovitelja" – Rusije, koja se bojala da će kršenje Berlinskog ugovora dovesti do evropskog rata, kao i Austrije koja nije željela takvo jačanje Bugarske. Ruska vlada je povukla svoje oficire iz Bugarske u znak protesta, a Austrija je oštro istupila protiv Bugarske (vidjeti napomenu 64). Tek na kraju bugarsko-srpskog rata sukob je riješen potpisivanjem sporazuma 1. februara 1886. godine, po kome Istočna Rumelija formalno ostaje pod turskim suverenitetom, ali sultan za generalnog guvernera Istočne Rumelije postavlja bugarskog kneza,

čija se ovlaštenja obnavljaju svakih 5 godina. U stvari, od tog vremena, Istočna Rumelija je postala neodvojivi dio Bugarske.

23. Rajhštatski sporazum. – Pripremajući se za rat sa Turskom, Rusija je morala da se pobrine da obezbijedi pozadinu i, prije svega, da postigne neutralnost “najzainteresovanije sile” – Austrougarske. Devetog jula 1876. u planinama Rajhštat, održava se susret ruskog (Aleksandar II) i austrijskog (Franc Josif) cara, na kome se oni dogovaraju o podjeli evropske Turske na niz malih država koje su zapravo zavisne od Rusije i Austrije. Rajhštatski sporazum je dobio svoj konačni oblik na tajnoj austro-ruskoj konvenciji zaključenoj 15. januara 1877. u Budimpešti (ruski predstavnik je bio Novikov, a austrijski Andraši). Najvažniji stav (2.) ove konvencije predviđao je da se Austrija u slučaju rusko-turskog rata “formalno obavezuje da će poštovati dobronamjernu neutralnost u odnosu na samostalnu akciju Rusije i ... da će zaustaviti, diplomatskim uticajem, pokušaje intervencije ili kolektivno posredovanje s kojim bi druge sile pokušale da nastupe.” Objašnjenje za ovu “dobru volju” bio je dodatni protokol, prema kojem su se obje strane “saglasile da svoje moguće aneksije ograniče na sljedeće teritorije: car Austrije: Bosna i Hercegovina, isključujući dio zatvoren između Srbije i Crne Gore, u vezi s kojim će se dvije vlade dogovoriti kada dođe trenutak da se to riješi; car Rusije: u Evropi – dijelovi Besarabije, kojim bi se obnovile stare granice carstva do 1856. godine.

24. Kruševan, P. A. (1860-1909.) – besarabijski aktivista, ekstremni reakcionar. Svoje književno djelovanje počeo je 1882. godine. Od 1897. izdavao je list “Besarabac” u Kišinjevu, koji se odlikovao neobuzdanim antisemitizmom, i bio je organizator pogroma u Kišinjevu. Krajem 1903. kratkotrajno je izdavao novine “Zastava”. Kao odbornik iz Kišinjeva izabran je u Drugu državnu Dumu.

Puriškevič – potekao je iz klase besarabijskih zemljoposjednika, najviše desničarski orijentisanog plemstva, koje je dalo čitavu plejadu vođa monarhističkog pokreta. Puriškevič je bio jedan od predvodnika i glavnih govornika monarhističkog bloka u državnoj dumi. Sa skupštinske govornice je više puta pozivao na nemilosrdnu borbu protiv revolucionara i Jevreja. Uz njegovo aktivno učešće, stvorene su organizacije koje su pozivale na pogrom poput “Saveza ruskog naroda”. Liberalna štampa učinila je Puriškeviča glavnom metom svojih ismijavanja i napada. U vrijeme Kerenskog i prvih mjeseci sovjetske vlasti, više puta je hapšen zbog svojih kontrarevolucionarnih aktivnosti. Nakon Oktobarske revolucije, bio je aktivan učesnik antisovjetskih zavjera.

Krupenski, P. – hotinski (besarabijska gubernija) predvodnik plemstva i vođa lokalnih desničara, član tri posljednje dume, bivši oficir; antisemita i reakcionar. Krupenski je, zajedno sa ostalim desničarima, inscenirao čitav niz skandala u dumi. Kao eksponent ekstremnog nacionalizma, Krupenski se uvijek zalagao za najveće moguće ograničenje prava stranaca. Godine 1910. bio je predsjednik komisije za finski zakon i doprinio sprovođenju zakona o uništenju finske autonomije.

25. Franc Jozef I (Franjo Josip) (1830-1916.) – austrijski car. Na tron je sjeo tokom revolucije 1848. godine, nakon abdikacije svog strica Ferdinanda I. Godine 1849. u potpunosti je podržao represivne mjere protiv mađarskog ustanka. U prvoj deceniji svoje vladavine, Franc Jozef je doprinio ekstremnim reakcionarnim mjerama. Usljed toga je bio primoran da popušta pred široko razvijenim opozicionim pokretom i do kraja života vodio je politiku kompromisa i dogovora između različitih društvenih grupa. Godine 1867. Franjo Josip je proglašen za cara ujedinjene Austro-Ugarske. 1908. godine svečano je proslavio šezdesetogodišnjicu svog stupanja na prijesto.
26. Đorđe Nastić – austrijski agent kog je austrijska vlada poslala u Srbiju kako bi stvorila “materijal” za optuživanje bosanskih Srba za separatizam i izdaju, što je trebalo da otvori put za aneksiju Bosne i Hercegovine. U decembru 1906. Nastić (mladi činovnik iz Sarajeva) stiže u Beograd i počinje da traži veze u srpskim političkim krugovima. On upoznaje Srbe sa zbornikom tajnih dokumenata o klerikalnoj austrijskoj propagandi u Bosni. Ove dokumente, iako su bili antiaustrijski materijal, Nastiću je, kako se kasnije pokazalo, dao istaknuti austrijski zvaničnik, sekretar katoličkog biskupa Štadlera. Zahvaljujući “zborniku”, Nastić brzo stiže povjerenje političkog Beograda i tu propagira “veliku južnoslovensku revoluciju”. U februaru 1907. Nastić se infiltrira u tajno društvo južnoslovenskih nacionalista i ubrzo dolazi na njegovo čelo. Pod njegovim neposrednim nadzorom štampani su leci sa idejama “Velike srpske revolucije”, a od marta 1907. i sam Nastić je radio u Kragujevcu na izradi bombi. Nastić je još 1907. godine predao “statut revolucionarne organizacije” crnogorskom kralju Nikoli, preko koga je “statut” stigao do Beča, a u avgustu 1908. Nastić je prijavio “udruženje” austrijskoj policiji. Zbog toga je 5. oktobra 1909. godine austrijsko sudsko vijeće u Zagrebu izreklo presudu u slučaju 53 Srba optuženih za izdaju. Glavni optuženi, braća Pribićević, za koje je tužilac tražio smrtnu kaznu, osuđeni su na po 12 godina teškog rada, 29 optuženih je osuđeno na zatvorske kazne od 4 do 7 godina, a 22 su oslobođena.

27. Erental – ministar inostranih poslova Austrije, koji je 1908. godine izvršio aneksiju Bosne i Hercegovine. Svojevremeno je bio ambasador u Petrogradu. Umro u februaru 1912. godine.
- Izvolski – diplomata carske Rusije. Bio je konzul kod pape u Rimu, izaslanik u Beogradu, Minhenu i Tokiju. Od 1906. do 1910. bio je ministar vanjskih poslova. Vodio je politiku zbližavanja sa Engleskom, s kojom je 1907. zaključio sporazum o razgraničenju sfera uticaja u Persiji. Od 1909. bio je član Državnog savjeta, a od 1910. ambasador u Parizu.
28. Pišon, Stefan (rođen 1857. g.) – francuski političar. Više puta biran za poslanika u parlamentu. Od 1906. ministar inostranih poslova. S njim je Izvolski (vidi napomenu 27) pregovarao po pitanju aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske. Godine 1911. Pišon je dao ostavku i nakon toga još dva puta (1913. i 1914.) dobio je portfelj ministra inostranih poslova. Trenutno (ljetu 1926.) je senator, i u stavovima se približava “nacionalnom bloku” (desničarima).
29. “Glas Moskve” – glasilo “Saveza 17. oktobra” koje je izlazilo od 1906. do 1913. g. Urednik novina je bio I. A. Gučkov, jedan od vođa stranke oktobrista.
30. Miljukov, P. N. – vođa kadetske stranke, jedan od prvaka ruske buržoazije. Kao i većina njenih inteligentnih predstavnika, Miljukov je prošao sve faze, od bezoblične demokratičnosti i simpatija prema socijaldemokratama, preko liberalne grupe “oslobodilaca”, do stranke krupnog kapitala i zemljoposjedništva. Godine 1905. Miljukov je predvodio kadetsku opoziciju, ali ga je brzi rast revolucionarnog pokreta gurnuo udesno. U godinama prije svjetskog rata, Miljukov je postavio teorijske temelje “neoslavenofilstva” prema imperijalističkim željama ruskog kapitala. Tokom rata vodio je energičnu kampanju za zauzimanje Dardanela, zbog čega je kasnije dobio nadimak “Miljukov-Dardaneli”. U prvim danima revolucije Miljukov je nastojao da očuva ustavnu monarhiju, a tek ga je uzlet revolucionarnog pokreta na neko vrijeme pretvorio u republikanca protiv njegove volje. Ulazeći u prvu vladu Lavova kao ministar inostranih poslova, Miljukov je prije svega nastojao da uvjeri Antantu da Rusija poštuje odanost “saveznicima”. Njegov zvanični dopis od 18. aprila odmah je otkrio buržoasko-imperijalističku suštinu politike prelazne vlade. Tokom revolucije, Miljukov je bio vođa desničarskog dijela kadeta, u avgustu je podržavao Kornilova, a poslije oktobra je aktivno učestvovao u kontra-revolucionarnom pokretu na

jugu. Miljukov pokušava da se dogovori sa Hohencolernovom vladom o zajedničkoj borbi protiv boljševičke Rusije. Nakon pobjede Sovjetske Republike, emigrira u inostranstvo, gdje vodi kampanju protiv vlasti Sovjeta. Posljednjih godina Miljukov je bio na čelu lijevog krila Kadetske partije, koja kroz politički blok sa eserima nastoji pronaći vezu između buržoazije i "jakog seljaka". Trenutno (1926.) izdaje novine "Najnovije vijesti" u Parizu.

31. Sveslovenski kongres u Pragu. – U proljeće 1908. godine udruženi slovenski poslanički klubovi u Beču poslali su posebnu delegaciju (Kramarž, Glebovicki i Hribar) u Rusiju sa predlogom da se sazove sveslovenski kongres. Kongres je sazvan pod zastavom "kulturnog udruženja" Slovena; pravi razlog ovih slovenskih "osjećaja" bile su centrifugalne težnje austrijskih Slovena, uglavnom Čeha, koji su već tada sanjali o slomu "krpene" Austro-Ugarske monarhije. Misija Kramarža naišla je na najtopliju dobrodošlicu u Sankt Peterburgu; Ideju "slovenskog jedinstva" sa simpatijama su tretirali ne samo desničari, već i "progresivni" krugovi ruske buržoazije, u kojima se tada gajio takozvani "neoslavizam". Poljaci su takođe odlučili da učestvuju na kongresu, nadajući se da će mirnim putem dobiti od ruske vlade reforme za kraljevinu Poljsku.

Sveslovenski kongres otvoren je u Pragu 13. jula 1908. i zasjedao je pet dana, do 18. jula 1908. Na njemu je učestvovalo oko 250 delegata: iz Rusije (Krasovski, knez Lavov, Maklakov, grof Bobrinski i dr.), Poljska (Dmovski, Strašević), Češka (Kramarž, Masarik), Galicija (Vergun, Dr Grek), Bugarska (Bobčev), Srbija (Geršić), Slavonija (Gribar), Hrvatska (Tresić-Pavičić). Kramarž je izabran za predsjedavajućeg kongresa. Sav rad Praškog kongresa odvijao se pod jakim uticajem ruskih "neoslavista" koje su predstavljali knez Lavov, V. A. Maklakov i dr. U "progresivnom" duhu riješeno je centralno pitanje kongresa – o rusko-poljskim odnosima: na završnom sastanku 18. jula, ruska delegacija (prof. Ozerov) iznijela je rezoluciju o potrebi za slavenskim jedinstvom radi "postizanja jednakosti i slobodnog razvoja svih naroda". Kao odgovor na to, Poljaci (Roman Dmovski) su objavili priznanje poljskog naroda o njegovoj pripadnosti ruskoj državi i značaju "obnove Rusije" za poljski i ruski narod. Postignuta je potpuna jednoglasnost. Na kongresu se raspravljalo i o nizu drugih pitanja: o sveslovenskoj izložbi u Moskvi, o Slavenskoj banci, akademskim kongresima, izdavačkim kućama itd. Da bi se donijete odluke sprovele u djelo i da bi se pripremio saziv drugog kongresa (v. napomenu 38), izabran je "Međuslovenski izvršni komitet" sastavljen od

predsjednika Kramarža i članova: od Rusa – Krasovski, grof Bobrinski, knez Lavov i V. L. Maklakov, od Poljaka – Dmovski, Čehovič, Debužinski, od Bugara – Bobčev, itd.

32. Hesen – advokat, jedan od predvodnika kadetske partije. Do nedavno je bio Miljukovljev istomišljenik i njegov saradnik kao drugi urednik “Riječi”. Sada Hesen predvodi desno krilo emigrantskih kadeta, i uređuje bjelogardejske berlinske novine “Kormilo”.
33. Satar-han – heroj tabriske revolucije. Nakon reakcionarnog državnog udara šaha Memed-Alija 23. juna 1908. (vidi napomenu 1), u nizu persijskih gradova razbuktao se revolucionarni pokret, koji je poprimio posebno široke razmjere u Tabrizu. Ovdje istupa Satar-han, niži oficir persijske vojske, koji zajedno sa još dvojicom patriota, baštovanom Karb-Ali-Huseinom i masonom Bagirom Hanom, formira revolucionarnu vojsku uz pomoć transkavkaskih “fidaisa” (“onih koji se žrtvuju” za revoluciju), zauzimaju arsenal i objavljuju šahovoj vladi da neće položiti oružje dok ne bude uspostavljen ustav. Šah šalje u Tabriz odred od 25.000 ljudi pod komandom vođe pljačkaških bandi, Rahim-hana, koji opkoljava grad sa svih strana i prekida snabdijevanje hranom. Međutim, Satar je odbio sve napade Rahim-hana. Odbrana grada trajala je 9 mjeseci. Revolucionari, predvođeni Satar-hanom, više puta su porazili daleko brojnije trupe šaha i unijeli veliku pometnju u redove reakcionara. U aprilu 1909. Rusija odlučuje da se umiješa u događaje u Tabrizu. Carski guverner na Kavkazu je 23. aprila dobio naređenje da pošalje odred od 5.000 ljudi u Tabriz da “zaštiti ruske podanike”. Tridesetog aprila ovaj odred, pod komandom generala Snarskog, ulazi u Tabriz i odbrana grada prestaje. Satar-han je, zajedno s drugim konstitucionalistima, bio prisiljen da se sakrije i sklonio se u turski konzulat.
- Herojsko držanje Tabriza, koji je privukao šahove trupe k sebi i tako dao priliku revolucionarima da se pripreme za zadavanje odlučujućeg udarca persijskom apsolutizmu (vidi napomenu 1), ostavilo je dubok utisak na široke mase Persije i učinilo vođu vojske Tabriza, Satar-hana, pravim narodnim herojem.
34. Grej, Edvard (rođen 1862. g.) – istaknuti engleski političar, liberalni desničar. Godine 1892 – 1905. vrši dužnost zamjenika ministra, a od 1905. – ministra vanjskih poslova. Sprovodi (1907. g.) sporazum sa Rusijom o Avganistanu, Tibetu i Persiji, prema kome je Persija bila

podijeljena na sfere uticaja (sjeverna – ruska, južna – engleska, srednja – neutralna), a zatim se (1909.g.) usaglašava sa Ruskim ministrom vanjskih poslova Izvolskim o gušenju persijske revolucije (vidi napomenu 1.). Godine 1916. Grej se povlači iz službe sa titulom vikonta. Od 1919. do 1920. bio je ambasador u Vašingtonu.

35. Blagojev, Dimitrij (1859-1924.) – porijeklom Bugarin, studirao je u Rusiji na petrogradskom univerzitetu. Još kao student zbližio se sa strankom “Narodna volja” i počeo aktivno da učestvuje u njenom radu. Međutim, Blagojev je ubrzo raskinuo sa “Narodnom voljom” i potpuno se posvetio proučavanju marksizma. Godine 1884. Blagojev je u Sankt Peterburgu organizovao prvi socijaldemokratski kružok u Rusiji (Blagojevljeva grupa). Godine 1885. je uhapšen i prognan u Bugarsku. Ovdje je osnovao Bugarsku socijal-demokratsku partiju. Godine 1903. tokom raskola bugarskih socijal-demokrata i podjele partije na “usku” i “široku”, Blagojev je postao šef “uskih” koji su zastupali dosljednu, ortodoksnu marksističku liniju. Godine 1919. kada je u Bugarskoj organizovana komunistička partija, Blagojev je izabran za predsjednika njenog centralnog komiteta.
36. “Iskra” – glasilo RSDRP u inostranstvu, koje su osnovali Lenjin, Martov i Potresov, zajedno sa grupom “Oslobođenje rada”. Krajem 1900. među urednicima su bili: P. B. Akselrod, V. I. Zasulič, V. I. Lenjin, J. O. Martov, G. V. Plehanov i A. N. Potresov. Tokom 1900 – 1903. “Iskra” je obavila ogroman posao okupljanja snaga ruskih socijal-demokrata, vodeći nemilosrdnu teorijsku borbu protiv oportunitizma u formi ekonomizma u to vrijeme. Drugi kongres RSDRP (London, 1903.) prepoznao je ogroman značaj rada “Iskre” i proglasio je centralnim organom partije. U vezi sa pitanjem rukovođenja partijskim radom, Lenjin je posebnu važnost pridavao sastavu uredništva Centralnog organa. Zahvaljujući njegovom pritisku, kongres je iz uredništva uklonio kolebljivce – Akselroda, Zasuliča i Potresova – i izabrao novi urednički odbor koji su činili Lenjin, Plehanov i Martov (ovaj posljednji je odbio da uđe u njega). S obzirom na to da je Plehanov ubrzo nakon kongresa krenuo na put zbližavanja sa svojim starim političkim prijateljima, Lenjin je bio primoran da napusti “Iskru” i više nije radio u njoj od 51. broja. Nakon Plehanovljevog konačnog prelaska na poziciju menjševika, “Iskra”, prozvana “nova”, za razliku od “stare” lenjinističke, pretvara se od revolucionarnog organa u glasilo organizacionog oportunitizma i polovične kritike liberalizma. Nova “Iskra” prestaje sa postojanjem tokom prve revolucije, 8. oktobra 1905. godine.

03 Njem. *Novo vrijeme*, isti naziv kao ruske liberalne novine *Новое время* koje su izlazile u Petrogradu od 1868. do 1917. godine. (Prim. prev.)

37. “Die Neue Zeit”⁰³ – prvi ozbiljan marksistički časopis, teorijski organ njemačke socijaldemokratije, koji je osamdesetih godina 19. vijeka osnovao Karl Kaucki u vremenu strogih zakona protiv socijalista. Časopis je sistematski pokrивao probleme socijalizma, filozofije i političke ekonomije sa stanovišta marksizma i decenijama doprinosio asimilaciji marksizma kao vodećeg principa političkog djelovanja socijalističkih partija evropskih zemalja. Pored Kauckog, u časopisu su saradivali F. Engels, Lafarg, Plehanov i drugi istaknuti lideri njemačkog, francuskog i ruskog radničkog pokreta.

38. Drugi “sveslovenski” kongres u Sofiji – održan 7 – 10. jula 1910. Njegov program je razvijen i odobren na peterburškom sastanku “Među-slovenskog izvršnog komiteta”, izabranog na Praškom kongresu (vidi napomenu 31). Sastav Sofijskog kongresa, zbog prisustva predstavnika svih “slovenskih društava”, pokazao se kao isključivo desničarski. Rusku delegaciju je predvodio predsjedavajući Dume A. I. Gučkov, a uključivala je takve “stubove” politike kao što su Čerep-Spiridovič, O. Korabljev i dr. “Progresivni” ruski lideri, kao i Poljaci, odbili su da učestvuju na kongresu.

“Sveslovenski” kongres izazvao je u Bugarskoj oštro protivljenje. U Sofiji je organizovan poseban “protestni komitet” u kome su bili H. G. Rakovski i poznati bugarski pisci Petko Todorov i Penčo Slavejkov. Kongresu su se protivili najuticajniji sindikat prosvjetnih radnika u Bugarskoj, studenti, “širi” i “uži” socijalisti i dr. Održan je niz skupova na kojima se jednoglasno izjasnilo protiv kongresa, a posebno protiv ruske delegacije. Na dan otvaranja kongresa, u listu “uskih”, “Radničkom glasniku”, izašao je članak pod naslovom “Ruski despotizam pod maskom neoslavizma”.

Kongres nije riješio ni jedno konkretno pitanje (o banci, izložbi itd.), ograničavajući se na nekoliko gromoglasnih rezolucija o “slovenskom jedinstvu”. Prema opštem priznanju ruske buržoaske štampe tog vremena, to je označilo potpuni krah “slavenofilskih težnji”.

39. Nacrt zakona o odvajanju Holmske oblasti podnijet je Državnoj dumi još 1909. godine. U osnovi, zakon se svodio na sljedeće: od provincija Sedlecka i Lublin koje su bile u sastavu Poljske, odvojen je istočni dio, koji čini nezavisnu provinciju Holm, podređenu kijevskom generalu-gubernatoru. Stolipinov nacrt zakona pozivao se na “istorijsko pravo” Rusije na Holmsku oblast još iz vremena Svetog Vladimira. Svrha zakona bila je zaštita ruskog stanovništva oblasti Holm od “latinizacije i

polonizacije". Da bi se postigao ovaj cilj, tamošnje stanovništvo bilo je podvrgnuto svim vrstama ograničenja: nacionalni jezici su izbačeni iz sudskih postupaka i škola, Jevrejima i Poljacima je zabranjeno da kupuju zemlju, itd. U Trećoj dumi je 25. novembra 1911. počela rasprava o tom zakonu, a završena je tek 26. aprila 1912. godine. Većinom glasova od 156 protiv 108, prijedlog zakona je usvojen uz neke izmjene: na primjer, umjesto da se oblast Holm podredi kijevskom generalu-gubernatoru, utvrđeno je da je direktno potčinjena ministru unutrašnjih poslova. Usvajanje šovinističkog zakona o odvajanju Holmske oblasti izazvalo je neskrivenu radost "pravog ruskog naroda" i izliv ogorčenja poljskih radnih masa.

Nova zapadna zemaljska uprava – Početkom 1911. godine predsjedavajući Vijeća ministara P. A. Stolipin iznio je prijedlog zakona o uvođenju zemaljske uprave u 6 zapadnih pokrajina. Posebnost novog zakona bilo je snažno ograničenje prava seljačkih masa, kao i "stranaca", uglavnom Poljaka. Novi prijedlog zakona naišao je na negativan stav Državnog savjeta, koji ga je prepoznao kao nedovoljno reakcionarnog. Nakon odbijanja Državnog savjeta da odobri prijedlog zakona, Stolipin je raspustio Državni savjet i Državnu dumu na tri dana i usvojio zakon na osnovu člana 87. Stolipinovi postupci naišli su na veliko nezadovoljstvo većine članova Državnog savjeta i Državne dume.

40. Pokolj unutar zidina Lavovskog univerziteta. – Stalni nesporazumi između Ukrajinaca, koji su tražili otvaranje posebnog ukrajinskog univerziteta u Lavovu, i Poljaka, koji su se, oslanjajući se na podršku austrougarske vlade i imajući ogromnu većinu mjesta u galicijskom Sejmu, oštro protivili ovome, dovelo je 1910. do pravog masakra između studenata u zidinama Lavovskog univerziteta. U okršaju je jedan Ukrajinac poginuo, a nekoliko Ukrajinaca i Poljaka je ranjeno.
41. Gučkov, A. I. – jedan od vođa krupne ruske buržoazije. Započevši svoju aktivnost u Moskvi, Gučkov je promovisan u organizatora Oktobrističke partije. U njegovoj ličnosti krupna buržoazija daje punu podršku Stolipinovom režimu. Tokom godina imperijalističkog rata, Gučkov je organizovao vojno-industrijske komitete, koji su sebi postavili cilj da podrže borbenu sposobnost vojske. Gučkov ulazi u buržoasku vladu stvorenu nakon februara kao ministar rata, a u njoj je, uz Miljukova, bio najomraženija ličnost među revolucionarnim masama. Želja za očuvanjem batinaškog režima izaziva toliku eksploziju mržnje prema njemu da je primoran da uskoro (30. aprila) podnese ostavku. Danas se Gučkov nalazi u inostranstvu.

Maklakov, V. A. – istaknuti kadet. U godinama carizma bio je poznat kao liberalni advokat. Igrao je istaknutu ulogu u Državnoj dumi kao jedan od vođa kadetske frakcije. U ovome je najviše odražavao interese moskovskih trgovaca i vlasnika nekretnina. U vrijeme Kerenskog imenovan je za ambasadora u Parizu. Nakon uspostavljanja sovjetske vlasti, Maklakov je nastavio da boravi u ruskoj ambasadi u Parizu i igrao je glavnu ulogu u kontrarevolucionarnim mahinacijama usmjerenim protiv Sovjetske Rusije. Godine 1924., u vezi sa uspostavljanjem režima “lijevog bloka“ u Francuskoj i priznanjem SSSR-a, Maklakov je bio primoran da napusti zgradu ruske ambasade.

Bobrinski – bogati zemljoposjednik, reakcionar. Član Treće dume.

Čerep-Spiridovič – jedan od desničarskih političara iz carske Rusije, slavenofil, učesnik drugog sveslovenskog kongresa u Sofiji.

42. Kramarž, Karl (rođen 1860. g.) – češki političar, vođa buržoaske stranke “Mladočeha”. Od 1891. biran je za poslanika u austrijskom Rajhsratu. Kramarž je 1916. godine optužen za veleizdaju i osuđen na smrt, ali je kazna zamijenjena sa 15 godina zatvora, nakon čega je 1917. godine pomilovan. Od formiranja nezavisne Čehoslovačke Republike (1918.), Kramarž je imenovan za njenog prvog premijera. Nakon toga, Kramarž je izabran u čehoslovački predstavnički dom, gdje je postao šef grupe nacionalnih demokrata. Kramarž je bio jedan od revnih pokretača neprijateljskih akcija protiv SSSR-a.
43. Bizmark, Oto (1815 – 1898.) – najveći političar hohencolernovske Njemačke u drugoj polovini 19. vijeka. U liku Bizmarka, pruski junkeri su djelovali kao politički ujedinitelj Njemačke. Budući da je ovo ujedinjenje diktiralo tok njemačkog ekonomskog razvoja, pokazalo se da je Bizmark istovremeno i politički vođa njemačke buržoazije. Bizmark je igrao istaknutu ulogu u nizu poznatih vojno-diplomatskih sukoba šezdesetih i ranih sedamdesetih godina. Nastojeći da na najmirniji način i uz najmanje ometanja prevede Njemačku u glavne tokove buržoaske monarhije, Bizmark je već početkom sedamdesetih uveo opšte pravo glasa. Istovremeno, nemilosrdno proganja svako ispoljavanje političkog protivljenja. Dovoljno je prisjetiti se njegovog “vanrednog zakona protiv socijalista“ i ozloglašenog “*kultur-kampfa*“ (“kulturene borbe“) protiv katoličkog uticaja u Njemačkoj. Bizmark je faktički bio na čelu njemačkog carstva do 1890. g., kada ga je Vilhelm II otpustio iz službe.

44. Karađorđevići – srpska dinastija koju je osnovao knjaz Karađorđe (Crni Đorđe). Karađorđe je izabran u noći sa 13. na 14. februar 1804. godine za vođu srpskih ustanika koji su se suprotstavili Turcima u oblasti Beograda. Ubrzo je ustanak zahvatio skoro cijelu Srbiju i primorao sultana da prizna Srbiju (prema Ičkovom miru iz 1806. godine) kao autonomnu oblast. U decembru 1808. Narodna skupština proglasila je Karađorđa za vrhovnog nasljednog poglavara Srba. Ali pet godina kasnije, kada je u vezi sa panevropskom krizom (a posebno u vezi sa odvracanjem Rusije od srpskih poslova ratom s Napoleonom), Srbija bila prepuštena samoj sebi, Karađorđe nije mogao da se nosi sa nastalim poteškoćama i prebjegao je (2. oktobra 1813. g.) u Austriju, gdje je uhapšen. Vodeća uloga u Srbiji pripala je Milošu Obrenoviću, koji je ubrzo izabran za knjaza. Karađorđe je pokušao, tokom sljedećeg ustanka u Srbiji protiv Turaka, da prodre na srpsku teritoriju, ali su ga Turci zarobili, očigledno ne bez pomoći njegovog suparnika Miloša, i ubili ga (u julu 1817. godine).

Drugi od Karađorđevića, sin Karađorđa Aleksandar, izabran je za srpskog kneza 1843. godine, nakon što je knez Mihajlo Obrenović (nasljednik Miloša koji je abdicirao) morao da pobjegne zbog pobune Srba koju je podržavala Austrija a koju je predvodio Toma Vučić Perišić. Aleksandar Karađorđević je vladao do 1858. godine, kada ga je pod pritiskom Rusije svrgnula skupština. Za srpskog kneza proglašen je stari Miloš Obrenović.

Karađorđevići su se treći put vratili na srpski prijesto 1903. godine, poslije ubistva Aleksandra Obrenovića i Drage Mašin (vidjeti napomenu 60). U junu 1903. za kralja Srbije izabran je sin Aleksandra Karađorđevića, Petar. Dinastija Karađorđevića vlada i u sadašnje vrijeme u Jugoslaviji.

Koburzi – bugarska dinastija koja počinje od Ferdinanda Koburga, izabranog 1887. godine za kneza Bugarske (vidjeti napomenu 3). U sadašnje vrijeme (1926. g.) na prijestolu Bugarske je Ferdinandov sin Boris.

45. Plehanov, G. V. – rođonačelnik ruskog marksizma, najveći teoretičar dijalektičkog materijalizma. Plehanov je započeo svoje revolucionarne aktivnosti još sedamdesetih godina 19. vijeka kao populist. Godine 1883. zajedno sa Akselrodom, Zasuličem i drugima, osnovao je prvu socijal-demokratsku grupu, "Oslobođenje rada". Tokom osamdesetih i prve polovine devedesetih, Plehanov je vodio briljantnu ideološku kampanju protiv narodnjaka, koja se završila potpunim porazom ovih drugih. Njegova najveća djela u to vrijeme su: "Socijalizam i politička

borba”, “Naše razlike”, “Opravdanje populizma u djelima V.V.”, “Ka razvoju monističkog pogleda na historiju“ itd. U drugoj polovini devedesetih i početkom 20. vijeka, Plehanov se pobjednički suprotstavio oportunističkom “ekonomista“ i teorijskoj “kritici“ marksizma od strane Bernštajna i Struvea. Zajedno sa Lenjinom rukovodi “Iskrom”, a na Drugom kongresu podržava Lenjina protiv Martova i Akselroda. Ali ubrzo nakon kongresa, Plehanov je otišao kod svojih starih prijatelja, a nakon moskovskog decembarskog ustanka 1905. godine, izjavio je svoje čuveno “nije trebalo da uzimamo oružje”. U vrijeme reakcije revolucionar se u određenoj mjeri ponovo budi u Plehanovu, a 1909 – 1911. postaje “glasnik ilegalnog pokreta”, istovremeno vodeći ideološku borbu sa poluidealističkom filozofijom Bogdanova. U predratnim godinama Plehanov je takođe aktivno učestvovao u Međunarodnom socijalističkom birou. Rat je likvidirao Plehanova kao političkog vođu. Odmah se pridružuje ekstremnom šovinističkom trendu u socijaldemokratiji, propovijeda odbranu otadžbine, borbu do pobjedničkog kraja, krivotvoreći u tu svrhu Marksovo učenje. Poslije februara, Plehanov je bio na čelu najdesnije socijaldemokratske grupe “Jedinstvo”, ne izbjegavajući bliskost ni sa takvim političkim nitkovima poput Aleksinskog. Poslije oktobra, Plehanov je ostao protivnik boljševizma, iako se nije uključio u aktivnu borbu protiv sovjetske vlasti. Plehanov je umro 1918. godine.

46. Kolarov, Vasil (rođen 1877. g.) – po profesiji učitelj i advokat. Godine 1897. pridružio se bugarskoj socijal-demokratskoj partiji. Tokom raskola socijal-demokratske partije 1903. godine pridružio se njenom revolucionarnom krilu, “uskima”, i ubrzo postao jedan od njenih glavnih vođa. Od 1905. godine Kolarov je biran za člana Centralnog komiteta partije “uskih”. Bio je delegat svoje stranke na Međunarodnim socijalističkim kongresima u Štutgartu i Kopenhagenu. Početkom svjetskog rata Kolarov je zauzeo beskompromisnu internacionalističku poziciju. Učestvovao je na Cimerwaldskoj konferenciji i vodio kontinuiranu antiratnu agitaciju, zbog koje je optužen za veleizdaju, ali je na kraju rata amnestiran. Kolarov je bio jedan od osnivača Komunističke internacionale. Od 1922. bio je član predsjedništva Izvršnog komiteta Kominterne, a od 1923. generalni sekretar Izvršnog komiteta. U septembru 1923. Kolarov je bio jedan od vođa oružanog ustanka u Bugarskoj, zbog čega je u odsustvu osuđen na petnaest godina teškog rada.

47. Stambolov – najistaknutiji bugarski političar, rodio se 1854. g. u Velikom Trnovu. Učestvovao je u ustanku 1876. I u ratu sa Turskom 1877 – 1878. Godine 1884. Stambolov je izabran za predsjednika bugarske skupštine (parlamenta), a nakon abdikacije kneza Aleksandra Batenberga (8. septembra 1886.), zajedno sa Karavelovim i Mutkurovom, postavljen je za regenta. U stvari, od tog vremena do 1894. Stambolov je bio diktator Bugarske. Opšti izbori za skupštinu, održani 1886. pod snažnim pritiskom Stambolova, dali su mu solidnu većinu u parlamentu: od 552 poslanika, 470 su bili stambolisti. Oslanjajući se na parlament, Stambolov je vodio politiku oštrog suprotstavljanja Rusiji i odlučno je odbio kandidaturu na bugarski prijesto koju je ruska vlada iznijela u liku kneza Mingrelskog. Na inicijativu Stambolova, Ferdinand od Koburga, koji je tada bio oficir u austrijskoj vojsci, izabran je za bugarskog kneza (vidi napomenu 18). Međutim, ubrzo nakon stupanja na prijesto, Ferdinand, u želji da obnovi kontakt s Rusijom, započinje složenu intrigu protiv rusofoba Stambolova i čak organizuje brojne pokušaje atentata na njega. Do 1894. odnosi su se toliko zaoštrili da je Stambolov, u znak protesta protiv postupaka ministra vojnog Petrova, koji je odbio da se povinuje njegovim naređenjima, dao ostavku, Ferdinand je prihvatio njegovu ostavku (30. V, 1894. g.). Stambolov je pokušao da nastavi borbu u štampi, ali su ga 15. jula te iste 1894. godine ubili na ulici unajmljene ubojice.

Stambolisti, kao (nacional-liberalna) stranka, vratili su se na vlast 1902. godine i predvodili tri kabineta vlade (Petrov, Petkov i Gudev). Glavni trend stambolista ovog perioda bila je želja da se kroz “velike sile“ ostvare reforme u Makedoniji. Reizbori Skupštine u junu 1908. pokazali su se neuspješnim za stambolovce: nisu dobili ni jedno mjesto u parlamentu, a na vlast su došli demokrati predvođeni Malinovom (vidi napomenu 50).

48. Narodna ili nacionalna partija se izdvojila iz takozvane “stojlovističke“ stranke koju je stvorio poznati bugarski političar Stoilov (koji je došao na vlast nakon pada Stambolova 1894; vidi napomenu 47). I. Gešov je postao vođa nacionalista, dosledno prateći uputstva vlade carske Rusije u oblasti spoljne politike. Što se tiče unutrašnje politike, nacionalisti se nisu mnogo razlikovali od ostalih bugarskih buržoaskih partija. Treba napomenuti da se mnoge bugarske stranke koje se zapravo gotovo nimalo ne razlikuju jedna od druge, imaju različita imena, obično po prezimenima svojih lidera.

Progresivno-liberalnu stranku je osnovao Dragan Cankov, po kome se obično naziva "cankovistička" stranka. "Cankovisti" su bili nepomirljivi neprijatelji "stambolista" (vidi napomenu 47) i pristalice potpune potčinjenosti Bugarske ruskom uticaju. Istovremeno, "cankovisti" su se u potpunosti slagali sa cjelokupnom, unutrašnjom i vanjskom, politikom carske Rusije, izazivajući time snažno ogorčenje protiv sebe u bugarskom društvu.

Pred balkanski rat, stranku "cankovista" predvodio je Danev (vidi napomenu 83).

49. Gešov, Ivan – bugarski političar, vođa nacionalista. Dok je bio premijer (1911 – 1912.) doprinio je potčinjavanju Bugarske ruskom uticaju. Balkanski savez iz 1912. godine duguje svoje stvaranje uglavnom njemu. Nakon Londonskog mira (vidi napomenu 57), Gešov, u očekivanju Drugog balkanskog rata, daje ostavku i ubrzo odlazi u Rusiju.
50. Malinov, Aleksandar – rođen je 1867. g. u Besarabiji; obrazovanje je stekao u Kijevu, gdje je završio pravni fakultet, a zatim bio advokatski pripravnik. Godine 1899. Malinov je dobio bugarsko državljanstvo. Izabran za poslanika u Skupštini, ubrzo je došao do izražaja i nakon smrti Karavelova (vidi napomenu 51) postao je vođa karavelističke ("demokratske") stranke. Malinov je 1908. zamijenio stambolistu Gudeva na mjestu premijera (vidi napomenu 47); parlamentarni izbori koji su održani u ljeto te godine dali su mu ogromnu većinu u predstavničkom domu. Za vrijeme premijerskog mandata Malinova i uz njegovu veliku pomoć, Bugarska je proglašena nezavisnom državom (5. oktobra 1908.). U martu 1911. Malinov je dao ostavku, ustupajući premijersko mjesto Gešovu. Tokom svjetskog rata Malinov je bio u opoziciji; nakon pada Radoslavovljevog vladinog kabineta (jun 1918.) ponovo je postavljen za premijera, ali je već u oktobru iste 1918. podnio ostavku.
51. Karavelov, Petko (rođen 1843. g.) – obrazovanje je stekao na Filozofskom fakultetu moskovskog univerziteta, koji je završio 1871. Do rusko-turskog rata je ostao u Moskvi, gdje je predavao u jednoj gimnaziji i ušao u blizak odnos sa slavenofilskim kružokom I. S. Aksakova. Godine 1878. Karavelov se vratio u Bugarsku i, na preporuku Aksakova, imenovan je za viceguvernera Vidina. Prva skupština u Trnovu (1879.) bira Karavelova, koji je pristupio liberalnoj (cankovističkoj) partiji, kao pomoćnika predsjedavajućeg. Sljedeće godine (1880.) Karavelov je dobio

04 Njem. *jednakost.* (Prim. prev.)

portfelj ministra finansija u Cankovljevom kabinetu, a zatim, nakon što se razišao s njim i formirao svoju stranku (demokratsku), postao je premijer. Nakon državnog udara princa Aleksandra Batenberga, koji je ukinuo Trnovski ustav (1881.), Karavelov odlazi u Istočnu Rumeliju, gdje služi kao gradonačelnik Filipopolja i vodi kampanju protiv bugarske vlade u svom listu "Nezavisnost". Sa obnovom ustava (1883.) vratio se na mjesto predsjednika vlade. Petko Karavelov je odigrao veliku ulogu u ponovnom ujedinjenju Istočne Rumelije sa Bugarskom (1885. g.). Kada je Aleksandar Batenberg abdicirao sa prijestolja (1886.), Karavelov je postavljen za jednog od regenata (zajedno sa Stambolovim i Mutkurovim), ali je ubrzo raskinuo sa Stambolovim zbog svoje rusofilije i morao je da napusti ovu funkciju. Nakon izbora Ferdinanda Koburškog za kneza Bugarske (vidi napomenu 18), Petko Karavelov je otišao u opoziciju. Godine 1892. Stambolov je pokrenuo proces protiv njega po optužbi za ubistvo ministra finansija Belčeva. Karavelov je osuđen na 5 godina zatvora, ali je nakon pada Stambolova (1894.) amnestiran. Posljednji put Karavelov je formirao vladu 1901., ali je u januaru 1902. godine, nesposoban da se izбори sa deficitom državnog budžeta, dao ostavku. Petko Karavelov je umro sljedeće, 1903. godine.

52. Velika prekretnica 1878. – Ovo je novi period za Bugarsku, nastao Berlinskim ugovorom iz 1878. (vidi napomenu 20), prema kome je Bugarska postala autonomna kneževina pod nominalnim suverenitetom turskog sultana.
53. Adler, Viktor (1852 – 1918.) – predvodnik austrijske socijal-demokratske stranke. Diplomirao na Medicinskom fakultetu u Beču. Nakon što je počeo da proučava radnički pokret, Adler usvaja ortodoksno marksističko gledište i pridružuje se socijalističkoj radničkoj partiji Austrije. Godine 1886. osnovao je list *Gleichheit*,⁰⁴ koji se borio za ujedinjenje lijeve i desne struje u partiji koja je tada postojala. Ovo ujedinjenje je postignuto na kongresu u Hajnfeldu 1889. Od tog vremena Adler postaje vođa ujedinjene partije. Godine 1889. Adler je uhapšen zbog uređivanja novina *Gleichheit* i osuđen na 4 mjeseca zatvora. Poslije odslužene kazne, postaje šef stranačke kampanje za uvođenje opšteg prava glasa. Od 1903. Adler je bio član austrijskog rajhsrata (*Reichsrat*). Zauzevši ortodoksni marksistički stav na početku svog političkog djelovanja, Adler ga je postepeno napuštao i postao jedan od najistaknutijih predstavnika reformizma u Drugoj internacionali. Adler je u velikoj mjeri precijenio značaj parlamentarne aktivnosti i često je podržavao liberale na izborima.

Reforme vlade, prema Adleru, mogle bi značajno poboljšati položaj radničke klase. Početkom svjetskog rata Adler, kao i cijela stranka koju vodi, kreće odbrambenim socijalno-patriotskim putem. Nakon revolucije 1918. u Austriji, Adler je bio prvi ministar vanjskih poslova prve republičke buržoaske vlade.

54. Montekukuli (1609 – 1681.) – poznati austrijski vojni komandant. Učestvovao u tridesetogodišnjem ratu; komandovao trupama u Bavarskoj, Saksoniji i Frankoniji, učestvovao u bitkama sa Turcima i Francuzima. Montekukuli je napisao nekoliko radova o vojnim pitanjima.
55. Član 23. Berlinskog sporazuma: “Visoka Porta se obavezuje da savjesno i dobronamjerno uvede na ostrvu Kritu ustav iz 1868. g. sa izmjenama koje se mogu smatrati pravednim.
Slični zakoni, koji se primjenjuju za lokalne potrebe, s izuzetkom, međutim, oslobađanja od poreza propisanih Kritu, takođe će biti uvedeni u drugim dijelovima evropske Turske, za koje ovom raspravom nije predviđeno posebno administrativno uređenje.
Razradu detalja ovih novih zakona visoka Porta će u svakoj oblasti povjeriti posebnim komisijama, u kojima će lokalno stanovništvo imati široko učešće.
Projekti organizacija koji će biti rezultat ovih radova, biće dostavljeni na razmatranje visokoj Porti. Visoka Porta će se prije objavljivanja propisa po kojima će oni stupiti na snagu konsultovati sa Evropskom komisijom imenovanom za Istočnu Rumeliju.”
56. *Neue Freie Presse* – velike dnevne novine koje izlaze u Beču od 1861. Glasilo liberalne buržoazije.
57. Londonski pregovori – Krajem novembra 1912. godine, nakon briljantnih pobjeda nad Turcima kod Kirklarelija i Lule-Burgasa, Bugari su bili beznadežno zaglavljani ispred turske odbrambene linije kod Čataldže. Ovu liniju, čijim bi probijanjem balkanski saveznici otvorili sebi slobodan put do Carigrada, njemački vojni instruktori su temeljno utvrdili i u potpunosti snabdjeli *Krupovim* topovima, za koje se pokazalo da nisu bili ništa lošiji od bugarsko-srpskih *Krezoovih* topova. Svi napadi na Čataldžu bili su neuspješni. Osim toga, odlučno suprotstavljanje bugarskoj ofanzivi na Carigrad pružila je carska Rusija, za koju je mogućnost da Bugari zauzmu Carigrad predstavljala stvarnu prijetnju realizaciji “njenih istorijskih zadataka“ u moreuzima, što je značilo smrt i posljednje

nade da će ovladati “ključevima“ svoje “domovine“. I usred borbi kod Čataldže, Rusija je Bugarima rekla da ako uđu u Carigrad, ona će poslati svoju flotu na Bosfor. Bugarska je morala da se umiri.

Dakle, s obzirom na to da nije bilo moguće probiti liniju kod Čataldže, balkanski saveznici su počeli da se pripremaju za kraj rata. Dana 5. decembra 1912. godine potpisano je primirje između saveznika i Turske, a 13. decembra otvorena je mirovna konferencija u Londonu.

Mirovni pregovori u Londonu tekli su pod direktnom kontrolom i vodstvom ambasadora “velikih sila“ i britanskog ministra vanjskih poslova, koji su djelovali kao “posrednici“ na osnovu zahtjeva za posredovanje koji je Turska objavila 3. novembra 1912. godine. Prvi period pregovora (13. XII 1912 – 24. I 1913.) završen je bez rezultata, jer su Turci odbili zahtjev za ustupanjem Adrijanopolja, Skadra i Janjine, koji saveznici još nisu zauzeli. Dvadeset četvrtog januara 1913. neprijateljstva su nastavljena. 5. marta, Grci su zauzeli Janjinu. Dva dana kasnije, 26. marta, Adrijanopolj je pao pod naletom Bugara i Srba. Dana 23. aprila turski branilac Skadra, Esad-paša, pregovara sa Crnogorcima i predaje im grad. Ali zauzimanje Skadra od strane Crnogoraca izazvalo je takvo ogorčenje u Austriji i Njemačkoj da su ove dvije zemlje počele da prijete ratom, a “velike sile“, da bi izbjegle svjetski sukob, primorale su Nikolu crnogorskog da smjesta prebaci Skadar pod okupaciju međunarodnog odreda.

Čak i prije ovog incidenta, Bugarska je, suočena sa rastućim sukobom između saveznika, požurila da zaključi primirje sa Turskom; nastavljen je rad Londonske konferencije. Nacrt ugovora bio je gotov početkom maja, ali su saveznici, koji su se do tada pretvorili u otvorene neprijatelje, sporo potpisivali. Bila je potrebna intervencija glavnog vođe konferencije – britanske vlade. Britanski ministar vanjskih poslova ser Edvard Grej rekao je 28. maja balkanskim delegatima da “oni koji žele da potpišu privremeni ugovor bez promjena moraju to učiniti odmah. Oni koji nisu raspoloženi da potpišu najbolje će proći ako odu iz Londona, jer je beskorisno da ostanu i nastave diskusiju, čiji su jedini rezultat beskrajna odlaganja”.

Tridesetog maja 1913. potpisan je mirovni ugovor između Turske, s jedne strane, i Srbije, Grčke, Bugarske i Crne Gore (“savezničke države“), s druge strane. Prema ovom ugovoru, Turskoj su oduzete sve teritorije u Evropi koje se nalaze zapadno od linije Enos-Midija, uključujući Adrijanopolj (član 2). Ostrvo Krit je prebačeno u ruke saveznika (član 4.). Uspostavljanje albanske granice i rješavanje drugih pitanja u vezi sa Albanijom prepušteni su velikim silama (čl. 3). Takođe im je naloženo da

“odrede sudbinu svih, sa izuzetkom Krita, osmanskih ostrva u Egejskom moru i poluostrva Svete Gore“ (čl. 5). Obje strane su međunarodnoj komisiji predale rješavanje finansijskih pitanja koja proizlaze iz činjenice prestanka rata i teritorijalnih ustupaka (član 6).

U razvoju člana 3. Londonskog ugovora, predstavnici Rusije, Njemačke, Austro-Ugarske, Francuske, Velike Britanije i Italije usvojili su na konferenciji u Londonu 29. jula 1913. “organski statut albanske države”. Albanija je proglašena suverenom, potpuno nezavisnom od Turske i trajno neutralnom, kneževinom, sa knezom kojeg su imenovalе “velike sile“ (čl. 1, 2 i 3), sa međunarodnom komisijom, koja se sastojala od šest predstavnika ovih sila i jednog Albanca, za kontrolu nad civilnom administracijom i finansijama (čl. 4), i sa međunarodnom žandarmerijom (čl. 8).

58. “Užasan“ slučaj konzula Prohaske. – Oskar Prohaska je bio austrougarski konzul u gradu Prizrenu tokom Prvog balkanskog rata. Kada su grad zauzele srpske trupe, Prohaska i njegovi “kavasi“ (sluge) pucali su na Srbe. Vojne vlasti su to prijavile Beogradu, a srpski izaslanik u Beču na odgovarajući način se obratio austrijskom ministru inostranih poslova. Ministarstvo je, želeći da ispita stvar na licu mjesta, namjeravalo da pošalje kurira u Prizren da dobije izvještaj od konzula, ali su Srbi odbili zahtjev austrijske vlade, pozivajući se na vojne okolnosti. U međuvremenu, neko vrijeme nije bilo vijesti od Prohaske. Austrijska vlada odlučila je da iskoristi ovaj incident da zaprijeti Srbiji. U austrijskoj štampi su se širile glasine da je Prohaska uhapšen, ranjen, da niko ne može da ga vidi, itd. Već se govorilo o neminovnosti postavljanja ultimatumа Srbiji i o ratu sa Srbijom, a samim tim i sa Rusijom. Ali u najkritičnijem trenutku urednici bečkog lista *Neue Freie Presse* su se dosjetili da telegrafski pitaju srpskog premijera Pašića i samog Prohasku o Prohaskinom “zdravlju”. U odgovor su stizali telegrami najuvjerljivijeg karaktera: Prohaska je bio zdrav i nepovrijeđen, a njegovo ćutanje je jednostavno objašnjeno prekidom telegrafske komunikacije sa Prizrenom, u vezi sa vojnim operacijama. Ispostavilo se da Prohaska nije ni slutio kakvu je galamu austrijska vlada podigla zbog njega.

59. Svetozar Marković – jedan od najistaknutijih srpskih socijalista, član Prve internacionale. Pošto je svojevremeno stekao odlično obrazovanje u Sankt Peterburgu i Cirihi, Marković je šezdesetih godina došao u Srbiju, gdje se pridružio političkom i književnom društvu “Omladina”. Ovo društvo, koje su 1861. godine organizovali prekogranični (iz

Mađarske i Hrvatske) Srbi u planinama. Gros-Kikinda, ubrzo se podijelila na dva krila: umjereno, koje je sebi postavilo za cilj "slobodu i mentalni prosperitet Srba", i radikalno, koje je težilo socijalizmu. Svetozar Marković je stao na čelo lijevog, radikalnog pokreta "Omladine". U svom listu "Radnik", osnovanom 1865. godine, iznosi izlaganje Komunističkog manifesta i u svim pitanjima, osim u slovenskom, pristalica je Marksa. Naime u slovenskom pitanju Marković se slagao sa Bakunjinom, koji je, za razliku od marksista, predložio da Sloveni ne čekaju socijalnu revoluciju u naprednim zemljama, već da odmah počnu sa organizovanjem aktivnih snaga za neposrednu socijalnu revoluciju u slovenskim zemljama. Godine 1871. "Radnik" je zatvoren zbog hvaljenja Pariske komune i oštrog kritikovanja tadašnje srpske vlade premijera Ristića. Marković je 1872. godine objavio knjigu "Srbija na istoku", u kojoj je tvrdio da bi širenje sistema "zadruga" (zemljoradničkih društava) moglo donijeti rješenje socijalnog pitanja južnim Slovenima. U Kragujevcu je Svetozar Marković uspio da formira centar radikalnog socijalističkog djelovanja, koji je ubrzo stekao značajan uticaj i zbog toga postao predmet progona vlasti. Markovićeve novine "Javnost", "Rad", "Glas Javnosti" su jedne po jedne zatvarane, a na kraju je i sam Marković uhapšen i osuđen na osam mjeseci zatvora. Zatvor je konačno narušio Markovićevo zdravlje. Nadajući se promjeni klime, preselio se u Trst, ali se više nije oporavio i umro je 25. februara 1875. godine.

60. Zavjera iz 1903. g. – Dinastija Obrenović, koja je Srbijom bez prekida vladala od 1858. godine, početkom 20. vijeka počela je da gubi na popularnosti u srpskim rukovodećim krugovima. Rast nacionalističke buržoazije, težnje za osvajanjem, za širenjem teritorija i sticanjem novih poreskih obveznika, zahtijevao je energične akcije kralja i izvjestan izbor orijentacije na jednu ili drugu imperijalističku grupaciju, a posljednji od Obrenovića, Aleksandar, nije imao ove kvalitete. Među srpskim oficirima počelo je da se pojačava nezadovoljstvo, koje je konačno dobilo oblik vojne zavjere. U noći 10. juna 1903. godine zavjerenici su ušli u kraljevski dvor, ubili kralja Aleksandra i njegovu ženu Dragu, a njihove leševe izbacili kroz prozore palate. Skupština, koja se ubrzo okupila, izabrala je za kralja Petra Karađorđevića, sina kneza Aleksandra, koji je protjeran 1858. godine.
61. Aneksija Bosne i zauzimanje Tripolitanije. – Dvije turske provincije, Bosna i Hercegovina, Berlinskim ugovorom iz 1878. (vidi napomenu 20) predate su "radi okupacije i uprave" Austrougarskoj, ali uz očuvanje

sultanovog suvereniteta nad njima. Austrija je, nastojeći da ostvari svoj zamišljeni cilj – da dođe do obala Egejskog mora – tražila potpunu aneksiju ovih pokrajina, koje su ležale na putu za Solun. Svi njeni diplomatski pregovori sa “najzainteresovanijom silom”, Rusijom, od Berlinskog kongresa, pa i prije njega, sveli su se na ovo (vidi “Rajhštatski sporazum”, napomena 23). Rusija je, pak, sa svoje strane sanjala da preuzme “ključeve svog doma” – Konstantinopolj i moreuze – i tražeći podršku Austro-Ugarske, rado joj je izašla u susret. Neposredno prije čina aneksije, pitanje Bosne je sa svom određenošću postavljeno u tajnom memorandumu, koji je ministar vanjskih poslova Izvolksi predao 19. juna 1908. austrijskom ambasadoru. U ovoj noti, carska vlada je, u zamjenu za pristanak Austrije da ne spriječi otvaranje moreuza za rusku mornaricu (što je trebalo da bude prvi korak ka zauzimanju Bosfora i Dardanela), izjavila da je spremna da prizna vrhovna prava Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini. Na sastanku ruskog i austrijskog ministra vanjskih poslova u Buhlauu, 15 – 16. septembra 1908. godine, Izvolksi je potvrdio baronu Erentalu da “Rusija neće ratovati” zbog Bosne.

Pošto je tako pripremila teren i smatrala da je zbog unutrašnjih teškoća koje je Turska doživjela nakon revolucije (vidi napomenu 3), ovo najprikladniji trenutak, Austrija 5. oktobra 1908. carskim reskriptima upućenim ministrima vanjskih poslova i finansija, proglašava aneksiju Bosne i Hercegovine i istovremeno proglašava povlačenje njenih trupa iz Novopazarskog sandžaka (okrug koji je odvajao Srbiju od Crne Gore i imao veliki strateški značaj; u njemu je Austrija, prema Berlinskom ugovoru, imala pravo da zadrži vojsku). Ova posljednja izjava (o povlačenju trupa iz sandžaka), kao i proglašenje nezavisnosti Bugarske, koje se dogodilo istovremeno sa objavom aneksije i, nesumnjivo, pod uticajem Austrije (vidi napomenu 18), imala je dvostruku svrhu: Austrija je htjela, s jedne strane, da oslabi utisak koji je aneksija morala da ostavi na “Evropu”, a s druge strane, i da zastraši Tursku (stvaranjem nezavisne Bugarske) i “zašećeri gorku pilulu” aneksije (povlačenjem trupa iz sandžaka). Međutim, situacija je postala jako napeta zbog oštrog stava Srbije po ovom pitanju, kojoj je zbog aneksije Bosne i Hercegovine prijetila opasnost od potpunog ekonomskog porobljavanja od strane Austrije. S tim u vezi, i pod pritiskom vlastitih buržoaskih krugova, koji nisu bili upućeni u diplomatske tajne i vjerovali su da je Austrija prevarila Rusiju, carska vlada je pokušala da protestuje protiv aneksije pred “velikim silama” i zahtijeva sazivanje evropske konferencije. Ali ubrzo je postalo jasno da konferencija, ako se i održi, neće raspravljati o ovom pitanju u suštini, već će samo odobriti svršen čin, a da se i dalje ne može

računati na otvaranje moreuza, zahvaljujući protivljenju drugih sila, prvenstveno Engleske. Austrija je, međutim, objavila djelimičnu mobilizaciju i, prijeteci ratom, zahtijevala da se Srbija "umiri". Od presudne važnosti je bio njemački ultimatum 25. marta 1909. godine, koji je njemački ambasador u Sankt Peterburgu dostavio carskoj vladi i zahtijevao da Rusija prekine spor sa Austrijom i odmah i definitivno prizna aneksiju. Istog dana, ruska vlada je pristala da prizna aneksiju, primoravajući Srbiju da prekine sve sporove po ovom pitanju. Što se tiče Turske, iako je pokušala da protestuje bojkotom austrijske robe (vidi napomenu 16), na kraju se morala pomiriti sa svršenim činom i 26. februara 1909. potpisala je konvenciju sa Austrijom o priznavanju aneksije.

Odmah nakon aneksije Bosne počinju pripreme za dalju pljačku Turske od strane druge imperijalističke sile, Italije, koja je svoje kolonijalne aspiracije usmjerila na sjevernoafričke turske posjede Tripoli i Kirenaiku. Pošto je prvo ekonomski porobila ove regije, Italija je zatim počela da traži njihovu potpunu aneksiju. Osigurala je pristanak Francuske još 1901. godine, u zamjenu za priznavanje francuskih prava u Tunisu. Prećutni pristanak na aneksiju Tripolitanije od strane Italije bio je sadržan i u anglo-francuskom sporazumu iz 1904. godine, a zatim je pojačan na konferenciji u Alhesirasu 1906. Mladoturska revolucija i početak podjele Otomanskog carstva dali su Italiji priliku da počne da sprovodi svoje planove. Konačno dolazi do sporazuma s Rusijom (sporazum u Rakoniđiju 1909. godine), koja obećava "dobronamjernost prema talijanskim interesima u Tripoliju i Kirenaici", u zamjenu za isto obećanje Italije u odnosu na ruske interese u moreuzu, i počinje vojne pripreme. Dana 27. septembra 1911. g., navodeći kao izgovor loše postupanje turskih vlasti prema podanicima Italije i prepreke njenoj trgovini, italijanska vlada postavlja ultimatum Porti da pristane na okupaciju Tripolitanije od strane italijanskih trupa. Pošto je odbijena, Italija objavljuje rat 29. septembra. Uprkos očajničkoj odbrani Turaka i Arapa, koji su izvojevali niz pobjeda, brojčana nadmoć Italijana i, što je najvažnije, podrška flote predodredili su ishod rata. Dvanaestog marta 1912. godine, porazom Turaka kod Dvije Palmire zapravo je okončan rat u Africi. Kako bi natjerala Tursku da što prije potpiše mir, Italija preduzima niz vojnih akcija na moru: šalje flotu u Bejrut, blokira Dardanele i zauzima ostrva Rodos i Dodekaneze. Pod tim uslovima, Turci su morali da se predaju, pa čak i požure sa sklapanjem mira, s obzirom na prijetecu situaciju koja je tada nastala na Balkanu.

U Lozani je 15. oktobra potpisan tajni tursko-italijanski ugovor, prema kome je Turska, da bi sačuvala sultanov prestiž, trebalo da obezbijedi punu autonomiju Tripoliju i Kirenaici, nakon čega je italijanski kralj mogao objaviti aneksiju. Prema konačnom mirovnom sporazumu, potpisanom 18. oktobra, turske trupe su povučene iz Afrike, a trebalo je da Italijani vrate zauzeta ostrva (što, međutim, nisu učinili), dok je Italija preuzela tripolitanski dio javnog duga Otomanskog carstva.

62. Ažio (*agio*) ili laž – razlika u cijeni jedne kategorije novčanica pri zamjeni za drugu. Na primjer, ako su u Rusiji tokom imperijalističkog rata za zlatnu rublju davali 1 r. 50 kop. u papirnom novcu, rekli bi da zlatna rublja dolazi sa lažem od 50 kopejki, ili ima 50% laža. Veličina laža se može koristiti za procjenu cijene papirnog novca u odnosu na zlato.
63. “Zaječarska buna” – ustanak seljaka u rejonu grada Zaječara, u istočnoj Srbiji, protiv vlade Srbije. Ustanak je pripremala takozvana “radikalna” stranka, koja je formirana 1881. godine i koja se proglasila sljedbenicom Svetozara Markovića (vidi napomenu 59). Radikali, čiji je vođa tada bio N. Pašić, postavili su kao program zahtjeve: unutrašnje reforme, nezavisnu (od Austrije, pod čijim je uticajem Srbija tada bila) spoljnu politiku i ujedinjenje svih Srba. Izbori za Skupštinu (parlament) u jesen 1883. godine, uprkos svim naporima konzervativne vlade, dali su ogromnu većinu radikalima. Tada je kralj Milan raspustio Skupštinu i formiranje kabineta povjerio ekstremnom monarhističkom “slugi” (bivšem vodniku) Hristiću, koji je krenuo u represiju, hapsio najuglednije radikale i tražio da stanovništvo preda oružje. Ovaj posljednji zahtjev izazvao je izliv ogorčenja među seljaštvom koje je već bilo nezadovoljno vladavinom Milana. U okrugu Zaječara došlo je do oružanog ustanka. Milan je protiv pobunjenika pod komandom generala Nikolića izveo skoro polovinu cjelokupne srpske vojske. Poslije niza krvavih borbi, vladine trupe su protjerale pobunjenike iz gradova koje su zauzeli, Zaječara, Knjaževca i Aleksinca. Mnogi članovi Radikalne stranke su zarobljeni i pogubljeni. Čitav Beogradski odbor radikala je uhapšen, a vlast ga je izvela na sud pod optužbom za izdaju. Samo nekoliko njih, uključujući i Pašića, uspjelo je pobjeći u inostranstvo. Godine žestokog terora slijede nakon “Zaječarske bune”: posebnim kraljevskim dekretima uvedeno je opsadno stanje u pobunjenim oblastima, suspendovani su zakoni o slobodi štampe i okupljanja, osnovani specijalni sudovi itd.

64. Srpsko-bugarski rat 1885. g. – Pripajanje Istočne Rumelije Bugarskoj, proglašeno 18. septembra 1885. godine, izuzetno je zabrinulo Austriju, koja je u ovom jačanju ruskog poluvazala vidjela ozbiljnu prijetnju svojim interesima na Balkanu. Da bi spriječila dalje jačanje Bugarske kneževine, Austrija je protiv Bugarske podigla Srbiju, koja je tada bila u potpunoj ekonomskoj i političkoj zavisnosti od Austrije. Srpski kralj Milan je 14. novembra 1885. objavio rat Bugarskoj i sa svojim trupama zauzeo Vidinski okrug. Srpski vodeći krugovi polagali su najneumjerenije nade u rezultate rata: prvo su razmišljali o pripajanju Vidinskog okruga, zatim su otišli još dalje i tražili dio Makedonije, sanjali su čak i o pripajanju bugarske prijestonice Sofije, gdje su “ sahranjena dva srpska kralja.” Ali Srbi su vrlo brzo morali da se razočaraju: neočekivani napad srpskih trupa izazvao je veliko borbena nadahnuće u bugarskoj vojsci, i u trodnevnoj bici kod Slivnice Srbi su do nogu potučeni. Bugari su krenuli u ofanzivu i, gotovo bez otpora, upali u Srbiju i zauzeli Pirot. Bugarska je sebe mogla smatrati pobjednikom, ali je u to vrijeme Austrija stala iza Milana, koji je izjavio da “ako knez (Bugarske) nastavi da napreduje preko srpske teritorije, onda će austrougarska vojska krenuti u Srbiju, a samim tim i bugarske trupe se više neće suočavati sa srpskim trupama, već sa carsko-kraljevskom vojskom. Rusija nije podržala Bugarsku, jer se plašila oružanog sukoba sa Austrijom, pa se rat, koji je trajao samo dvije nedelje (od 14. do 28. novembra 1885. g.), završio po uslovima *status quo* (prethodno postojeće situacije). Mirovni ugovor potpisali su u Bukureštu 3. marta 1886. delegati iz Srbije Mijatović, iz Turske Abdulah Medžid-paša (kao “prvi delegat Bugarske”) i iz Bugarske Gešov (kao “drugi delegat, čiji je izbor odobrilo njegovo veličanstvo sultan”). Ugovor je sadržao samo jedan jedini član: “Uspostavljen je mir između Srpskog kraljevstva i Bugarske kneževine, računajući od dana potpisivanja ovog ugovora”.
65. Srpsko-austrijski dogovor. – U tekstu postoji štamparska greška: riječ je o tajnom ugovoru Srbije i Austrije, zaključenom 28. juna 1881. (a ne 1882.). O ovom ugovoru pogledajte niže, napomena 67.
66. Radko Dimitriev – general bugarske vojske. Završio Rusku generalštabnu akademiju. Istakao se u ratu sa Turcima 1912 – 1913.g., nakon čega je postavljen za bugarskog izaslanika u Rusiji. Izbijanjem imperijalističkog rata, Radko Dimitriev prelazi u rusku službu i biva postavljen za komandanta 8. armijskog korpusa. Zatim je sukcesivno komandovao 3. i 12. armijom. Po završetku rata povukao se u rezervni sastav i otišao na Kavkaz. Godine 1918. strijeljan je po optužnici Pjatigorske ČK.

67. Austro-srpski dogovor 1881. – Bez obzira na značajne uspjehe srpskog oružja u ratu 1877. godine, kada su Srbi zauzeli Niš, Pirost i stigli do Kosova polja, srpske akvizicije prema Sanstefanskom i Berlinskom ugovoru bile su beznačajne. Svi pokušaji Srba da anektiraju vojno zauzete južne krajeve osujećeni su odlučnim suprotstavljanjem carske Rusije, koja je kao svoj glavni zadatak postavila garanciju najširih mogućih granica Bugarske – buduće, kako su tada sanjale ruske diplomate, “Transdunavske provincije”. Ruska vlada je namjeravala da Bugarskoj dodijeli čak i područja kao što je, na primjer, Stara Srbija, koja je dugo bila predmet srpskih zahtjeva. Prirodno, nova srpska buržoazija, da bi ispunila svoje osvajačke težnje, počela je da traži podršku ne od Rusije, već od “prvobitnog neprijatelja”, Austrougarske, kojoj je guranje Srba prema Makedoniji bilo veoma korisno – i u smislu odvratanja Srbije od Bosne i Hercegovine, i u smislu stvaranja uporišta protiv Bugarske, koja se pretvarala u ruskog vazala.

Iz tih razloga, odmah nakon rata 1877 – 1878., došlo je do zbližavanja između Srbije i Austrije, koje je okončano zaključenjem austro-srpskog saveznog ugovora 28. juna 1881. g., koji je za Srbiju potpisao Mijatović, a za Austrougarsku Herbert Ratkaj.

Ovim sporazumom obje vlade su se obavezale da će “voditi uzajamno prijateljsku politiku“ (član 1.) i neće dozvoliti intrige protiv druge strane na svojim teritorijama, a Srbija je, štaviše, prihvatila tu obavezu u odnosu na Bosnu, Hercegovinu i Novopazarski sandžak (član 8). Austrougarska je obećala da će, u slučaju proglašenja Srbije za kraljevinu, priznati ovu činjenicu i podsticati druge sile da je priznaju (čl. 3), kao i uopšteno “da će pomoći u održavanju interesa Srbije pred drugim evropskim vladama”, zbog čega je Srbija izjavila da neće “bez prethodnog dogovora sa Austro-Ugarskom... ni raspravljati ili sklapati političke sporazume sa bilo kojom drugom vladom, niti puštati na svoju teritoriju “bilo kakvu oružanu stranu silu, regularnu ili neregularnu, čak i u obliku dobrovoljaca“ (čl. 4. odnosi se na Rusiju, koja je 1876. poslala u Srbiju odred dobrovoljaca pod komandom Černjajeva). U slučaju rata sa trećom državom, obje strane su se obavezale da će poštovati dobronamjernu neutralnost jedna prema drugoj (član 5) i zaključiti konvenciju o uzajamnoj saradnji (član 6). Član 7, najvažniji za Srbe, predviđao je pristanak Austrougarske na moguće teritorijalno uvećanje Srbije na jugu (isključujući Novopazarski sandžak) i obavezu Austrije da, u ovom slučaju, učini “napore da se druge države prijateljski pozicioniraju prema Srbiji”. Ostali članovi odnosili su se na trajanje ugovora, određeno na 10 godina (čl. 8.), i obavezu čuvanja tajne ugovora (čl. 9.).

Devetog februara 1889. ovaj ugovor je produžen za još 6 godina, ali je tadašnje pregrupisanje u redovima imperijalističkih sila gurnulo Srbe na put nove orijentacije – protiv Austro-Ugarske. Krajem 19. vijeka u Srbiji se uspostavlja snažan uticaj carske Rusije.

05 Po julijanskom kalendaru, odnosno 28. juna po gregorijanskom kalendaru. (Prim. prev.)

68. Proces Ferera. – Fransisko Ferer – istaknuti liberalni aktivista iz Španije. Po zanimanju učitelj i ljekar; Osnivač časopisa “Nova škola“ u Barseloni. U julu 1909., u vrijeme ustanka u Barseloni, Ferer je uhapšen i optužen za borbu protiv religije i aktivno učešće u ustanku, i izveden je pred vojni sud. Suđenje Fereru odvijalo se uz potpuno kršenje najelementarnijih pravila pravnog postupka. Uprkos potpunom nedostatku dokaza o činjenici Fererovog učešća u ustanku u Barseloni, sud ga je proglasio krivim i osudio na smrt. Trinaestog oktobra 1909. Ferer je strijeljan. Pogubljenje Ferera izazvalo je eksploziju ogorčenja u svim socijalističkim i lijevo-liberalnim krugovima u Evropi. Svuda su održani masovni skupovi na kojima su donesene rezolucije protesta protiv zločina španske vlade. I u samoj Španiji podigao se talas protesta protiv obračuna sa Fererom. U Barseloni je ponovo počeo masovni ustanak; ubijen je tužilac koji je podigao optužnicu protiv Ferera. Kao rezultat pojačane kampanje, kabinet ministara, koji su činili otvoreni reakcionari, podnio je ostavku i zamijenjen je liberalnom vladom.
69. Isa Boljetinac – istaknuti vođa Albanaca (“Arnauta“). Predvodio je ustanak protiv Turaka 1909. g.
70. Kosovo polje – ravnica u Staroj Srbiji, na kojoj se odigrala istorijska bitka Srba sa Turcima 15. juna⁰⁵ 1389. godine. Ta bitka, u kojoj su poginuli i sultan Murat i srpski knez Lazar, završena je porazom Srba i označila je gubitak srpske samostalnosti.
Gračanica – manastir na Kosovu polju, podignut na mjestu gdje je sahranjen u bici iz 1389. pali srpski knez Lazar.
71. Brjančaninov, Aleksandar Nikolajevič – ruski publicista, rođen 1874. godine. Bio je oficir Gardijske konjičke artiljerijske brigade i (vrlo kratko) ataše u ruskoj ambasadi u Parizu. 1897. napustio je državnu službu, izabran je u Pskovsku zemaljsku upravu i počeo da se bavi novinarstvom. Godine 1912. pridružio se takozvanoj “grupi progresivnih javnih ličnosti”, organizovanoj neposredno nakon početka Balkanskog rata na inicijativu M. M. Kovaljevskog i P. A. Lavrova, a jedan od njenih zadataka bio je da raspravlja o pitanjima vezanim za rat na Balkanu. Sam

Brjančaninov je svoje političke stavove formulisao na sljedeći način: “Veličina Rusije neraskidivo je povezana sa hegemonijom Rusije među Slovenima.” Od 1913. do 1916. Brjančaninov je izdavao u Sankt Peterburgu nedjeljnik “Slovensko zvono” posvećen “slovenskim interesima”.

72. Bertold, Leopold (rođen 1863.) – austrijski političar. Godine 1906. imenovan je za ambasadora u Rusiji, a 1912. godine, nakon Erentalove smrti, postao je ministar vanjskih poslova Austro-Ugarske. Na ovoj poziciji doprinio je obnavljanju trojnog saveza (Austrija, Njemačka, Italija). Hiljadu devetsto četrnaeste, nakon atentata na nadvojvodu Franca Ferdinanda u Sarajevu, posebno je energično insistirao na primjeni najekstremnijih represivnih mjera protiv Srbije. Nakon objave svjetskog rata, Bertold je na sve moguće načine pokušavao da privuče Italiju i Rumuniju na stranu Njemačke i Austrije. Godine 1915. Bertold se penzionisao. Revolucija 1918. u Austriji primorala ga je da emigrira u Švajcarsku.
73. Masarik, Tomaš (rođen 1850.g.) – češki političar; predsjednik Čehoslovačke Republike. Od 1882. do početka svjetskog rata, Masarik je bio profesor na Univerzitetu u Pragu i objavljivao književno-kritički časopis *Atheneum*. Godine 1891. izabran je u austrijski Rajhsrat, ali je dvije godine kasnije podnio ostavku. Masarik je 1900. godine došao na čelo češke narodne stranke koja je sebi postavila za cilj postizanje sporazuma sa Nijemcima. Na početku svjetskog rata, Masarik staje na stranu Antante. Organizovao je Čehoslovačko nacionalno vijeće u Parizu da zaštiti interese čehoslovačkih građana. Godine 1918., poslije formiranja nezavisne Čehoslovačke Republike, Masarik je postao njen predsjednik. Nepomirljivi neprijatelj sovjetske vlasti, Masarik je 1918. politički predvodio ustanak čehoslovačkih bataljona na Volgi, koji su se, ujedinjeni s Kolčakovom vojskom, suprotstavili Sovjetskoj Rusiji.
74. Esturnel de-Konstan, Pol (rođen 1852. g.) – francuski političar i publicista. Devedesetih je bio otpravnik poslova u Londonu, a od 1895. poslanik u francuskom parlamentu. Bio je predstavnik Francuske na Haškoj “mirovnoj konferenciji” 1907. godine.
75. Nemirovič-Dančenko, Vasilij Ivanovič – pisac, autor niza putopisa. Bio je dopisnik sa ratišta 1877 – 1878. g. Slična prepiska, koja je imala veliki uspjeh kod čitalaca, poslata je iz Mandžurije tokom rusko-japanskog

rata. Tokom Prvog balkanskog rata bio je dopisnik bečkog lista *Reichspost*, a takođe je slao prepisku u “Rusku riječ” i druge novine. U Drugom balkanskom ratu zauzeo je oštar antisrpski stav i u svojim člancima branio Bugarsku, pokušavajući da na svoju stranu pridobije rusko javno mnjenje.

Od glavnih djela Nemirovič-Dančenka, najpoznatija su: “Oluja”, “Monah”, “Porodica junaka”, “Stočna hrana” itd.

76. Zajedničku objavu balkanskih država (ili bolje rečeno 3 države, jer je Crna Gora u to vrijeme već prekinula diplomatske odnose sa Turskom i pokrenula neprijateljstva protiv nje) uručili su Porti predstavnici Bugarske, Srbije i Grčke 13. oktobra 1912. godine. Budući da je ona, u suštini, predstavljala ultimatum, nota je ukazivala da su balkanske države odlučile, uprkos poruci Austrije i Rusije da će Evropa preuzeti na sebe rješavanje balkanskog pitanja, da se direktno obrate sultanu i pozovu ga da odmah sprovede reforme predviđene čl. 23. Berlinskog ugovora (vidi napomenu 55). Uz notu je priložena sljedeća “tabela objašnjenja” zahtjeva balkanskih država:

1. Potvrda etničke autonomije naroda u carstvu, sa svim što iz toga proizlazi.
 2. Proporcionalna zastupljenost svake nacionalnosti u turskom parlamentu.
 3. Prijem hrišćana na sve javne položaje, u područjima naseljenim hrišćanima.
 4. Priznavanje svih škola hrišćanskih zajednica na ravnopravnoj osnovi sa turskim školama.
 5. Obaveza visoke Porte da ne pokušava da promijeni etnički karakter područja u Turskoj carevini tako što će ih naseljavati muslimanima.
 6. Poziv lokalnim hrišćanima da služe vojni rok u hrišćanskim kadrovima. Do formiranja takvog kadra poziv treba odgoditi.
 7. Reorganizacija žandarmerije u vilajetima Evropske Turske pod stvarnom komandom belgijskih i švajcarskih organizatora.
 8. Imenovanje u vilajetima naseljenim hrišćanima, švajcarskih ili belgijskih valija, čiji izbor moraju odobriti velike sile, i za čiju pomoć se moraju osnovati okružna vijeća izabrana iz izbornih okruga.
 9. Uspostavljanje vrhovnog vijeća pod velikim vezirom, sastavljenog od jednakog broja hrišćana i muslimana, koje će morati da nadzire sprovođenje stvarnih reformi. Poslanici velikih sila i ministri četiri balkanske države preuzeće na sebe misiju da prate rad ovog savjeta.
- U odgovor na ovu notu Porta je objavila povlačenje svojih izaslanika.

77. Rat 1859. g. – poslužio je kao polazna tačka za potpuno ujedinjenje Italije, nakon što je ona od Bečkog kongresa (1815.) podijeljena na nekoliko malih nezavisnih država i izgubila Lombardiju i Veneciju, koje je zauzela Austrija. Pripreme za oslobođenje Italije vodile su dvije frakcije, različite po karakteru i težnjama: s jedne strane, republikanski revolucionari, predvođeni vođom Crvenih košulja Garibaldijem, a s druge, vlada kraljevstva Sardinije, na čijem je čelu bila najistaknutija politička ličnost tog vremena, Kavur. Ovaj drugi, imenovan za premijera Sardinije 1852. godine, vodio je energičnu kampanju u korist rata s Austrijom, izdvajanja italijanskih provincija iz Austrije i ujedinjenja cijele Italije pod vlašću kuće Savoja. Već 1855. godine Kavur je uvukao Sardiniju u Krimski rat, koji nije bio od interesa za Italiju, s jedinom svrhom da pridobije saveznike u liku Engleske i Francuske. Francusko-sardinijski savez osiguran je Kavurovim sastankom s Napoleonom u Plombijeru (ljetno 1858.): Francuska se obavezala da će podržati Sardiniju u ratu protiv Austrije, a Sardinija je zauzvrat obećala da će Francuskoj ustupiti Savoju i Nicu. Shvativši da Sardinija ne može bez pomoći italijanskih revolucionara, Kavur se istovremeno dogovorio o zajedničkim akcijama s Garibaldijem, skrivajući, međutim, tu činjenicu od Napoleona, kao što je sakrio Plombijerski sporazum od Garibaldija.

U proljeće 1859. odnosi između Sardinije i Austrije dostigli su vrhunac napetosti, a 29. aprila, nakon što je Kavur odbio austrijski ultimatum o razoružanju, počela su neprijateljstva. Sardiniji su se odmah pridružili Francuska i Garibaldi, a saveznici su izvojevali niz sjajnih pobjeda nad Austrijancima, od kojih je bitka kod Solferina (jun 1859.) odlučila sudbinu cijelog pohoda. Ipak, zahvaljujući neodlučnoj Napoleonovoj politici, 11. jula 1859. u Viljafranci je potpisan preliminarni mir po kojem je Austrija ustupila Lombardiju, ali je zadržala Veneciju i insistirala da se vojvodama od Toskane i Modene vrati njihov “zakonski posjed”, koji su izgubili pri prvim neuspjesima Austrijanaca, kao i očuvanje papske vlasti u Rimu. Mir u Viljafranci izazvao je opšte ogorčenje u Italiji. Kavur je podnio ostavku. Garibaldi je odlučio da preseli svoje trupe u Rim kako bi ga pripojio Sardinijskom kraljevstvu, ali je pod pritiskom kralja Viktora-Emanuela morao da odustane od svog plana. Samo godinu dana kasnije (1860.) Napoleon je izrazio pristanak da se Sardinijskom kraljevstvu priključe Parma i Modena, preuzimajući zauzvrat Nicu i Savoju. Kavur se vratio na vlast, a Garibaldi je takođe krenuo u akciju. Do proljeća 1861. godine, kao rezultat Garibaldijevih ekspedicija na Siciliju i Napulj, cijela Italija, s izuzetkom Venecije i

Papske države, bila je ujedinjena pod žezlom Viktora-Emanuela. Godine 1866. Italija je ušla u austro-pruski rat na strani Pruske, i dobila Veneciju prema Bečkom ugovoru (3. oktobra 1866. g.). Konačno, nakon francusko-pruskog rata, Italija je uspjela da postigne povlačenje francuskih trupa iz Papske države (koje su tamo bile 21 godinu), a 20. septembra 1871. italijanska nacionalna vojska je ušla u Rim, čime je završeno ujedinjenje Italije.

78. Italo-turski rat 1911 – 1912.g. – rat za zauzimanje Tripolitanijske; vidjeti napomenu 61.

79. Sanstefanska Bugarska. – Ovaj naziv se odnosi na neuspjeli pokušaj Rusije da 1878. godine stvori “Veliku Bugarsku”, Bugarsku “od mora do mora”. Trećeg marta 1878. godine, kao rezultat pobjeda ruske vojske, koja je stajala na samim vratima Carigrada, sklopljen je mirovni ugovor u San Stefanu (predgrađe Carigrada), koji su potpisali Ignjatijev i Nelidov sa ruske strane, a sa turske strane Savfet i Sadulah. Članovi ugovora koji se odnose na Bugarsku utvrdili su autonomiju ove kneževine, koja je trebalo da obuhvati teritorije uže Bugarske, Istočne Rumelije i većeg dijela Makedonije, dok je Bugarska dobila pristup i Crnom i Egejskom moru (član 6); da izabere kneza i sastavi ustav za Bugarsku povjerenje je “skupštini uglednih ljudi” pod nadzorom ruskog komesara, koji je takođe dvije godine trebalo da posmatra “primjenu novog oblika vladavine” (čl. 7); trebalo je da osmanlijske trupe budu povučene iz Bugarske, a ona je bila pod dvogodišnjom okupacijom Rusije (član 8); Bugarska je morala da plaća Turskoj godišnji danak, čiji je iznos trebalo da bude utvrđen sporazumom između Rusije, Porte i drugih vlada (član 9).

“Sanstefanskoj Bugarskoj” nije bilo suđeno da opstane. Protesti “velikih sila” doveli su do revizije ovog ugovora na Berlinskom kongresu (vidi napomene 20 – 21) i do smanjenja “Velike Bugarske” za skoro tri puta.

80. Sazonov, S. D. – Ministar inostranih poslova carske Rusije. Diplomatsku karijeru započeo je kao sekretar ambasade u Londonu, a zatim je bio izaslanik kod pape. Stolipin ga je 1909. imenovao za zamjenika ministra vanjskih poslova, a 1910. i za ministra. Na ovoj poziciji se trudio da vodi politiku zbližavanja sa Engleskom. Godine 1916. podnio je ostavku i imenovan je za sadašnjeg člana Državnog vijeća. Dvanaestog januara 1917. Sazonov je imenovan za carskog ambasadora u Londonu.

Februarska revolucija ga je spriječila da preuzme ovu funkciju. Poslije oktobra, Sazonov je postao aktivna figura u bjelogardejskoj kontrarevoluciji. Godine 1919. uključen je u vladu generala Denikina, a potom je imenovan za ministra vanjskih poslova Kolčakove vlade.

81. Čirikov, E. N. – u svoje vrijeme poznati ruski pisac. U vrijeme balkanskog rata bio je dopisnik “Kijevske misli” i drugih ruskih novina.

82. Čarikov – zamjenik ministra vanjskih poslova carske Rusije. Dvadeset petog maja 1909. imenovan je za ambasadora u Turskoj. Nakon toga je opozvan i poslat u senat. Po Viteovim riječima, Čarikov je bio “čovjek u svakom pogledu – ispod osrednjosti”.

Hartvig, N. G. – istaknuti carski diplomata. Godine 1905. bio je konzul u Persiji. U vrijeme persijske revolucije 1907. godine, Hartvig je poslao notu persijskom Medžlisu, u kojoj je napomenuo da Rusija uopšte nije nastojala da rasturi revolucionarni Medžlis u Persiji, dok je uvođenje ruskih trupa na teritoriju Persije objašnjeno samo potrebom za zaštitom ruskih podanika u Persiji.

Od 1909. Hartvig je bio ambasador u Srbiji.

O Izvolskom – vidjeti napomenu 27.

83. Danev, Stojan (rođen 1858. g.) – član progresivne liberalne (cankovističke) stranke (vidi napomenu 48). Prvi put je ušao u vladu u martu 1901. godine, i dobio u kabinetu Karavelova (vidi napomenu 51) resor ministra inostranih poslova. U januaru 1902. Danev je preuzeo dužnost premijera, i postavio održavanje bliskih veza sa Rusijom i “umirivanje” Makedonije za glavne ciljeve svog političkog programa. Poslije ustanka u Makedoniji 1902. godine, Danev je pod pritiskom “Evrope” preduzeo ozbiljne mjere da spriječi makedonske revolucionarne organizacije da skupe snagu i pripreme novi ustanak: ogranci makedonske “spoljne organizacije” su zatvoreni, a njene najistaknutije ličnosti (Mihajlovski, Končev i drugi) su uhapšene. Ali kao rezultat masovnog ustanka u Makedoniji u ljeto 1903. (vidi napomenu 86), Danev je bio primoran da podnese ostavku i ustupi mjesto stambolistima. Danev dolazi drugi put na vlast u ljeto 1913. godine, nakon potpisivanja Londonskog mira sa Turskom. Danev je zauzeo beskompromisan stav prema Srbiji i situaciju doveo do Drugog balkanskog rata, ali je mjesec dana kasnije, zbog vojnih neuspjeha Bugarske, bio primoran da podnese ostavku.

84. Masakr u Štipu i Kočanima (Makedonija) – dogodio se u jesen 1912. godine i umnogome je doprinio zaoštavanju bugarsko-turskog neprijateljstva.
85. Venizelos, Elefterios – rođen 1864. godine na ostrvu Kritu, gdje se školovao i zatim bavio advokaturom. Pošto je izabran u grčki parlament, brzo je napredovao i postao šef liberalne stranke. Više puta je bio premijer. Aktivno je učestvovao u stvaranju Balkanskog saveza 1912. godine; doprinio uključivanju Grčke u balkanske ratove. Prema svojim političkim uvjerenjima, Venizelos je bio vatreni imperijalista anglo-francuske orijentacije. Od samog početka svjetskog rata poveo je energičnu kampanju za ulazak Grčke u rat na strani Antante, zbog čega je vodio žestoku borbu protiv kralja Konstantina, koji je bio pristalica Centralnih sila, i postigao njegovu abdikaciju. Konstantinov povratak na prijesto (1920. g.) primorao je Venizelosa da napusti Grčku. Nakon poraza grčke vojske od Turaka (1922. g.), ponovo se vratio političkom djelovanju: 1922 – 1923. predstavnik je Grčke na konferenciji u Lozani, početkom 1924. – premijer. Zatim ponovo napušta Grčku i do sada (ljetu 1926.) boravi u inostranstvu.
86. Masovni ustanak u Makedoniji 1903. godine izvela je takozvana “unutrašnja organizacija”, pod vođstvom narodnog bugarskog vođe Sarafova. Događaji su počeli eksplozijom otomanske banke u Solunu 29. aprila 1903. godine, a vrhunac su dostigli u avgustu, kada je cijela Makedonija bila zahvaćena pobunom. Bugarske “čete” (partizanski odredi) napale su turske trupe, u potpunosti zagospodarile selima i prisilile Turke da se sklone u gradove. Albanci su se pobunili. Uz prećutni pristanak Turaka, srpske “čete” su ušle u sjeverne sandžake (okruge) da se bore protiv Bugara, a grčke u južne. Ukupan broj onih koji su se borili dostigao je 30 hiljada. Generalni inspektor Makedonije Hilmi-paša, imenovan samo godinu dana ranije (8. XII 1902.) da “smiri” pokrajinu, nije bio aktivan. U Bugarskoj je, pod pritiskom javnog mnjenja, pao Danevljev kabinet (vidi napomenu 83), a na vlast su došli stambolisti (vidi napomenu 47), tražeći manje poslušnosti prema Rusiji i odlučnije djelovanje u korist Makedonaca. Nova Vlada se otvoreno bavila vojnim pripremama. U septembru je premijer, general Petrov, poslao Porti notu s nedvosmislenom prijetnjom ratom.
- Ovaj trenutak “sile” su smatrale najpogodnijim da se umiješaju u makedonske poslove. Austrija i Rusija potpisuju 2. oktobra reformski program u gradu Mircštegu, prema kome se u Makedoniju uvodi strana

žandarmerija, uspostavljaju se pozicije stranih savjetnika pod glavnim inspektorom, a Makedonija u cjelini prelazi pod administrativnu i finansijsku kontrolu "Evrope". Istovremeno se vrši pritisak na bugarsku vladu da prestane podržavati makedonske pobunjenike. Prepušten samome sebi, pokret pred zimu 1903-1904. zamire. Osmog aprila 1904. Bugarska potpisuje sporazum sa Portom kojim se predviđa amnestija za Makedonce koji su prebjegli u Bugarsku, demobilizacija vojski obje strane i obaveza bugarske vlade da spriječi formiranje pobunjeničkih komiteta i odreda u budućnosti.

87. Talinski sporazum. – Nakon propasti mandžurske avanture, carska vlada, pred kojom je bio zatvoren put ka Dalekom istoku, vratila se svojoj "tradicionalnoj" politici na Bliskom istoku, politici rasparčavanja Turske. Do tog vremena, Engleska je takođe radikalno promijenila svoju orijentaciju. Prethodno je, plašeći se ruske želje za moreuzima, u potpunosti podržavala princip "neprikosновенosti" Osmanskog carstva i postavljala stalne prepreke ruskoj politici. Sada je već, s jedne strane, bila uvjerena u slabost carske Rusije, a s druge strane, suočila se sa mnogo ozbiljnijim konkurentom na Bliskom istoku u liku Njemačke, koja je zbog svog interesa za uloženi kapital u Turskoj (uglavnom nakon izgradnje bagdadske željeznice), postala vatreni branilac principa "neprikosновенosti Osmanskog carstva". Stoga Velika Britanija pravi zaokret i, birajući manje od dva zla, dolazi do sporazuma sa Rusijom.

U maju 1908. u Talinu je održan sastanak ruskog cara Nikolaja II sa engleskim kraljem Edvardom VII, uz učešće ministara inostranih poslova. Na ovom sastanku su se Rusija i Velika Britanija dogovorile da uvedu reforme u Makedoniji, i da tamo imenuju hrišćanskog general-guvernera, koji bi zapravo bio podređen stranim silama, da uspostavi finansijsku kontrolu nad Turskom itd.

Talinski sporazum je bio jedan od ozbiljnih razloga za ubrzanje istupanja Mladoturaka, koji su u ovom anglo-ruskom dosluhu vidjeli ozbiljnu opasnost od stranog uplitanja.

Makedonski političari smatrali su Talinski sporazum moralnom pobjedom četničkog pokreta, ali je on u stvarnosti bio uzrokovan njemačkim akcijama na Bliskom istoku i strahom Engleske za svoje pozicije u Turskoj.

88. Sandanski – vođa bugarskih "četa" (partizanskih odreda) u Makedoniji. O Sandanskom vidjeti napomenu 15.

89. Černopejev – vođa bugarskih “četa“ (partizanskih odreda) u Makedoniji.

90. Abdul Hamidova kontrarevolucija i nova pobjeda komiteta. – U Carigradu se 19. aprila 1909. godine odigrao događaj koji su Mladoturci nazvali “hadisei-muelime“ (tužni događaj), a njihovi protivnici –“inkilabi šeri“ (puč u ime šerijata). Vojnici su se rano ujutro, pod uticajem propagande “softi“ (studenata teologije), nižeg sveštenstva i sultanovih agenata, pobunili protiv svojih oficira, ubili neke od njih i zauzeli trg ispred Aja Sofije, tražeći ostavku kabineta vlade, protjerivanje mladoturskih vođa i “obnavljanje šerijata”, koji su mladoturski “otpadnici od vjere“ navodno pogazili. Karakteristično je da su u isto vrijeme vojnici, očigledno uopšte ne shvatajući smisao onog što rade, uzvikivali imena hrišćanskih poslanika koja su im rečena, kao kandidata za ministre. Mladoturci su izbjegli bitku, a sultan je od vođa starog režima imenovao novi kabinet, amnestirajući “djecu otadžbine“ – pobunjene vojnike.

Značajnu podršku kontrarevolucionarnom puču pružila je stranka “ahrara“ (liberali), neprijateljski raspoložena prema Mladoturcima, koja je vodila pojačanu kampanju protiv odbora “Jedinstvo i napredak”, optužujući ga da je podredio vladu tajnoj diktaturi jakobinizma i pretorijanstva. U pripremi puča najaktivnije su učestvovali lideri “ahrara“ (Ismail-Kemal i urednik “Ikdama“ Ali-Kemal). Ali “ahrari“ se nisu usudili da otvoreno govore, s obzirom na ekstremno ogorčenje narodnih masa Turske protiv sultana i shvatajući da im očigledna podrška reakciji prijete potpunim gubitkom popularnosti.

Tako je kontrarevolucija ostala bez ikakve podrške u glavnom gradu. Provincije Male Azije takođe nisu podržavale sultana. Mladoturci su odmah podigli čitavu makedonsku vojsku, kojoj su se pridružili bugarske i grčke “čete”, odlučivši da se zajedno sa Mladoturcima bore za “hurijet“ (slobodu). Trijumf Abdul-Hamida trajao je samo dvije sedmice. Mladoturske trupe, pod komandom Mahmud Šefket-paše, 26. aprila nakon upornih uličnih borbi zauzele su Carigrad, a 27. aprila je turski parlament, koji je prešao u San Stefan, svrgnuo Abdul-Hamida i proglasio njegovog brata Rešada za sultana, dajući mu ime Mehmed V.

91. Pogledati prethodnu napomenu.

92. Garibaldi, Đuzepe (1807 – 1882.) – čuveni italijanski revolucionar. Ulazeći 1832. godine u tajno društvo “Mlada Italija“ koje je organizovao Macini, Garibaldi postaje istaknuti učesnik u svim revolucionarnim pokušajima ujedinjenja Italije. Godine 1848., kada je izbila revolucija u

Italiji, Garibaldi je postao vođa revolucionarnih bataljona koji su započeli borbu sa Austrijom za potpunu političku i nacionalnu nezavisnost Italije. Garibaldijeve pobjede učinile su njegovo ime jednim od najpopularnijih u Evropi. Poslije 1848. godine Garibaldi je nastavio da svojim oružjem podržava sve revolucionarne napade, ne samo u Italiji, već i u inostranstvu. Godine 1870 – 1871. Garibaldi učestvuje u francusko-pruskom ratu na strani Francuske i od tada postaje idol republikanskih krugova Francuske. Ime Garibaldi postalo je sinonim za revolucionarnu hrabrost i neustrašivost

Macini, Đuzepe (1805-1872.), italijanski revolucionar. Bio je jedan od organizatora saveza “Mlada Italija”, koja je sebi postavila za cilj stvaranje nezavisne italijanske republike. U revoluciji 1848. Macini je aktivno učestvovao, vodeći revolucionarne ustanke. Nakon propasti revolucije, učestvovao je u stvaranju “Evropskog centralnog komiteta”. Zajedno sa Garibaldijem, Macini je pokušao da izazove revolucionarni ustanak: u Milanu 1853. i u Đenovi 1857. godine.

93. Košut, Ludvig (Lajoš) – čuveni mađarski revolucionar. Zbog svojih revolucionarnih aktivnosti 1837. godine su ga uhapsile austrijske vlasti i osuđen je na četiri godine zatvora pod optužbom za izdaju. Izabran je u Sejm 1847. godine. Košut je u njemu predvodio radikalnu lijevu opoziciju. Vijest o revoluciji 1848. u Parizu podstaknula je Košuta na revolucionarnu akciju. Staje na čelo formirane nezavisne mađarske vlade i u julu 1848. nastavlja sa stvaranjem revolucionarne vojske od 200.000 pripadnika kako bi branio zemlju. Koalicija evropskih sila istupila je protiv revolucionarne Mađarske, i Košutova vojska je poražena. Košut je prvo pobjegao u Tursku, a odatle u Englesku. Austrijska vlada ga je u odsustvu osudila na smrt. Godine 1859. Košut je organizovao mađarski odred koji se borio pod Garibaldijevom zastavom.

Košut je do posljednjih dana svog života ostao vatreni revolucionar.

94. Jermensko-turski masakr 1894 – 1896. – “Jermensko pitanje“ u svom najnovijem obliku počinje od Sanstefanskog ugovora (1878.), prema kom je Rusija, tada sanjajući da sebi pripoji čitavu Jermeniju, iznudila od Turaka obavezu “da bez odlaganja izvrše poboljšanja i reforme izazvane lokalnim potrebama, u oblastima naseljenim Jermenima, i štite njihove sigurnosti od Kurda i Čerkeza“ (član 16). Podrazumijeva se da je sama Rusija trebalo da bude sila pozvana da nadgleda sprovođenje ove klauzule. Ova klauzula je izazvala veliku zabrinutost u Engleskoj, koja se, ne bez razloga, bojala da će njena implementacija dovesti do ruskog

protektorata nad Jermenijom. Kako bi se osigurala od takve mogućnosti, britanska vlada se proglasila direktno zainteresovanom za jermensko pitanje i 4. juna 1878. zaključila sporazum sa Turskom, čiji je prvi član glasio: "...ako bi Rusija ikada pokušala da zauzme drugi dio teritorija (osim naznačenog Batuma, Ardagana i Karsa – *Red.*) njegovog veličanstva sultana u Aziji... tada Engleska preuzima obavezu da se ujedini sa njegovim veličanstvom kako bi zaštitila ove teritorije silom oružja. Njegovo veličanstvo sultan sa svoje strane zauzvrat obećava Engleskoj da će sprovesti potrebne reforme, koje će kasnije propisati obje države, a koje se odnose na pravilno organizovanje uprave i zaštite hrišćanskih i drugih podanika visoke Porte koji žive na ovim teritorijama." Koristeći se okolnostima, Engleska je za sebe ugovorila realnu kompenzaciju: "a kako bi Engleskoj dao priliku da ima potrebna sredstva za ispunjavanje svojih obaveza, njegovo veličanstvo sultan pristaje, osim toga, da označi ostrvo Kipar za zonu engleske okupacije i uprave...". Na Berlinskom kongresu, član 16. Sanstefanskog ugovora prebačen je u član 61. Berlinskog ugovora, ali je dopunjen u smislu da se Turska obavezuje po pitanju reformi u Jermeniji, "da će u tu svrhu periodično izvještavati o preduzetim mjerama velike sile, koje će nadzirati njihovu primjenu".

Tako Engleska postaje sila koja je najzainteresovanija za sprovođenje reformi u Jermeniji, od koje želi da napravi pouzdan bedem protiv ruske ekspanzije. Nasuprot tome, ruska vlada, uvjeren da je u najmanju ruku preuranjeno razmišljati o aneksiji Jermenije, pretvorila se u odlučnog protivnika bilo kakvih reformi, pogotovo zato što bi svako poboljšanje položaja turskih Jermena neminovno izazvalo odgovarajuće zahtjeve njihovih zakavkaskih sunarodnika koji su živjeli pod, nimalo mekšim od sultanovog, carskim jarmom.

Ali intrige imperijalističkih sila nisu bile jedini razlog za krvave događaje koji su se odigrali u Turskoj 1894 – 1896. i koji su Abdul-Hamidu donijeli zasluženi nadimak "Crveni sultan". Položaj jermenskog stanovništva u Turskoj (sa izuzetkom, naravno, bogate jermenske buržoazije u Carigradu, koja je uživala značajne privilegije) bio je izuzetno težak. Jermeni iz istočnih vilajeta, uglavnom siromašni seljaci, stradali su trostruko: prvo, kao Jermeni, zbog izuzetnog nacionalnog neprijateljstva prema njima od strane Turaka (a posebno Kurda), koje se još više pojačalo nakon pokušaja evropskih intervencija. u unutrašnjim poslovima Turske zbog Jermena i nakon oživljavanja aktivnosti jermenskih revolucionarno-nacionalnih organizacija; drugo, kao seljaci koji su bili podvrgnuti nevjerovatno teškim rekvizicijama od paša, begova i njihovih agenata (u to vrijeme u Turskoj se koristio sistem

plaćanja poreza); i, konačno, treće, kao i općenito svi podanici sultana Abdul-Hamida, koji je uspostavio vladavinu neskrivene samovolje i nasilja.

Događaji su počeli u ljeto 1894. Sasunskim ustankom. Početkom avgusta 1894. stanovništvo jermenskih sela okruga Sasun (Bitliski vilajet) odbilo je da plati porez koji su od njih tražili Kurdi. Došlo je do oružanih sukoba. Redovne trupe stigle su u pomoć Kurdima i počelo je "gušenje ustanka". Od 12. avgusta do 4. septembra 1894. godine, čitav okrug Sasun je bio pod ognjem i mačem. Spaljeno je 30 sela; pobijeno je 7-8 hiljada ljudi, nekoliko desetina hiljada je ostalo bez krova nad glavom. A komandant trupa, bitliski valija (guverner) maršal Zeki-paša, dobio je orden "Imtijaza" kao nagradu od sultana.

Sasunski ustanak poslužio je kao signal za žestoku akciju s obje strane: sultanove vlade, uvjerene da je nemoguće da "sile", zbog iskazanih nesuglasica, preduzmu nešto značajnije od slanja memoranduma i tome sličnog (vidi napomenu 100), koja je odlučila da "zatvori jermensko pitanje likvidacijom Jermena", a sa druge strane, jermenskih organizacija ("ginčak" i druge, vidi napomenu 15), izazvanih vatrenim govorima britanskih državnika (Kimberli, Solsberi), koje su odlučile da pojačaju svoje aktivnosti.

Jermenski komiteti u Carigradu su 30. septembra 1895. godine, unaprijed upozorivši strane ambasadore, organizovali demonstracije kako bi "primorali strane sile da se pozabave jermenskim pitanjem i probudili duh krstaških ratova". Provokativni pucanj na turskog oficira izazvao je rastjerivanje demonstiranata i masakr nad Jermenima u Carigradu, koji je trajao od 30. septembra do 2. oktobra, a zatim je ponovljen 8. i 9. oktobra, pri čemu su mrtvi i povrijeđeni bili gotovo isključivo srednji i najsiromašniji dijelovi jermenskog stanovništva. U isto vrijeme, 8. oktobra, došlo je do sukoba Jermena i Turaka u Trabzonu, gdje je ubijeno 300-400 ljudi.

Do sljedećeg izbijanja premlaćivanja Jermena došlo je nakon objavljivanja sultanove "irade" od 20. oktobra 1895. godine, kojom je Jermenima dat niz garancija. Ova "irada" izazvala je odgovarajuću agitaciju reakcionarnih elemenata, koji su među muslimanima širili glasine o predstojećem pokolju Turaka od ruku Jermena, i talas pogroma nad Jermenima je zahvatio cijelu teritoriju turske Jermenije. U roku od nekoliko mjeseci, brojni gradovi i sela bukvalno su pretvoreni u ruševine: u Diyarbakiru je ubijeno 3.000; u Erzurumu – 4.000 – 5.000; ogromni pogromi su se desili u Mušu, Bitlisu, Harputu, Sivasu, Cezareji, Malatiji. Nešto kasnije od drugih, 15. – 25. juna 1896. godine, pogromima je

izložen i Vanski vilajet, gdje je pokolj predvodio maršal Said Eddn-paša, koji je specijalno za tu svrhu stigao iz Carigrada, i koji je kasnije dobio veliko odlikovanje od sultana – orden “Osmanije”.

Jermenske organizacije su bile nemoćne. Sve što su uspjele da urade je da održe prilično efektnu demonstraciju u Carigradu u vidu zauzimanja Otomanske banke: 26. avgusta 1896. dvadesetak Jermena naoružanih revolverima upalo je u banku, zadržalo preko stotinu zaposlenih i gospodarilo cijelom situacijom nekoliko sati. Ali ubrzo je banku opkolila vojska, a Jermeni su morali da se predaju, pozivajući se, ipak, na imunitet: pod zaštitom diplomatskog kora, ukrcani su u parobrod i poslati u Francusku.

“Slučaj otomanske banke“ doveo je do brutalne odmazde nad stanovništvom jermenske četvrti Has-kej. Dva dana (27 – 28. avgusta) gomila Turaka vršila je pogrom nad Jermenima u Has-keju, a broj žrtava na obje strane dostigao je 6.000.

Pokoljem u Has-keju završava se pogrom nad Jermenima 1894 – 1896. g.

95. Sasunski ustanak 1904. g. – još jedan ustanak Jermena u oblasti Sasun, predvođen slavnim vođom jermenskih pobunjenika Andranikom. Gušenje ustanka od strane turske vlade rezultiralo je brojnim žrtvama.
96. Adana – glavni grad Adanskog vilajeta na jugu Turske, u oblasti Kilikije. Ovdje živi veliki broj Jermena koji su se doselili iz turske Armenije sredinom 19. vijeka. Odnosi između Jermena i Turaka u Adani su cijelo vrijeme bili prilično mirni, a poredak nije poljuljan ni tokom jermensko-turskih pokolja 1894 – 1896. Ali do početka 1909. godine situacija se dramatično pogoršala. Sve vrste agitatora (na primjer, jermenski biskup Mušeg), djelujući pod direktnim ili indirektnim uticajem ruske vlade, počeli su da među Jermenima šire glasine o predstojećem masakru i savjetovali Jermenc da se unaprijed naoružaju. Istovremeno, turski reakcionari (na primjer, agenti komiteta “Muhamedanskog jedinstva”, kontrarevolucionarne organizacije nižeg klera) širili su među Turcima informacije o predstojećem navodnom oružanom ustanku Jermena i masakru nad muslimanima. Vlasti ništa nisu preduzimale. Kao rezultat toga, 14. – 17. aprila 1909. godine, tj. bukvalno dan nakon Abdul-Hamidovog kontrarevolucionarnog prevrata (vidi napomenu 3), u Adanskom vilajetu dogodio se krvavi jermensko-turski masakr u kome je, samo prema zvaničnim podacima, stradalo 17.000 Jermena i 850 muslimana, a mnoge porodice ostale bez krova nad glavom.

97. Kongres Mladoturaka u Solunu – održan je u jesen 1910. istovremeno sa zasjedanjem turskog parlamenta, koje je otvoreno 14. novembra, i zapravo nadgledao njegov rad. Sastanci kongresa odvijali su se u atmosferi stroge tajnosti i skoro nikakve informacije o njima nisu prodrle u štampu, izuzev zvaničnog dnevnog reda koji je sadržao sljedeća pitanja: 1) o narodnom obrazovanju; 2) o odnosu komiteti poslaničke frakcije “Jedinstvo i napredak”; 3) o nacionalnim manjinama. Pored toga, objavljen je i sastav Centralnog biroa Komiteta “Jedinstvo i napredak” (generalni sekretar Hadži-Adil-beg i šest članova: dr Nazim, Ejub-Sabri, Omer-Hadži, Zija, Sabri i Nejdžal-Šukri -beg).
98. “Liberalni savez” (na francuskom “Entente Liberale”), ili tačnije, stranka “Saglasnost i sloboda,” (“Itilaf ve Hurijet”) osnovana je poslije gušenja kontrarevolucionarnog prevrata 13-27. aprila 1909.g. i bio je, u suštini, samo novi naziv za “ahrare” (liberale) koji su se kompromitovali u vezi sa sultanom. *Itilafisti* su bili direktni nasljednici ideja princa Sabah-edina (vidi napomenu 17) sa njegovim sloganom “političke decentralizacije” i oslanjali su se uglavnom na birokratske feudalne krugove i krugove velike lučke jermensko-grčke buržoazije, koji su bili zainteresovani za strani kapital, kao i na one koji teže širokoj autonomiji nacionalnih manjina, iza kojih stoje imperijalističke sile. Osim toga, Itilaf je ukupno uzev ujedinio sve elemente koji su iz ovih ili onih razloga bili nezadovoljni komitetom “Jedinstvo i napredak”, uključujući i značajan broj onih koji su “uvrijeđeni” od strane komiteta ili ih je sultan osudio zbog primanja novčane “pomoći”, itd.
99. Čl. 61 Berlinskog ugovora: “Visoka Porta se obavezuje da će bez daljeg odlaganja sprovesti poboljšanja i reforme izazvane lokalnim potrebama u oblastima naseljenim Jermenima, i da obezbijedi njihovu sigurnost od Čerkeza i Kurda. Ona će periodično izvještavati o mjerama koje je poduzela u tu svrhu velike sile, koje će nadzirati njihovu primjenu”.
100. Memorandum 1895. g. – Iskoristivši događaje u Jermeniji (vidjeti napomenu 94) i želeći da Tursku stave pod svoju de fakto kontrolu, “velike sile” su preko svojih ambasadora u Carigradu iznijele pred Portu 11. maja 1895. “Memorandum o jermenskom pitanju”. “Ovaj memorandum, na osnovu čl. 61. Berlinskog ugovora (vidjeti napomenu 99), zahtijevale su sljedeće reforme: izbor valija (guvernera) koje treba da kontrolišu sile; porezi moraju biti precizno određeni; kadrovi žandarmerije moraju biti iz svih slojeva stanovništva; Kurdi moraju biti

ograničeni na određene predjele u svojim nomadskim logorima i njihovo kretanje sa mjesta na mjesto mora biti kontrolisano.

Ovaj memorandum su Turci odbili, ističući u noti od 3. juna 1895. godine da “svaka evropska kontrola zadire u suverenitet njegovog veličanstva sultana”, i sa svoje strane predložili kontraprojekat, koji, međutim, nisu prihvatile “velike sile”. Pregovori su formalno okončani objavljivanjem sultanove “irade” (dekreta) od 20. oktobra 1895. godine, kojom je najavljen niz značajnih garancija za Jermene. Ali zapravo “jermensko pitanje” time nije riješeno, i sve do jeseni 1896. jermensko-turski masakr u Turskoj nije prestao.

- 101.** “Ližinski” proces stranke Dašnakcutjun – Tokom reakcije koja je uslijedila nakon poraza revolucionarnog pokreta 1905. godine, jermenska stranka Dašnakcutjun (vidi napomenu 15), koja je izvela niz ustanaka i terorističkih akata na Kavkazu, takođe je bila podvrgnuta okrutnom progonu vlasti. Od sudskih procesa protiv ove stranke posebno je glasan bio “slučaj 159”, koji je 2 mjeseca (od januara do marta 1912. godine) vođen u posebnom prisustvu Senata. Ovaj slučaj je nazvan “proces Ližinskog” – po forenzičkom istražitelju Ližinu, koji je, pokušavajući da uplete što više ljudi u slučaj i prikupi što više materijala za optužnicu, počinio niz falsifikata i prevara tokom preliminarne istrage. Na suđenju su otkriveni Ližinovi “podvizi”, a od 149 optuženih (10 ljudi je pobjeglo), sud je bio primoran da oslobodi njih 94. Ostali su proglašeni krivima (neki za “pripadnost tajnom društvu” i izvođenje terorističkih činova, neki za skrivanje i neobavještavanje nadležnih) i osuđeni na različite kazne prinudnog rada, progonstva i zatvora.
- 102.** Moltke (1800 – 1891.) – pruski general, feldmaršal i načelnik pruskog generalštaba. Izvanredan strateg i organizator pruske vojske. Jedan od najistaknutijih predstavnika pruske vojske, pristalica ujedinjenja njemačkih država pod hegemonijom Pruske. Učestvovao je u pruskodanskom ratu 1864., u ratu sa Austrijom 1866. i u francusko-pruskom ratu 1870 – 1871. Mnogo je pisao o vojnim pitanjima.
- 103.** Mak-Maon (1808 – 1893.) – francuski maršal, kasnije predsjednik Francuske Republike. Godine 1855. Mak-Maon je, kao general, učestvovao u krimskoj kampanji, u jurišu na Malahov Kurgan. Učestvovao u italijanskom ratu; 1864. imenovan je za guvernera Alžira. Od početka francusko-pruskog rata 1870 – 1871. Mak-Maon je postavljen za komandanta 1. francuskog korpusa. Prvog septembra 1870. godine, u

bici kod Sedana, Mak-Maona su zajedno sa cijelom vojskom zarobili Nijemci. Po povratku u Francusku, Mak-Maon je postao šef reakcionarnih trupa koje su ugušile ustanak pariskih komunista u maju 1871. Godine 1873., zahvaljujući snažnoj podršci monarhista i klerika, Mak-Maon je izabran za predsjednika Francuske Republike. Težeći obnovi monarhije, Mak-Maon je bio duša svih antirepublikanskih intriga. Godine 1879., uslijed republikanske kampanje protiv njega, Mak-Maon je podnio ostavku.

104. Gurland, I. J. (rođen 1863.) – pisac konzervativnog usmjerenja. Od 1907. bio je urednik vladinog stolipinskog glasila “Rusija”. Imao je značajan uticaj na neke krugove u vlasti.
105. Na naš upit o ovom saopštenju, autor je mogao samo navesti da mu je ono dostavljeno iz arhive b. sektora policije. Autorstvo L. D. Trockog je izvan sumnje.
106. Struve, P. B. – jedan od najvažnijih predvodnika ruske buržoazije. Struveov razvoj najjasnije je odražavao faze u razvoju njegove političke ideologije. Početkom devedesetih godina Struve je aktivno učestvovao u ideološkoj borbi protiv populista, objavljujući 1894. senzacionalnu knjigu “Kritičke bilješke”, u kojoj je kritikovao populizam sa stanovišta marksizma. Godine 1893. Struve je i dalje bio na listi socijal-demokrata i sastavio je čuveni manifest Prvog kongresa RSDRP, u kome piše proročanske riječi da što je dalje na istoku, to buržoazija postaje podlija. Za godinu ili dvije, Struve je već postao kritičar marksizma i socijal-demokrata u svim oblastima. U političkoj ekonomiji kritikuje teoriju vrijednosti rada, u sociologiji i filozofiji – materijalističku dijalektiku (posebno revolucionarne “skokove”), u politici – stavove “Iskre”. Do 1905. Struve je bio vođa saveza “radikalnih” intelektualaca sa liberalnim zemljoposjednicima; izbijanje revolucije ga gura još više udesno. U godinama stolipinizma, Struve je, uz blisko učešće Bulgakova, Berđajeva i drugih mistika i odmetnika, uređivao i izdavao debeli mjesečnik “Ruska misao”, gdje je, razotkrivajući i pljujući revoluciju, dao ideološku osnovu za trećejunsku monarhiju i imperijalističke želje krupnog kapitala, zagovarao je savez “nauke i kapitala” i pljuvao na revolucionarnu prošlost ruske inteligencije. Revolucija iz 1917. pretvara Struvea u definitivnog kontrarevolucionara. Poslije oktobra, Struve je preuzeo mjesto ministra u Vrangellovoj vladi. Izdavao je u Pragu reakcionarno-mistični časopis pod starim imenom “Ruska misao”.

107. Stolipinova agrarna reforma. – Radi se o ukazu od 9. novembra 1906. godine, sprovedenom u djelo u skladu sa članom 87. Težište ukaza i svih vladinih mjera koje su uslijedile nakon njega, poznatih kao “stolipinska reforma”, leži u prvom članu, prema kojem “svaki domaćin ima pravo da u svakom trenutku zahtijeva da dio zajedničkog zemljišta koje mu pripada postane njegovo vlasništvo.”

Nastojanje seljaka da prošire svoje zemljište, koje se tako nasilno ispoljilo u otimanju zemljoposjedničke zemlje 1905. godine, postavilo je pred carsku vladu zadatak da tu seljačku želju za zemljom nekako zadovolji. Zadržavajući netaknuto zemljoposjedništvo, ovaj problem se mogao riješiti samo odvajanjem bogatijeg dijela seljaštva od cjeline, i ono je trebalo da dobije zajedničku zemlju kao svoju na račun siromašnog dijela zajednice. Na taj su se način nadali da će stvoriti kadar “jakih” seljaka-gazdi koji će, braneći svoju imovinu, ujedno štititi imovinu zemljoposjednika od grabljivačkih sklonosti ostatka seljaštva.

Stvaranje “jakog” seljaštva takođe je bilo u interesu industrijske buržoazije.

Seoska zemljoradnja, s obzirom na udaljenost obradivog zemljišta od mjesta stanovanja seljaka, međe i veliku rascjepkanost zemlje, ometala je razvoj kapitalizma na selu. Seljaštvo je bilo izloženo stalnim nestašicama i gladovanju, što je znatno smanjivalo njegovu kupovnu moć. Poznato je da kapitalistički razvoj širi domaće tržište. Seoska buržoazija u nastajanju traži sredstva za proizvodnju, a da ne spominjemo robu široke potrošnje. Seoski proletarijat, lišen zemlje, prinuđen je da na tržištu kupuje sva sredstva za potrošnju koja su mu potrebna. Istovremeno, on čini rezervoar iz kog fabrička industrija crpi potrebnu jeftinu radnu snagu.

Tako da je Stolipinova reforma bila pokušaj da se zadovolje interesi glavnih klasa autokratske Rusije, i lokalnog plemstva i industrijske buržoazije.

108. Radoslavov, Vasil (1854 – 1923.) – bugarski političar. Godine 1883., poslije usvajanja ustava, izabran je za poslanika u skupštini, gdje se približava stranci Karavelova (vidjeti napomenu 51). U njegovoj vladi (1884 – 1886. g.) dobija portfelj ministra pravde. U vrijeme regentstva Stambolova (1886 – 1887.) Radoslavov se ne slaže sa Karavelovim i zauzima mesto premijera i ministra unutrašnjih poslova, ali se, nakon Ferdinandovog stupanja na prijesto, ne slaže ni sa Stambolovim. Do pada Stambolova (1894. g.) Radoslavov nije bio na vlasti, bavio se advokaturom i organizovao sopstvenu “radoslavističku” stranku, čiji je

osobeni znak bila rusofobija. Godine 1894. bio je ministar pravde u Stoilovljevom kabinetu, ali je ubrzo dao ostavku i ponovo otišao u opoziciju. Ponovo formira vladu u ljeto 1913. nakon ostavke Daneva, koji je otišao zbog neuspjeha Bugara u Drugom balkanskom ratu. Zahvaljujući, uglavnom, naporima Radoslavova, Bugarska je uvučena u svjetski rat na strani Centralnih sila. Godine 1918., nakon poraza Bugarske, Radoslavov je dao ostavku.

109. Bukureštanski mir 1913. g. – Sporovi među balkanskim saveznicima zbog podjele Makedonije razvili su se u Drugi balkanski rat, koji je počeo napadom Bugara na srpsko-grčku vojsku u noći 29-30.juna 1913. godine. Bugari su pretrpili ubjedljiv poraz: morali su istovremeno da se bore protiv Srba, Grka, Crnogoraca, Rumunja i Turaka. U roku od 2-3 sedmice Bugarska je potpuno poražena, a već 31. jula počeli su mirovni pregovori u Bukureštu, gdje je 10. avgusta potpisan mirovni ugovor.

Prema Bukureštanskom miru, Bugarska je izgubila gotovo sve plodove svojih pobjeda nad Turcima. Najveći dio Makedonije pripao je Srbima i Grcima (čl. 3, 4, 5), a Rumunija je dobila najplodniji komad bugarske Dobrudže, dok se Bugarska obavezala da uništi postojeće tvrđave, i da ne gradi nove na bugarsko-rumunjskoj granici (član 2). Trebalo je da bugarska vojska bude prebačena na mirnodopske položaje odmah po potpisivanju ugovora (čl. 6), a tek nakon demobilizacije Bugara, protivnička strana je bila dužna da nastavi sa evakuacijom bugarske teritorije (čl. 7).

110. Rakovski, Hristijan Georgijević – rođen je 13.avgusta 1873. g. u Kotelu u Bugarskoj. Kao trinaestogodišnji dječak, H. G. Rakovski je bio vođa pobune učenika protiv učitelja u bugarskoj školi. Sa petnaest godina već je javno istupio kao socijalista, zbog čega je izbačen iz škole bez prava da uđe u bilo koju bugarsku obrazovnu ustanovu. Da bi nastavio školovanje, 1891. odlazi u Švajcarsku, gdje, našavši se među političkim emigrantima, postaje aktivan član međunarodnog kruga studenata socijalista i istovremeno objavljuje svoje članke u bugarskom časopisu "Socijal-demokrata".

U Švajcarskoj se drug Rakovski blisko upoznao sa Plehanovim, Rozom Luksemburg i Žilom Gedom. Godine 1893. učestvovao je kao bugarski socijal-demokrata na međunarodnom kongresu u Cirihi. Zatim nastavlja školovanje u Francuskoj, predstavlja bugarsku socijal-demokratsku stranku i njen je delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu u Londonu 1896. Godinu dana kasnije, drug Rakovski je

diplomirao na medicinskom fakultetu u Monpeljeu, a njegova disertacija "Uzroci zločina i degeneracije" doživjela je veliki uspjeh u naučnim krugovima i bila je citirana više puta u stručnim radovima. Ali medicinska praksa nije privlačila druga Rakovskog, i on se njom bavio samo pola godine, još u rumunjskoj vojsci tokom vojne službe.

Godine 1899. drug Rakovski je prvi put posjetio Sankt Peterburg, gdje je održao govor na jednoj od rasprava, nakon čega je morao da pobjegne u strahu od hapšenja. Godine 1900. ponovo dolazi u Sankt Peterburg, ali dvije sedmice kasnije je protjeran i odlazi u Francusku da učestvuje na međunarodnom socijalističkom kongresu u Parizu. U Francuskoj je pohađao univerzitetski kurs iz prava, održavajući kontakt sa bugarskim socijal-demokratama. i uspostavljajući veze sa srpskim.

Godine 1904. drug Rakovski je predstavljao obje stranke na Amsterdamskom međunarodnom socijalističkom kongresu, gdje je uspio da pobijedi oportunističku rezoluciju Adlera i Vanderveldea. Naredne godine drug Rakovski odlazi u Rumuniju, gdje osniva glasilo rumunjske socijalističke partije "Radnička Rumunija". Godine 1907. rumunjska vlada ga je protjerala kao socijalističkog agitatora i krivca za seljačke pobune koje su zahvatile zemlju. S obzirom na uporne zahtjeve radničkih i seljačkih masa u zemlji, pet godina kasnije (1912.) drugu Rakovskom je dozvoljen ulazak u Rumuniju. U vrijeme izgnanstva, drug Rakovski je predstavljao rumunjsku partiju na dva međunarodna kongresa, u Štutgartu i Kopenhagenu, kao i na konferenciji balkanskih socijalističkih partija u Beogradu 1911. Uoči Prvog balkanskog rata organizovao je konferenciju balkanskih socijalističkih partija u Carigradu u cilju izrade plana akcije protiv vojne opasnosti. Međutim, rat nije bilo moguće spriječiti, kao što nije bilo moguće spriječiti ni uključivanje Rumunije u Drugi balkanski rat. Od avgusta 1914. do avgusta 1916. drug Rakovski, zajedno sa rumunjskim socijal-demokratama morao je da vodi veliku borbu, braneći neutralnost zemlje protiv dvije vojne stranke – rusofilске i germanofilске. I čim je Rumunija ušla u rat, rumunjska vlada je strpala druga Rakovskog u zatvor, i vukla ga za sobom tokom povlačenja iz Bukurešta u Jaši. Rakovskog je 1. maja 1917. oslobodio ruski garnizon u Jašiju.

Od tada je drug Rakovski počeo aktivno učestvovati u ruskoj revoluciji. Privremena vlada ga je progonila i čak pokušala da ga uhapsi. Poslije Oktobarske revolucije poslat je kao izaslanik vlade RSFSR-a na jug Rusije, u Sevastopolj i Odesu. Nakon zauzimanja Ukrajine od strane Centralne Rade, drug Rakovski je postavljen na čelo sovjetske delegacije za pregovore sa Ukrajinskom Narodnom Republikom, a potom i sa

vladom Skoropadskog. Drug Rakovski je istovremeno zaključio primirje sa Nijemcima, a zatim je u septembru 1918. godine poslat na čelu hitne misije u Njemačku da nastavi pregovore sa njemačkom vladom o mirovnom sporazumu sa Ukrajinom. Iz Berlina su ga zajedno sa drugovima Jofeom i Buharinom njemačke vlasti protjerale i na putu uhapsile, ali ga je njemačka revolucija oslobodila.

Poslije oslobođenja Ukrajine i formiranja Ukrajinske SSR, izabran je za predsjedavajućeg Vijeća narodnih komesara Ukrajinske SSR, i na toj dužnosti ostao do imenovanja za zamjenika NKID i opunomoćenog predstavnika u Engleskoj, u jesen 1923. Godine 1925. imenovan je za opunomoćenika u Francuskoj.

H. G. Rakovski je izvanredan pisac. Od njegovih značajnijih književnih djela, objavljenih na više jezika, ističemo: "Uzroci zločina i degeneracije", "Rusija na istoku", "Eseji o modernoj Francuskoj", "Meternih i njegovo vrijeme", "Naše razlike", " Rusko-japanski rat" , "Socijalisti i rat" itd. Njegovi brojni članci o međunarodnoj politici, naučnom socijalizmu i istoriji objavljeni su u raznim časopisima (bugarskim, francuskim, ruskim, poljskim, njemačkim, rumunjskim itd.).

- 111.** Matjušenko, A. N. (1879 – 1907.) – vođa ustanka mornara na bojnom brodu "Knez Potemkin" juna 1905. Rođen je u selu Dergači, Harkovski okrug, u porodici obučara. Sa jedanaest godina završio je parohijsku školu. Potreba ga je natjerala da ode na posao u Harkov, gdje je radio kao podmazivač na željeznici. Ubrzo napušta ovaj posao i odlazi kao ložač na parobrod. Vrativši se s plovidbe, Matjušenko se upisao u školu za rudarske mašine i nakon diplomiranja dobio je zvanje intendanta rudarskih mašina; preuzeo je ovo mjesto na "Potemkinu". Trinaestog juna 1905. godine počeo je ustanak mornara na ratnom brodu "Knez Potemkin". Matjušenko od prvog dana postaje duša ustanka. Tokom jedanaestodnevnog putovanja "Potemkina", Matjušenko se ističe svojom odlučnošću i energijom. Do posljednjeg dana vodi kampanju među mornarima za nastavak borbe. Nakon što je "Potemkin" predat rumunjskim vlastima 24. juna 1905. godine, Matjušenko je godinu dana živio u Rumuniji, a zatim je otišao u Ameriku, gdje je radio u fabrici Singer. Poslije 8 mjeseci boravka u Americi, odlazi u Pariz, odakle je ubrzo zbog policijskog progona trebalo da pobjegne u Švajcarsku. U Ženevi uspostavlja opsežne kontakte sa ruskim političkim emigrantima, uglavnom sa anarhistima, i odlučuje da ode u Rusiju da nastavi svoj revolucionarni rad. U junu 1907, sa pasošem na ime Fedorčenko, stigao je u Nikolajev, gdje je ubrzo uhapšen u slučaju eksproprijacije na

parobrodu “Sofija”. Vlasti su ga identifikovale i poslat je pod jakom pratnjom u Sevastopolj. Dana 17. oktobra 1907. pomorski sud je osudio Matjušenka na smrt vješanjem. Presuda je izvršena 20. oktobra 1907. godine.

112. Seljački pokret 1907. godine u Rumuniji. – Nakon poraza ruske revolucije 1905. godine, reakcija se proširila i na susjednu Rumuniju. Eksploatacija koju su rumunjski bojari sprovodili nad svojim polukmetским seljacima dostigla je nečuvene razmjere. Ogromna većina seljaka bili su bezemljaši i trpili su veliku oskudicu (rumunjski seljak, na primjer, ne jede hljeb, već “mamaligu“ – kukuruznu kašu), dovedeni su u potpuni očaj zbog teških zahtjeva veleposjednika. Sredinom februara 1907. godine, kada su bojari, preko svojih zakupaca i činovnika, počeli tjerati seljake na rad, izbio je ustanak na sjeveru Moldavije. Ubrzo se proširio po Moldaviji i Vlaškoj, a u ovoj drugoj pokrajini poprimio je posebno oštre oblike. Pobunjenici su, naoružani kosama i sjekirama, a u rijetkim slučajevima i lovačkim puškama, uništavali imanja zemljoposjednika, a same zemljoposjednike ubijali, kao i njihove nadzornike i stražare itd. Ustanak nije stigao do gradova. Revolucionarni radnički pokret u Rumuniji još je bio u povoju, a bez vođstva proletarijata, seljački ustanak je bio osuđen na propast.

Odmazde protiv seljaka bile su brutalne. Uz pomoć vojske koju je predvodio general Averesku, poznat po svojoj žestini (sadašnji rumunjski premijer), zemljoposjednici su artiljerijskom vatrom uništili mnoga sela; hiljade seljaka je strijeljano, bačeno u Dunav ili dovedeno u gradove, gdje su umrli od gladi i tifusa. Ukupno, kao rezultat Avereskuovog pohoda, umrlo je više od 10 hiljada seljaka.

113. *L'Independance Roumaine* (“Rumunjska nezavisnost“) – dnevni list na francuskom jeziku, osnovan 1876. godine, glasilo rumunjske liberalne partije (vidi napomenu 114); za vrijeme boravka liberala na vlasti smatran je službenim listom ministarstva vanjskih poslova.
114. Bratijanu – Porodica Bratijanu odavno ima istaknutu ulogu u političkom životu Rumunije. Tri brata Bratijanu – Jonel, Vintila i Dinu – bili su vodeći aktivisti liberalne stranke. Jonel Bratijanu (rođen 1864. g.), šef liberalne stranke, više puta je dobijao mjesto premijera (posljednji put je dao ostavku 1926. g.), pri čemu je upravo zahvaljujući njegovim naporima Rumunija ušla u svjetski rat na strani sila Antante.

115. Karp, Petrahij (rođen 1837., umro 1919. g.) – istaknuti rumunjski političar, vođa konzervativne stranke. Učestvovao je u svrgavanju princa Kuze (1866. g.). Više puta je bio ministar prosvjete i vodio je politiku jačanja uticaja sveštenstva u školi. Od 1911. do 1912. godine Karp je bio na čelu konzervativne vlade. Na polju vanjske politike Karp je uvijek bio ekstremni rusofob. Za vrijeme imperijalističkog rata izdavao je germanofilske novine “Moldava”, u kojima je tvrdio da Rumunija ne treba da teži tome da otrgne Bukovinu i Transilvaniju od Austrije, već da oduzme Besarabiju od Rusa.

116. Deveti januar 1905. g. – dan strijeljanja peterburških radnika koji su išli kod cara sa peticijom da popravi njihov položaj. Devetog januara počinje revolucija 1905. godine.

Za više informacija o događajima i istorijskom značaju 9. januara, pogledajte knjigu L. Trockog “O 9. januaru”, izdanje GIZ, Moskva, 1925.

117. Zasulič, V. I. – poznata ruska revolucionarka. Prvi put je uhapšena 1869. godine u vezi sa slučajem Nečajev, ali je ubrzo puštena. Krajem ljeta 1875. radila je u Kijevu, gdje je učestvovala u “kružoku pobunjenika”, koji je sebi postavio za cilj da izazove neredu u Čigirinskom okrugu Kijevske gubernije. Godine 1877. Zasuličeva je pucala na gradonačelnika Sankt Peterburga Trepova, koji je naredio da se politički osuđenik Bogoljubov (Jemeljanov) podvrgne tjelesnom kažnjavanju zbog odbijanja da skine kapu prilikom susreta s njim. Porota, koja se sastojala od većine običnih građana, donijela je oslobađajuću presudu Zasuličevoj. Od tada je ime Vere Zasulič postalo jedno od najpopularnijih imena u Rusiji.

Poslije raskola u “Zemlji i slobodi” Zasuličeva se približava “Crnoj preraspodjeli”. Kasnije aktivno učestvuje u stvaranju prve marksističke organizacije – grupe “Oslobođenje rada” – i postaje član uredništva lista “Iskra”. Poslije rascijepa RSDRP na Drugom kongresu, Zasuličeva se pridružila menjševicima. Za vrijeme svjetskog rata zauzela je socijalno-patriotsku poziciju. Umrula je maja 1919. u Sankt Peterburgu.

O Plehanovu vidjeti napomenu 45.

118. Gurovič, M. I. – poznati provokator. Po zanimanju pomoćnik farmaceuta; imao apoteku u Lugansku. Krajem osamdesetih godina bio je prognan u Sibir zbog učešća u revolucionarnom pokretu. Po povratku iz izgnanstva uključio se u odjeljenje bezbjednosti Sankt Peterburga kao tajni agent. Gurovič je uspio uspostaviti opsežne veze sa socijal-demokratama iz

Sankt Peterburga. S provokativnim ciljevima postaje izdavač prvog legalnog socijal-demokratskog časopisa "Početak". Godine 1902. Gurovič je razotkriven. Godinu dana kasnije imenovan je za šefa galicijskih i rumunjskih agenata. Ubrzo se vratio u Sankt Peterburg i tamo je počeo da igra istaknutu ulogu u policijskoj službi i odjeljenju bezbjednosti, vršeći, zajedno sa Račkovskim, praćenje revolucionarnih organizacija u Sankt Peterburgu. Za sprečavanje pokušaja atentata na Buligina i Trepova, koji su pripremali eseri (socijal-revolucionari), Gurovič je postavljen za šefa kancelarije za političke istrage na Kavkazu. Na tom položaju ostao je do 1906. godine, kada je zbog neslaganja sa pretpostavljenima morao da podnese ostavku.

119. Kovalik, S. F. (rođen 1846. g.) – istaknuti revolucionar-narodnjak. Godine 1870. položio je ispit za zvanje doktora matematičkih nauka na Kijevskom univerzitetu. Godine 1872. izabran je za mirovnog sudiju u Mglinskom okrugu Černigovske gubernije i vodio kongres mirovnih sudija ovog okruga. Međutim, ubrzo je odustao od pokušaja da radi u pravnom sektoru i potpuno se posvetio revolucionarnom radu. Godine 1873. nakratko odlazi u inostranstvo i, vrativši se odatle, energično počinje da organizuje revolucionarne kružoke u nizu gradova. U maju 1874, zajedno sa grupom revolucionara, počeo je da radi na Volgi, vodeći revolucionarnu propagandu u svim većim gradovima duž Volge. U julu 1874. Kovalik je uhapšen i uključen u proces "sto devedeset trojici" (vidi napomenu 120.). Na suđenju je Kovalik, zajedno sa Miškinom, Vojnaraliskim i Rogačevom, prepoznat kao glavni optuženi i osuđen na 10 godina teškog rada.

Kovalik je 1924. godine u Moskvi učestvovao u radu kongresa društva bivših političkih zatvorenika. Umro je 1926. godine.

Bogoljubov (Jemeljanov), A.P. (rođen 1852.) – istaknuti revolucionarni populist. Sedamdesetih godina je radio na jugu Rusije, organizujući revolucionarne kružoke među studentskom omladinom. Pod optužbom da je učestvovao u demonstracijama na Kazanjskom trgu u Sankt Peterburgu u decembru 1876. godine, uhapšen je i osuđen na 15 godina teškog rada. Trinaestog juna 1877. izvršena je inspekcija u zatvorskoj zgradi, gdje se u to vrijeme nalazio Bogoljubov; Trepov, tadašnji gradonačelnik Sankt Peterburga, naredio je da se Bogoljubov išiba jer je odbio da skine kapu pred njim. Ovo nasilje je izazvalo izliv ogorčenja među revolucionarima, a u januaru 1878. Vera Zasulič je ispallila svoj čuveni hitac u Trepova.

Bogoljubov je odveden u centralni zatvor u Harkovu, gdje je 1880. godine poludio i ubrzo umro.

Govoruha-Otrok, J. N. (1854 – 1896.). – Godine 1874. aktivno je radio u harkovskom revolucionarnom kružoku i učestvovao u “izlasku u narod”. Pošto je uhapšen, proveo je nekoliko godina u zatvoru, a 1878. je tužen u procesu “193”. Osuđen na nekoliko godina zatvora, pušten je 1882. Od tada se već udaljio od revolucionarne aktivnosti i odlučno evoluirao udesno. Od 1889. stalno surađuje u reakcionarnim “Moskovskim vedomostima”, gdje vodi književnu rubriku. U svojim člancima oštro napada radikalne pisce i razvija ideju da je ruska književnost uništena izolacijom od pravoslavne religije. Na polju politike, Govoruha-Otrok zauzima slavenofilsko, krajnje reakcionarno gledište.

120. Slučaj “sto devedeset trojice“ – Osamnaestog oktobra 1877. godine u Sankt Peterburgu je specijalna komisija skupštinskog senata počela da istražuje slučaj 193 revolucionara narodnjaka koji su optuženi da su organizovali “zločinačko udruženje s ciljem rušenja vlasti”. Preliminarna istraga u ovom slučaju trajala je 4 godine. Glavni optuženi su bili: Miškin, Kovalik, Vojnaralski, Rogačov, Sinegub, Kvjatkovski, Sažin i dr. Još od prvog dana suđenja optuženi su odlučili da koriste sudske klupe za potrebe agitacije. Oni su odlučno protestovali zbog odsustva javnosti na suđenju. Optuženi su jednoglasno reagovali i na odluku suda da se svi optuženi podijele u 17 grupa i da se postupak vodi u grupama. Većina optuženih je izjavila da ne priznaje suđenje i da ne želi da učestvuje u njemu. “Tražimo da nam se sudi u odsustvu”, rekao je optuženi Sinegub, “i molimo vas da nas ostavite u našim zatvorima, gdje smo toliko godina čekali makar pristojno suđenje – a nismo ga dočekali”. Na suđenju je održan čuveni govor optuženog Miškina u kojem je govorio o položaju seljaštva i radnika, o carskom poretku i zadacima revolucionara. Miškin je u svom govoru osudio sramno ponašanje suda. Miškinov govor ostavio je izuzetno snažan utisak. Sudskom presudom 36 optuženih je osuđeno na progonstvo u Sibir, 94 osobe su oslobođene optužbi, a ostali su poslani u izgnanstvo na različite periode. Aleksandar II je odbio zahtjev suda za ublažavanje kazne.

121. Ševčenko, Taras (1814 – 1861.) – znameniti ukrajinski pjesnik. Rođen je u Kijevskoj guberniji u kmetovskoj porodici. Kao dijete, Ševčenko je bio pastir, kasnije je radio sa molerima, a zatim se zaposlio kod svog zemljoposjednika kao kuvar. Radeći sa molerima, Ševčenko se veoma zainteresovao za živopis, pa ga je zemljoposjednik poslao u Sankt

06 Ukrajinski narodni pjevač i svirač na kobzi, žičanom instrumentu sličnom balalajci. (Prim. prev.)

Peterburg da uči kod slikarskog majstora. U Sankt Peterburgu, Ševčenko je upoznao pjesnika Žukovskog, umjetnika Venecijanova i druge istaknute ljude koji su ga s teškom mukom uspjeli otkupiti 1838. za 2.500 rubalja iz kmetskog položaja. Godine 1840. objavljena je prva zbirka Ševčenkovih pjesama ("Kobzar⁰⁶"), koja je bila naširoko distribuisana i, najvažnije, donijela mu poetsku slavu. Ševčenko se 1846. godine u Kijevu pridružio takozvanom "Društvu Ćirila i Metodija", koje se bavilo proučavanjem ukrajinskog naroda. Ubrzo su članovi kružoka uhapšeni, a Ševčenko je prognan u Orenburšku oblast sa zabranom pisanja i slikanja. Deset godina Ševčenko je čamio u izgnanstvu. Poslije oslobođanja od kazne (1857.) nije napisao ništa značajno.

U svojim pjesmama Ševčenko jarkim bojama prikazuje život i dušu ukrajinskog seljaka, život u stepi Zaporožja, kozačku slobodu.

Štirner, Maks (1805 – 1856.) je pseudonim njemačkog pisca Johana Kaspara Šmita. Štirner je dugo bio nastavnik u berlinskim obrazovnim institucijama i saradivao u "Novoj rajnskoj gazeti" koju je izdavao Marks. Godine 1845. Štirner je objavio knjigu "Ego i njegova posebnost" i u njoj je iznio svoje filozofske stavove, koji se svode na propovijedanje neograničenog egoizma. Braneći безусловnu slobodu pojedinca, Štirner se pobunio protiv svake državnosti i zahtijevao prelazak u potpunu anarhiju. Između ostalog, Fojerbah je govorio protiv Štirnerovog ekstremnog individualizma, tvrdeći da prava ljudska ličnost može živjeti i razvijati se samo u zajednici s drugim ličnostima, samo u društvu. Stoga je Fojerbah u polemici sa Štirnerom svoje gledište nazvao "komunističkim".

122. Čl. 44. Berlinskog ugovora: "U Rumuniji razlika u vjerskim uvjerenjima i konfesijama ne može poslužiti kao razlog za nečije isključenje ili nepriznavanje nečije poslovne sposobnosti u svemu što se odnosi na uživanje građanskih i političkih prava, pristup javnim dužnostima, službenom zaposlenju i zvanju, ili obavljanju raznih slobodnih zanimanja i zanata na bilo kojem mjestu.

Sloboda i javno proslavljanje bilo kakvog bogoslužjenja su zagarantovani kako za sve starosjedioce rumunjske države tako i za strance, i ne mogu se praviti ograničenja u hijerarhijskoj strukturi različitih vjerskih zajednica i u njihovim odnosima sa njihovim duhovnim poglavarima.

Građani svih država, trgovci i drugi, uživaeće potpunu jednakost u Rumuniji, bez obzira na njihovu vjeru."

123. Očigledno se radi o članu 23. Pariskog ugovora iz 1856. godine (koji je potpisan poslije Krimskog rata između Rusije, s jedne strane i Engleske, Francuske, Turske i Sardinije, s druge strane), prema kojem se “Visoka Porta obavezuje da će u ovim kneževinama (odnosno u Vlaškoj i Moldaviji u Rumuniji) uspostaviti nezavisnu i nacionalnu upravu, kao i potpunu sloboda vjere, zakonodavstva, trgovine i plovidbe.”
124. Ovidije Publije Nazon (rođen 48. p.n.e., umro 17. godine). – Čuveni rimski pjesnik, autor erotskih elegija i mitološke poeme “Metamorfoze”.
125. Vazov, Ivan (rođen 1850. g.) – istaknuti bugarski pisac beletristike. Učestvovao je u ustanku protiv Turaka 1876. godine. Zatim je vršio više dužnosti u Bugarskoj. Pod vladom Stambolova Vazov je, kao nepomirljivi rusofil, emigrirao u Rusiju i vratio se u domovinu tek 1895. godine. Od tada se Vazov u potpunosti posvetio književnosti, iako je nakratko (1907.) bio ministar prosvjete u Stoilovljevom kabinetu.
126. Figaro – junak Bomaršeovih komedija “Seviljski berberin“ i “Figarova ženidba”. Tip domišljatog, spretnog, lukavog veseljaka.
Falstaf – junak Šekspirove komedije “Vesele žene vindzorske”. Tip bestidnog dangube, izjelice i lopova.
Tartaren – junak pripovijetke A. Dodea “Tartaren iz Taraskona”. Tip hvalisavog i neukog provincijskog prostaka.

